





EESTI TEADUSTE AKADEEMIA EMAKEELE SELTSI
TOIMETISED NR 77

Heli Laanekask

**EESTI FILOLOOG
OLLA**

TALLINN 2019

Raamatu väljaandmist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium,
Emakeele Selts ning Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut

Toimetajad Killu Mei, Ellen Niit
Kujundaja ja küljendaja Sirje Ratso

Palgelehe foto: erakogu, 2019

Tagakaane foto: erakogu, 1975 (Heli Laanekask laste Tiia ja Karliga)

Trükikoda Pakett

© Emakeele Selts ja Heli Laanekask

ISBN 978-9949-9222-5-3

SISUKORD

Eessõna	7
-------------------	---

Keele- ja kultuurisillal

<i>Specimen eruditionis ehstonicae</i>	13
Johann Samuel Friedrich Boubrigi süntaksiloengud Tartu ülikoolis	33
Anders Johan Sjögreni kirjasuhetest Eesti kultuuritegelastega	90
Kas on olemas head eesti keele õpikut soomlastele?	100
Eesti keele muutkonnad võõrkeeletõpetuses	114
Doktoritöö laste eesti-soome kakskeelsusest	121
Sada nelikümmend aastat eestlust Krimmis	127
Soome eestlastest soome-eestlasteks	131
Keele paelus: kõigile avatud, keskustelu ja foorum	144
Emakeeles mõtelda on mõnus.	145
Eesti keele ja kultuuri traditsioonist Oulu kandis	147
Eesti keele ja kultuuri õpetamisest Oulu ülikoolis	151

Tekstoloogi töölaualt

Kirjanduspärandi uustrükkide keelelisest redigeerimisest	
Eduard Vilde romaani „Raudsed käed“ põhjal	167
F. R. Kreutzwaldi meieni jõudmata kirjavahetusest	174
Mart Lepik tekstikriitikuna	185
Friedrich Robert Faehlmanni „Teoste“ I köite saateks	208
Faehlmanni „Teoste“ tekstikriitikast, editsioonipõhimõtetest ning saamisloost	221
Ääremärkusi kirjavahetuste väljaandmise juurde	237

Kummardus Koidulale

Koidula soome keel ehk <i>hüüva kui miete sisästä selkeäksi tulep</i>	249
Antti Almergi eesti keel ehk <i>mis mu nyt peab sanoma puolustukseks</i>	259

Kommunikatsioonistrateegiatest Lydia Koidula eesti-soome vahekeeles	266
Koodivahetuse grammatikast Koidula kirjades Kreutzwaldile	281
Multilingvaalsusest Lydia Koidula kirjades	295
Carl Gustaf Swani mälestused Lydia Koidulast	318
Ühest saja kolmekümne aasta tagusest reisist	331
Luulekogumik „Koidulalt ja Koidulale“: saateks	337

Kummardus Wiedemannile

Ferdinand Johann Wiedemanni eesti keele grammatikast	349
Ferdinand Johann Wiedemann ja tema „Grammatik der ehstnischen Sprache“	362
Wiedemanni suurtöö eesti keeles	377
Keskustelu või poleemika: Ahrens ja Wiedemann	384
Ferdinand Johann Wiedemanni ja Anders Johan Sjögreni kirjavahetuse algus	399

Kolleegide kiituseks

Uue Eesti uus kirjanduslugu	409
<i>Whazabumba nitakupenda</i> ehk lisandusi eesti keele paremaks tundmaõppimiseks	412
Vennastekoguduse kirjandusest virgutuslugemisena	415
Leo Anvelti marginaal ühe vana vaidluse serva	423
Eva Aaveri mälestuseks	429
Abel Nagelmaa mälestuseks	440
Filoloog olla pole igamehe asi	444
Sajandid käeulatuses: vanad grammatikad eesti keeles	450
Ustav süda ja truu käsi	460
Isikunimede register	469

Eessõna

Õppisin eesti filoloogiat Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas aastatel 1968–1973. Pärast teist studiumiaastat pidid tollased eesti filoloogid üliõpilased spetsialiseeruma, s.t valima ühe viiest kitsamast erialast, kas ajakirjanduse, soome-ugri keeled, eesti kirjanduse, eesti rahvaluule või eesti keele. Mind viisid lembe saatus ja head õppejõud Arnold Kask, Huno Rätsep, Aino Valmet, Ellen Uuspõld jt eesti keele juurde. Et just sel ajal vajati Keele ja Kirjanduse Instituudis ja Friedrich Reinhold Kreutzwaldi nimelises Kirjandusmuuseumis lisatööjõudu Kreutzwaldi kirjavahetuse jt eesti kirjandusklassika tekstide publitseerimise jaoks, pakuti tudengihakatisele võimalust praktiseerida kirjandusmuuseumis ja õppida eriprogrammi järgi tekstoloogiat. Nii sattusin õnnekombel juba kolmandal-neljandal õpinguaastal kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonda (endisesse ja praegusesse Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi) manuskriptide ja vanade raamatute lummusesse ja muuseumis kas ametis olnute või uurijana tegutsenute heasse seltskonda (Eva Aaver, Abel Nagelmaa, Rudolf Põldmäe, Aino Undla-Põldmäe, Aarne Vinkel, Leo Anvelt, Liis Raud, Leenu Siimisker, Hilve Rebane, Ellen Kaldjärv, Rutt Hinrikus, Ene Mihkelson, Ülo Randviir, Leida Laidvee, Heino Rääim, Meelik Kahu jt), mida siiani pean oma teiseks ülikooliks. Diplomitöö (umbes nagu praeguse magistritöö) kirjutasin Eva Aaveri juhendamisel ja see käsitles Eduard Vilde romaani „Raudsed käed“ tekstiajalugu. Aastatel 1973–1983 töötasin formaalselt Tallinnas Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektoris ja osalesin sealsetel koosolekutel taas auväärises seltskonnas: Aarne Vinkel, Rudolf Põldmäe, Maie Kalda, Lehte Tavel, Ülo Tonts, Reet Krusten jt; ilmunud/valmimas olid „Eesti kirjanduse ajaloo“ köited (ilmusid 1965–1991). Tegelikult aga oli mu töölaud sel ajal Tartus kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, kus algul filoloogisandikuna sain koos Aaveri ja Nagelmaaga koostada Kreutzwaldi kirjavahetuse viimase, 6. köite (ilmus 1979), seejärel hakkasime Leo Anvelti juhtimisel tegelema Otto Wilhelm Masingu kirjade väljaandega. Tunnitasu alusel hakkasin 1977 õpetama ka ülikoolis, algul praktilist eesti keelt vene üliõpilastele. 1983 töötasin lühikest aega kirjastuses Eesti Raamat toimetajana, siis aga asusin põhikohaga

tööle ülikooli eesti keele kateedrisse. Õpetasin kõike, mida just parajasti vaja oli: eesti keelt vene üliõpilastele, eesti foneetika, õigekeelsuse, morfoloogia ja süntaksi kursusi eesti filoloogidele ja defektoloogidele, juhendasin eesti filoloogide kursusetöid ja leksikograafiapraktikat. Jätkasin ühtlasi kirjandusmuuseumi töörühmas üllitise „Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile“ ettevalmistamist (ilmus 1995–1997). Samas võtsin osa Koidula kirjade väljaande koostamisest (töö ootab Eesti Kirjandusmuuseumis jätkajat) ning koos Sirje Oleski ja Eva Aaveriga panime kokku 1994. aastal ilmunud albumi „Lydia Koidula 1843–1886“. Osalesin ka Friedrich Robert Faehlmanni „Teoste“ I köite publitseerimisel, mis ilmus 1999, koostajad Mart Lepik (postuumselt), Eva Aaver, Heli Laanekask ja hilisemate köidete põhitoimetaja Kristi Metste. 1992. aasta kevadel kaitsesin Tartu ülikoolis magistritöö (umbes nagu omaaegse kandidaaditöö) „Ühise eesti kirjakeele taotlemine XIX sajandi esimesel kolmandikul“. Samal aastal kandideerisin Põhja-Soomes asuva Oulu ülikooli eesti keele lektori tähtajalisele kohale ning osutusin valituks. Oulu perioodist sai ettearvatust pikem: töötasin seal aastatel 1992–2007 ja 2009–2014 tüüpilise pendelrändajana, sest pere ja kodu jäid ju Tartusse, samuti algul senise teadustegevuse põhi. Ometi pean oma kolmandaks kõrghariduseks seda, et sain töötada Oulu ülikooli humanitaarteaduskonnas soome ja saami keele kateedris (ja soome keele õppeaine hilisemates administratiivsetes kooslustes) koos lahkete ja tarkade kolleegidega (Pauli Saukkonen, Matti ja Irmeli Pääkkönen, Helena Sulkala, Harri Mantila, Merja Karjalainen, Marketta Harju-Autti, Aulikki Lappalainen, Bengt-Olof Qvarnström, Pekka Sammallahti, Tuomas Magga jt) ning tublide üliõpilastega, mõnegi hilisema kolleegiga (Ante Aikio, Katja Västi, Maija Saviniemi jt). Õpetada tuli eesti filoloogile sobivalt nii eesti keele- ja kirjandusaineid kui ka laiemalt Eesti ajaloo ja kultuuriga seotud kursusi. Sellele haridusele lisasid sisu ja värvi lähem tutvumine Soomega, juba eelmiste eesti keele lektorite toel Oulus ja laiemaltki Põhja-Soomes välja kujunenud eestisõbralik seltskond nii ülikoolis kui ka mujal (ajaleht Kaleva, linnaraamatukogu, rahvaülikoolid, seltsid), Eestist tulevad külalislektorid ning ümberkaudu elavad ja tegutsevad eesti haritlased.

Aastatel 2007–2009 ja 2014–2019 oli mul õnn töötada taas koduülikoolis Tartus, nüüdse eesti ja üldkeeleteaduse instituudi eesti keele osakonnas. Õpetasin mitmeid kursusi (tekstiõpetus, leksikoloogia, lõunaeesilise kirjakeele ajalugu, keeleteoimetus), juhendasin bakalaureuseseminari ja üliõpilastöid.

Ka oma doktoriväitekirja, kuueteistkümnest varem avaldatud kirjutisest ja üldistavast avaartiklist koosnenud töö „Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.–19. sajandil“ (juhendaja professor Mati Ereht, oponent dotsent Külli Habicht) kaitsesin Tartu ülikoolis 2004. aastal. Viimastel aastatel Tartus olen püüdnud keskenduda eesti kirjakeele ajaloo tervikkäsitlusele, mis loodetavasti millalgi ilmub sarjas „Varamu“.

Siinsesse raamatusse, mille Emakeele Selts lahkelt on lubanud avaldada oma toimetiste sarjas, olen valinud kirjutisi aastatest 1978–2017. Doktoriväitekirjas 2004 reprodutseeritud artikleid pole siin uuesti esitatud. Lugude hulgas on nii pikemaid kui ka lühemaid, leidub nii akadeemilisemat kui ka populaarsemat laadi. Ligi neljakümne aasta jooksul eri väljaannetes avaldatud tööd on paratamatult haralised nii sisult kui vormilt. Koos toimetajate Killu Mei ja Ellen Niiduga oleme püüdnud artiklite vormi kogumiku jaoks veidi ühtlustada. Lõppu lisatud isikunimede registri on koostanud Tuuli Tuisk, kes abistas ka varasemate tekstide arvutikõlblikuks muutmisel. Palju tänu nii siinsetele kui ka kõikidele varasematele toimetajatele, abilistele ja toetajatele! Võimalike puuduste eest vastutan mõistagi ise.

Kaks käsitlust, „Mart Lepik tekstikriitikuna“ ja „Faehlmanni „Teoste“ tekstikriitikast, editsioonipõhimõtetest ning saamisloost“, on kirjutatud koos nüüdseks meie hulgast juba lahkunud Eva Aaveriga (1925–2008), üks aga, „Friedrich Robert Faehlmanni „Teoste“ I köite saateks“, koos Eva Aaveri ja Kristi Metstega. Artiklis „Leo Anvelti marginaal ühe vana vaidluse serva“ olen kommenteerides publitseerinud auväärse kolleegi ja õpetaja Leo Anvelti (1908–1983) ühe käsikirja. Täna Kristi Metstet ning pärijaid Ants Aaverit ja Ilmar Anvelti sõbraliku loa eest need tööd siin kogumikus uuesti avaldada.

KEELE- JA KULTUURISILLAL

Specimen eruditionis ehstonicae

Ilmunud: *Specimen eruditionis ehstonicae*. – Harri Mantila, Merja Karjalainen & Jari Sivonen (toim-d). Merkityksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin. Juhlakirja professori Helena Sulkalan 60-vuotispäivänä. Acta Universitatis Ouluensis B. Humaniora 79. Oulu: Oulun yliopisto 2007, 125–142.

Sissejuhatus

Vaatlen järgnevas artiklis põhjalikumalt ühte mitmest 19. sajandi esimese kolmandiku ratsionalistlikust eesti keele korraldusprojektist, mille eesmärk oli ühise eesti kirjakeele loomine ja üldisesse kasutusse võtmine. Tõstan esile siinses kavandis sisalduvaid ajastuomaseid elemente, kuid pööran tähelepanu ka mõnedele uudsetele joontele.

Boubrig Tartu ülikooli eesti keele lektoriks

1822. aasta lõpuks jäi Tartu ülikooli eesti keele lektori tool tühjaks, sest senine lektor, Tartu Jaani kiriku pastor Ludwig Wilhelm Moritz oli septembris esitanud tagasiastumistaotluse; ülikooli nõukogu palvel jätkas ta siiski lektori-tegevust veel sügissemestri lõpuni (Laanekask 2003a: 65). 1803. aastast alates Tartu ülikooli koosseisus olevas eesti ja soome keele ühislektoraadis olid seni eesti keelt (s.t mõlemat eesti kirjakeelt, toetudes Hupeli grammatikale ja sõnaraamatule, mille esmatrükk oli ilmunud aastal 1780) õpetanud Lõuna-Eesti taustaga baltisaksa vaimulikud-literaadid Friedrich David Lenz aastatel 1803–1809, Georg Philipp August von Roth 1810–1817 ja juba nimetatud Ludwig Wilhelm Moritz 1817–1822 (Vihma 1972, Rätsep 1979a: 27–29, Aabrams 2003: 35–37, Tamul 2003: 21–26).

1822. aastal tekkinud vakants suudeti likvideerida alles 1825. aasta lõpul, kui ülikooli nõukogu otsustas eesti keele lektoriks valida Riias pärit Johann Samuel Friedrich Boubrigi, ema poolt eestlase, kes ühtlasi oli ka Tartu Jaani kiriku abipastor ja Tartu kreiskooli õpetaja (Ariste 1979). Olen pika vakantsi taustast ja põhjustest, miks kuue taotleja hulgast peeti kohale sobivaks just Boubrigit, kelle praktiline eesti keele oskus polnud ehk parim, kirjutanud

üksikasjalikumalt mujal (Laanekask 2003a). Lühidalt kokku võttes lugegem siinkohal probleemid üles: 1) ratsionalismi ja pietismi vahelised vastuolud usu- ja hariduselus; 2) karmistuvad tsensuurinõuded – Tartu ülikooli eesti keele lektori üks kohustusi oli eestikeelse kirjasõna tsenseerimine; 3) eriarvamused eesti kultuuri eluvõimelisuse suhtes; 4) tallinna ja tartu keele pooldajate suured lahkarmused ühise eesti kirjakeeleni jõudmise asjus. Keerulistes tingimustes soovis ülikooli nõukogu lektorikohal näha kompromissivõimelist kandidaati, keda polnud kerge leida.

Uudseid momente lektorikoha täitmisel

Siinse temaga seoses toonitagem, et selline konkurents Tartu ülikooli eesti keele lektori väikesepalgalisele, enamasti muu töö kõrvalt täidetavale ametikohale¹ oli esmakordne. Ehkki palk polnud kuigi võistlusvõimeline, võib kohalepürgijate rohkust pidada tunnistäheks eesti keele kasvavast staatusest tollases keelesituatsioonis. Uus moment seekordsel kohatäitmisel oli ka see, et 1820. aasta algul ilmunud valitsuse määruse kohaselt tuli vakantsetele kohtadele leida Tartu ülikooli enda kasvandikke (Tamul 2003: 25). Siin- kirjutaja ebaled, kui täpselt just ülikoolis selle määruse kirjatähte järgiti; tollasest kuuest lektorikandidaadist olid küll neli, sh Boubrig, Tartu vilistlased. Esmakordne ja lausa erakordne oli aga seegi, et ainsal lõpuks sobivaks peetud kohataotlejal Boubrigil palus ülikooli nõukogu esitada kirjalik töö, *specimen eruditionis ehstonicae*, millest ilmneks tulevase lektori eesti keele alane pädevus. Kui Boubrig oli soovitud kirjutise 1825. aasta oktoobri lõpus loovutanud, valiti ta 21. detsembril lektoriks suure enamusega (21 häält poolt ja 1 vastu). Ei ole teada, et vastavat tunnistust oleks nõutud Boubrigi kaaskonkurentidelt, ning ka varasematele ega hilisematele eesti keele lektoritele 19. sajandil sellist künnist ei seatud. Tõsi küll, Friedrich Robert Faehlmann avaldas lektoriametisse astumisel nn programmina teadusliku artikli eesti verbikonjugatsioonidest (Faehlmann 1842), kuid see oli pigem osutus lektori tõsistest teaduslikest kavatsustest, mitte *ex officio* tehtud suletöö (Aaver, Laanekask 1988: 498).

¹ Kui teised Tartu ülikooli keelelektorid (vene, saksa, prantsuse, itaalia, inglise) teenisid 300–600 rubla aastas (Tamul 2003: 20), siis nt Boubrigi aastapalk oli 236 rubla, mis ei võimaldanud seisusekohast toimetulekut ja eeldaski põhisissetuleku hankimist mujalt (Ariste 1979: 45).

Boubrigile esitatud nõude üheks põhjuseks võis olla see, et ülikooli nõukogu soovis tõrjuda visalt püsivaid ja mitte päris põhjendamatuid kuuldusi võimaliku uue eesti lektori kehvapoolsest praktilisest keeleoskusest (vt lähemalt Laanekask 2003a).

Pingeid ja lahkavamusi ühiskonnas ja eesti keelesituatsioonis

Raskused eesti keele lektori koha täitmisel olid seotud tõsiste vastuoludega 1820. aastate ühiskondlikus õhustikus. Ühelt poolt olid need kirikuelu ratsionalistliku ja pietistliku suuna vahelised pinged, mis väga mitmeti kajastusid tollaegses hariduselus, muuhulgas ka Tartu ülikoolis ja selle juures tegutsesvas tsensuurikomitees (vt nt Anvelt jt 1995: 17–21, Leppik 2001: 166–171, Laanekask 2003a: 64–70). Teiselt poolt aga oli seoses seisuseühiskonna lagunemisega ning eriti pärast hiljutist pärisorjuse kaotamist (1816 Eestimaa, 1819 Liivimaa kubermangus) tõusmas eestlaste osatähtsus eri elualadel, mis omakorda tõi kaasa lahkavamusi eesti kultuuri eluvõime ja arenguteede suhtes (vt nt Anvelt 1982, Jansen 2000: 1171–1173, Jürjo 2004: 480–483).

Lahkavamused olid eriti teravaks muutunud eesti kirjakeele alal: senised kaks lokaaldialektidel põhinevat monofunktsionaalset eesti pisikirjakeelt ei suutnud enam rahuldada ärkava rahvuse identiteedi- ja infovajadusi. Oli alanud pürgimine ühise, senisest rikkama ja polüfunktsionaalsema eesti kirjakeele poole, mille loomiseks tehti juba 19. sajandi esimesel kolmandikul nii praktilisi samme kui ka esitati mitmesuguseid teoreetilisi ettepanekuid ja projekte. Osa neist ettepanekutest jõudis avalikkuse ette publitseeritud kujul, muuhulgas 1813–1832 ilmunud ajakirjas *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache* (vt Laanekask 1983), osa sai tuttavaks kitsamale asjahuviliste ringile seltsitegevuse kaudu (nt Tartu Eesti Õpetatud Seltsi ringkirjad ehk missiivid aastatest 1819–1824, vt Laanekask 2003a: 71) või erakirjavahetuses (nt Otto Wilhelm Masingu kirjad *Beiträge* publitseerijale Johann Heinrich Rosenplänterile, vt Anvelt jt 1995, 1996a, 1996b, 1997). Osa arvamused avaldusi aga jäi „ametlike seisukohavõttudena“ mõjutama vaid tollaegseid otsuspädevaid ametiasutusi või üksikisikuid ning on hiljem arhiividest leituna aidanud ühelt poolt lisada ja tõlgendada eesti standardkeele tekkeloo detaile (vt nt Laanekask 1984, Laanekask 2003b), teisalt aga ka täpsustada meie tervikpilti eesti eelärkamisajast.

Boubrigi moto: *sit venia verbo*

Just selline ametlik dokument on ka Boubrigi artikkel „Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und ihre mögliche Vereinigung zu einer allgemeinen Schriftsprache“, mille ta esitas oma oskuste tunnistusena ülikooli nõukogule 30. oktoobril 1825. Artikli puhtandit säilitatakse Eesti Ajalooarhiivis² (f 402, n 3, s 191, l. 10–32), rohkete parandustega mustand leidub Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis (f 192, m A 195: 16). Artiklit on põgusalt refereeritud varemgi (Ariste 1979: 47–48, Kask 1984: 104–105, Laanekask 2003a: 71–72), kuid see sisukas töö väärrib põhjalikumat ülevaadet ning kõrvutamist teiste samast perioodist pärit eesti keelekorraldusideedega.

Boubrig on artikli motoks pannud *Sit venia verbo* ('Lubatagu öelda') ja julgelt valinud aineks probleemi, mis oli teravalt päevakorras juba teist aastakümnet. 1811. aastal oli Liivimaa ülemkonsistorium, soovides vähendada kulusid kahes eri eesti kirjakeeles raamatute väljaandmisel, küsinud tartukeelse ala pastorite arvamust ühise eesti kirjakeele kasutuselevõtu asjus. Juba siis sai selgeks, et ühine kirjakeel oleks küll soovitatav, kuid administratiivsete vahenditega ja kiiresti seda ei saavutata. (Laanekask 1984). Hiljem laienes poleemika Beiträge lehekülgedele ning jätkus ka varjatumal kujul, erakirjavahetustes ning ametiasutustes, seda eriti seoses eestikeelsete raamatute tsenseerimise ja väljaandmisega. Tallinnakeelse ala pastorid, nende hulgas Beiträge väljaandja Rosenplänter ja tema sõber, mõjukas vaimulik ja literaat Masing pooldasid tallinna keele saamist ühiseks kirjakeeleks, kusjuures muude murrete abil oleks seda kirjakeelt võinud rikastada. Tartukeelse ala pastorid (vähesed erandid välja arvatud) pooldasid üldiselt kas senise olukorra säilimist või siis soovisid lükata probleemi lahendamise edasi umbmäärasesse tulevikku. Teine osa tartu keele sõpradest (sh ka käesoleva artikli peategelane Boubrig) aga pooldas kahe kirjakeele järkjärgulist lähendamist ja ühtesulatamist üheks kirjakeeleks, kes radikaalsemaid, kes leebemaid abinõusid soovitades. Mõne olulisema teose väljaandmisel muutus kirjakeelepoleemika 19. sajandi teise kümnendi lõpus ja kolmanda alguses väga ägedaks, näiteks tartukeelse Vastse Testamendi uustrüki puhul või ka Liivimaa talurahvaseaduse tõlkimisel saksa keelest eesti keelde (vt lähemalt Laanekask 2003b).

² Praeguses Rahvusarhiivi Tartu osakonnas.

Murded: põhimõistetest ja keelevaidlustest

Boubrig on oma kirjutise jaganud 26 paragrahviks. Esimeses paragrahvis räägib ta lühidalt eesti murrete senisest käsitlemisest grammatikates, mainides Anton Thor Helle (1732) ja August Wilhelm Hupeli (1818) keeleõpetusi. Ainsa 18. sajandi lõpu – 19. sajandi algupoole eesti keele grammatika ja sõnastikuna (1. trükk ilmus 1780) oli just Hupeli teos see, mida Tartu ülikooli esimesed eesti keele lektorid kasutasid oma õpetustöös. Helle grammatika poole oktaavlehekülje pikkust murdeülevaadet peab Boubrig liiga kehvaks, sest ühtki murret pole isegi nimepidi nimetatud ega ka täpsemalt räägitud murdeerinevustest. Hupeli murdekäsitlusse suhtub Boubrig positiivsemalt: talle meeldib, et Hupel on eraldi osas veidi põhjalikumalt kirjeldanud kahe peamurde iseärasusi ja üles lugenud ka silmapaistvamad kõrvaldialektid. Kui asi oleks piirdunud ainult sellega, olnuks käsitlus Boubrigi meelest ikkagi ebapiisav. Õnneks on Hupelil ka grammatika üksikute lõikude selgitamisel iga kord käsitletud kumbagi peamurret eraldi. Boubrig arvab, et selline ülesehitus teisalt pigem raskendab kui kergendab ülevaate saamist murrete erinevusest. Mõnel pool, eriti aga süntaksi osas on Hupel siiski käsitlenud mõlemat dialekti koos ja seal olevat Boubrigi meelest murrete võrdlemine ja üldiste keelereeglite abstraherimine lihtsam. Respekterides küll Hupeli teeneid, arvab Boubrig ometi, et Hupeli esitusviis jätab korrapära ja selguse poolest veel palju soovida, samuti puuduvat selles ehtsa keeleteaduse sügavuti minev vaim. Boubrigi sõnutsi on aktiivsel ja uurimishimulisel teadlasel eesti keele grammatika näol olemas lai ja viljakas tööpõld. Kuivõrd Boubrig siinkohal end selgesti Hupelile vastandab, võrdlen järgnevas ülevaates tema seisukohti mõnigi kord just Hupeli grammatika omadega.

Teises paragrahvis räägib Boubrig kaasaegsest eesti keelesituatsioonist. Eesti dialektoloogia tähtsus on tema arvates uuemal ajal kasvanud, sest on esitatud murrete võimaliku lähendamise ja üldiseks kirjakeeleks liitmise idee, millele on pühendatud juba suurt tähelepanu ja ohtraid lehekülgi. Üldise kirja-keele plaanil on aga ka vastaseid, kes on sellele väga ägedalt vastu vaielnud: kavatsust polevat võimalik teoks teha, ning eriti võimatu olevat saavutada kaugemat eesmärki, nimelt arendada selle üldise kirjakeele abil välja rahvuse poolt üldkasutatav rahvakeel. Boubrig arvab, et juhul, kui üldse keelekokkuleppes rääkida, siis on esmatähtis, et iga keele murded väärivad erilist tähelepanu, kuivõrd 1) põhjalikule keeleteadlasele on keelevaramu iga üksikosa

tähtis liitdetail, mida ei tohi unarule jätta ja 2) iga üksiku murde juba olemasolev kirjakeel võib teiste murrete varal oluliselt rikkamaks muutuda.

Kolmandas paragrahvis sõnastab Boubrig oma artikli eesmärgi. Ta ei ole oma ülesandeks seadnud ammendavalt käsitleda eesti keele murrete erinevusi, sest kui selline käsitus praegu üldse võimalik oleks, peaks see koosnema suurest sõnaraamatust, fraseoloogiasõnaraamatust ning eri murrete grammatikast. Boubrig soovib üksnes defineerida dialekti mõiste ja kindlaks määrata eesti keeles aktsepteeritavate murrete arvu, et seejärel üldarusaadavas vormis kirjeldada kriteeriume, mis võimaldaksid eesti keele õppimist alustaval inimesel otsekohe ära tunda ja eristada eesti keele kaht peamurret nii kirjas kui ka kõnes. Ta kavatseb ka lühidalt analüüsida kahe peamurde puudujääke ja eeliseid ning arutleda selle üle, mil määral oleks võimalik nende kahe dialekti ühendamine üldiseks kirjakeeleks.

Neljandas paragrahvis järgnebki dialekti mõiste definitsioon: „Unter Dialect verstehen die Sprachforscher bekanntlich die verschiedene Sprachweisen oder Mundarten einer und derselben Sprache, wie solche in einzelnen Theilen des Bezirks, wo diese Sprache einheimisch oder auch nur im Gebrauch ist, vorkommen.“ (‘Dialekti all mõistavad keeleteadlased teatavasti ühe ja sama keele erinevaid rääkimisviise ehk murdeid, nagu need esinevad eri kohtades selles piirkonnas, kus see keel on põliskeeleks või ka üksnes kasutusel.’)

Boubrig täpsustab: väikesed ebaolulised erinevused või mõningate sõnade üksnes teistsugune hääldus ei anna veel kohe põhjust eri dialekti sedastamiseks. Täpsemalt määratletuna peab dialekt sisaldama olulisi erinevusi õige kirjas, fleksioonis ja ülesehituses, aga ka suurt hulka üksnes sellele dialektile omaseid nimetusi, väljendeid, tähendusi, üksiksõnu ja kõnekäande. Boubrigi sõnul kasutab eestlane sellise dialekti puhul väljendit *murd* või veel parem, *múrre*, rõhuga esimesel silbil, erinevalt sõnast *murre* ‘die Sorge’.³ Sõna etimoloogia kohta ütleb Boubrig, et see on ehtne eestikeelne nimetus, mis on pärit verbist *murdma* ‘brechen’, tavaline väljend olevat nt *lats nakkap jo keelt*

³ Siin ja järgnevas keelenäidetes võime märgata, et Boubrig on – tõsi küll, ebajärjekindlalt – omaks võtnud mõned Masingu poolt esitatud, tollal veel vaieldavad ortograafiasoovitused vana kirjaviisi häälduspärasemaks muutmisel: esimese silbi vokaalil oleva rõhumärgi, mis pidi märkima järgneva konsonandi pikemat hääldust, *jota subscriptum*’i ehk punktikese vokaali all järgneva konsonandi palatalisatsiooni märkimiseks, samuti vokaali *õ* märgi. Pangem tähele ka järgneva näitelause tartukeelst. Boubrigi vanakirjaviisiline ortograafia on siin ja järgnevas edastatud muutmatult.

murdma 'das Kind fängt schon an zu sprechen' või sõna-sõnalt 'die Sprache (Zunge) zu brechen'; sõnavorm *keelt* jäetavat fraasist mõnikord ka välja.

On vaid kaks peamurret

Viiendas paragrahvis väidab Boubrig selliseid tegelikke dialekte olevat eesti keeles olemas vaid kaks, nimelt tallinnaeesti ja tartueesti dialekt. Kõik muud üksikute piirkondade väiksemad kõrvalekalded väärivad Boubrigi arvates võrrelduna nende peamurretega vaevu kõrvaldialekti nime. Neid üksikuid kõrvalekaldeid olevat uuemal ajal hakatud nimetama kihelkonnamurrakuteks (*Kirchspielismen*), mis olevat päris sobiv nimetus neile vaid ühe kihelkonna piires kehtivatele kõrvalekalletele, kuna siiani tavaline nimetus „provinzialismid“ (*Provinzialismen*) oleks nende jaoks liiga laia sisuga. Boubrig polemiseerib Hupeliga, kelle arvates eriti märkimisväärsed kõrvaldialektid olevat Harjumaa, Lääne-Eesti ranniku, Saaremaa, Põltsamaa ja Peipsi dialekt (Hupel nimetab siiski veel ka Järvamaa ja Virumaa kõrvalmurdeid, vrd Hupel 1818: 15). Boubrig väidab, et tegelikult väärivat kõrvaldialektid vähe tähelepanu ja olevat allutatud oma peadialektidele. Üldse olevat päris ilmne, et suur osa kõrvalekalletest nendes niinimetatud kõrvaldialektides ehk kihelkonnamurrakutes põhineb sissehiilinud loidusel või omamoodi boiootialikuseel, mis žargooniks saanuna vajab, et rahva õpetajad seda tõrjuksid nii kõnes kui ka kirjas. Selles seisukohas avalduv alavääristav suhtumine murretesse ja üldse mingit keelt kõneleva „harimatu“ rahva keelepädevusse oli üpris ajastuomane (vrd nt Masingu samasuguseid arvamusi oma aja taustal, Laanekask 1982: 123–126). Boubrig mõnab siiski, et sel puhul on tarvis tegutseda eriti ettevaatlikult, ning lubab seda väidet edaspidises arutluskäigus tõestada.

Eesti murdeliigendusest ja selle tekkimisest

Kuuendas paragrahvis esitab Boubrig oma arusaama Eesti murdeliigendusest. Ta ütleb nagu Hupelgi (1818: 16), et tartueesti dialekti räägitakse 17 kihelkonnas, mis moodustavad ühe praostkonna (Boubrigi järgi Võru praostkonna). Seal, kus Hupel nimetab vaid üksikuid tartu keele poolest silmapaistvamaid kihelkondi, loeb Boubrig üles kõik: Antsla, Tartu, Hargla, Kambja, Kanepi, Karula, Puhja, Vastseliina, Nõo, Otepää, Põlva, Rannu,

Räpina, Rõuge, Rõngu, Sangaste ja Võnnu.⁴ Kui Hupel (1818: 16) väidab, et puhtaimat tartu dialekti kõneldakse Otepää kihelkonnas ja kõrvaldialektidest on silmapaistvaim Rõuge dialekt, siis Boubrig on „puhta murde“ ala laiendanud: Otepää ja Kambja kant ning mõned piirkonnad Nõo, Tartu ja Võnnu kihelkonnast. Rõuges kõneldav tartueesti dialekt seevastu on Boubrigi arvates kõige rohkem korrumppeerunud.

Tallinnaeesti dialektist räägib Boubrig Hupeliga võrreldes (Hupel 1818: 15–16) vähem. Boubrig ütleb, et kui tavaliselt arvestatakse, et tallinnaeesti dialekti räägitakse palju laiemal alal kui tartueesti oma, siis tuleb meeles pidada, et mitmesse piirkonda, mida tavaliselt peetakse tallinnaeestilisteks, on tasahilju sisse tunginud ka kuigivõrd tartueesti dialekti. See avalduvat mõnikord üllataval kombel mingis detailis, nt tallinamurdeliste sõnade tartumurdelises vormis või vastupidi, ja muuhulgas teel Tartust Pärnusse, Hallistes, Paistus jm. Muidugi võivad sama täheldada ka tallinnaeesti murde puhul, kuid hoopis väiksemal määral ja mitte nii laialdaselt, põhiliselt vaid kihelkonnapiiridel. Seegi väide on varjatud vastulause nt Hupelile, kes kirjutab, et Virumaa ja Peipsi kõrvaldialekti erijooneks on mitmete tartu dialekti sõnade olemasolu ja et Pärnu dialekti mõnes kihelkonnas kasutatavat tallinna ja tartu dialekti segu, mille põhiosaks olevat kas tallinna dialekt või ka tartu dialekti sõnad tallinna dialekti reeglite järgi.

Rosenplänter tallinna kirjakeele juhtiva pooldajana oli oma programmilises artiklis rääkinud tartu dialektist kui vähem tuntud ja territoriaalselt kitsast keelekujust, mis osalt just seetõttu peaks loobuma kirjakeele staatusest (Rosenplänter 1814: 57–58). Tartu kirjakeele pooldajad, nagu käesoleval juhul Boubrigki, polnud sellise seisukohaga nõus (vt nt ka Moritz 1815, Steingrüber 1817). Üllatav on Boubrigi ütlus, et puhtaimat tallinnaeesti murret räägitavat Tallinna lähedal ja Viljandimaal. Hupel näiteks pidas Põhja-Eesti murretest puhtaima väljavalimist tänamatuks uurimisteemaks (Hupel 1818: 15–16), Masingu arvates aga oli eesti „Atika murre“ Virumaa maamurre ning Järvamaa murre (seisukoha tõi avalikkuse ette Rosenplänter 1823: 59).

Seitsmendas paragrahvis vaeb Boubrig, kuidas murdeerinevused üldse on tekkinud. Ajastuomase optimismiga (tolleaegse keeleteadusliku vaatepiiri ja

⁴ Eesti keeles ebaloožilisena tunduv järjestus tuleb sellest, et Boubrig on kihelkondade saksa-keelsed nimed reastanud tähestikjärjestuses.

võrdlev-ajaloolise keeleteaduse eelstaadiumi kohta Eestis vt lähemalt Laanekask 1982) loodab ta, et selle ajaloo probleemi praegu veel pilkases pimeduses olev lahendus suudab põhjalikule ja vaimurikkale teadlasele edaspidi pakkuda huvitavaid ning täiesti uusi väljavaateid rahvale ja tema keelele. Sel puhul viitab Boubrig omaaegse tuntud saksa orientalisti ja reisimehe Heinrich Julius Klapprothi (1783–1835) hiljuti ilmunud mahukale teosele „Asia polyglotta“ (Pariis 1823, uusväljaanne 1832), millele oli lisatud ka atlas ja mis koondas toleaaegsed teadmised Aasias kõneldavatest keeltest ja nende rühmitamisest (MGKL 1905: 93). Teoses väideti, et soomeugrilaste algkodu on asunud Uuralites, kust rahvad ida ja lääne poole laiali rännanud, ja soovitati kasutusele võtta nimetus „uurali rahvad“ (Häkkinen 1996: 67). Boubrig kurdab, et teos on kalli hinna tõttu tavalisele eraisikule kättesaamatu. Kuid ikkagi olevat see raamat keeleteadlasele aare, millest tõusvatest sädemetest võib puhkeda leek.

Peamurrete, tegelikult kahe kirjakeele erinevustest

Kaheksandas paragrahvis loetleb Boubrig kuus peamist erinevust kahe eesti keele peamurde vahel, mis tegelikult on lahknevused kahe toleaaegse kirjakeele vahel: 1) ühesuguste sõnade erinev ortograafia, 2) ühesuguste sõnade erinev tähendus, 3) täiesti erinevad sõnad kummaski murdes, 4) erinevused käänamises ja pööramises, 5) süntaksierinevused ja 6) kummalegi murdele ainuomased väljendid ja kõnekäänud. Järgnevates paragrahvides (9–14) vaatleb ta neid erinevusi kummaski peamurdest pärit konkreetsete näidete varal, mis on esitatud ülevaatlike tabelite kujul.

Ortograafiaerinevuste nime alla on paigutatud põhiliselt foneetikanähtusi, mis tol ajal oli tavaline (tänapäeva mõistes ortograafiaerinevusi tallinna ja tartu kirjakeele vahel küll ehk oli, kuid neid pole seni uuritud). Nt tähtede ära vahetamisest rääkides on Boubrigi näidete hulgas tallinnamurdelised *eksima, kaks, issa, aed, hea, pääw, king, armastab, walmistad*, mille tartumurdelised vasted on *essima, kats, essa, aid, hä, päiw, kang, armastap, walmistat*, niisiis foneetikaerinevused; tähtede ärajätmisest või juurdelisamisest rääkides on näidete hulgas tallinnaeestilised vormid *parrem, ollen, päwad, olnud, targaks sama, juuksed* ja nende tartueestilised vasted *parremb, olle, päiwä, olnu, targas sama, juusse*, mille puhul tänapäeval võiks rääkida ka morfoloogiaerinevustest. Viimaseid käsitledes leidub Boubrigil omakorda puhtalt foneetilisi

erinevusi, nt ainsuse genitiiv sõnadest *laud* ja *lugu*: tln *laua*, *lo* või *loo*, trt *lawwa*, *luu* või *lu-u*⁵.

Selgelt ja näitlikult on kõrvutatud tallinna- ja tartumurdelist verbiparadigmat, nt aktiivi preesensi indikatiivi vormid *armastan*, *armastad*, *armastab*, *armastawad* (tln) ja *armasta*, *armastat*, *armastap*, *armastawa* (trt); perfekti konjunktiivi vormid *ma olleksin armastanud* (tln) ja *ma olles armastanu* (trt) jne. Passiivi puhul on eraldi tähelepanu juhitud tartu dialekti indikatiivi preesensi personaalsele passiiviparadigmale, mida tallinna dialektis pole (*meie* või *meid armastetame*, *teie* või *teid armastetate* jne).

Leidub ka mõningaid küsitavusi, näiteks sõna *vesi* ainsuse nominatiivi vormina on Boubrigi järgi mõlemas dialektis *wet* (vrd Hupel 1818: 283 *wessi*), millest tallinnamurdeline ingressiiv (omaaegne illatiivi nimetus) olevat *wees*; tartumurdeline ingressiiv on seevastu esitatud õigesti: *wette*. Ka sõna *wäggi* tallinnamurdeline ingressiiv on Boubrigil *wäes* (tartumurdeline õigesti: *wäkke*), samal ajal kui näiteks sõna *hädä* ingressiiv on õigesti *hädässe* (tln) ja *hädä* (trt). Viimane vorm on taas küsitav, geminatsioonita illatiivi vorm seda tüüpi sõnadest peaks tegelikult olema omane vaid saarte murdele ja Kirde-Eesti rannikumurdele, lõunaeeestiline vorm võiks olla geminatsiooniline (vrd Rätsep 1979b: 36–39).

Tähenduse poolest erinevate sõnade hulgas on häid näiteid: *kohhe* tln 'grade; eben das' ja trt 'locker; wohin', *sau* tln 'Stab, Stecken, Lehm' ja trt 'Rauch', *soe* tln 'warm' ja trt 'des Wolfes'. Leidub ka küsitavusi, nt *sanna* tln 'Wort' ja trt 'Badestube', mille puhul jääme mõtisklema selle üle, kas tõesti võis tallinnakeelse *sana* 'sõna' hääldus olla geminaadiline *sanna* ja kas juba Gutschlaffil (1998: 207) ja Hupelil (1818: 216) esinev tartukeelne lõpukaota, geminaadiga hääldatav nominatiivivorm *sanna* 'saun' ei peaks siiski olema kujul *sann*, nagu on nt Wiedemanni sõnaraamatus (Wiedemann 1973: 1004).

Kummalegi murdele ainuomaseid sõnu on Boubrig esitanud kolmkümmend, nt (esimesel kohal tallinna, teisel tartu dialekti variant) *sees*, *sissen* 'darin', *waid*, *enge* (*agga*) 'sondern, aber', *sōstrikad*, *arraka marja* 'Johannisbeeren', *koit*, *haggo* 'Morgenschimmer', *aunad*, *ubbina* 'Aepfel', *sippelgas*, *kussikuklane* 'Ameise', *äär*, *weer* 'Rand, Ufer', *wend*, *welli* 'Bruder', *õdde*, *sõssar* 'Schwester' jne.

⁵ Sidekriips tähistab siin silbipiiri.

Fraseoloogia kui keele ja rahva vaimu kajastus

Fraseoloogiat ja kõnekäände peab Boubrig väga olulisteks, sest just nende kaudu väljenduvat dialekti suurem või väiksem energia ja originaalsus, satii-riline kalduvus, poeetiline hoogsus jne, üldse olevat nende abil võimalik õigesti hinnata murde arengutaset. Fraseoloogia ja kõnekäändude täpne kirjeldamine on Boubrigi arvates siiski seotud suurte raskustega: kui erinevad hoolikad vaatlejad suudaksidki koostada spetsiaalsed fraseoloogiakogud, siis oleks ometi vaja väga põhjalikku keeleoskust ja harvaesinevat kogemust selleks, et kindlaks määrata dialektile ainuomast ja iseloomulikku. Sellise ülesandega võiks Boubrigi arvates toime tulla pigem keeleselts, mitte üksikisik. Väljendeid tuleks hoolikalt koguda rahva enda suust ja tähelepanu tuleks muuhulgas pöörata ka teatud eufemismidele, mida rahvas kasutab kas hirmutavate ja meelest tõrjutavate asjade puhul (eriti siis, kui mängus on ka ebausku) või ka teatud inimitoimingute puhul, mis on loomalikumad.

Boubrig manitseb arvesse võtma, et viimaste puhul erinevad eestlase ja haritud sakslase hoiakud üksteisest, kuna eestlane lähtub oma kasvatuses, mõistepiirist ja ümbruskonnast. Lubatagu maamehel niisiis kasutada võrdlusi, mis on pärit talle lähedasest sfäärist. Olevat siiski väga ülekohtune arvata, et eestlasel puudub seetõttu igasugune peenem kombekus või osav ja taibukas väljendusoskus. Hea rahvasõbrana väidab Boubrig, et asi on vastupidine: sageli leidvat teadlane end ülimalt üllatatuna ja oma eelarvamuste tõttu häbistatuna. Enne konkreetsete näidete juurde asumist mainib Boubrig veel, et eestlasel asendavat kõiki keelereegleid soov vältida kakofooniat. Selle märkusega soovib ta ilmselt esile tõsta kõlalise külje tähtsat osa eesti fraseoloogias. Näiteid on kokku kaksikümmend, pooled tartu-, pooled tallinnamurdelised, kusjuures ühtki neist ei leidu Hupeli vanasõnade hulgas (vrd Hupel 1818: 149–169). Saksa tõlked näidete järel sisaldavad ka väljendi sõnasõnalise seletuse või koguni situatsiooni kirjelduse, kus väljendit on kuuldud, nt tartukeelse väljendi *temma nällütas rattid ärra* 'er läßt die Räder verhungern' puhul on lisatud, et nii öeldud kellegi armetu talupoja kohta, kes vägisi püüdnud küüdimeheks hakata. Tartukeelsed väljendid on veel nt *mes essa korjas üssaga, poig pillel hõlmaga* 'auf den Sparer folgt ein Verthuer (was der Vater – sorglich – mit dem Schooße zusammentrug, verschleuderte der Sohn – leichthin – mit dem Rockzipfel)', *ennämb nõlletse hobbose lihha sõ, kui tattitse latse jutto kule* 'lieber esse ich eines rotzigen Pferdes

Fleisch, als ich eines rotzigen Kindes (naseweisen Menschen) Rede höre’, *riista wahhetama* ’Werkzeuge wechseln (verblümter Ausdruck für den *actum consumbendi*)’. Tallinnakeelsete väljendite hulgas on sellised nagu *pitksabba tulleb!* ’euphem. der Wolf kommt! (der Langschwanz kommt!)’, *Peält olli nähha neitsike, alt olli ammo naesoke* ’sie sieht keusch aus, ists aber nicht (von oben war sie anzusehen wie ein Jüngferchen, von unten war sie aber längst ein Weiblein!)’, *ärra minne süggilemata sauna* ’laß deinen Vorwitz! (geh’ nicht ohne Jucken in die Badstube!)’, *kui koer kirko saab, siis lähhäb ta ka kantsli peäle* ’wer der Finger hat, nimmt auch die Hand (wenn der Hund erst in die Kirche kommt, so steigt er auch auf die Kanzel)’.

Eeliseid ja puudujäake kahes peamurdes

Viieteistkümnendas paragrahvis teeb Boubrig eelnenud näidete põhjal võrdleva kokkuvõtte kahe dialekti võimalikest eelistest või puudujäakidest. Tallinna dialekti ortograafia ja hääldus on tema arvates kalgim kui tartu oma, mis olevat tunduvat pehmem. Sel puhul toodud näidete interpreteerimisel peaksime paremini tundma omaaegseid arusaamu heakõla kohta, mis oli tolleaegsetes keelevaidlustes sagedane poolt- või vastuargument (vt selle kohta lähemalt Laanekask 1983: 195–196, 198); Boubrigile igatahes meeldivad tartukeelsed vormid *pä, targas, poig, nõggel, lats, kik, juttus* rohkem kui tallinnakeelsed *pea, targaks, poeg, nõäl, laps, kõik, jutlus*. Heakõla kohatise minetamise hinnaga olevat tallinna dialekt siiski saavutanud suurema täpsuse nii verbide kui ka noomenite flekteerimisel, nt trt sõna *päiw* ainsuse genitiiv ja mitmuse nominatiiv on *päiwä*, samal ajal kui tln sõna *pääw* ainsuse genitiiv on *päwa* ja mitmuse nominatiiv *päwad*; tartu dialekti verbivorm *olle* tähendab ’ich bin’ ja ’sei’, tallinna dialektis on siin eri vormid *ollen* ja *olle*.

Samakõlaliste sõnade eri tähenduste puhul ja vastupidi, samade mõistete tähistamisel eri sõnadega peab Boubrigi arvates kaaluma, kumma dialekti väljend on eht-eestipärasem, tuletuselt õigem ja laiema levikuga, ning alles siis võib otsustada, kumba vormi tuleks eelistada. Omaaegsetest teadmistest lähtudes väidab ta, et nt tln *õdde* on eestipärasem kui trt *sõssar*, kuna viimane „näib olevat üle võetud alamsaksast“, samal ajal kui trt *mõrsja* olevat eestipärasem kui tln *pruut*. Oluline on siinkohal Boubrigi lõppjärelendus: mõlemad dialektid väärivad tervikuna kaalukausile asetamist, alati leidub ühes midagi, mis teise puuduse üles kaalub.

Ühine kirjakeel on võimalik

Kuueteistkümnendas paragrahvis kurdab Boubrig, et viimasel ajal on ikka ja jälle tartu dialekti käsitletud väga erapoolikult ja seda eriti teostes, mille peamine püüe väidetavasti on kõnelda ja kirjutada eesti keelt, mitte tallinna või tartu dialekti. Tartu dialektile heidetavat nendes teostes pilgates ja tigidalt ette lapselikku pehmust – Boubrigi meelest on see pehmus pigem eelis –, samas kui tallinna dialekti ilma pikemalt kaalutlemata nimetatavat kirja-keeleks. Öeldes, et nende rünnakute vastu pole end võimalik olnud samas väljaandes kaitsta, peab Boubrig väga ilmselt silmas Rosenplänteri ajakirja Beiträge. Järgnev väide omakorda viitab 1818. aastal loodud Tartu Eesti Õpetatud Seltsile, mille aktiivne liige Boubrig oli. Nimelt pole tartu dialekti sõprade vaikimine Boubrigi sõnul võidetu järeleandlikkuse märk, vastupidi: need, kes on praegu hakanud soojusega ja usinalt uurima dialekti, mis seni on teadlaste poolt andestamatult unarule jäetud, märkavad rõõmuga, et see pakub jätkuvalt rikkalikku ja väga õpetlikku saaki. (Vrd siinkohal ka Boubrigi kirja aastast 1826 oma kiriklikule ülemusele Sonntagile, Laanekask 2003a.)

Seitsmeteistkümnendas paragrahvis esitab Boubrig küsimuse: kas oleks võimalik neist kahest dialektist ja üldse kõigist niinimetatud dialektidest kokku sulatada ühine kirjakeel, üldine keel? Ta ütleb, et selle probleemiga on viimasel ajal tegelnud väga paljud ja võimaliku lahenduse üle on üpris elavalt arutletud, kirjutatud, ilukõnet harrastatud, arvamust avaldatud ja – tülitsetud. Boubrigi arvates tuleks tühi ilukõne kõrvale jätta ja asjale läheneda võimalikult lihtsalt.

Kaheksateistkümnendas paragrahvis nimetab Boubrig barbaarseks ideed, mille kohaselt tartu dialekt peaks kirjakeelena olemast lakkama ja tallinna dialekt ilma pikemata kirjakeeleks saama (vrd nt Rosenplänter 1814 jt, vt lähemalt Laanekask 1983 ja 2003b). See olevat sama barbaarne kui ettepanek, et eesti keel tuleks asendada saksa keelega (vrd Anvelt 1982). Keel on midagi rahvale igiomast, mis võib surra alles koos rahvaga või rahva koguni üle elada, nagu tõestab roomlaste, kreeklaste, puunialaste ja vanade heebrealaste näide. Ka läheduses paiknevate liivlaste jäänded võivad sellest tunnistust anda, sest vaevalt soovivat see väike hulk inimesi, kes veel liivi keelt oskab, end samastada vanade liivlastega, kuid viimastelt päranduseks saadud keelde suhtuvad need inimesed kui puutumatusse pühadusse. Liivlaste probleemid võisid Riiast pärit olevale ja läti keelt oskavale Boubrigile

tuttavad olla sedakaudu, ka oli neist juttu olnud Tartu Eesti Õpetatud Seltsis (Laanekask 2003a: 70–71). Boubrig postuleerib: keel eksisteerib vähemalt sama kaua kui rahvas, kuid keel peab modifitseeruma vastavalt neile välistele tingimustele, millesse ta on asetatud.

Üheksateistkümnendas paragrahvis möönab Boubrig: idee eesti keele jaoks üldine kirjakeel kindlaks määrata ei ole vastumeelne, vaid hoopiski kiiduväärne. Kui juba saksa, prantsuse ja mõneski teises keeles on olemas üks ja ühine kirjakeel, millele kõik dialektid on allutatud, siis võiks selline olla ka eesti keelel. Asutagu asja kallal tööle mõõdukalt ja arukalt. See, mida tulevikus kirjutatakse, olgu eesti keel üldiselt. Jäetagu kõrvale kõik germanismid, mida praegustes otsekui eestikeelsetes raamatutes kahjuks kõikjal esineb. Nii osutuvat võimalikuks tõesti eesti keelt õppida, rahvalt endalt, terava kõrvaga, kuid kriitilise ja analüüsiva meelega, milleni oleme jõudnud kõrgema haridustaseme kaudu. Näeme, et nagu teisedki tolleaegsed estofiilsed baltisaksa literaadid, hoiab Boubrig selgelt lahus rahva (eestlased) ja meie (sakslastest rahvasõbrad). Ta arvab nimelt, et selline kriitiline ja analüüsiv meel annab meile (= sakslastele) õiguse otsida ja seada reegleid, mille abil saab korrastada isegi näiliselt vormitut keeles. Kogu järgnevas tüüpiliselt ratsionalistlikus tegevuskavas on eestlastele endale jäetud vaid allikmaterjali loovutaja, seejärel aga „õige“ keele passiivse omaksvõtja ja äraõppija roll. Tõsi, koolmeistritest kõneldes see osa veidi laieneb, nagu peatselt näeme.

Konkreetseid ettepanekuid ja üldisi tulevikuvõistõid

Kahekümnendas paragrahvis pöõrdub Boubrig tagasi viienda paragrahvi juurde: iga dialekt ja kõrvaldialekt olevat ometi ikka ja alati eesti keel, see tõttu peab igaüks neist tõelisele keeleteadlasele huvi pakkuma kui väärtuslik allikas üldise keele jaoks. Ta lükkab ümber arvamuse, nagu oleks eesti keel vaene mõne temas puuduva abstraktse väljendi tõttu. Vastupidi, eesti keel on tema sõnutsi üllatavalt rikas, nagu kohe veendutavat, kui uurima hakatakse. Tõõtegi ja peaks aga juhinduma reegliõarasest kriitikast ega tohiks võtta lohakusest moonutatud sõnu või erandeid õilsasse raamatukeelde, mis peaks olema või aegamisi saama rahvale eeskujuks. Siiski tuleks hoiduda rüüstamistõõst selle ikka veel nii vähe tuntud keele kallal. See, kes endale tundmatu liigitab ühekõlgselt ja pikemalt kaalutlemata kohe lõualaiskuseks, boiootialikkuseks jne, võib jalge alla tallata tulukese, millest võiks tõusta uus valgus.

Tuleks loobuda arvamusest, et kõik on juba selge, ja sellisele arvamusele ei tohiks pimedalt järele kiita, teiselt poolt aga ei tohiks hakata ka entusiastlike õhulosse ehitama, mis kohe kokku kukuvad, kui mõni külmaverelisem ja arukam neid veidi raputab (vrd samasuguseid arvamusi kirjas Sonntagile ja nende tõlgendust, Laanekask 2003a: 70–71).

Järgnevates paragrahvides asub Boubrig konkreetsete soovitude juurde, kuidas oleks võimalik ühist kirjakeelt saavutada. Kui kõigist dialektidest võtta ühisesse kirjakeelde see, mis on ehtsalt eestipärane, kuidas siis teha see arusaadavaks teisest piirkonnast pärit raamatulugejale? Kõigepealt ütleb Boubrig, et toetudes oma vähesele kogemusele, sõandab ta väita, et ehtne eesti keel ei vaja ühegi eestlase jaoks kommenteerimist.⁶ Kui aga soovitakse ikkagi midagi teha, et oletatavat vääritimõistmist vältida, võivad abiks võtta kas sõna *ehk* 'oder', sulud või joonealuse märkuse: *õdde ehk sõssar, särk ehk amme, sanna (sõnna), saune** koos joonealuse märkusega **sawwine*. Fleksioon valmistavat rohkem raskusi. Mõlemad pooled peaksid tegema rohkem ja olema järeleandlikumad seal, kus oma dialekt on nõrk. Boubrig sõnastab kaks põhireeglit: 1) valitagu pehmem ja heakõlalisem, mis vastab eesti keele vaimule ja 2) valitagu täpsem ja reeglipärasem. Nii näiteks peaks loodavas kirjakeeles olema *päiwä* asemel vorm *päiwad*, sest *d* eristab seda vormi paremini ainsuse genitiivist; parem oleks tarvitada *armastab, armastad*, mitte *armastap, armastat*; parem oleks *targas*, mitte *targaks*. Näeme niisiis, kuidas Boubrig oma põhireeglitest lähtudes otsustab kord tallinna-, kord tartukeelse vormi kasuks. Ka kontekst aitavat mõistmisele kaasa, lisaks võiks Boubrigi arvates kasutada senisest kõrvalekalduva lisamist väiksema kirjakraadiga: *targaks, päiwad*.

Dialektide lähendamine tohiks toimuda vaid tasapisi. Üks otstarbekohasemaid vahendeid selleks võiks Boubrigi meelest olla, kui avaldataks mõlemas peamurdes tekste ühes ja samas populaarses rahvaraamatus, näiteks kalendris. Laisem eestlane võivat küll öelda: *se om wirro keel* 'das ist eine kauderwelsche Sprache' (tartukeelne väljend) või *se ei olle mitte selge keel* 'das ist keine reine Sprache' (tallinnakeelne väljend), kuid aja jooksul see kaduvat ja uudishimu õpetavat lugema ning aru saama. Selle abinõu puhul võiks Boubrigi arvates kasu olla koguni kõrgemate organite käsust.

Väga hea vahend olevat ka pastorite, rahva tõeliste õpetajate ja kasvatajate käsutuses: nad peaksid harjuma ise ehtsat eesti keelt rääkima ning seda

⁶ Umbes sama oli väitnud juba ka Rosenplänter (1814), vt Laanekask 1983: 195.

keelt rahva suust, kuid analüüsivalt õppima. Pastor peaks rahvale seletama teise dialekti paremusi ja võtma olemasolevad headused kaitse alla, ta peaks levitama teises dialektis kirjutatud raamatuid eriti nooremate eestlaste hulgas ning vestlema oma koguduses keeleasjadest, võttes arvesse ka koguduse arvamusi.

Boubrig ei unusta ka kooli, kuid muutub seejuures päris utoopiliseks: rahvakoolides peaks kõnelema ja kirjutama vähemalt mõlemas peamurdes, aga kus võimalik, ka kõrvalmurretes. Kui nii tehakse näiteks kreeka keele puhul, andes selleks välja antoloogiaid jne, siis miks ei võiks nii teha ka eesti keele puhul? Koolmeistrid harjuksid ruttu ja õpetaksid selliselt meeeldi, sest see tähendaks, et nad võiksid leiba teenida mitte ainult tartu, vaid ka tallinna dialekti piirkonnas. Sümpaatselt kõlab Boubrigi sulest kiitus koolmeistritele: nende hulgas võivat sageli kohata väga arukaid ja ärksaid mehi, kes kindlasti oleksid asjast huvitatud. Lõpuks meenutab Boubrig ka ettepanekut õpetada eesti keelt gümnaasiumides⁷, kus nagu ülikooliski peaks arvesse võtma vähemalt kaht peadialekti. Siis oleks võimalik ühise kirjakeele ideed edasi arendada ja selle kallal töötada, nii et tulevikus oleks võimalik õpetada hoopis teistsuguses keeles, mida võiksid kasutada ka ametlikud väljaanded. Kirjakeeles ei leiaks keegi enam tartu või tallinna dialekti, ning siiski ei läheks kellelgi midagi kasulikku kaduma: kõik leiaksid eest ühise hüve, mis kuulub kõigile: eesti keele.

Viimases lauses sisalduvale kaunile tulevikuvisionile lisab Boubrig oma artikli viimases, kahekümne kuuendas paragrahvis süngemaid toone vahetust olevikust: kaugemale vaadates olevat tervikpilt veel üpris sombune, sest paljudel kaasaegsetel keelekohtunikel puuduvat vajalik erapooletus, leebe järeleandlikkus ja kindel ühine meel, mis sellisel puhul peaks mõistust ja tahet juhtima. Tõeliselt liberaalne meelelaad on Boubrigi sõnul aga tühisusest kõrgemal, pidades tähtsaks vaid tõde ja leides lohutust seigast, et kui selline meel ka eksiks, siis teeks ta seda enamasti väga heas seltskonnas.

⁷ Vastava ettepaneku esitas samal, 1825. aastal ka Rosenplänter ajakirjas Beiträge, vt Laanekask 1983: 200.

Kokkuvõtteks

Boubrigi lektoripädevust tõestav artikkel on tüüpiline Eesti 19. sajandi esimese kolmandiku keelekorraldusprojekt, kus ühise kirjakeele poole püüdlemist saadab valgustuslik optimism ning romantiline usk ehtsas rahvakeeles kajastuvasse rahva vaimu, teisalt aga ratsionalistlik umbusk harimatu rahva keeletarvituse suhtes. Siin esitatav idee kahe kirjakeele vastastikusest lähendamisest polnud uus: samasuguseid mõtteid olid esitanud 1811. aastal Põlva pastor ja kirjamees Gustav Adolph Oldekop oma ametlikus seisukohavõetus (vt lähemalt Laanekask 1984: 683–684) ja ajakirjas Beiträge eelmine ülikoolilektor, Tartu Jaani koguduse pastor Moritz (1815) ning Rannu pastor ja literaat Steingrüber (1817). Suurejooneline puristlik projekt ühtse eesti keele puhastamiseks ja järkjärguliseks uuestiloomiseks soome ja liivi keele abi kasutades oli parajasti käsil Laiuse pastoril Heinrich Georg von Jannaul (Laanekask 2003a: 70–71) ning lõpuks toetas keelte vastastikust lähendamist ka Boubrigi hea sõber, Räpina pastor ja keelemees Johann Friedrich Heller, kellelt Boubrig arvatavasti sai abi oma artikli koostamisel (vt lähemalt Laanekask 1983: 200, Laanekask 2003a: 63 ja Kask, Laanekask 1987: 471–472, 479). Boubrigi puhul tuleb esile tõsta artikli õnnestunud ülesehitust ja pedagoogiliselt orienteeritud sisu: tõepoolest võinuks tollaegne algajast eesti keele õppija selle kirjutise abil saada selge ülevaate kahe tollase „peamurde“ erinevustest ja võimalustest neid ühendada. Silma torkab ka Boubrigi kompromissivalmidus (poleemilisusele vaatamata) ja tema originaalsed, rahva-suust kogutud keelenäited.

Kirjandus

- Aabrams, Vahur 2003.** Friedrich David Lenz ning tema vend Jacob Michael Reinhold Lenz. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Erelt, Tiiu Erelt (toim-d). 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 28–60.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1988.** Kaks õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul peetud F. R. Faehlmanni ettekannet. – Keel ja Kirjandus 8, 497–504.
- Anvelt, Leo 1982.** J. H. Rosenplänter eestlaste saksastamise vastu. – Keel ja Kirjandus 7, 369–370.

- Anvelt jt 1995** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1995. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Esimene köide 1814–1818. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1996a** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1996a. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide 1819–1820. Kirjad 49–116. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1996b** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1996b. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kolmas köide 1821–1823. Kirjad 117–215. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1997** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa 1997. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Neljas köide 1824–1832. Kirjad 216–283. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Ariste, Paul 1979.** Johann Samuel Friedrich Boubrig. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. (TRÜ ajaloo komisjoni materjalid.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 42–51.
- Boubrig, Johann Samuel Friedrich 1825.** Ueber die Dialecte der ehstnischen Sprache und ihre mögliche Vereinigung zu einer allgemeinen Schriftsprache. – Eesti Ajalooarhiiv, f 402, n 3, s 191, l. 10–32.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842.** Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. Dorpat: H. Laakmann.
- Gutslaff, Johannes 1998.** Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Marju Lepajõe (tlk, koost.), Jaak Peebo (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Häkkinen, Kaisa 1996.** Suomalaisten esihistoria kielitieteen valossa. Tietolipas 147. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Jansen, Ea 2000.** Rahvuseks saamise raske tee. – Akadeemia 6, 1155–1188.
- Jürjo, Indrek 2004.** Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn: Riigiarhiiv.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti murded ja kirjakeel. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 16. Tallinn: Valgus.
- Kask, Arnold, Heli Laanekask 1987.** J. F. Helli eesti-saksa sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus 8, 468–479.

- Laanekask, Heli 1982.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – Keel ja Kirjandus 3, 122–133.
- Laanekask, Heli 1983.** Poleemika ühise eesti kirjakeele ümber ajakirjas „Beiträge“. – Keel ja Kirjandus 4, 191–201.
- Laanekask, Heli 1984.** Eesti kirjakeelte administratiivse ühendamise katse XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus 11, 679–685.
- Laanekask, Heli 2003a.** Johann Samuel Friedrich Boubriki kiri Karl Gottlob Sonntagile. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Erelt, Tiiu Erelt (toim-d). 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 61–87.
- Laanekask, Heli 2003b.** Otto Wilhelm Masing ja tartu keel ehk üksikisiku osast kirjakeele ajaloos. – Valve-Liivi Kingisepp (toim.). Vana kirjakeel ühendab. Artiklikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 24. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 129–180.
- Leppik, Lea 2001.** Rektor Ewers. Monograafia. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- MGKL 1905** = Meyers Großes Konversations-Lexikon 11. Leipzig, Wien: Bibliographisches Institut.
- Moritz, Ludwig Wilhelm 1815.** Ueber die wechselseitige Annäherung der beiden ehstnischen Hauptdialekte, des revalschen und des dorptschen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, 56–70.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1814.** Ueber die Bildung und Bereicherung der ehstnischen Sprache. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 3, 53–89.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1823.** Pühhapäwa wahhe-luggemissed, mis Otto Willem Masing kirjutand ja wäljaandnud. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 16, 54–88.
- Rätsep, Huno 1979a.** 175 aastat eesti keele õpetamist Tartu ülikoolis. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. (TRÜ ajaloo komisjoni materjalid.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 27–42.
- Rätsep, Huno 1979b.** Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Steingrüber, Wilhelm Friedrich 1817.** Auch etwas über die Vereinigung der beiden ehstnischen Dialecte. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 7, 9–32.
- Tamul, Sirje 2003.** Veel kord Tartu ülikooli taasavamise ja eesti keele lektori küsimusest. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Erelt, Tiiu Erelt (toim-d). 200

aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 14–27.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.

Vihma, Helgi 1972. Esimene akadeemiline eesti keele lektor. – Emakeele Seltsi aastaraamat 18 (1972). Tallinn: Eesti Raamat, 189–195.

Johann Samuel Friedrich Boubrigi süntaksiloengud Tartu ülikoolis

Ilmunud: Johann Samuel Friedrich Boubrigi süntaksiloengud Tartu ülikoolis. – Mati Erelt (peatoim.), Sirje Mäearu (toim.). Emakeele Seltsi aastaraamat 62 (2016). Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2017, 62–121.

1. Sissejuhatuseks

Aastatel 1826–1837 töötas Tartu ülikooli eesti keele lektorina Johann Samuel Friedrich Boubrigi (1788–1852). Boubrigi tegevust lektori ja keelemehena on tutvustatud mitmes varasemas kirjutises (nt Ariste 1979; Laanekask 2003, 2007, 2013). Riiast pärit Boubrigi kahtles eesti keele lektori ametisse asudes, kas tema keeleoskus on piisav, ja püüdis seda täiendada muu hulgas oma sõbra, Räpina pastori ja tubli keelemehena Johann Friedrich Helli (1786–1849) abiga. Vaidluses ühise eesti kirjakeele üle asus ta seisukohal, et nii Tallinna kui ka Tartu dialekt on eesti keel, Tartu kirjakeele vägivaldset väljatõrjumist trükistest ta ei pooldanud. (Vt lähemalt Laanekask 2003, 2007.) Siinses artiklis tutvustatakse Boubrigi süntaksiloenguid Tartu ülikoolis 1829. aasta kevadsemestril.

Tartu ülikooli tolaeagsed eesti keele loengud olid mõeldud eelkõige teoloogiaüliõpilastele, kes oma tulevases pastoriametis pidid eesti keelt oskama nii kõnes kui ka kirjas. Suurem osa XIX sajandi algupoole Tartu teoloogiaüliõpilastest oli pärit Eesti- või Liivimaalt. Eesti keele varasem oskus oli neil siiski kõikuv, olenedes sellest, kui tihedalt ühes või teises saksakeelses peres eestlastega kokku puututi. Väljastpoolt eestikeelset ala pärit üliõpilased enamasti eesti keelt ei osanud (erandid, nagu Boubrigi ise või Kristian Jaak Peterson – mõlemad pärit Riiast –, kinnitavad reegliti). Boubrigi loengute hoolas konspekterija Wilhelm Julius Moritz (vt siin punkt 1.1) kuulus tõenäoliselt Liivimaa Moritzate pastorisuguvõssa ja oskas maakeelt *ex usu* arvatavasti juba enne oma stuudiumit (Laanekask 2013). Igal juhul õpetati eesti keelt tollases Tartu ülikoolis siht-, mitte emakeelena. Loenguid peeti saksa keeles.

1.1. Käsikirjadest

Boubrigi süntaksiloengute käsikirja „Zur Syntax der ehstnischen Sprache. Größtentheils in Folge der Angaben in Hupels Grammatik, 2te Ausg. von S. 121 an“ („Eesti süntaksist. Enamasti samas järjekorras kui Hupeli grammatika teises väljaandes sisalduv alates lk-st 121“) säilitatakse Tartus Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolises arhiivis. Mustandliku manuskripti⁸, mis sisaldab 66 kvartformaadis lehte, on Boubrig algselt kirja pannud üsna tõenäoliselt samal 1829. aastal, mil ta loenguid pidas. Ta ise pole käsikirja allkirjastanud, aga tema püstine keerunditega käekiri on sedavõrd iseloomulik, et kirjapanija isikus pole mingit kahtlust. Atribuueeringut toetab ka see, et käsikirja tiitellehel on teises käekirjas ja teise tindiga kirjutatud märged „v. Boubrig“ (‘Boubrigilt’). Daatum puudub, kuid käsikirja koostamise aega aitavad määrata temaga seotud arhivaalid.

Nimelt on Boubrig oma süntaksiloengute koostamisel suuresti toetunud Johann Friedrich Helli käsikirjalistele märkmetele eesti süntaksi kohta, mille autor on dateerinud ja nimemärgiga *H.* allkirjastanud jaanuaris-veebruari 1829; seda manuskripti (Heller 1829) säilitatakse samas arhiivis. Oma loengutes on Boubrig küll korduvalt ja ilmse poolehoiu ning lugupidamisega viidanud Helli trükis ilmunud töödele, kuid sellele käsikirjale mitte.

Boubrigi lauseõpetuse kohta on lisaks säilinud ka ühe tubli tudengi loengukonspekt: õppeaastal 1828–1829 on tollane Tartu teoloogiaüliõpilane Wilhelm Julius Moritz (1808–1886) kuulnud Boubrigi eesti keele loengukursust ja teinud korralikke ülestähendusi, mida samuti säilitatakse kirjandusmuuseumis. Selle konspekti esimese osa põhjal (Moritz: 1–38p) on varem tutvustatud Boubrigi ülikooliloenguid 1828. aasta sügissemestril (Laanekask 2013). 1829. aasta kevadsemestril kirja pandud konspektiosa tiitellehel seisab: „Ehstnische Sprachlehre II. Syntactischer Theil nach Boubrig. Dorpat 1829. W. Julius Moritz, Stud. Theol.“ (Moritz: 39.) Järgneval, täpsustaval lehel (lk 40) öeldakse veel: „Ehstnische Syntax, Zusätzen und Bemerkungen zu Aug. Wilh. Hupel’s Ehstnischer Sprachlehre, 2te Auflage, Vierter Abschnitt, pg. 121–144. Vorgetragen von Boubrig, 1829, Istes Sem.“ (Moritz: 40.) Konspekt lõpeb dateeringuga „D. 1. Junius 1829“ (Moritz: 64p).

Huvitava kombel on Boubrigi süntaksiloengute käsikirjast olemas ka käsikirjaline puhtandkoopia. See leidub kvartformaadis käsikirjaköites, mis

⁸ Siinses artiklis viidatakse sellele lühendiga B ja Hupeli grammatikale lühendiga H.

kannab just sama pealkirja kui Boubriigi süntaksimanuskript (vt Zur Syntax: 1). Eesti kultuuriloolise arhiivi kartoteegis on see köide Helligi nime all, kuid tegelikult sisaldab see peale Boubriigi loenguteksti koopia (lk 1–81p) teisigi tekste, millest vähemalt osa on Helligi süntaksimärkmete (Hellig 1829) puhtandkoopiad; leidub ka mõni leht Helligi käekirjas (Zur Syntax: 115–118) ja Boubriigi märkusega samas (Zur Syntax: 115). Koopiaköites on 120 lehte; ümberkirjutaja isik ootab veel selgitamist. Esilehel leiduva märkuse „an den verstorb. Propst Heller, zu Rappin“ (‘surnud praost Helligile, Rääpinas’) põhjal võiks ehk oletada, et selle koopiakogu on lasknud koostada Boubriigi oma sõbra ja eesti keele teejuhataja Helligi jaoks (või mälestuseks hiljemalt pärast tolle surma 1849). Koopia ortograafia on originaalidega võrreldes küll veidi tänapäevasem (*ae* > *ä*, *ey* > *ei* jts). Et midagi kindlat väita, vajab asi veel täiendavat uurimist. Igatahes on kauni ja selge käekirjaga koopia olnud abiks Boubriigi süntaksiloengute kohati üpris mustandliku käsikirja väljalugemisel.

1.2. Siinse artikli sisust

Süntaksiloenguid pidas Boubriigi ühe tunni nädalas (B: 5–5p). Teine nädalatund oli pühendatud praktilistele harjutustele, mis arvatavasti kujutasid endast eestikeelsete teoste lugemist-tõlkimist ja grammatika ning sõnatähenduste kommenteerimist (B: 6–8). Järgnevas tutvustatakse Boubriigi süntaksiloenguid, kusjuures kõrvale jäetakse Boubriigi teksti täpsem võrdlus Helligi märkustega ja Moritza konspektiga. Moritza konspekti on küll vaadatud, et näha, kas Boubriigi suuline ettekanne on enam-vähem vastanud tema loengukäsikirjale. Helligi süntaksimärkmeid ja nende lähedast suhet Boubriigi käsikirjaga tasub vaadelda kunagi hiljem eraldi.

Siinses artiklis jääb käsitlemata ka Boubriigi käsikirja lõpuosa: toleaegetes grammatikates traditsiooniliselt leiduv poeetikaõpetus „Einige kurze Bemerkungen in Beziehung auf die Poesie der Ehsten“ (‘Mõned lühikesed märkused eestlaste poeesia kohta’; B: 62–66, vrd H: 144–146). Moritza konspektis muide luulekäsitluse osa puudub. Samuti ei vaadelda siin Boubriigi kirjutist pealkirjaga „Vorwort zu den practischen Uebungen im Ehstnischen“ (‘Eesti keele praktiliste harjutuste eessõna’), süntaksiloengute vahel olevat allkirja ja daatumita, kuid täiesti kindlalt Boubriigi iseloomuliku käekirjaga eraldi manuskripti, mille omaaegne arhivaar on korraldanud-pagineerinud süntaksiloengutega kokku (B: 6–8). Ka selle eessõna kohta Moritza märkmed

puuduvad. Nii poeetikaõpetus kui ka praktiliste harjutuste sissejuhatus väärivad kumbki omaette tutvustamist.

Juba loengukäsikirja pealkirjast ilmneb, et Boubrig on oma õpetuse üles ehitanud otsekui kommentaarina August Wilhelm Hupeli grammatika 2. väljaande (1818) süntaksiosale (H: 121–144). Ta vaatleb seda enam-vähem järjest, kusjuures Hupeli teksti ta oma käsikirjas ei tsiteeri, vaid üksnes nimetab kommenteeritava lehekülje, peatüki või lõigu. Võib-olla esitas ta vajaliku kirjakohta loengul või siis lugesid kuulajad seda raamatust ise. Moritza konspektiski on Hupeli seisukohad märgistatud ainult asjakohaste numbritega. Siinses tutvustuses tuleb arusaadavuse huvides ka Hupeli seisukohti lühidalt refereerida. Neid Hupeli grammatika üksikuid lõike, mida Boubrig pole kommenteerinud, siinses ülevaates enamasti ei kirjeldata. Küll aga on mõnikord olnud vajalik kommenteerida neid allikaid, millele Boubrig kas toetub või polemiseerides viitab. Boubrigit ja teisi refereerides on püütud säilitada omaaegset terminoloogiat (lisades seletustena nüüdisaegseid vasteid) ja näidete ebajärjekindlat ortograafiat, sh kohatsi diakriitilisi märke (nt kaldkriips vokaalil pikemat kestust märkimas, punkt vokaali all kas järgnevate konsonantide palatalisatsiooni osutamas või selleks, et näidata vokaali erinevat hääldust tallinna ja tartu keeles). Üksnes näidete suurt-väikest algus-tähte ning näidete vahel olevaid kirjavahemärke (punkt, koma, semikoolon, mõttekriips) on veidi ühtlustatud. Ka on korrigeeritud mõni väiksem näpuviga. Boubrigi jt poolt eesti näidetele sageli (kuid mitte alati) lisatud saksa-keelseid tähendussetusi on edastatud-tõlgitud valikuliselt, sisust lähtudes. Tuleb nimelt arvestada, et tegemist on saksa-estli kontrastiivsüntaksiga, kus lähtekeeleks on just saksa keel ning kus sageli selgitatakse seda, kuidas üht või teist saksa keele tähendust tuleks „ehtsas eesti keeles“ edasi anda. Et tegemist on materjali esmatutvustusega, on püütud Boubrigi loengute sisu esitada võimalikult üksikasjaliselt, seadmata tingimata eesmärgiks hinnangute andmist õige-vale skaalal nüüdisteadmistest lähtudes. Sel kombel loodetakse asjahuvilisele lugejale anda ettekujutus eesti keeleteaduse innukatest algusaegadest, võimaldada sissevaadet tollase eesti lauseõpetuse probleemidesse ja mõistete kujunemisloosse.

2. Boubrigi süntaksiloengute sissejuhatus

Sissejuhatuses (B: 2–5p) nendib Boubrig, et rohkem kui kunagi varem saadakse praegu aru sellest, et eesti keele grammatika on enamasti veel läbi uurimata ning vajab arukat ja hoolikat analüüsi. Eriti kehtivat see eesti süntaksi kohta: vanemates grammatikates selle kohta kirjutatu pole kuigi mainimisväärne, pigem kasutu. Selle asemel, et tutvuda eesti keele olemusega ja ammutada õigeid sõnaseadmisreegleid keelest endast, on eesti keelele sageli püütud peale suruda teiste, eriti ladina ja saksa keele reegleid. Sel kombel on Boubrigi arvates puudujäägid ning segadus keelekasutuses aina hullemaks muutunud. Ta peab eriti kahjulikuks vahepeal avaldunud püüet näha varasemat grammatilist ühekülgset ja keelevigu hoopis otsekui midagi täiuslikku, millest ollakse taganatud ja mille poole peaks uuesti püüdma. Veel hullem on tema meelest aga seisukoht, et eesti keele pärast ei tasuvat üldse muretseda ega lärmi lüüa: eestlane on ju sakslasi siiani ikkagi alati mõistnud, järelikult oskavad sakslased eestlase keelt piisavalt hästi. Boubrig ütleb, et just selliste vildakate arusaamade tõttu kubisevad tolelaegsed eesti raamatud ränkadest eksimustest puhta ja ehtsa eesti keele vastu. Paraku leiduvat ikka ja jälle neid, kes suhtuvad rahututesse kurtjatesse üleolekuga, arvates, et nad ise on eesti keele tõesti täielikult omandanud. On aga ka neid, kes peavad teisi eesti keelega tegelejaid rumalaks, selliseks, kes isegi keele algetest midagi ei taipa ning kes ei tohiks seetõttu rääkida süntaksist ega koguni keelefilosoofiast. Boubrigi seisukoht on, et eesti keel tuleb igal juhul ära õppida paljudel, kuna see on nende elukutse puhul ilmtingimata vajalik. Järelikult tuleb kasutu hädaldamine lõpetada: on vaja härjal sarvist kinni haarata ja vigu ning takistusi kõrvaldama asuda. Kui see ühel ei peaks õnnestuma, võib järgmine eksitusest õppida ja parema lahenduse leida. Igal juhul tuleks aga toetuda tõelisele keelefilosoofiale, sest just see on ainus kindel abimees nii raske ja keerulise stuudiumi juures. Eesti keele tarvis seni ülesseatud reeglid on Boubrigi sõnul ebafilosoofilised ja samas jäigalt pedantsed, keelekasutaja ei oska nendega midagi peale hakata; sellisel empiirilisel viisil konstrueeritud grammatika oleks mahu poolest võrreldav suurimate leksikonidega. Boubrig nendib, et kaasaegsete hulgas pole veel kedagi, kes suudaks juba praegu esitada üldkehtiva ja kindlalt põhjendatud eesti keeleõpetuse. „Kuid meie, teadusliku ettevalmistuse saanud haritud sakslased, oleme need, kes seda tööd unarule jätta ei tohi; me peame käed

külge lööma ja tegema, mida suudame, kuni saabub aeg, mil võidakse teha rohkem,⁹ õhutab ta.

Boubrig ütleb, et ta soovib pöörata tähelepanu eelkõige üldiselt kehtivatele põhiseisukohtadele. Ka tahab ta võimaluse korral toetuda varasema uurimistöo viljadele. Loengute aluseks võtab ta Hupeli grammatika süntaksiosa, kavatsedes seda kommenteerida ja täiendada. Ta loodab, et tema kuulajatel on sellisest käsitlusest kasu: „Minu südamesoov on, et te edaspidi, eesti keelt põhjalikumalt uurides, saaksite kõigist neist märkustest, mille seast ükski pole tehtud läbimõtlematult või kiirustades, just sellist kasu, mida keele jaoks on võimalik saada, ja et teie kord võiksite üles ehitada kindlama hoone sellele vundamendile, mis võib-olla on veel väga nõrk, kuid mida on rajanud paljud kindlasti hoole ja innuga.“

3. Eesti süntaksi eripära

Edasi vaatlebki Boubrig Hupeli grammatika süntaksiosa peatükist peatükki, lõigust lõiku. Selle esimene peatükk kannab pealkirja „Allgemeine Anmerkungen“ (‘Üldised märkused’). Hupeli algusväide, mille kohaselt eesti keele süntaksireeglid on enamasti samasugused kui muudeski Euroopa keeltes ning seetõttu vajavad käsitlemist üksnes eesti süntaksi erijooned (H: 121), on Boubrigi arvates läbinisti ebaõige. Boubrig ütleb, et eesti keel kui üks soome suguvõssa kuuluvatest keeltest erineb vanadest ja uutest keeltest ka oma süntaksi poolest väga palju. Lektor arvab koguni, et kõige rohkem süntaktilisi sarnasusi on eesti keelel prantsuse keelega: näiteks verbi vahetu järgnemine subjektile; eitus kahe sõna abil, millest esimene paikneb enne verbi, teine, eitust tugevdav sõna aga verbi järel; sarnasusi leidub ka nimisõnade definitiivses ja indefinitiivses tarvitamises jm. (B: 10.)

4. Käände- ja arvuühildumine

Hupel on nentunud substantiivi ja adjektiivi tavalist käände- ja arvuühildumist (H: 121), kuid on sel puhul teinud paar märkust. Esimeses neist (H: 122) mainib ta erandit esimese daativi [= alaleütleva] puhul, kus adjektiiv täiendina jääb heakõla tõttu sageli ilma käändelõputa *-le*, olles otsekui genitiivis:

⁹ Heli Laanekase tõlge siin ja edaspidi.

hea töle, mitte *heale töle* (ent siiski ka *keikile asjadele*, *sellele targa jummalale*). Samas säilitab teine daativ [= alalütlev] üldiselt oma lõpu: *sel wisil*, *ommal ajal*. Boubrig lisab kommenteerides, et ühildumine oleneb käändelõpu häälikkujust, põhisõna ja täiendi silpide arvust ning ka lauserõhust (B: 10–11). Ta kordab oma varasemate morfoloogialoengute seisukohta: eesti päriskäändeid ei moodustata mitte nii nagu ladina keeles, vaid sufiksrite abil. Sufiksud koosnevad ühest-kahest konsonandist (nt *s*, *st*, *l*, *lt*) või ühest silbist (nt *le*, *se*, *he*). Peenema eestlase kõrvus kõlavad kriiskava kakofooniana just silpsufiksud, kui need lisatakse nimisõnale ja igale selle ees olevale adjektiivile või adjektiivsele pronoomenile (nagu teadmatuses teeb mõnigi end vilunud eesti keele oskajaks pidav sakslane). Boubrig ütleb, et just heakõla tõttu jätab eestlane esimeses daativis [= alaleütlevas], ingressiivis [= sisseütlevas] jm silbilise käändelõpu vaid põhisõnasse ja loobub täiendi vastavast käändelõpust, eriti veel siis, kui täiendis oleks käändesufiksi lisamisel sama palju silpe kui põhisõnas. Boubrig on lugenud ühe kirja alguses olnud pöördumist *Ausale Koolmeistrile*, *pimmedale Mälletto Janile*, mis kõlab tema meelest halvasti isegi sakslase kõrvus; ime veel, et seal ei seisnud *Mälletumale*, ironiseerib ta. Positiivse näitena esitab lektor ühe praost Masingu (s.t Otto Wilhelm Masingu) läkituse alguse: *Ausa koolmeistre*, *Mälletto Janile*. Täiendit ei tohi Boubrigi sõnul lühendada vaid siis, kui sellele langeb eriline rõhk: *ta üttel ommile jüngrile*, s.t nimelt oma, mitte nt Johannese jüngeritele. Kui täiendsõna on rõhutus positsioonis, siis pole käändelõppu vaja: *ta üttel omma jüngrile*. Meieisapalves seisab rõhutatuna: *ommile süüdleisile*. Boubrig nendib, et eesti keel siiski võimaldab täiendsõna silpsufiksit ka siis, kui täiendis on põhisõnaga võrreldes rohkem silpe, nt *ommale male*. Konsonantidest koosnevad käändelõpud aga lisatakse Boubrigi väitel nii põhikui ka täiendsõnale. Kuid tallinna dialektis kasutatakse siiski sageli vorme, nagu *omma poolt*, *omma kassuks*, mitte *ommalt poolt*, *ommaks kassuks*. Siin viitab Boubrig Beitrage 13. vihikus lk 148 leiduvale lõigule (vrd Rosenplänter 1821), kus on käsitletud sõna *omma* ühildumist nimisõnaga. Boubrig arvab, et käändelõppude puudumise põhjuseks pole siin mitte heakõla taotlus, vaid see, et *omma* saab kasutada ka substantiivina, mis seega jääb genitiivi.

Hupeli teine märkus (H: 122) on arvuühildumise kohta. Ta ütleb, et mõnikord on adjektiiv ainsuses, kuid substantiiv mitmuses, nt *keige asjade ots*; mõnikord öeldakse aga ka *keikide* või *keige innimestega*. Kuid ainsuses

oleva sõna *rahwas* 'Volk' puhul on mõnikord adjektiiv mitmuslik. Siin esitab Hupel näite piibli Ap 28: 2 ja 4 tollasest tekstist: *umkeelsed rahwas* 'das Volk von fremder Sprache' (vrd Piibel 1739). Ta ütleb, et sõna *rahwas* tuleks siin käsitada mitmuslikuna, tähenduses 'Leute'. Boubrig mõonab, et tõepoolest mõeldakse selle sõna puhul rohkem üksikutele indiviididele kui tervikmassile. Kuid Boubrigit ei rahulda Hupeli märkuse algusosa väljendusviis, mis polevat kooskõlas keelefilosoofiliste [= üldkeeleteaduslike] põhimõtetega. Lektori arvates on vale öelda, et eesti keeles on võimalik mitmusekäändes nimisõna koos ainsusekäändes täiendiga. Õige tõlgendus on, et täiendsõna käändesufiks id jäävad ära just eufoonia tõttu, nii et kääne taandub algupärasesse relatiivi [= genitiivi]. Seda esineb eriti pikemates ühesuguse kõlaga fraasides ja sagedamini tallinna kui tartu kirjakeeles, sest tallinna keele mitmusevormid on tihti ebaharilikult pikad; rahvakeel on mõlemas dialektis vabam. Boubrig väidab, et tallinnaestlane ei ütle mitte *ommadel wannemattel*, vaid *omma wannemattel*; tartueestlane aga *omma wannambil*. Eriti lühendatakse nii sõnu *omma* ja *kõik*. (B: 11–11p.)

5. Arvsõnade kasutamine

Põhiarvsõnu kasutatakse Hupeli sõnul peaaegu alati ainsuses; kui nad on nominatiivis või akusatiivis [= partitiivis], siis on nende juurde kuuluv substantiiv akusatiivis, muidu aga on põhiarvsõna ja nimisõna samas käändes, nt tln *kaks meest*, trt *kats meest*; tln *kahhe päwa pärrast*, trt *katte päiwa perrast* (H: 122). Boubrig täiendab: indefiniitiivis [= partitiivis] on eranditult kõik nimisõnad, mis kuuluvad definiitiivis [= nominatiivis] olevate põhiarvsõnade ja ka kõikide teiste kvantiteeti näitavate sõnade (*paljo*, *weidi*, *paar* jne) juurde, nt *kaks meest*, *wiiskümmend kaks luggemist*. Tema meelest ei tundu see nii kummaline, kui mõelda, et nii soovitakse väljendada vaid üldisust sellele loomuosases määramatuses. Ka saksa keeles öeldavat mõnikord harvem *zwey Mann* või *fünf Loof*. Obliikvakäänetes ja ka indefiniitiivis kääntatakse Boubrigi väitel nimisõna aga alati koos arvsõnaga, nt *katte (kahte) meest om (on) waja*. Arvsõna käändesufiks jäetakse tavaliselt siiski ära. Siinkohal esitab Boubrig näitena rahvasuust kuuludud väljendi (praeguse kaasäitlevaga, mis tänini käändes ei ühildu): teekond on läbitud *katte karaga*, s.t kahe kaeraga, hobusele kaks korda kaeru söötes. Ta märgib ära ka sõnajärje tähenduse: põhiarvsõna nimisõna ees tähendab kindlat hulka (*mul on kolm tuti* 'ich habe

3 Griest'), nimisõna järel aga ebamäärast (*mul on tuti kolm* 'ich habe etwa, ungefähr 3 Griest'). (B: 11p–12.)

Järgmisena on Hupel käsitlenud arvsõnade kasutamist aja ning vanuse väljendamisel. Ta räägib põhiarvsõnadest väljendites, nagu *kel on kolm, kel pool neli, ma tullen kel kuus* või peenemalt *ma tullen kella kuu aial*. Harva kasutatakse järgarvsõna: *ma tullen kuendamal tunnil*. Ka vanust väljendatakse põhiarvsõna abil nagu saksa keeleski, kuid substantiivi asemel lisatakse arvule meelsasti adjektiiv: *ta on kuu nädaline, ma ollen kolmekümne aastane*. On aga võimalik öelda ka nagu saksa keeles: *ma ollen kolmkümmend aastat wanna*; peenem väljend on järgarvsõnaga: *kolmaskümmes aasta on mul kä*. Kirju kirjutavad Hupeli sõnul vaid üksikud eestlased, kirju dateerida võib mitmel viisil, kas või nt *kirjutud selle heina ku kuendamal päwal*. (H: 122.) Boubrig esitab lisaks väljendid, nagu tln *kello kaks* 'grade um 2 Uhr' ning trt *kella katte aegu* 'um 2 Uhr' ja *ajul sama* 'zur rechten Zeit ankommen'. Ta ütleb, et vanuse väljendamiseks kasutab eestlane sageli just jooksvat ajavahe-mikku, nt *täl om kolmas nädal, ku, ajastaig pääl* (viimane sõna võib ka ära jääda), *ta käüp seitsmet aastat* ja eriti kaunisõnaliselt *ta om seitsmet aastat käüman*. Ka Hupeli näidet *kolmaskümmes aasta on mul kä* (viimane vorm on Boubrigi arvates lühend inkluusiivist [= seesütlevast] *käes*, trt *käen*) tuleks tõlkida 'ich bin im 30ten Jahr', mitte aga 'ich habe das 30te Jahr', nagu oleks kolmekümmes eluaasta juba täitunud. Daatumis väljendamise kohta ütleb Boubrig, et kuna eesti kuunimetused on väga kohmakad, kasutavad kirju kirjutavad eestlased enamasti juba ladinapäraseid vasteid. Harjumuspärast kommet kasutada daatumis sõna *sel* peab Boubrig täiesti valeks, hästi ei meeldi talle ka Masingu Marahwa Näddala-Lehhe dateeringud, kus sõna *kü* ees olev kuunimetus ei ole relatiivis [= genitiivis]: *3dal September-kü*. Ta ütleb, et lühem ning mugavam on *3dal Septembriil*; kohanime võib lisada inkluusiivis: *Rias, Tartus*. Dateerida võiks ehk ka eesti kuunimetusega: *3dal Mihkli kuul*, s.t *3dal päiwal, Mihkli kuul*. (B: 12–13.)

6. Käänd- ja tegusõnade ühildumine

Hupel väidab, et nimisõna ja tegusõna ühilduvad arvus, kuid esitab ka mõne erandi. Sõnade *rahwas, hulk* ja veel mõnegi samasuguse puhul võib verb olla nii ainsuses kui ka mitmuses: *rahwas sööb* 'das Volk isst', *rahwas sööwad* 'die Leute essen'. Ka on võimalik nii *se rahwas* kui ka *need rahwas*, ning

piiblikoht *kui rahwas sedda kulis, ehmatasid* (Mt 22: 33) pole Hupeli arvates viga. Koos verbivormidega *tulleb* ja *käib* olevat sõna *rahwas* tavaliselt akusatiivis: *rahwast tulleb* 'das Volk kommt'. (H: 122.) Boubrig mõonab, et põhireegel kehtib nii tallinna kui ka tartu dialektis. Näite *need rahwas* puhul viitab ta oma varasemale kommentaarile sõna *rahwas* võimaliku mitmusliku, üksikindiviide märkiva sisu kohta. Verbi mitmusevormi põhjus on lektori meelest sama: *perre söwa* 'die Hausleute essen', sest peetakse silmas kõiki üksikisikuid. Ainsuslik verbivorm aga väljendab üldist tervikhulka: *Kamtsatka rahwas on üks waene rahwas ja surem perre om iks rõõmsam*. Sõna *hulk* puhul kahtleb Boubrig verbi mitmusevormi kasutamises, sest ehtsas eesti keeles tähendab see sõna just seda üldist tervikut. Hupeli märkus näite *rahwast tulleb* asjus on Boubrigi arvates vales kohas ja valesti tõlgitud, õige tähendus on indefiniitne: 'es kommt Volk, es kommen Leute', samuti nagu nt väljendi *wet josep* tähendus on 'es fließt Wasser', mitte 'das Wasser'. (B: 13–13p.)

Pelgalt fraseologismidena on Hupel tõlgendanud väljendeid *issad ja emmad ellus* 'ema ja isa elavad veel', *ta on minnoga ühhe wannused* 'me oleme ühevanused' (H: 122–123). Boubrig ütleb, et vähemalt tartu keeles on sellised fraseologismid tundmatud, ja peab neid igal juhul vigaseks ning ebasoovitavaks (B: 13p–14).

Hupeli järgi ei nõua sidesõnad *ja, ning* (trt *nink*), et nendega seotu oleks samas käandes või arvus. Ta on sel puhul viidanud piiblitekstile Js 53: 9 ilma tsitaati lisamata (H: 123). Boubrig on Hupeliga samal arvamusel, kuid tsiteerib ja kommenteerib oma kuulajatele näidet *Ja temma on öälaid pannud ta haua jure, ja ühhe rikka temma surma jure*, kus *öälaid* on mitmuses ja *ühhe rikka* ainsuses. Boubrig nõustub ka Hupeli samas toodud piiblinäitega (Srk 11: 17) selle kohta, et sidesõnadega *ja* või *ning* ühendatud ainsuslikud substantiivid ei nõua alati mitmuslikku verbivormi: *hea ja kurri, ello ja surm, rikkus ja waesus tulleb issanda käest*. (B: 14.)

7. Sõnajärg

Hupel ütleb, et eesti keeles on sõnade järjekord sama loomulik kui saksa keeles. Ta esitab näitena lause *Selig ist der Mann welcher dem Feinde nicht böses mit bösen vergilt* ja selle eesti vaste *Õnnis on se mees kes waenlasel kurja kurjaga ei tassu* koos variandiga ... *ei tassu mitte kurja kurjaga*. Eesti

ja saksa keele erinevusena märgib ta viimases variandis esinevat tendentsi paigutada verb käändsõna lähedusse. Selle põhjuseks peab ta eestlase laiskust või rumalust. Hupel esitab näiteid ka võimalike vabaduste kohta eesti keeles: saksa *du gibst mir das Leben* võib eesti keeles olla kas *sa annad mulle ello, mulle annad sa ello* või *ello annad sa mulle*. Suuremat täpsust harrastata- vat vaid vääritimõistmise vältimiseks: *anna ärra* 'gieb weg' ja *ärra anna* 'gieb nicht'. (H: 123.) Boubrigi arvates on sõnajärje puhul eestlaste laiskusest või rumalusest rääkimine täiesti kasutu ja isegi naeruväärne: neil omadustel pole mingit seost keele iseärasuste ega ülesehitusega. Ta ütleb pilgates, et kui Hupeli põhjendus peaks paika, siis peaksid ju prantslased, kelle keeles verb on veelgi rohkem eesasendis kui eesti keeles, olema eestlastest veel palju laisemad ja rumalamad. (B: 14p.)

8. Eitus

Põgusalt on Hupel rääkinud eitusest eesti keeles. Tln *ei* ja trt *es* asetsevad tema sõnutsi kas päris lause alguses või igal juhul enne verbi: *ei sa keik rikkaks* või *keik ei sa rikkaks* 'nicht jeder wird reich' (H: 123–124). Boubrig ütleb selle kohta, et genuiinses või igapäevases keeles võivad *ei* ja *es* paikneda ka pärast verbi, nt küsimusele vastamisel *tulle ei* 'er kommt nicht', *tulle es*, *tulle es temma* 'er kam nicht'; seda aga ei tasu jäljendada. Lihtsamas rahvakeeles tugevdatakse eitust nii, et *ei* on nii verbi ees kui ka järel: *ei tulle ei* 'er kommt durchaus nicht'. Hupeli näitelausestes aga märgib sõnade järjekord erinevaid rõhuasetusi: *ei sä kõik rikkaks* 'es werden nicht Alle reich'; seevastu *kõik ei sä rikkaks* 'Alle werden nicht reich (sondern vielmehr arm)'. (B: 14p–15.)

Hupel on puudutanud ka mitme eitussõna kasutamist, mis on tema sõnul eesti keeles tavaline: *minna ei tulle mitte* (sõna-sõnalt 'ich nicht komme nicht'), *ei minna ei tea*. Ta ütleb, et viimane eitussõna ei pruugi tingimata järgneda vahetult verbile ja võib ka ära jääda: *minna ei armasta tedda (mitte)*. Harva lisatakse lausesse veel kolmaski eitav sõna *pole* tähenduses *ep olle: ei ma pole sedda mitte teinud*, sõna-sõnalt 'nicht ich habe nicht dies nicht gethan'. Imperatiivi eitussõnad *ärra*, *ärge* jne asetsevad samuti verbi ees, teine eitussõna *mitte* verbi järel võib ka ära jääda: *ärra te sedda (mitte)*. Hupel väidab, et peenemaks rääkimisviisiks peetakse seda, kui *ei* paikneb ühend- verbi osade vahel: *kui ma teid wasta ei wõtta* 'wenn ich euch nicht annehme'. (H: 124.)

Boubrig ütleb rahulolematult, et eesti eitus kui väga omapärane ja mitmekesine nähtus väärrib täpsemat käsitlust, kui on Hupelil. Lektor arvab, et eesti *mitte* on kas lühenenud ingressiiv [= sisseütlev] vormist *middahe*, *mittahe* või siis mingi ekstrakääne sõnast *midda* 'etwas'. Tegelik eitussõna on tema meelest *ei*, sõna *mitte* üksnes määrab eitust lähemalt, nagu ka sõnad *middagi*, *suggugi* jts. Taas võrdleb Boubrig eesti keelt prantsuse keelega: samasugused kahest sõnast koosnevad eitused on *ne pas* 'ei' (sõna-sõnalt 'nicht eine Schritt [ei sammugi]', *ne rien* 'nicht etwas [mitte midagi]', *ne point* 'sugugi mitte' (sõna-sõnalt 'nicht einen Punct [mitte punktigi]'). Huvitavaks peab ta, et prantsuse *ne* ei või lauses esineda ilma verbita, eesti *ei* aga küll; prantsuse *ne* on harva ilma sõnata *pas*, eesti *ei* aga sageli ilma sõnata *mitte*, nimelt siis, kui tegemist on lihtsa, rõhutamata eitusega: *minna ei tulle mitte* on rõhutatud 'ich komme durchaus nicht', nagu ka *ma ei tulle suggugi mitte* 'ich komme auf keinen Fall', aga *ma ei tulle* on lihtsalt 'ich komme nicht'. (B: 15.)

Hupeli näidet *ei mina ei tea* tuleks Boubrigi arvates samuti tõlgendada kui tugevdatud eitust, kus rõhk on just isikul: kuidas mina seda teadma pean, mina ei tea. Boubrig esitab samasuguseid näiteid rahvasuust: *ei minna sedda es ütle* 'ich habe das ja nicht gesagt', *ei sinna es wõtta sedda? 'du hast es doch nicht etwa genommen?'*. Hupeli näidet *ei minna polle sedda mitte teinud* selektab Boubrig kui kolmest eitusest koosnevat: esimene *ei* käib isiku kohta, teine (sõnas *pole* = *ep olle* = *ei olle* sisalduv) verbi kohta ja kolmas, *mitte*, tugevdab põhieitust 'ich habe das nimmermehr gethan'. (B: 15p.) Boubrig mainib, et mõnikord algab eitus sõnaga *egga* (tekkinud arvatavasti sõnadest *ei ka*), millele alati järgneb teine eitus: *egga minna sedda es ütle*. Kahe eituse korral lisatakse mõnikord veel tugevdav sõna *joht* 'allerdings [igatahes]', mis paigutatakse viimase eituse ette: *ta es ütle sedda joht mitte*. Sõna *kül* eituse ees aga nõrgendab seda: *ta es ütle sedda kül mitte* 'er sagte das nun wohl eben nicht'. Kui *mitte* paikneb eituse ees, siis negatsioon tugevneb: *mitte es lähhä temma* 'er ging durchaus nicht', *mitte ei pea sa sedda teggema* 'du sollst es durchaus nicht thun'.

Imperatiivi eitava kõne puhul hoiatab Boubrig, et eitussõnu *ärra*, *ärge* ei tohi panna valesse kohta. Tallinnakeelses Uues Testamendis (UT 1815) ja tartukeelses Vastses Testamendis (WT 1821) on tema meelest tõlgitud täiesti vigaselt: tln *olge wihhased*, *agga ärge tehke mitte patto* ja trt *wihhas-tellege*, *nink ärge patke mitte* (Ef 4: 26), mille tähendus on Boubrigi arvates

väär 'ihr sollt wohl zürnen, aber nicht sündigen [te peate küll vihastama, aga mitte patustama]'. Õigem olnuks tõlkida *ärge olge wihhased, egga jne* või ka *omman wihhan* (tln *ommas wihhas*) *ärge tehke mitte patto*. Veel mainib Boubrig (näidet toomata), et tartu keeles on imperatiivi 2. ja 3. isiku keeluvorm õigupoolest ühesugused. Tallinna keele pooldajad laidavad seda väga valeks, kuid samasugust nähtust esineb ka nt ladina keeles; senised eesti grammatikad seda ei kajasta. Boubrig hoiatab eitussõna ärajätmise eest, mida tehakse saksa keele eeskujul. See tekitab arusaamatusi, eriti veel siis, kui lõpust puudub ka sõna *mitte*, nt tln *et ma woi tulla* või trt *et ta sedda woi tetta*. Eriti suurt segadust tekitab see tartu keeles, kus preesensi ainsuse 1. isiku vorm on pöördelõputa ka jaatavas kõnes. Boubrigi arvates on kummaline, et selliselt kirjutab sageli isegi praost Masing. (B: 15p–16p.)

9. Kaassõnade ja rõhusõna küll paiknemine

Hupel väidab, et genitiivne täiend (või mitu sellist) on alati substantiivi või muu juurdekuuluva sõna ees, nt *meie sure jummalä süddamelikko hallastusse läbbi*. Prepositsioonide [= kaassõnade] kohta ütleb ta, et need paiknevad enamasti selle sõna järel, mille juurde nad kuuluvad. Kui kaassõna kuulub mitme sõna juurde, paikneb ta neist viimase järel, nt *we ja tullega* [komitatiivi *galõppu* käsitati tollal kaassõnana]. Ainult kaassõnad *wasto* (tln), *wasta* (trt) ja *läbbi* võivad Hupeli väitel paikneda ka substantiivi ja selle juurde kuuluva possessiivpronoomeni vahel, nt *ta löi mo wasto silmi* 'er schlug an meine (od. mir an die) Augen' (H: 124). Boubrig kommenteerib, et relatiivi [= omastava] vormi *mo* ei ole näites kasutatud mitte genitiivselt, vaid akusatiivselt (vormi *mind* asemel), seega ei ole siin tegemist kaassõna paigutamise ja substantiivi ja genitiivse personaalpronoomeni vahele. Käänete süntaktilisi funktsioone oli Boubrig põgusamalt käsitletud juba 1828. aasta sügissemestril oma morfoloogialoengutes, mille sisust võib aimu saada säilinud üliõpilaskonspikti põhjal (Moritz: 1–37; vt ka Laanekask 2013); siinsetes loengutes räägib ta asjast peatselt põhjalikumalt. Boubrig korrigeerib ka näite tõlget: *silmi* on siin kasutatud tähenduses 'nägu'. (B: 17.)

Sõna *kül* on Hupeli sõnutsi tavaliselt eesasendis, seda nii põhitähenduses ('küllalt, piisavalt') *kül jo* või *kül saab* 'es ist genug', *kül ma tean* 'ich weiß es hinlänglich', aga ka tulevikku märkivalt *kül ma tullen* 'ich werde kommen' (H: 124). Boubrig täiendab, et kui järgneb tähendus 'aber', paigutab eestlane

sõna *kül* meelsasti lõppu, nt *ma tean sedda kül, ent* või *agga jne* 'ich weiß das wohl, aber' (B: 17).

10. Keelamine ja mahasalgamine

Verbid *käskma* ja *ütleva* koos eitussõnaga *ei* või *es* väljendavad Hupeli arvates väga ilusasti keelamist või mahasalgamist, mittetunnistamist (ld *nego*), nt trt *temma es kässe seddä kelleke ütteldä* 'er verbot es irgend jemanden zu sagen', tln *ei nemmad ütleva üllestousmist ollewat* 'sie läugnen die Auferstehung', trt *ei ütleva henda ollewat* 'er läugnet daß er derselbe sey' (H: 124–125). Boubrig ei pea sellist väljendusviisi just väga ilusaks. Tema arvates on pigem huvitav, et tähendust 'verbieten [keelama]' väljendab eestlane negatiivselt väljendi 'nicht gebieten [mitte lubama]' varal ja tähendust 'leugnen [maha salgama, mitte tunnistama]' väljendi 'nicht sagen [mitte ütleva]' abil. Boubrigi meelest on selline väljendusviis väga ebamugav. Tuleks ju ometi vahet teha, kas a) ta ei ütelnud, et see olevat ('er sagte nicht, daß es sey') või b) ta ütles, et seda ei olevat ('er sagte, daß es nicht sey'). Eesti keeles aga oleks see mõlemal puhul *temma es ütleva ollewat*, ja see ei meeldi Boubrigile. (B: 17–17p.)

11. Liitajad ja verb *olema*

Hupel väidab, et abiverbi *olema* ('seyn' või 'haben') eesti keeles üldiselt ära ei jäeta. Tõsi küll, öeldakse *minna ei teinud sedda* (tln, *minna ei olle sedda teinud* asemel), või ka *es sa teddä woinu piddäda* (trt, 'hättest du ihn nicht halten können'), aga sellistel puhkudel on tegu pigem imperfektiga, mitte perfektiga (H: 125). Boubrig oletab, et abiverbi ärajätmise korral võiks tegemist olla hoopis mingi erilise minevikuajaga, jutustavale stiilile omase *tempus praeteritum historicum*'iga, mida leidub nt Masingu teostes ja mis vajab veel lähemat uurimist. (B: 17p.)

12. Võrdlustarind *mida ... seda*

Saksa väljendile *je ... desto* vastab eesti keeles Hupeli sõnutsi konstruktsioon sõnaga *sedda* (tln, trt) või *seddä* (trt), nt tln *sedda surem sa olled sedda ennam allanda ennast* 'je größer od. höher du bist desto mehr demüthige dich'

(H: 125). Boubrig ütleb, et tartu keeles kuuleb sel puhul nii komparatsioonide kui ka pikemate lausete ühendamisel tavaliselt väljendit *mis ... sedda*, nt *mis suremb*, *sedda kallimb* (B: 17p).

13. Saksa *man*-konstruktsiooni eesti vasted

Viis võimalust on Hupel esitanud saksa umbmäärase *man*-konstruktsiooni edasiandmiseks eesti keeles: 1) pronoomeniga *nemmad*, *nemmä*, nt *nemmad kutsuwad tedda* 'man nennt ihn'; 2) kõige harilikumalt passiivi [= umbisikulise tegumoe] abil, nt *tedda kutsutakse*; 3) impersonaalselt *ollema* abil, nt *on tunda* 'man merkt od. fühl't', *polle teäta* 'man weiß nicht'; 4) sõnaga *innimenne*, nt *innimenne willotab* 'man friert'; 5) ainsuse 3. isiku abil, eriti eitavas kõnes, nt *ei woi* 'man kann nicht' (H: 125). Boubrig lisab, et kolmandas punktis on võimalik verbi *olema* äragi jätta, kui tegemist on hüüatuse või küsimusega, nt *mis tetta!* 'was ist da zu thun'. Boubrigi arvates on umbes samasugune umbisikuline konstruktsioon *et + da*-infinitiiv, nt *et ... ellada*, *auustada* jts Masingu raamatus „Täieline Ristiusso õppetud ...“ (1826) lk 7, rida 13 jj. Veel ühe võimalusena saksa *man*'i väljendamiseks esitab Boubrig preesensi ainsuse 2. isiku kasutamise, kui kõneleja pöördub otsekui enda poole. See võivad algajat eksitada, olevat iseloomulik kõnekeelele, kuid mitte labane ega taunimisväärne. Boubrig toob mitu rahvasuust pärit näidet: *mēs sa teet?* 'was soll man machen (was sollst du machen?)'; *mēs (sa) tälle teet?* 'was ist mit ihm zu machen? (was thust du ihm?)'; *tullet mõnnikõrd wälja* 'man kommt wohl manchmal heraus (du komst wohl dann und wann zum Vorschein)' jne. (B: 17p–18p.)

14. Täheenduse *liiga* väljendamine

Saksa kvantiteediadverbide *zu*, *zuviel* väljendamiseks eesti keeles pakub Hupel sõna *liaste* (tln, trt), *lijaste* (trt) või ka komparatiivi, nt *teie ollete liaste rikkad* või *teil on surem rikkus kui tarwis* 'ihr seid zu reich', *ta on wäggewam mind* 'er ist mir zu mächtig' (H: 125). Boubrigi arvates eestlasel õigupoolest puudub selline nn ultrakomparatiiv, mida saksa keeles väljendatakse sõnaga *zu* ja prantsuse keeles sõnaga *trop*. Tema arvates lähtub eestlane sellest, mis oleks sobiv määr, *parras*, ja väljendab suuremat või silmapaistvat määra kas rõhutatud algvõrde abil või koguni säästlikult, ilma omadussõnata, nt *ta on*

pu! 'see on üks õige, tubli, hiigelsuur puu'. Ka saksa keeles võidakse ju mõnikord samas tähenduses rõhutada: *das ist ein Baum!* Boubrig esitab lisanäiteid rahvasuust: *wessi om lemmi, panneme külma (wet) mannu* 'das Wasser ist zu heiß, wir wollen kaltes zugießen'; *kot om rasse, mees jõwweto* 'der Sack ist zu schwer, und der Mann ist zu schwach'; *sedda om täl paljo* 'das ist für ihn zu viel'; *ta om kõrge, ma ei küni mannu* 'das ist zu hoch, ich komme nicht an'; *ma ollen temma wasto waene* 'ich bin ihm zu arm', viidates sel puhul ka Helli märkusele Beiträge 15. vihikus lk 112 (Heller 1822a). Boubrigi meelest ei sobi Hupeli grammatikas adverbil *zu* väljendamiseks pakutu sugugi, sest 1) eestlane kasutab sõna *lijaste* või *lijalt* ainult koos verbidega (nt *Ta waiwap henda lijalt*), aga mitte koos omadussõnadega – viimane kasutusviis on Boubrigile ilmselt olnud tundmatu; 2) komparatiiv Hupeli näites *teil on surem rikkus kui tarwis* on üksnes kaudse, ümberütleva sõnastuse teenistuses ning 3) komparatiiv koos indefiniitviiga [= osastavaga] (*wäggewam mind*) väljendab üksnes võrdlust, mitte aga tähendust 'zu'. Ultrakomparatiivi väljendus oleks Boubrigi arvates ehk siiski eesti *üllirikkas* 'überreich'. (B: 18p–19.)

15. Maade ja rahvaste nimetamine

Hupel ütleb, et *Persia-ma* on 'Pärsia', *Persia-ma rahwas* 'pärslased' ja *Persia ma rahwas* võiks tähendada 'Pärsia talupojad'. Just niisamuti on *Eesti-ma* 'Ehstland' ja *Eesti-ma rahwas* 'die Ehsten [eestlased]' või 'Ehstländer [eestimaalased, Eestimaa elanikud]'. Hupel mõonab, et väga tuntud rahvaste puhul võib sõna *ma* ära jätta: *wenne mees* või *wennelanne* 'ein Russe', *wenne rahwas* 'die Russen [venelased]'; samamoodi *Rootsi-ma* 'Rootsi', *rootsi naene* 'rootslanna'. (H: 126.) Boubrig rõhutab kõigepealt, et *ma* tuleb igal juhul ortograafiliselt siduda maanimega, et ei tekiks liitsõna *ma-rahwas* [= 'eestlased'], ning märgib, et ehtsas eesti keeles on talupoegade kohta võimalik öelda veelgi täpsemalt: *Persia-ma tallorahwas* 'die persische Bauern, das persische Landvolk'; *Lihwlandi-ma tallorahwas* 'die livländische Bauern'. Huvitav on kommentaar *lane*-lõpuliste rahvanimetuste kohta: Boubrigi järgi on neil halvustav varjund. Viisakas keeles ei kasutata nt sõna *Wennelane*, vaid öeldakse *Wennemees*, *wennenaene*, *wennepois*, *wennetüdruk*, 'venelanna' on *wennik*; samamoodi ka *Lättimees*, *Lättinaene* jne. (B: 19p.)

16. Käändesüntaks Helleri ja Boubrigi järgi

Hupeli grammatika lauseõpetusosa teine peatükk on pühendatud käändesüntaksile: „Gebrauch der Abfälle, und wodurch sie regiert werden“ (*Käänete kasutamine ja see, millest nad sõltuvad*; H: 126–135). Boubrig oli eesti käändesüsteemi käsitlenud juba oma morfoloogialoengutes kevadsemestril 1828, toetudes põhiliselt Helleri kahele Beiträges ilmunud uuenduslikule artiklile (Heller 1822c, 1823) ning neis viidatud allikatele (nt Renvall 1815–1817; Strahlmann 1816; Knüpffer 1817; Peterson 1818b, 1818c; Sjögren 1821), mida kõiki on ta soovitanud ka oma üliõpilastele (vrd Moritz: 24p–30p). Siinsetes lauseõpetusloengutes käsitleb Boubrig eesti käändesüntaksit põhjalikumalt, loobudes esialgu Hupeli vastava süntaksiosa raamistikust.

16.1. Boubrigi käändesüntaksi taust: Helleri uuendused

Helleri uuenduslikkus võrreldes varasemate eesti grammatikutega (nt Hupeliga) seisneb eelkõige arvamuses, et kolm seni tuntud käänet (nominatiiv, genitiiv ja akusatiiv) ei ole tõelised käänded, vaid pigem modaalsusvormid. Neid ei kasutata mitte niivõrd sõnadevahelise seose näitamiseks lauses, kui-võrd definiitsuse-indefiniitsuse märkimiseks, kusjuures eristatakse täielikult määratud (definiitiiv), pooleldi määratud (relatiiv) ja määramatut, s.t üldse mitte määratud (indefiniitiiv). Need kolm modaalsusvormi võivad olenevalt asjaoludest esindada kolme vana käände mitut funktsiooni, mida Heller ka kirjeldab. (Heller 1822c: 1–32; vrd ka Wiedemann 2011: 30, 40–41.) Et need kolm vormi on aluseks teiste käänete moodustamisel, nimetab Heller neid konstruktsioonikääneteks (ld *casus constructionales*); päris-käänded (ld *casus veri*) on possessiiv [= alalütlev], daativ [= alaleütlev], ablatiiv [= alaltütlev], inklusiiv [= seesütlev], ingressiiv [= sisseütlev], egressiiv [= seestütlev] ja formatiiv ehk faktiiv [= saav]. Lisaks toob ta ära ka kolm postpositsioon-käänet (ld *casus postpositionales*): terminatiiv [= rajav], unitiiv, mis tema sõnul on osalt komitatiiv, osalt instrumentaal [= kaasaütlev], ning privatiiv [= ilmaütlev] (Heller 1822c: 32–36, 1823: 19). Adverbisufiksina on ta kirjeldanud praegust essiivilõppu *-na*, teisi selliseid sufikseid on *-li*, *-tassa* või *-ltasa*, *-ti* või *-te*, *-si* (Heller 1822c: 36–37); teisal on ta neid siiski nimetanud adverbialkääneteks (ld *casus adverbiales*), rõhutades ometi, et tegu pole päris-käänetega (Heller 1823: 19). Boubrigi morfoloogialoengutes esitatud

käändesüsteem on olnud peaaegu samasugune, vaid adverbialkäänete puhul on väikseid muutusi (vrd Moritz: 28p ülevaattetabel).

Kõigepealt käsitleb Boubrig kolme konstruktsioonikäände süntaksit. Käsitlust alustades (B: 21) on lektor kohe viidanud Helleri artiklile (1822c), kust ongi pärit tema põhiseisukohad ja näidete enamik. Boubrigi käändekirjeldused on metoodiliselt hästi üles ehitatud, koosnedes põhireeglist ja selle juurde kuuluvatest täpsustustest.

16.2. Definiitiiv [= nimetav]

Definiitiivis on põhireegli kohaselt isik või asi, kes või mis on definiitne (määratud), s.t keegi või miski selline, kes või mis on kõnelejatele kas jutu või varem olnu kaudu või lihtsalt iseenesest nii tuttav, et vajab pelgalt nimetamist. Seejuures pole tähtis, kas määratu on subjekt või objekt; kõnes on rohkem see, mida isiku või asja kohta öeldakse, mitte isik või asi ise. (B: 20–21.)

Täpsustavate reeglite kohaselt kasutatakse definiitiivi

- 1) nominatiivselt: a) aktiivset tegevust märkiva verbi subjektina, nt *temma kirjotab*; b) neutraalset tegevust märkiva verbi subjektina, kui viimast käsitatakse iseseisvana või personaalsena, nt *werri josep* 'das Blut fließt'; c) topelt [= subjektina ja predikatiivina] koos verbiga *ollema*, nt *Peter om weel lats*; *Jummal on armolinne*; *innimesse omma ausama kui ellaja*. Kuid koos verbiga *ollema* võib definiitiiv esineda ka üksi, nt *meie ollime koddun*;
- 2) akusatiivselt, kui sõna on otsene verbirektsioon ehk objekt, mida kõnes ei rõhutata, sest objekt on juba määratud ja tuttav, nt *temma kätte anti Jesaia ramat* (Lk 4: 17); *kohhes sa nemma pannit?*; *ma oppasi temma* 'ich instruirte ihn'; *pesse käed käskimata*; *ta tõstis ommad silmad taewa pole* (Jh 17: 1). Siin on aga ka erandeid, kui kõnes on a) 1. ja 2. isiku personaalpronoomenid; b) *verba sensuum* (meeltetegevust väljendavad verbid) ja kestvat tegevust näitavad verbid; c) eitused ja d) impersonaalne aktiivivorm ehk see, mida siiani on nimetatud passiiviks; viimase kasutusreeglid on Boubrigi sõnul võrreldavad infinitiivide süntaksi reeglitega; (B: 21p–22.)
- 3) nominatiivselt ja akusatiivselt lihtsates põhiarvsõnadest 1–10, ka siis, kui 1–9 kasutatakse suuremate arvude moodustamiseks. Erandiks on a) eitused, kus määratus kaob ja kus seetõttu kasutatakse indefiniitiivi, nt *ei olle seäl wiit, kuut, ei ka neljagi innimest*; b) sõna *üts* ühildub

- oma nimisõnaga, kui ta on lauses tarbetuna või tähenduses 'ein gewisses [teatud]', nt *temma küssib ühte/ütte rublat*; (B: 22–22p.)
- 4) vokatiivselt ja imperatiivselt 2. isikus, kuna pole võimalik, et kõnetatav oleks määratu: *Mehhed!*; *Anna, Jummal!* Boubrig hoiatab: imperatiivi kolmandas isikus tuleb alati kaaluda, kas tegu on määratu või määramatuga. Ta ütleb, et siin tuleb hästi esile tavalise väite „imperatiiv nõuab nominatiivi“ paikapidamatus: näites *olgo se nüüd nida* osutab *se* varem mainitule; näites *et olgo sedda et peaks sõna sedda* määratus alles järgnema. Definiitsuse-indefiniitsuse avaldumist näeb Boubrig ka näidetes *tulgo wihm lomukestele abbis* (personifikatsioon, tegutsemine) või *tulgo, sago wihma ehk põuda!* (üldiselt, partiivselt); *se olgo* (määratult) või *sedda ärra olgo!* (eitavalt, määratuks muutunult); ka *wõtta last kasa, (märastagi)*, s.t mingi laps, definiitselt aga *lasts*, s.t laps, kellest just juttu oli; (B: 22p.)
- 5) hüüatustes ainsuse 1. ja 2. isikus, nt *oh, minna waene!*, samal ajal kui mitmus näib nõudvat indefiniitiivi, nt *oh, neid waesid!* Ainsuse 3. isiku puhul tuleks vorm valida olenevalt definiitsusest-indefiniitsusest, nt *imme!* 'o dies Wunder!' või *oh, sedda immet!* 'ach, ein Wunder!'; *oh, temma waene!* 'ach, dieser Arme!' või *oh, sedda waest!* 'so ein Armer!'; (B: 22p–23.)
- 6) perioodiliselt korduvate ajavahemike märkimiseks, nt *ö ning päiw; egga näddal; eggakõrd*;
- 7) vormiga *ollewat*, kui see mingil viisil seostub lause subjektiga, nt *Jaan haige ollewat (ütteldas)* 'J. soll krank seyn'; *se ma näis maddal ollewat; ta näis hea ramat ollewat; jõest kuultawat hõlli* 'vom Bache hört man ein Geschrey'. Vormid *ütteldas* ja *kuultawat* käituvad Boubrigi sõnul samuti nagu *ollewat*;
- 8) liitnimisõnades, kus esimene sõna on midagi teise juurde kuuluvat, või täpsemalt, kui esimene väljendab teise materjali (*waskkattal, kuldpenning, raudsaan*), töövahendit (*tuulkiwwi, weskkiwwi*), toodet (*kängsep, rätsep*), sisu (*tunnistuskirri, wõlgkirri*), osa (*nööpnõggel, korwwankre*) või täpset klassifikatsiooni (*kirjotuskamber*). (B: 23; vrd ka Heller 1822c: 9–15.)

16.3. Relatiiv [= omastav]

Põhireegli järgi on relatiivis osaliselt määratud isik või asi. Boubrig seletab: kõnelejale isiklikult võib kõnealune olla tuntud ehk definiitne, kuulajale aga veel mitte; tegemist on relatiivse määratusega. Nimetus „relatiiv“ on lektori sõnul õigustatud ka seetõttu, et see kääne liidab endaga mitmesuguseid sufikseid ja väljendab nii mitmelaadseid seoseid (relatsioone) asjade ja isikute vahel. Nominatiivselt ei kasutata seda käänat kunagi, akusatiivselt esineb ta vaid ainsuses, ja teatud konstruktsioonides on relatiiv ka genitiivne. (B: 23p, vrd Heller 1822c: 10.)

Täpsustavate reeglite kohaselt kasutatakse relatiivi

- 1) akusatiivselt vaid ainsuses: kõneleja jaoks on tegu individuaalselt tuntuga, kuulaja teab kõnealusest üksnes liiki või üldmõistet, nt *wõttis karrika* (1Kr 11: 25), 'den Becher', karika, mis seisis laual, teatud kindla peekri, mille ta ise oli välja valinud; teiste jaoks aga 'einen Kelch', mingi peekri. Samasuguste näidetena esitab Boubrig ka *ma osti hobbose; kohhes sa weitse (noa) pannit* 'noa, mis siin oli'; *nemma teggiwa korsna maddala*; piiblikoha *kui temma se ramato lahti teggi ... kinni panni* (Lk 4: 17, 20). Võimalik on ka preesens: *ma tahhan hobbose osta* 'juba väljavalitud hobuse'; *weel ütte (ühhe) kõrra panne(n) peäle* 'teen veel ühe kihi, mida ma juba olin kavatsenud teha'. Näidete hulgast leiame ka objektisarnase ajamäärusega piiblikoha: *meie olleme kõige öö tööd tennu* (Lk 5: 5), mis esitatakse veel kord 6. täpsustava reegli juures; (B: 23p–24; vrd Heller 1822c: 10, 15–16.)
- 2) genitiivselt ehk konstruktsiooniliselt (ld *per constructionem*): relatiivis nimisõna või personaalpronoomeni seisab teise nimisõna ees ilma mingi lisanduseta, osutades, et teine kuulub tolele esimesele, nt *issa lats* või *neide poeg*;
- 3) pärisnimedes või tiitlites, nt *Lihwlandi-ma, Reili-Issand, Kindrali-Her*;
- 4) heakõla tõttu: relatiivivorm võib tekkida käändelõpu ärajätmisel, nt *omma jüngrile* või *kõige heä töle*;
- 5) vormiga *ollewat*, kui kasutatakse imperfekti, nt *ma näi(n) ütte penni, (ühhe koera,) ning mõtli(n) temma soe (hundi) ollewat; ma arwsi (arwasin) temma waşe ollewat; ta mõtles nisugguse kõtti ollewat*;
- 6) ühekordse ajavahemiku edasiandmisel, eriti imperfektis, nt *meie olleme kõige öö tööd tennu* (Lk 5: 5); *ma olli(n) seäl ütte (ühhe)*

- aasta, nāddala; ta pōddesi kōige suwwe*, kus rääkija tunneb kõnesolevat aega lähemalt, kuulajale aga on see pelk ajavahemik;
- 7) koos sufiksitega muude kui konstruktsioonikäänete moodustamisel (siinkohal viitab Boubrig taas oma morfoloogialoengutele, vrd Moritz: 28);
 - 8) liitnimisõnades määrava sõnana: kui teine sõna tähistab midagi esimesele kuuluvat, siis esimene, relatiivis olev, näitab nime, liiki, viisi, otstarvet, nt *Ria liin, mõtsawaht, jowiko-marri, herne-terra, sāngi-linna* (erand: *laudlinna*), *kānga-rihm, kaddaja-suits, Kaarli-noor-herra, tobako-toos*;
 - 9) konstruktsiooni tõttu langevad tartu dialektis ainsuse relatiiv ja pluurali definitiiv kokku, märkides Boubrigi arvates seda, et tuntud asjad muutuvad mitmuses absoluutseks, nt *mehhe lätsiwa; to ne ramato ārra*;
 - 10) koos mõne omadussõnaga (nt *arwoline, sarnane* jts), mis väljendavad seost relatiivis oleva sõnaga. (B: 24–25; vrd Heller 1822c: 16–20.)

16.4. Indefinitiiv [= osastav]

Indefinitiivi põhireegel Boubrigil kõlab: indefinitiivi kasutatakse nominatiivselt ja akusatiivselt, ja nimelt siis, kui isik või asi on veel indefiniitne ehk kõnes määramata, s.t ei ole veel tuttav definiitselt, vaid üksnes üldiselt kui liik või partitiivselt kui mingisse liiki kuuluv; täpsem määramine saab toimuda alles hiljem. Et indefiniivis olev sõna on tavaliselt lause tähtsaim, see, millele kõne on sihitud, siis on ta lauses enamasti rõhutatud. (B: 25; vrd Heller 1822c: 10–11.)

Täpsustavas osas räägib Boubrig indefinitiivi kasutamisest

- 1) nominatiivselt, sealhulgas a) verbi *ollema* ja mõne laia sisuga verbi ebaisikulise, mitteiseseisva subjektina, kusjuures subjektiks olev sõna tähistab liiki, hulka või ainet ning on mõistetav üldisena või partitiivsena, nt *weist (nugga) om waja; seäl olli rahwast, innimessi, kes jne; kül saab aega; seäl tulleb rahwast, söawägge; keldre tulli wet; tulli paisid ülles; näe, kui josep werd; saddab wihma, lund; sedda woip kül sada, sündida, et jne; siit käib tuult*; b) samade sõnade (ja eriti *saama, ollema*) puhul veelgi rohkem siis, kui subjekti eitatakse, sest siis individuaalne otsekui kaoks, mõeldakse vaid üldisele, nt *seäl ei olle wet; teid, meid es olle koddun; ei olle keddagi tarren; sia es sa wihma; ei*

tulle keddagi; ei olle perremeest koddun; ei olle Kaarli nätta; ei olle Peetrit koddun; (B: 25–25p; vrd Heller 1822c: 20–22.)

- 2) akusatiivselt: a) eitavates lausetes iga aktiivverbi otsese rektsioonina [= sihitisena]; b) jaatavates lausetes aktiivverbi otsese rektsioonina, kui ei ole eelistingimusi definitiivi või relatiivi jaoks. Siinkohal loetleb Boubrig ka verbe, mis eriti sageli nõuavad indefinitiivi: moraalse tähendusega, kestvat tegevust väljendavad verbid, nagu *käskma, keelma, õpma, õppetama, awwitama, uskma, tennama, tenima, nt ma tahhan sedda; armasta Jummalat; ärra wihka sedda last; pelja omma wannambid*; meeltetegevust väljendavad verbid, nagu *nägema jts*, mis samuti osutavad kestvale tegevusele; c) nn passiivis, mis pigem on impersonaalne aktiiv (näidet pole ta lisanud, kuid nii tema kui ka Heller on siin tõenäoliselt silmas pidanud umbisikuliste lausete partitiivset objekti, vrd Heller 1822c: 23); d) preesensi partitiibi *vat*-vormis, mis väljendab kestvat tegevust ning on alati indefinitiivi ainsuses, olenemata subjekti või objekti arvust või käändest, nt *ma näe tedda pimme ollewat; ma mõtle tedda seäl ollewat; ma kule hobbose* ('die Pferde', *hobbosid* 'Pferde') *tullewat; ma mõtli, reiwast jo kuiwa ollewat; ta näis must ollewat, mustas sawat, minnewat; mõttelge henda kül kolu ollewat, ent ellawat* (Rm 6: 11). Boubrig arvab, et partitiibi *wat*- ja *wad*-kuju on ilmselt samatähenduslikud, esitades viite Masingule, kes oli väitnud vastupidist (Masing 1824a: 31–32), ja Masingut kritiseerinud Wilhelm Friedrich Steingrüberile (1826: 32–33); e) akusatiivselt kasutatud isikunimed ja 1. ja 2. isiku personaalpronomenid on alati indefinitiivis, nt *teid, mind, Peetrit tahhawa nemma wastawõtta*; f) sama kehtib ka kõigi kollektiiv- ja abstraktmõisteid tähistavate sõnade kohta, kui neid käsitatakse partitiivselt, nt *ma toi sedda liwa, neid samblid seält otsast; to sedda liwa ärra; meie saime sedda lotust*. Boubrig märgib, et individuaalse või personifitseeritud sisu korral võivad need sõnad muidugi olla ka apellatiivselt, definitiivis: *se liiw teeb lubja mustas; se heä lotus pet meid*; (B: 25p–27; vrd Heller 1822c: 22–25.)
- 3) nominatiivselt ja akusatiivselt kõigis nimisõnades, mis oma mõõdu, arvu, kvantiteedi vms tõttu väljendavad partitiivsust. Sel puhul mõeldakse kvantiteeti jms kui midagi üldist, mitte kui individuaalselt määratud. Põhiliselt kasutatakse ainsust, nt *nellitõistkümmend*

(neljatkümmend) wakka hääd semend omma jo wäljaantu, nüüd lubba minna weel, nellitõistkümmend wakka seddasamma semend; ma osti wiistõistkümmend künart sinnist kallewat; paljo, weidi, suur hulk rahwast lätsiwa; mul om leiba kül; nelli innimest tulliwa paar wagger maad meie taggan (mitte pari, ütleb Boubrig, sest paar seisab põhiarvsõna *kąts* asemel); minna palle pool wakka wilja; wiis koor-mat puud või puid; mitto innimest; täis wet; üks sutäis wet. Eraldi seletab lektor veel sõnade *üks* ja *pool* kasutamist; (B: 27–27p; vrd Heller 1822c: 25–26.)

- 4) komparatiivi järel, kui *objectum comparationis* on veel tundmatu või indefiniitne, nt *ma ollen pikkem tedda* 'ich bin größer, als er'; kui aga rõhk oleks tähendusel 'größer', siis öeldaks *minna ollen temmast pikkem*. Võrdlust sõna *kui* abil kuuleb küll sageli, kuid Boubrigi arvates on see saksapärane ja vale, sest *kui* tähendavat õigupoolest 'wie', mitte 'als';
- 5) hüüatustes, nt *minno waest!* 'wie arm bin ich!' (aga *minna waene!* 'ich Armer!');
- 6) mingile tegevusele kuluva aja väljendamisel, nt *ląts tännitab ööd ning päiwa*. Kui ajavahemik on tegevusega võrreldes pikem, kasutatakse aga possessiivi [= alalütlevat], nt *sel aejal sündi, et* jne;
- 7) mõne prepositsiooni reksioonina;
- 8) kvantiteedisuhte väljendamisel mõnes üksikus liitsõnas, nt *pissutassi* 'pisiasi' ja
- 9) koos sõnadega *wäärt, wärki, wisi* jts, nt *sedda wäärt*. (B: 27p–28; vrd Heller 1822c: 26–27.)

16.5. Kokkuvõtvalt konstruktsioonikäänetest

Boubrig ütleb, et konstruktsioonikäänete esitus ei olnud sugugi täiuslik, vaid vajab veel muutmist ja parandamist nagu kõik uued katsetused. Asi ise olevat keeruline, võib-olla üks raskemaid teemasid kogu eesti keele grammatikas, ning lähenemisnurk on olnud nii uudne, et peaaegu midagi vanades grammatikates leiduvast ei saanud kasutada. Lisaks leidub eesti keeles – nagu mis tahes keeles – erandeid ja anomaaliaid, mida on võimatu otsekohe ära tunda ja eritleda. Lektor toonitab, et uues suunas tasub tegutseda, sest esiteks põhineb see teooria keelefilosoofilisel meetodil, toetudes ometi ka empiirilisele teadmisele, ja teiseks on mitmed arukad eesti keele tundjad väljendanud

peaaegu samasuguseid arusaamu. Boubrig toob näiteks Arnold Friedrich Johann Knüpfferi teooria määratusest ja määramatusest kahes eri deklinatsioonis (Knüpffer 1817) ning sünnipärase eestlase Kristian Jaak Petersoni kirjutised Beiträge 12. vihikus (Peterson 1818b, 1818c). Siinjuures kahetseb Boubrig, et Tartu ülikoolis studeerinud noormees liiga vara suri ja nii eesti keele grammatika jaoks kaduma läks. Lektor ütleb, et Helli teooria uudsus on pigem esitusviisis: definiitsust-indefiniitsust nähakse igas käändes eraldi ja päris hästi põhjendatult. Seetõttu loodab Boubrig, et kogu asi end edaspidi ikka rohkem õigustab. Oponentiva seisukoha näitena viitab ta anonüümsele artiklile Beiträge 17. vihikus (tegemist on Steingrüberi kirjutisega, kus teraselt kritiseeritakse mh mitut Knüpfferi ja Helli seisukohta, vt Steingrüber 1825; atribueeringu kohta vt Laanekask 1988: 585–586). Boubrig ei vaatle loengus artikli vastuväiteid lähemalt, nendib vaid, et uues asjas võib olla vigu, mida edaspidi saab vältida. Ka tuleb ta oma kuulajatele meelde, et rahvas võib vahel rääkida ka valesti, olles mõjutatud eesti keelt ebaõigesti pruukivatest sakslastest ja nende poolt kasutatavast sageli lausa kahjulikust raamatukeelest.

Käändesüntaksi kohta käivana mainib Boubrig veel artiklit Beiträge 12. vihikus (see on Knüpfferi deklinatsiooniõpetuse tutvustus, vt Rosenplänter 1818) ja Masingu ortograafiabrošüüris leiduvat (Masing 1824a: 26 jj). Enda jaoks on Boubrig osa lõppu teinud märgendi edaspidiseks: siia paigutada uued teoriakäsitlused. (B: 28–30.)

16.6. Possessiiv ja daativ [= alalütlev ja alaleütlev]

Ka päriskäänete (vt 16.1) süntaktilisi funktsioone oli Boubrig põgusamalt tutvustanud juba oma morfoloogialoengutes, millele ta ka siinses tekstis viitab (B: 30; vrd Moritz 28–30). Ta ütleb, et käänete rolli lauses näitavad juba nende nimed, samuti küsimused, millele käänded vastavad. Boubrig refereerib Masingu väidet raamatust „Ehstnische Originalblätter“, tõlgendades seda nii, nagu oleksid Masingu arvates senised 1. ja 2. daativ (Helleril-Boubrigil possessiiv ja daativ [= alal- ja alaleütlev]) üsna sarnased ja seetõttu võiks Masingu arvates 2. daativist loobuda. Tõepoolest on Masing küll nentunud lõppude *-l* ja *-le* eri funktsioone, kuid pidanud praeguse alaleütleva *e*-d üksnes kohamääratluseks (ld *terminatio ad locum*), mis vastab küsimusele *wohin* ('kuhu'); seda võivat pigem pidada akusatiiviks (ld *accusativum directionis*). Muus osas olevat *-l* ja *-le* täpselt daativi funktsioonides (*wo* 'kus' ja *wem* 'kellele') ning seetõttu võiks neid pidada üheks käändeks (vrd Masing 1816a: 44–45).

Boubrigi ütleb, et tegu on kindlasti eri käänetega, ja annab kõigepealt põhireegli kummagi tarvis. Possessiivi *-l* osutab, et inimesel või asjal juba on midagi, daativi *-le* aga näitab, et midagi antakse kellegi või millegi kuulvusse. Ühtlasi näitab possessiiv omamist rahuolekus, püsivuses, daativ aga alles omamise poole püüdlemist. Niisiis suuna mõttes tähistab possessiiv saavutatud sihtpunkti, vastates küsimusele „kus?“, daativ aga suunda ennast, vastates küsimusele „kuhu?“. (B: 30–30p.)

Täpsustavate reeglite kohaselt kasutatakse possessiivi

- 1) omamise näitamiseks, järelikult on selles käändes isik, olukord, aeg, koht, asi või tegevus, kellele või millele midagi kuulub või on antud, nt *taewas om mürrinal* 'der Himmel grollt'; *mõts om kohhinal ja kahhinal* 'der ganze Wald sauset und brauset'; *järwel* 'auf dem See'; *teul* 'in der Arbeit'; *rehhel* 'im Riegendreschen'; *sel ajal* 'in dieser Zeit'; *sel kombel* 'auf diese Weise'; *sel päiwal* jne;
- 2) passiivis väljendatud tegevuse algataja (sks 'Urheber') väljendamiseks, kui see tegevus on toimunud tema kasuks või mõjub tema omandusele – Boubrigi sõnul ehteestilik viis, nt *se on mul tettu* 'dies ist für mich gemacht';
- 3) saksa tähenduse 'durch [poolt]' väljendamiseks, nt *ma lasse sedda palgaleisil tetta* 'ich lasse dies durch Tagenlöhner thun'; *lasse Kaarlil ütelda* 'laß durch den Karl sagen'; *se om hannel ärrasödu* 'dies ist durch die Gänse abgefressen'. Saksa keelele on selline possessiivi kasutusviis Boubrigi sõnul võõras ja seetõttu mõni eitab seda, kuid see on siiski üldlevinud, täpne ja õige eesti konstruktsioon;
- 4) koos 2. infinitiiviga, umbes samamoodi, nagu ladina keeles on *accusativus cum infinitivo*, nt *külm ei anna wiljal kaswada* (Boubrigi järgi on see Masingu väljend); *lasse täl tetta* 'laß ihn machen' (*täll* tähendaks Boubrigi sõnul 'für ihn'); *ma kässi seppal kqts rauda tetta* 'ich befahl, daß der Schmied 2 Eisen mache'; *sedda ei anta meil maitisagi* 'wir bekommen davon nicht einmal zu schmecken'. Boubrigi arvab, et just selliste väljendite tõttu on possessiivi ja daativit tahetud pidada üheks ja samaks käändeks. (B: 30p–31p.)

Daativit kasutatakse Boubrigi sõnul

- 1) omaks andmise, pühendamise, loovutamise, eesmärgi seadmise, mingi koha või sihtmärgi poole liikumise väljendamiseks kitsamas ja laiemas tähenduses, nt *kirrikule* 'zur Kirche', kaasa arvatud seal

viibimise eesmärk, muidu kasutataks ingressiivi [= sisseütlevat] „*in die Kirche*“; *põllule* 'aufs Feld' (eesmärgiga tööle minna); *põrgule jäma* 'der Hölle verfallen, verbleiben' (sõnaga *perris* saaks väljendit veel tugevdada); *hainale* 'ins Heu'; *rehhele* 'zum Riegendreschen'. Masingu tekstidest ütleb Boubrig pärinevat väljendid *auule üllendama* 'ausse tõstma', *surmale énnast valmistama*, *kaugele nähtud* 'aus der Ferne gesehen' (lektor arutleb viimase väljendi üle ja imetleb selle täpsust: *-lt* või *-st* tähendanuks tema arvates, et peab ise kaugel olema). Rahvasuust üles märgitud on nt *keddagi palwusele pannema* 'kellelegi eestpalvet teha laskma'; *pudsole löma* 'pihukuks ja põrmuks lööma' (sõnast *pudso* 'praht, prügi, pühkmed'); *ajule sama* 'õigeaks ajaks tulema' jne;

- 2) kui püüeldav siht, asi või tegevus on väljendatud verbi 1. infinitiiviga, siis vastavasisuline noomen peab olema daativis, nt *ussin teggema* – ja *töle, kärmas jooskma* – ja *jooskmisele*, *temma pä om rasse wõtma* – ja *wõtmiselle*, *ma nakkann teggema* – ja *töle*. Boubrig hoiatab, et verbireksioone ei tohiks lihtsalt empiirilisel üles lugeda, nagu on teinud Hupel (vrd H: 129–135), vaid asjale peaks lähenema üldisemalt, filosoofiliselt, kuna kõiki verbe ja nende poolt nõutavaid käändeid üles lugeda ei jõua ja kuna käänded võivad olukorrast olenevalt olla erinevad, nt *se om meile hä* 'dies ist für uns gut', s.t endiselt hea, ja *se olli meil hä õn* 'das war uns etwas Gutes, fügte sich glücklich', s.t silmapilgul, mitte püsivalt;
- 3) mõnikord, kui kirjeldatakse seisundit, on daativ otsekui formatiivi [= saava käände] asemel, nt *kui ta parrembale lät* 'wenn er besser wird' (vormi *parrembas* asemel), *surembale minnema* 'größer werden' jts. Siingi on Boubrigi arvates silmas peetud sihtmärki: 'zum Bessern', 'zum Größern'. Daativi kasutuse kohta on Boubrig lisanud veel mõne näite: *wee warrale jäime otsani* 'zuletz waren wir ganz auf Wasser gesetzt', kui viimane lehm suri ja enam tilkagi piima polnud; *pikkale jäma* 'sich in die Länge ziehen'; *ta on ikka omma issa nimmele* 'tal on ikka veel sama nimi, kui oli tema isal', s.t isa talupere järgi, kuigi ta ise elab juba teises peres; *üllem opmisele* 'besser im Lernen'; *lämmile wima* 'warm stellen'. Lõppu on Boubrig lisanud, et „mõlemast daativist“ on juttu Beiträge 4. vihikus lk-del 122 ning 172 jj. (B: 31p–33.) Viidatud kirjutised, mille seisukohad kajastuvad

ka siinses loengutekstis, on Knüppferi kaastöös leiduv märkus 1. ja 2. daativi kohta (Knüppfer 1815) ja anonüümse autori artikkel nende käänete kasutamisest (Ueber 1815).

16.7. Egressiiv ja ablatiiv [= seestütlev ja alaltütlev]

Käänete kohta, mida varem nimetati ka 1. ja 2. ablatiiviks, annab Boubrig sellise põhireegli: egressiiv lõpuga *-st* väljendab vastet saksa tähendusele 'aus' ja ladina 'ex', seevastu ablatiiv (*-lt*) vastab saksa mõistele 'von' ja ladina 'de' või koguni 'de super', sest eesti ablatiiv märgib midagi pinnapealset, välispidist, ülalt või väljastpoolt lähtuvat. Egressiiv aga, nagu osutab ta nimigi, väljendab rohkem midagi seestpoolt lähtuvat, mingit seesmist suhet. Loenguteksti servale on Boubrig samas (B: 33) lisanud viite Beiträge 12. vihikus leiduvale Petersoni artiklile. Noor keelemees seletab selles kahe ablatiivi kasutuserinevust ja süstematiseerib eesti kuus kohakäänet juba päris nüüdisaegsel kombel (Peterson 1818b).

Täpsustavalt märgib Boubrig, et egressiivi kasutatakse

- 1) sks 'aus' tähenduses, nt *ihhust, tarrest, lummist, maia*st;
- 2) kui jutt on mingist osast, koostisosast või materjalist, nt *anna mulle ossa sest rahhast; puust tett*u;
- 3) kui midagi lähtub otseselt isikust või asjast, nt *se om Jummalast antu; Jummalast lodu*;
- 4) mõnes väljendis, kusjuures sageli on neis juurde mõeldav tähendus saksa vastega 'aus' või 'von', nt *temmast kõnelti palju*; ka sks 'für' (ostmisel), nt ehteestiline *mis sa saast küssit? 'was willst du für Hundert?'*; või väljend *ma löisi sedda maast* 'ich fand es auf der Erde', s.t maa andis selle. Boubrig ütleb, et ostetu hinna väljendamiseks kasutatakse heas eesti keeles ka unitiivi [= kaasaütlevat], nt *Ma osti sedda rublaga*. Taas on lektor üliõpilaste tähelepanu juhtinud teemakohasele kirjandusele: Masingu egressiivikäsitusele tema ortograafiabrošüüris (idamurde *st*-lõpulise saava käände mõjul oli Masing mõnd sellist vormi väitnud seestütlevaks, vt Masing 1824a: 36–37), Steingrüberi vastumärkustele (1826: 33) ning iseoma hilisemale loengutekstile (vt siin osad 16.9 ja 17.4). (B: 33p.)

Täpsustavad reeglid ablatiivi kohta on Boubrigil sellised:

- 1) ablatiiv on otsekui possessiivi *casus privativus*, s.t lõpule *-l* lisatakse privatiivne *-t*, et näidata millegi algset päritolu otsekui millegi muu

küljest, nt *Wennemaalt* 'aus Rußland', sealt pärit; *issandalt todi sõnna* 'vom Herrn kam Befehl' (kui üldse oleks võimalik *issandast*, siis see tähendaks, et härra ise tõi käsu); *tõbbitselt kuultas, ütteldas* 'vom (über den) Kranken hört, sagt man'; *küssi temmalt* 'frage ihn', otsekuu temalt ära; *ma sain sedda temmalt* (*temmast* tähendaks, et sain tüki temast endast); *jummalalt pallema* 'von Gott bitten', *jummalat pallema* 'beten' jne. Boubriigi tsiteerib Petersoni näiteid: regivärsirida *Tundi ta turrult tullevat* ja näitele *Tullin Wennemaalt* järgnenud dialoogi isaga: *Miks ma [ei] woi üttelda: Wennemaast? – Sest et Wennemaal ollid, agga mitte Wennelaste maas – ütles mo issa* (vrd Peterson 1818b: 149);

- 2) ablatiivi kasutatakse, et peenemalt edasi anda saksa 'durch [kaudu, läbi]' vastet, nt *köstrelt* 'durch den Küster' (s.t köstri kaudu, nt saadetud), *ma sadi jo kattelt sõnna* 'ich habe schon durch Zwey Nachricht geschickt', *Temma olli saatnu ommalt sullaselt* 'er hatte durch seinen Knecht geschickt';
- 3) mõnest sõnast aga ei kasutata kunagi ablatiivi, vaid hoopis egressiivi, sest tõenäoliselt on ülekaalus tähendus, mille saksa vaste on 'aus', nt *mõisast*, mitte kunagi *mõisalt*; *küllast*, mitte kunagi *küllalt*; *käest*, mitte kunagi *käelt*. Boubriigi lisab viite teemakohastele kirjutistele Beiträges, üks neist juba korduvalt viidatud artikkel Petersonilt (1818b), teine anonüümse autori kokkuvõtte kahe ablatiivi [= seest- ja alaltütleva] tarvitamisest (Antwort 1827). Mõlema artikli seisukohad kajastuvad ka Boubriigi siinses käsitluses. (B: 33p–34.)

16.8. Ingressiiv [= sisseütlev]

Seda käänat on Boubriigi sõnul korralikult kirjeldatud alles hiljuti. Teistest käänetest eristab seda teravam hääldus ja nõrkade kaksikkonsonantide muutumine tugevaks. Nii nagu ütlev juba nimi, kasutatakse ingressiivi eriti seal, kus näidatakse kuhugi tungimist, mingisse sihtpunkti minemist või üldse mistahes eesmärgistatud liikumist sihtpunkti. Boubriigi ütlev, et just seepärast on seda käänat varem nimetatud ka *accusativus directionis*'eks või *in locum*'iks. Väga huvitav on Boubriigi arvates ka kasutusviis, kus püsivasse olekusse jõudmisel otsekuu püüeldaks jäädagi sellesse olukorda, nt *ta koli wette* 'er starb ins Wasser hinein'; *Wennemahe* 'dem Rußland zu'; *minno laps põlleb sisse*. (B: 34p.)

16.9. Formatiiv [= saav]

Formatiivi (tln lõpuga *-ks*, trt *-s*) ei kasutata Boubrigi meelest mitte ainult selleks, et näidata, milleks miski saab või sobib, vaid ka nimetamisel või määratlemisel (seal, kus saksa keeles on sageli nominatiiv), nt *tedda kutsutas Peetriks; ma arwan tedda sureks*. Boubrig on teinud märkuse mitmuse moodustamise kohta: *-ks* lisatakse mitmuses indefiniitviile, mis mitmuse sufiks-käänetes tavaliselt astubki relatiivi asemele ning mis tuleb ära õppida. Kui indefiniitvi lõpeb konsonandiga, siis see jääb sufikskäände lõpu ees ära. Nüüd pöördub Boubrig tagasi Hupeli grammatika juurde, lisades viite leheküljele, kus on räägitud saava käände kasutamisest (Hupelil „prepositsioon *-ks*“; vrd H: 129–130). (B: 37; vrd ka siin punkt 17.4.)

16.10. Relatiiv koos kaassõnadega versus sufikskäänded

Boubrigi märkusest leheserval (B: 37) selgub veel, et ta kavatses lisaks kõrvutada sufikskäändeid ja neile lähedasi väljendeid, kus relatiiv on koos sufikskäändele vastava kaassõnaga *sees, sissen* jts. Siinses tekstiosas ei ole Boubrig oma kavatsust realiseerinud ja ka Moritza loengukonspektis ei ole vastavat lõiku. (B: 37 jj; vrd Moritz: 53–53p.) Käsikirja vahel leidub aga siinkohal Helli sullest pärit lahtine leht, mis kannab daatumit 13. XI 1829, s.t on kirjutatud juba pärast 1829. aasta kevadsemestri loenguid. Selle irdlehe on omaaegne arhivaar pagineerinud Boubrigi käsikirja juurde kuuluvana (B: 35–36p); käekirja põhjal saab seda Hellerile kuuluvaks pidada. Heller räägib siin muu hulgas sufiksrite *-s* (tln) ja *-n* (trt) vahekorra kaassõnaga *sees* (tln), *sissen* (trt). Loodetavasti puudutas Boubrig seda teemat hilisematel õppeaastatel.

17. Boubrigi kommentaarid Hupeli käändesüntaksi kohta

Et tegemist on olulise teemaga, on Boubrig pidanud vajalikuks kriitiliselt üle vaadata Hupeli grammatikas käänete funktsioonide kohta öeldu. Kordamise vältimiseks esitan neid kommentaare valikuliselt.

17.1. Nominatiiv, genitiiv ja akusatiiv objektikänetena

Nominatiivi kohta on Hupel öelnud, et eesti keel erineb mõnes osas teistest keeltest, sest mitmuse nominatiivi võib kasutada ka akusatiivi [= osastava]

asemel, kui midagi määratakse ning jaatatakse, nt *ta kutsub ommad lambad*; ainsuses pole akusatiivi selline kasutamine võimalik (H: 126–127). Boubriig arvab sel puhul, et Hupel on selgelt väljendanud definitiivi akusatiivset kasutust määratud kõnes. Senise eesti kirjakeele vead ja sakslaste rikutud keelekasutus ei ole Hupelil lasknud õigeid järeldusi teha. Boubriig väidab, et ka ainsuses on võimalik definitiivi kasutada akusatiivselt, ning toob näite rahvasuust: *Kohhes ma piim pannen? Ma küssin, kohhes ma piim pean pan-nema*. Boubriigi arvates on ebaõige kirjakeel sellise kasutuse välja tõrjunud. Ta väidab ka, et vähemalt tartu keeles leiab mitmuses sageli indefinitiivi seal, kus peaks olema definitiiv. Boubriigi arvates võib põhjuseks olla soov vältida valestimõistmist seal, kus ainsuse relatiiv ja mitmuse definitiiv kõlavad ühesuguselt. (B: 37–37p.)

Boubriig ei kommenteeri Hupeli väidet, et eituste ja määramatuse korral kasutatakse alati akusatiivi, nt *ei ta armasta lapsi; ta ostab hobbosid 'er kauft Pferde'*. Kui aga Hupel kirjutab, et kehaosadest rääkides võib jaatavas kõnes kasutada kord nominatiivi, kord akusatiivi, nt *ta pessus jallad või jalgo 'er wusch die Füße'*, siis ütleb Boubriig, et tähendused on erinevad, sõna vorm oleneb ikkagi definiitsusest-indefiniitsusest: definitiivi puhul oleks tähendus 'das Waschen der Füße' ja indefinitiivi puhul 'das Fußwaschen' (H: 127; B: 37p).

Käskiva kõneviisi objektist rääkides ütleb Hupel, et jaatavates lausetes kasutatakse nii ainsuses kui ka mitmuses enamasti nominatiivi, nt *panne uks kinni*; eitavates lausetes on aga alati akusatiiv, nt *ärra panne ust kinni*. Tartu dialektis kasutatakse ka jaatavates lausetes sageli akusatiivi. (H: 127.) Boubriig kommenteerib: keelavates ja eitavates lausetes on objekt indefiniitivis, kuna ta otsekui kaob või muutub üldisemaks kõrvalseigaks. Jaatavas imperatiivis saab aga indefinitiivi kasutada olenevalt sellest, kuidas nõuab määramatu partitiivne või üldine tähendus. Niisiis ei ole käändevormide valikul oluline mitte imperatiiv, vaid kõne definiitsuse aste. (B: 37p–38.)

Boubriig pole rahul ka Hupeli seletusega käänete kasutuse kohta passiivis: Hupeli järgi kasutatakse seal nominatiivi tallinna dialektis üksnes päris kindlate seikade puhul või ka veidi pikemates väljendites, nt *innimesse poeg antakse ärra 'inimese poeg reedetakse'*. Mõlemas dialektis aga kasutatakse samas ka akusatiivi vastupidi teistele keeltele. Hupeli arvates on tallinnakeelse piibli tõlkijad passiivis mõnikord nominatiiviga liialdanud. Vastavad kohad, millele Hupel osutab, aga mida ei tsiteeri, on nt *minno tüttar waewatakse*

kurjast waimost või *Se ep olle mitte hea, et laste leib woetakse ja koerte ette heidetakse* (Mt 15: 22, 26, vrd Piibel 1739). Boubrig peab põhjendust „pikemad väljendid“ lausa koomiliseks; Hupeli näidetes definitiivi kasutamise kohta on lektori meelest aga tegemist väga kindlate, määratud asjadega. (H: 127; B: 38–38p.)

17.2. Genitiiv täiendina, genitiivne ja nominatiivne liitumine, lisand

Hupel ütleb, et genitiiv oleneb sageli teisest nimisõnast, näidates genitiivset suhet, ning on alati eesasendis, nt *poia ainus laps, jummal arm*. Selliselt seotud nimisõnad moodustavad sageli liitsõnu, nt *jummal kartus*, mida võib kirjutada ka *jummalakartus*. (H: 127–128.) Boubrig väidab sel puhul, et tähendused on erinevad: kokkukirjutatu tähendus on 'Gottesfurcht', lahku kirjutatud fraas aga tähendab 'Gottes Furcht', s.t 'kartus, mida jumal tunneb'. Et Hupel on viidanud ka oma grammatika varasematele lehekülgedele, kus sellest õigekirjutusprobleemist juttu on, siis leidub Boubrigil mõni kommentaar ka nende kohta. (B: 38p.)

Hupel räägib nimisõnalisest täiendist – vahel ka lisandist või ka liitnimisõna täiendsõnast –, mida ta nimetab apositsiooniks. Seal, kus saksa keeles on nominatiiv, on eesti keeles väga sageli genitiiv, nt *talli poiss* 'der Stall Knecht', *merre weer* (trt) või *äär* (tln) 'Meer-Ufer'. Tituleerimisel aga panakse saksa väljendis teisena olev sõna eesasendisse genitiivi, nt *kenraliherra* 'der Herr General', *toktri praua* 'die Frau Doktorin'. Ka kohanimede puhul esineb Hupeli sõnul midagi sellesarnast, nt *Mäe-moisa saksad* 'die Herrschaft von Berghof'. Põhisõnaga samas käändes esineb apositsioon nt väljendis *issand jummal* 'Herr Gott' ja paljudes ühendites, kus esimene sõna näitab teise materjali või kasutust, nt *laud linna* 'Tischtuch', *wask riist* 'Kupfer- oder kupfernes Geräthe', *king-sep* 'der Schuster'. (H: 128–129.) Boubrigi jaoks on mõiste olnud kitsama sisuga: ta näeb apositsiooni üksnes väljendis *issand jummal* (apositsiooni kasutavat eestlane harva), kõik ülejäänud Hupeli näited on tema arvates lihtsalt nimisõnaühendid. (B: 39p.)

17.3. Kui kaua? Kelle sarnane? Mida väärt?

Küsimusele „wie lange?“ 'kui kaua?' saab Hupeli arvates vastata nii genitiivi abil, nt *ta seisis seäl ühhe aasta* 'er hielt sich dort ein Jahr auf', kui ka (ühest suuremate arvude puhul) nii, et arvsõna on nominatiivis ja nimisõna akusatiivis, nt *ta seisis seäl kolm aastat* 'er hielt sich dort drey Jahre auf'. (H: 128.)

Boubrig kommenteerib seda jälle definiitsusest-indefiniitsusest lähtudes: esimesel juhul mõlgub kõneleja meeles midagi määratud, mida kuulaja aga ei tunne – seetõttu relatiiv; teisel juhul aga on tähtis aastate arv, seda väljendatakse definiitiivis, millega liitub nimisõna indefiniitiiv. (B: 38p–39.)

Hupel ütleb, et võrdlust sisaldavad adjektiivid nõuavad genitiivi, nt *minno suggune, tulle wäärt, sinno sarnane*. (H: 128.) Boubrig peab öeldut muidu õigeaks, aga lisab näidete hulka veel omadussõna *arwolinne*, nt *ta on temma arwolinne*; veel parem oleks tema arvates öelda *ta om temmaga arwolinne*. Sõna *wäärt* nõuab Boubrigi meelest tavaliselt pigem indefiniitiivi: *temma on sedda wäärt, et jne*, mitte *selle*, sest see, mida *temma* väärt on, vajab järgnevas alles täpsustamist. Lektor soovib vaadata ka Hupeli grammatika lehekülge 133, kus leidub väide, et pronoomenid on sõna *wäärt* ees enamasti akusatiivis. (B: 39.)

17.4. Verbireksioonid

Edasi räägib Hupel verbide *putuma, puutma, hakkama, surrema* reksioonist. Et sisseütlevat tema grammatikas käändenimetusega veel ei ole, siis ütleb ta, et saksa tähenduse 'an' väljendamiseks lisatakse neile verbidele noomeni genitiiv koos silbiga *-sse*, nt *putuma naesesse* või *luusse* 'ein Weib oder ein Bein anrühren', *hakka temmasse kinni* 'fasse ihn an', *ta surri rinna tõbesse* 'er starb an der Brustkrankheit'. Mitmuses kasutatakse tema sõnul alati akusatiivi, nt *ärra putu mo jalgo* 'rühre meine Füße nicht'. Lisaks on veel võimalikud väljendid, nagu *ta hakkas temmast kinni* 'er griff oder faßte ihn an', *ta hakkas temma kätte kinni* 'er hielt ihm die Hände', *ärge putuge rojase külje* 'rührt kein Unreines an'. Kui *putuma* tähendab 'angehen' või 'betreffen', siis on reksiooniks akusatiiv, nt *se ei putu mind* 'das geht mich nichts an'. (H: 129.) Boubrig ütleb kõigepealt, et Hupeli genitiiv + *-sse* on muidugi *casus ingressivus*. Siis pahandab ta, et Hupel pole lahus hoidnud transitiivseid ja intransitiivseid verbe, mida eestlased alati väga täpselt eristavad. Ka reksioonide kirjeldus ei rahulda Boubrigit ning ta esitab oma tõlgenduse:

- 1) *putma* 'berühren, anrühren' on transitiivne verb, mille reksiooniks on olenevalt olukorrast kolm pea- ehk relatsioonikäänet, nt *ärra putko mo jalgo* 'rühre meine Füße nicht';
- 2) *putuma* 'berühren, anrühren, ankommen, sich anhängen, sich an etwas machen, betreffen, angehen' on intransitiivne verb, mille reksiooniks on a) ingressiiv, eriti kui jutt on täpsest või otsekui sisse

tungivast puudutusest; b) daativ, enamasti *dativus commodi* [ld, daativ, mis näitab, kelle või mille kasuks midagi tehakse], mis käib isiku kohta, nt *ta ei puttu middagi táha* (demonstratiivpronoomenist *ta*) 'see ei puutu üldse siia'; *se ei puttu sia*; *päiw puttub silmi* või *silmile*; *hoija, et klasi külge* (või *külgede*) *ei puttu* 'hüte dich, daß du das Glas nicht anstoßest'; *päiw puttup päle* 'die Sonne scheint (Euch) darauf'; *latse, kes nakkase kässile puttuma* 'lapsed, kes juba hakkavad (oma vanemate) käekõrval kõndima';

- 3) *hakkama* või *nakkama* ja *surrema* juurde kuuluvad ka *koolma* (trt) ja *jäma* 'dauernd wohin gerathen'; nende verbide rektsiooniks on ingressiiv, nt *jäma wette* 'im Wasser umkommen [uppuma]', *ta koli tõppe* 'er starb an dieser Krankheit'. Boubrig märgib veel, et ka tartu dialektis leidub väljend *ta nakkas temmast kinni*. (B: 39p–40p.)

Translatiivi Hupeli grammatikas samuti veel käändenimetusena ei esine. Seetõttu kirjeldab Hupel seda vormi nõudvate verbide rektsiooni kui genitiivi, millele tuleb lisada *-ks* (tln) või *-s* (ehk mõne arvates *-ss*, trt). Ta ütleb, et sellised verbid väljendavad tegemist, saamist-muutumist, nimetamist, hindamist, arenemist, kestmist, jäämist, manitsemist, vahel ka olemist, omamist ja midagi tulevikulist: *ta jäi sandiks*, *ta teggi ennast haigeks*, *ta on seäl karjatseks*, *se tulleb teile heaks*; trt *jäge terwes*, *puhtas sama*, *jummala auwus*. Mitmuse vormides tuleb *-ks* lisada akusatiivile, jättes sealt ära võimaliku *-t*, nt *ta on neid seädnud õppetajaiks*. Sõnad *paar*, *tük*, *nattuke* saavad samasuguse lõpu kui nimisõna, mille juurde nad kuuluvad, nt *jä pariks päiwiks*, *tulle nattukesseks ajaks*. (H: 129–130.) Boubrigi sõnul on tegemist *casus formativus*'ega [= saava käändega]. Käändelõpu kohta ütleb ta, viidates Hupeli grammatika morfoloogiapeatükile, et kujul *-s* ei esine sufiks mitte ainult tartu, vaid ka tallinna keele alal, nimelt Pärnumaal (kuhu tollal kuulus ka Mulgi murde ala); Virumaal ja Peipsi ääres on see aga *-st*, kusjuures mitte ainult Peipsi murde alal kuni Emajõeni, nagu on märkinud Hupel (H: 116), vaid ka tartu keele piirkonnas Räpina, Võnnu, Põlva ja Vastseliina kihelkonnas. Veel kord meenutab Boubrig, et Masingu seisukoht, nagu oleks siin tegemist egressiivi [= seestütleva] lõpuga, ei pea paika. (B: 40p–41; vrd siin punkt 16.7 ja Masing 1824a: 36–37.)

17.5. Kaks daativi ehk Veel kord alaleütlev ja alalütlev

Daativit nimetab Hupel käändeks, mis näitab teatud suunda, nt *anna mulle*.

1. daativ näitab liikumist mingile kohale, vastab küsimustele „wohin?“ ’kuhu?’ ja „wozu?“ ’mistarvis?’; võib väljendada ka tähendust, mis on saksa prepositsioonidel *in, auf, an, zu, gegen* koos akusatiivi või ablatiiviga; nt *wih-hale kihhotama* ’zum Zorne reißen’, *ta läks kirrikule* ’er ging in die Kirche’, *ma lähhän põllule* ’ich gehe aufs Feld’, *ennast seädma taplusele* ’sich zum Streite anschicken’, *nodale minnema* ’fischen gehen’, sõna-sõnalt ’zum Netze gehen’ jts. (H: 130.) Boubrig märgib sel puhul, et on nende käänete (daativi ja possessiivi) kasutamist juba varem analüüsinud (vrd punkt 16.6). Ta lisab oma varasemale käsitlusele veel mõtte, et possessiivi lõpule *-l* daativis lisatav *-e* näitab otsekui liikumist ühelt kohalt teisele, nii et seda võiks nimetada *e protractivum*’iks. Väljendit *kirrikule minema* (vrd Hupeli vastav näide) kasutatakse Boubrigi sõnul sageli tähenduses ’armulauale minema’, seevastu *kirko* (või *kirrikohe*) *minnema* tähendab ’kirikus käima’. Samamoodi on ka *ma lähhän põllule* ’lähnen põllule tööle’ ja *ma lähhän põldo* (*kaema, watama*) ’lähnen põldu vaatama’. (B: 41–41p.)

2. daativi kasutusvõimalusi on Hupel esitanud viis: 1) tähenduses ’haben’ koos verbiga *ollema*, nt *mul on wiis wenda*; 2) tähenduses ’schuldig seyn’, nt *mul on temmaga wõlgo* ’ich bin ihm schuldig’; 3) koos impersonaalse verbiga *täib*, nt *mul ei täi ennam anda* ’ich kann nicht mehr geben; 4) adverbina, nt sõnadest *kabbin* või *mürrin* saadud väljendid *kabbinal* või *mürrinal*; 5) aega, kohta või viisi osutades, nt *neil päiwil, sel kombel* või *sel wisil, nimmel*, tln *parremal ning pahhemal kael*, trt *hääl nink kurral kael* jts. (H: 130.)

Boubrig mainib kõigepealt, et Hupeli 2. daativ on tegelikult possessiiv. Seejärel imestab ta, et Hupel on pidanud vajalikuks ühe verbi ja ühe väljendi esitada eri kasutusjuhtudena (punktid 2 ja 3). Teise punkti väljendil on Boubrigi arvates veel üks tähendus: ’me oleme võla kaudu seotud, peame omavahel arved õiendama’. Ta juhib üliõpilaste tähelepanu Helleri Beiträge artikli „väga õpetlikule lõigule“ sõnade *wõlg, wõlga* ja *wõlgo* kohta (vrd Heller 1822a: 102–104, kust on pärit Boubrigi siin lisatud tõlgendus). Boubrigile ei meeldi possessiivivormi käsitlemine adverbina punktis 4, pealegi saab tema arvates sellist vormi kasutada vaid koos verbiga *ollema*, seega kuulub see näide punkti 1 alla. Ka viies kasutusjuhtum polevat Hupelil õigupoolest muud kui omamist, kuulumist näitav. 1. punkti täienduseks ütleb lektor veel, et vahel pole verbi *ollema* vaste saksa ’haben’, nt *mehhel ollema* ’verheiratet

seyñ'; *tarro* (ka *tarro pu*, *tarro pak*) *om häste osel* 'der Bienenstock ist gut ausgehöhlt [tarupakk on hästi õõnestatud]'; *emma jo olli nurgawodil* 'die Mutter lag schon in den Wochen'; *pärral ollema* 'schon dort seyn'; *jallul ollema* 'auf den Beinen seyn'. (B: 41p–42.)

17.6. Hupeli akusatiiv Boubrigi silme läbi

Akusatiivi kasutamist on Hupel kirjeldanud ühtekokku neljateistkümnes alapunktis (H: 130–134). Ta ütleb, et akusatiivi nõuavad tavaliselt aktiivverbid ning eriti eitavates väljendites, kuna jaatavas kõnes võib akusatiivi asemel mõnikord olla ka ainsuse genitiiv või mitmuse nominatiiv. Kuid akusatiivi võib kasutada ka mujal: 1) tallinna dialektis sageli passiivis, nt *neid ristiti* 'sie wurden getauft'; *tedda widi ärra* 'er ward weggeführt'. Tartu dialektis on Hupeli sõnul sel juhul sageli nominatiiv; 2) sõnadega, mis näitavad hulka, suurst, mõõtu jms, nt *paljo innimessi*, *hulk lambo*, *pissut weiksid* 'wenig Vieh', *üks wak kaero*, *üks kümnekond mehhi* 'ein stücker zehen Männer', *täüs wina*, *neid mehhi om kül* 'der Leute giebt es genug'; samamoodi ka *kan õllut*, *koorm puid*; sõna *mitto* 'wie viel' nõuab ainsuse akusatiivi: *mitto innimest* 'wie viele Menschen'; 3) koos põhiarvsõnadega, mis on nominatiivis või akusatiivis, nt *kolm meest*, *wiis koorma*; 4) komparatiivi järel, nt tln *surem mind*, trt *suremb minno* 'größer als ich'. Mõnikord aga kasutatakse ka ablatiivi [= seestütlevat], eriti pikemates väljendites, nt *ta on kaks aastat norem minnust*; ka superlatiivses tähenduses, nt trt *tä om illo polest kige lähhamb temmäst* 'er kommt ihm in der Schönheit am nächsten'. Selguse pärast kasutatakse vahel ka sõna *kui*, nt *hobboxed on suremad kui koerad*. (H: 130–131.)

Boubrig esitab esimese punkti juurde lisaks rahvasuust pärit näiteid, kus passiivis on definitiiv tema sõnul lausa kohustuslik, sest tegu on juba varem kõneks olnud ja piisavalt määratud asja või isikuga: *kõik mis temma õppetedas* 'alles, was man ihn lehrt', kus *temma* on rõhulises, määratud vormis; *üts anti soldanist ärra* 'üks (määratud) anti soldatiks' jts. Teise punkti kommentaariks ütleb ta, et *mitto* nõuab küll ainsust, *paljo* mitmust, kuid mõnikord mitmus lihtsalt ei sobi, nt *paljo teggemist*, *paljo liwa*, *paljo rahwast*. Neljanda punkti juures väidab Boubrig, viidates oma varasemale komparatiivikäsitlusele (vt siin punkt 16.4), et *ta om minnust suremb* tähendab 'er ist größer, als ich' ja *ta om suremb minno* rõhk on 'er ist größer, als ich'. (B: 42.)

Hupeli järgi kasutatakse akusatiivi 5) koos mitme sellise verbiga, mis saksa keeles nõuavad daativit: *aitma*, *käskma*, *keelma*, *ülles-passima*

'aufwarten [teenima, passima, ümmardama]', *tenima, kuulma* 'gehörchen [sõna kuulama, kuuletuma]', *uskma, tännama* (trt, tln), *tennama* (tln) jts, nt *kela tedda; teni mind; minna ei ussu neid*; kuid siiski *jummala sisse uskma* 'an Gott glauben'. Verb *õppetama* (tln), *oppetama* (trt) aga nõuab akusatiivi nii eesti kui ka saksa keeles; ainult vahel võib kohata daativit, nt trt *oppeta mulle sinno kohhut* 'lehre mich deine Rechte'. (H: 131–132.) Boubrig väidab, et *õppetama* võib olenevalt olukorrast esineda nii koos indefiniitviiga kui ka definiitviiga; koos daativiga esinemist peab ta aga ebaõigeaks, kuna selle verbi tähendus on 'lernen machen [õppima panema]', mis nõuab otserektiiviooni [= sihitist]; seega: *õppeta neid või nemma – sedda*. (B: 42p.)

Järgmises kahes punktis on Hupel akusatiivina käsitanud osastava kõrval ka sisseütlevat, mida tema grammatikas veel käändenimetusena ei eksisteerinud. Ta ütleb, et akusatiivi kasutatakse 6) koos verbidega, mis väljendavad liikumist mingisse kohta, kusjuures jäävad ära saksa keeles esinevad prepositsioonid, nt *wangi minnema, hauda pannema*, trt *istu tohhe paika* 'setze dich an diesen Ort'. Märkused, mis ta sel puhul teeb, kõlbaksid illatiivi vormimoodustusreegliteks. Ta märgib ka, et genitiivile lisatava lõpu *-sse* asemel võib olla kaassõna *sisse*.

Samasugust osalt teisendatud akusatiivi näeb Hupel 7) koos verbidega, mis väljendavad jäämist, viibimist ja otsimist, nt *ma ollen seäl asset* ('ma elan seal'; siin küll ka nüüdispilgu jaoks partitiiv); *ta jäi senna*, mitte *seäl*, nagu oleks saksa vastes 'er blieb dort'; *otsi senna tuppä*, mitte *seäl toas*, vrd saksa vaste 'suche dort in der Stube'. (H: 132.) Boubrigi kommentaar on muidugi, et tegu on ingressiiviga. Ta toob mõne lisanäite paralleelvormide kohta (*paika* ehk *paikahe* jts), korrigeerib mõnd näidet (*súho*, samuti ka *máha*, sest lõppvokaal on tavaliselt samasugune kui eelmises silbis) ning püüab seletada mõne vormi kujunemist, nt *tuulde* < *tuulthe*, *kätte* < *käthe*. Ta oletab (näidet lisamata), et *-he* lisamine kord relatiivsele, kord indefiniitviivisele tüvele on seotud sellega, missugune on kõne määratuse aste. Veel märgib Boubrig, et tartu dialektis ei kasutata verbidega *otsma, kaema* jts mitte ingressiivi, vaid egres-iivi, nt *otsi säält tarrest, kae säält kambrest*. Sellise indefiniitviivinäitena, kus saksa keelega võrreldes ei kasutata prepositsioone, esitab ta adverbiaalsed väljendid *sedda wiisi* ja *sedda värki*. (B: 42p–43.)

Hupeli järgi kasutatakse akusatiivi 8) koos verbidega, mis väljendavad haigust, kusjuures saksa keeles esinev kaassõna jääb taas ära, nt ta *põeb jalgo* 'er kränkelt an den Füßen', ta *kaebab pead* 'er klagt über den Kopf', trt

põddema wauwa või *kõtto tõppe* (H: 132). Boubrig esitab sel puhul teise tar-
tukeelse kuju *wauh* 'äge palavik' koos väljendiga *wauha põddema*. Indefi-
nitiivi kasutamist koos verbiga *põddema* seletab Boubrig sellega, et tegemist
olevat indefiniitse üldmõistega, nt *jalgo põddema* 'fußkrank seyn'. (B: 43.)

Hupel ütleb, et akusatiivi kasutatakse 9) koos isikulises tegumoes olevate
verbidega impersonaalsetes lausetes, s.t seal, kus saksa keeles on „es“, nt
jubba tulleb rahwast 'es kommen schon Leute', *siit käib tuult* 'hier wehet
Wind', *sa-ab* või *saddab wihma* 'es regnet'; verbi *ollema* puhul oleks vastav
tõlge ka 'es giebt', nt *siin on monda teggemist* 'hier ist ...' või 'hier giebt es
allerley Arbeit'. Samas märgib Hupel, et vastupidi teistele keeltele kasuta-
takse eesti keeles akusatiivi koos verbi *ollema* eitavate vormidega, seda isegi
siis, kui jaatavas vormis on nominatiiv, nt tln, trt *neil ei olle wina* 'sie haben
keinen Wein' või trt *otsa ei olle weel kä* 'das Ende ist noch nicht vorhanden'.
Jaatavas vormis võib akusatiiv olla määramatuse korral, nt tln *mul on willet-
sust* 'ich habe Unglück', trt *neil om leibä* 'sie haben Brod'. Isegi määratud
kõnes võib mõnikord olla akusatiiv, nt trt *kummal om ilmkoolest* 'der die
Unsterblichkeit hat [kellel on surematus]', (1Ti 6: 16). Hupeli arvates poleks
ka nominatiiv sellistel puhkudel kuigi suur viga. (H: 132–133.) Boubrig kor-
dab kommentaaris oma põhipostulaati: *verba impersonalia* korral on määra-
matus kõnes indefiniitiv, poolmääratud kõnes relatiiv ja määratud kõnes defi-
nitiiv. 1827. aasta tartueesti kalendris on *saddap wihm* täitsa vale, õige oleks
wihma, sest kõnes pole ju täpselt määratud vihm. Väljendis *suur tegginne
om temmaga* on täpsustajaks adjektiiv *suur*; Boubrigi arvates ei tohiks sel
juhul indefiniitivi kasutada, nagu ka nt *se ei massa kirjotaminne* 'das ist des
Schreibens nicht werth' (s.t parajasjagu kõnes olnud, määratud kirjutamine)
või *tuul käüb siit* 'der Wind kommt von der Seite'. Piiblikoha tõlge on Bou-
brigi väitel igatahes vale ja kummaline; kui ehtsas eesti keeles oleks olemas
mõistet 'Unsterblichkeit' tähistav sõna, siis peaks see siin olema definiitivis.
Ta pakub tõlget *ke iggawel surma ei näe*. Hupeli viimast märkust peab Bou-
brig lausa koomiliseks, sest ainsa õige lahenduse kohta on väidetud, et see
poleks suur viga. Hupeli ühes näites esinevat vormi *kä* tõlgendab Boubrig
lühenenud inklusiivina [= seesütlevana], trt *käeh*, tln *käes*. (B: 43–44.)

Hupeli sõnul tuleb akusatiivi kasutada 10) koos verbiga *räkima*, kusjuu-
res võimalik on ka ablatiiv, nt *kedda* või *kellest sa räkid*; verbi *kartma* rekt-
siooniks on nagu saksa keeleski kas akusatiiv või väljend koos kaassõnaga, nt
ma kardan tedda 'ich fürchte ihn' ja *ma kardan temma eest* 'ich fürchte mich

vor ihm'. Verbide *käima* (tln), *käüma* (trt) akusatiivirektsiooni kasutamisel vanuse osutamiseks jääb ära saksa keeles olev kaassõna, nt *ta käib kolmat aastat* 'er geht ins dritte Jahr'. (H: 133.) Boubrig on verbi *räkima* kommentaarina esitanud teise samatähendusliku verbi, nimelt *kõnnelema*. Oma näite *keddass sa kõnnelet?* seletamisel keskendub Boubrig interrogatiivsele sufiksile *-s*, mis tema meelest on pärit küsipartiklist *es* ja mida ta näeb nt sõnades *kas, mis, kes, kuis, ons*. Ta räägib ka partiklitest *-ep* ja *-ap*, nt *seepse* 'see ep see', *küllap, sealap*, ning peab kirjakeele jaoks liialt labaseks lühendusi, nagu tln *ons, polnd* või trt *seepse, topsom* 'too ep see om'. Ta viitab ka vastavatele lõikudele Masingu raamatus „Ehstnische Originalblätter“ ja ajakirja Beiträge 12. vihikus (lk 30; vrd Masing 1816a: 52; Knüpfner 1818b: 30). Hupeli näidet *ma kardan temma eest* peab Boubrig puhtaks germanismiks, sest ehteestilised *kartma* ja *pelgama* nõuavad tema sõnul otseobjekti [= sihitist]. (B: 44–45.)

Järgmine akusatiivi kasutusjuht on Hupelil 11) koos sõnadega *tarwis*, tln *waia*, trt *waja, waja ollema, wäärt*, nt trt *temmäl om teid waja* 'er bedarf euer'. Saksa keele genitiivi asemel on eesti keeles koos sõnaga *wäärt* akusatiiv, nt *ei ta olle sedda wäärt* 'er ist dessen nicht werth'. Kaassõnana on *pool* koos genitiiviga, kuid tartu dialektis võib ta nimisõnana tähenduses 'Seite, Gegend' esineda ka koos akusatiiviga, nt *ne kumma wäljal pool meije maad omma* 'diejenigen welche außerhalb unseres Landes sind'. (H: 133.) Boubrig seletab siin kõigepealt väljendite *waja ollema* ja *tarwis ollema* tol ajal eksisteerinud tähenduserinevust: esimene neist tähendab 'abiks või täienduseks hädavajalik olema', seega ka 'puuduma', 'mitte käepärast olema'; teine aga 'zu statten kommen [marjaks ära kuluma]', sedavõrd ka 'tarvilik olema'. Nt *mul om sedda waja* 'ich habe das nöthig, bedarf dessen; *mul om sedda tarwis* 'ich kann das gebrauchen'. Boubrig väidab koguni, et saab küll öelda *tarwis minnema*, aga mitte *waja minnema*. Sõna *wäärt* kohta ütleb ta, et see on küll saksa laen, aga eesti keeles hästi kodunenud; sellega koos olevad demonstratiivpronomenid on indefiniitivis, nt *sedda, taad, seddasama* jms *wäärt*, millele peaks veel järgnema või vähemalt juurde mõeldav olema *et* või *mis*. See, millega võrreldakse, on relatiivis, nt *ta om kohto, karristuse wäärt*. Sõnad *wäljalpool* 'außerhalb', *sisselpool* 'innerhalb', *tolpool* 'jenseits', *selpool* 'diesseits' on Boubrigi meelest liitsed kaassõnad, mida tuleb kasutada indefiniitivis oleva substantiivi ees; verbiga koos esinedes on tegu adverbidega. (B: 45–45p.)

Akusatiivi (või vahel ka genitiivi) kasutatakse Hupeli sõnul 12) seal, kus ladina keeles on *accusativus cum infinitivo*, nimelt *w*-partitsiibis, mis esineb koos tundeid, arvamust, otsustust, teatamist, tunnetamist jms väljendavate verbidega, nt tln *nemmad mõtlesid ennast waimo naggewad*, trt *nemmä mõtliwa hendä waimo naggewät* 'sie meinten sie sähen einen Geist'; trt *temmä naggi teddä maan ollewat* 'er sahe daß er an der Erde lag'. (H: 134.) Boubrig arvab sel puhul, et Hupel on seda teemat käsitlenud liiga vara, tegelikult tuleks sellest rääkida alles leheküljel 139, s.t partitsiipide juures. (B: 45p.)

Hupeli järgmist lõiku tõlgendades tuleb meeles pidada, et tema grammatikas ei olnud kõigil nüüdiskäänetel veel käändenimetusi ning et käände- ja tuletussufikseid ei eristatud veel päris täpselt. Hupel väidab nimelt, et akusatiivi kasutatakse 13) koos prepositsioonidega, mis on oma substantiivi ees, nt trt *een ilma pohjandamist* 'vor Grundlegung der Welt [enne maailma rajamist]', *pärrast mind* 'nach mir'; aga ka koos mitmuslike vormide lõppu lisatavate tähtedega *s*, *ks*, *li*, *ti*, *ta*, nt *põlwili* 'auf die Knie' ja *ilma lapsita* 'ohne Kinder'. (H: 134.) Boubrigi tõlgendus on siin praegusajale lähemal. Ta tuletab kuulajatele oma morfoloogiakursusest meelde, et sufiks *-s* (trt *-n*), *-ks* (trt *-s*) ja *-ta* tähistavad käändeid, *-li* on adverbisufiks, *-ti* (ja ka *-to*) moodustavad adjektiive, nt *põlwili* 'kniewärts, knieliegs', *wäeti* 'kraftlos'. Vormiõpetuse kohta käib ka kommentaari see osa, kus Boubrig seletab mitmuse käänete moodustamist põhiliselt mitmuse indefiniitvi alusel; mitmuse relatiivi kasutavat eestlane mitmuse käänete moodustamisel üksnes heakõla pärast või soovist end definiitsemalt väljendada. Boubrig arvab, et paljud kirjamehed ja ka vanemad grammatikad eksivad siin tegeliku keelekasutuse vastu, püüdes ka mitmuse käändeid moodustada ainsuse analoogial, s.t põhiliselt relatiivi põhjal. (B: 45p–46p.)

Akusatiivikäsitluse lõpuks mainib Hupel selle käände tarvitamist 14) koos hüüdsõnadega *oh*, *o!*, *ennä*, nt trt *oh süwwiust* 'oh sügavust!', *ennä innimest* 'vaata (või vaadake), milline inimene'; koos sõnaga *nätse* 'vaata!' kasutatakse Hupeli arvates aga sageli nominatiivi (H: 134). Oma kommentaaris peab Boubrig definiitvi kasutamist viimasel puhul ebaõigeks, põhjendades seda etümoloogiaga *näet sa* või *näet se*. Boubrig väidab, et indefiniitvi kasutatakse hüüdsõnade järel seetõttu, et hüütav on esialgu määramatu, muutudes kõneaineks alles pärast hüüatust. (B: 146p.)

17.7. Ablatiiv ehk Veel kord seestütle ja alaltütle

Hupel ütleb, et eestlane pruugib ablatiivi lõppe *-st* ja *-lt* läbisegi, kuid näib, et teatud väljendis kasutab ta kindlalt vaid üht neist. Mõned ütlevad, et *-st* vastab saksa tähendustele 'aus' ja 'von' ning *-lt* vaid tähendusele 'von'. Teised taas arvavad, et lõpu *-st* abil väljendatakse alistumist, lõpu *-lt* abil aga tegemist. Täpseid reegleid on Hupeli meelest raske anda, kuid silmas võiks pidada järgmist:

- 1) esimest ablatiivi kasutatakse adjektiivide *tühhi*, *haige*, *wagga*, *ilma-süta*, *rikkas*, *wiggane*, *lahti*, *woimato*, *ossalik* 'osaline', *raske* jts järel, samuti ka väljenditega *pudus* või *ilma ollema*; saksakeelne vaste on enamasti prepositsioon „an“, nt *tühhi rahhast* 'leer am oder vom Gelde', *haige jallast* 'krank am Fuße', *minna ollen ilma-süta sest werrest* 'ich bin unschuldig an diesem Blute', tln *nemmad on jum-mala au-ust ilma*, trt *neil om pudus jummala kittussest* 'sie mangeln des Ruhms an Gott' (Rm 3: 23);
- 2) *st*-lõppu kasutatakse ka koos verbidega *leidma* (tln), *lõidma* (trt) ja *otsima*; vastavad saksa prepositsioonid võivad olla „in“, „auf“ või „bey“, nt *ma leidsin maast* 'ich fand es auf der Erde' (sõna-sõnalt 'von der Erde'); ablatiivikujulised on ka küsimusele „woher?“ vasta-vad adverbid ja kaassõnad, nt *ma leidsin laua peält* (mitte *peäl*) 'ich fand es auf dem Tische' (sõna-sõnalt 'von dem Tische');
- 3) esimest ablatiivi kasutatakse koos verbidega *kiitlema* (tln), *kitlema* (trt) 'sich rühmen', *kiitma* (tln) ja *kitma* (trt) 'rühmen', nii tln kui ka trt *håbbenema* ja *håbbendama* 'sich schåmen', mõnikord ka koos ver-biga *minnema*; nt tln *ta kiitleb sest* 'er rühmt sich dessen', trt *årra kitko rikkas ommast rikkussest* 'der Reiche rühme sich nicht seines Reichthums', tln *mis ma sest holin*, trt *mes minna sest holi* 'was frage ich darnach', *håbbene temmast* 'schåme sich dessen', *ta låks uksest wålja* 'er ging zur Thür hinaus';
- 4) teist ablatiivi kasutatakse tavaliselt koos verbidega *küssima* ja *küs-sitellema*, *wõtma*, *sama*, *palluma*, *laenama*, *kulama*, *noudma* jne, nt *küssi temmalt* 'frage ihn' (või 'von ihm'), *temmä nous neilt* 'er forschte von ihnen', tln *ta pallus temmalt sedda* 'er bat ihn darum' (või 'er bat es von ihm'); kuid siiski tln *jummalat palluma* 'Gott bitten'. (H: 134–135.)

Kommentaariks on Boubrig kõigepealt viidanud oma ablatiivi- ja egres-siivikäsitlusele (vt siin punkt 16.7) ning soovitanud õige kaasuse valikul

lähtuda vastava käände põhitähendusest. Egressiivi nõudvate verbide hulka (vrd Hupeli punkt 3) lisab ta veel tegusõnad *tagganema*, (*ennast*) *rõmus-tama* ja *pahhandama*. Boubrigi siinkohal viidatud allikaks on ajakirjas *Beit-räge* ilmunud anonüümne artikkel märkustega Hupeli grammatika kohta. Muu hulgas puudutatakse selles kirjutises põgusalt ka kahe ablatiivi küsi-must; mõni Boubrigi siinne näidegi on pärit just sealt. (Vrd *Anmerkungen* 1821: 44.) Boubrig ütleb nimelt, et ka näidetest peaks olema abi, et selgitada tähenduserinevust, nt *minna tean kõik mis temmalt on rägitud ja temmast on rägitud; minna sain temmast kuulda ja temmalt kuulda*. Boubrigi tähendus-seletused on praeguse kirjakeele vastavate rektsioonidega vastuolus: *temmast kuulda* 'kuulda, mida ta ise ütles' ja *temmalt kuulda* 'kuulda, mida teised tema kohta ütlesid'; *tõbbitselt kuultas* 'über den Kranken hört man [haige kohta kuuldakse või haigest kuuldakse]'. Arvatavasti on siin lõunaeestiline ja põhjaeestiline keelepruuk olnud erinev ja kõikuv: Boubrigi tekstis on paran-dusi ja küsimärke ning lõpuks nendib ta otsesõnu, et asi vajab veel täpsemat uurimist. Siiski meenutab Boubrig veel kord, et Masingu näites *minna tullen lõunesõmajast teile* ei ole *-st* mitte egressiivilõpp, vaid murdeline formatiivi [= saava käände] lõpp (vrd siin punktid 16.7 ja 17.4). Ta lisab, et formatiivi asemel oleks selles näites ehk kohasem daativ, mida ju on nimetatud ka loka-tiiviks: *minna tullen sõmajale*, kas *teile* või *teie mannu*. Boubrig osutab raa-matule, kust viimane soovitus pärineb (vrd Steingrüber 1826: 33), ning loo-dab, et ka Masingu hiljuti ilmunud selgitustest võiks kasu olla (vrd Masing 1827). (B: 46p–47.)

18. Infiniitvormide süntaks

Hupeli grammatika süntaksiosa kolmas peatükk räägib infinitiivide ja gerun-diumide [= verbi käändeliste vormide] kasutamisest (H: 135–139). Sageli autor lihtsalt loetleb verbe ja adjektiive, mis nõuavad teatud verbivormi, kusjuures loetelud pole mõistagi ammendavad, lõppedes ikka mingi *jne-* või *jts-tüüpi* lühendiga. Vahel on Hupel püüdnud lisada ka üldistavama ise-loomustuse. Nii ütleb ta näiteks, et 1. [*ma-*] infinitiivi kasutatakse verbide järel, mis märgivad liikumist mingisse kohta, kuid tema loendis olevate tegusõnade tähendusskaala on laiem: *aiama*, *awwatellema*, *hakkama*, *jäma*, *kõlbama*, *minnema*, *õppima*, *pannema*, *peäsma*, *piddama* 'sollen', *ruttama*, *saatma* 'schaffen', *sundima*, *teggema*, *tullema*, *heitma* (*maggama*), *uinuma*

(*maggama*); tln *rahwas istus mahha söma ja joma ja tousis ülles mängima*, trt *rahwas iste mahha söma nink joma nink tössi ülles mängmä*. Ka verb *õppetama* nõuab Hupeli sõnul mõnikord 1. infinitiivi. Samas *tullema* tähenduses 'seyn [olema]' või 'gebühren [pälvima]' liidab endaga 2. [*da-*] infinitiivi, nt *nüüd tulleb tähhele panna* 'nun ist zu bemerken' või *temmal tulleb au anda* 'ihm gebührt Ehre'. 1. infinitiivi nõudvate adjektiividena on Hupel esitanud sõnad *ussin, walmis, kindel, ablas, äkkine, wäggew, täis, auwus* 'würdig', *sagge; wäggew ülles-ehhitama* 'mächtig zu erbauen', *sagge käima* 'der oft hin und her geht'. (H: 136.) Samamoodi on ta vaadelnud ka 2. infinitiivi ning *mata-, mas-, des-, nud-, tud-, v-, vat-* ja *mine-*vormide süntaksiprobleeme.

Selline käsitlusviis Boubriigit igatahes ei rahulda. Ta soovib ka seda teemat käsitleda üldistavamalt, „filosoofilisemas vaimus“, mitte üksikuid verbe või adjektiive üles lugedes, sest sellised loendid on ebakindlad ega suuda olla ammendavad, seda enam et eesti keele sõnavaragi pole veel hõlmavalt kirjeldatud. Juba esimestest Hupeli reeglitest, mis käsitlevad 1. infinitiivi nõudvaid verbe ja adjektiive, puudub Boubriigi meelest hulk sõnu, nt *ollema, süütma, jätma, kihhotama* 'anreizen', *kiusama, eksitama; nobbe, pitkaline, wahwas* 'stark, kräftig', *holas, kõlbaw, kõlbato, julge, kerme*. Verbi *õppetama* järel on Boubriigi sõnul alati 1. infinitiiv (mitte „mõnikord“, nagu ütlevat Hupel). Lektor viitab ajakirja Beiträge vihikutele ja lehekülgedele, kus seda teemat on käsitletud ja just neid sõnu korrigeeritud või puudevana märgitud (vrd Rosenplänter 1813b: 20; Anmerkungen 1821: 45). Boubrig peab vajalikuks sõnastada teema kohta kõigepealt uued ja üldistavamad reeglid. (B: 47p–48p.)

18.1. Esimene ja teine infinitiiv [= *ma-* ja *da-*tegevusnimi]

Sissejuhatavalt mainib Boubrig, et 1. infinitiivil on alati aktiivne, põhjustav ning eesmärgi poole pürgiv suunitlus, 2. infinitiivil aga passiivne ja alistuv (sks *leidentlich*). Niisiis kasutatakse 1. infinitiivi, kui tegevus või olukord, mida väljendatakse, kujutab endast aktiivset sihti, mille poole iseseisvalt pürgitakse. Just seepärast kasutatakse 1. infinitiivi koos nende verbidega, mille reksiooniks muidu on daativ või ingressiiv. 2. infinitiivi aga kasutatakse, kui väljendatav tegevus või olukord on otsekui passiivne, juhuslik, alistuv, ilma aktiivse püüdluseta siht. Järelikult pruugitakse 2. infinitiivi seal, kus on vaja väljendada lihtsalt parasjagu eksisteerivat oskamist, suutmist, lubatud olemist, saamist, passiivset vastuvõtmist, ihaldamist. Boubrig ütleb, et muidugi pole ühtki reeglit eranditeta ja mõni erand leidub siingi, nt *käskma* tähistab ju

aktiivset tahtmist, kuid ometi on tema rektsiooniks 2. infinitiiv. Mõnikord on tegu siiski vaid näilise erandiga, väidab Boubrig, nt verb *tahtma*, mis nõuab 2. infinitiivi, ei väljenda aktiivset pürgimust, vaid üksnes kirglikku, kuid passiivset soovi. Seetõttu peaks väljendi *Jummala tahtminne* asemel õigupoolest ütlema *Jummala käsk*. Verbi *laskma* järel on samuti 2. infinitiiv; kuid Boubrigi arvates pole tegu ehteestilise sõnaga, vaid saksa või rootsi keelest laenatuga, mida eestlased esialgu on kasutanud prantsuse sõna *laisser* tähenduses (ka 'lõdvalt, loiult minna laskma'), seega siis alistuvas, passiivses mõttes. Ka verbi *laskma* tähenduse 'tulistama' puhul on tegu õigupoolest vaid püssi- kuke lahtilaskmisega; pr *faire*'i ('tegema, sooritama, toime panema') aktiivne tähendus on verbile *laskma* lisandunud alles hiljem, kusjuures vana rektsioon on säilinud, oletab lektor. Ta võrdleb 1. ja 2. infinitiivi vastavalt ladina *um-* ja *u-lõpulise* supiiniga. Aktiivse-passiivse tendentsi vastandust demonstree- rib ta veel näidetega *ta saap sööma* 'er wird essen, er wird dazu gelangen', *ta saap süwwa* 'er bekommt essen' ja *hirmus üttelda* ld 'horrible dictu'. (B: 49–49p, 52.) Üsna samamoodi ja samade näidetega on eelnevad seisukohad sõnastatud ka Helli Beiräge-artiklis, millele Boubrig oma loengu- tekstis osutab (B: 49, 52; vrd Heller 1822a: 113–115).

Veidi hiljem seletab Boubrig tähenduserinevust väljendite *kui ma saan tullema*, *kui ma saan kirjutama* ja *kui ma saan tulla*, *kui ma saan kirjutada* vahel. Esimesed kaks näitavad tema meelest üksnes tinglikku võimalik- kust: 'wenn es so weit kommt, daß ich komme', 'wenn ich zum Schreiben gelange', järgmised aga tegelikku, füüsilist võimalikkust: 'wenn es möglich ist, zu kommen', 'wenn es möglich ist, daß ich schreiben kann'. Boubrig ütleb, et selle tähelepaneku on teinud Masing Beiräge 15. vihikus lk 49, kus on juttu ka väljendite *tunda sama* ja *tundma sama* erinevusest. Kõnealune kirjutis koosneb tegelikult keeleainelistest märkustest, mis on pärit Masingu kirjadest Johann Heinrich Rosenplänterile; viimane on need lõigud välja kir- jutanud ja koos mõne omapoolse lisandusega avaldanud, vt Rosenplänter 1822. (B: 53–53p.)

18.1.1. Esimene infinitiiv

Boubrig esitab neli 1. infinitiivi kasutusjuhtu:

- 1) kui lause subjekt on samal ajal ka infinitiivi subjekt ning alistav verb väljendab vahetut ja kindlat eesmärgipärasust, nt *ma lähhä minnema*, *söma*, *ellajid tallitama*; *ma nakka tullema*; *tulle awwitama*; *jose tedda*

kinniwõtma; rahwas iste mahha söma nink tulli ülles mängma; ma tulle kolilätsi kaema;

- 2) kui lause subjekt on samal ajal ka infinitiivi subjekt ning alistav verb väljendab võimet või olukorda sattumist, nt *ma ei kõlba sedda ammetit piddama; ta jäi maggama;*
- 3) kui lause objekt on samal ajal infinitiivi loogiline subjekt, nt *ta tahhap minno sõitma* 'ta tahab, et mina teda sõidutaks'; *aija tedda puid toma; lasse kirst minnema* (öeldakse, kui kirst hauda laskmisel takerdub); *panne piim kema; ta and poiija ärra wõrid orjama; minno aijetas minnema; ma panni tedda hobbosid wahtma;*
- 4) kui lause subjekt on aktiivne või tegutsev koos infinitiiviga, nii et infinitiiv sõltub noomenist (substantiivist, adjektiivist või pronoomenist), nt *loetama-minnek* 'Katechisationsfahrt'; *aig om hä mees minnema* 'aeg lendab'; *temma pä om rasseb wõtma; minnul om poig koli tullema* 'mul on poeg, kes peab kooli tulema'; *ussin teggema; laisk minnema; ahne söma, joma.* (B: 50–50p.)

18.1.2. Teine infinitiiv

Ka 2. infinitiivi kasutusjuhte on Boubrigil neli:

- 1) kui lause subjekt on samal ajal ka infinitiivi subjekt, ja verb, millest infinitiiv sõltub, tähistab a) füüsilist või moraalset võimet, nt *ma woi sedda tetta; ma ei tohhi minna; ta julgup wastapanna; sullane-pois ei lõppe ramatut oppi;* b) ihaldust, soovi, nt *kui sa lahhutada tah-hat* (sellised verbid on *tahtma, himmustama, iggatsema, towotama, lubbama, lootma, pelgama*); c) püüdlust, mille edu on juhuslik ega olene subjekti kavatsusest, nt *allusta sedda tetta; ma lõppeti külwada* (sellised verbid on *püüdma, otsma, sõudma, káema* jt);
- 2) kui lause subjekt on infinitiiviga otsekui passiivses suhtes, sellele allutatud või selle objektiks, nt *ta mees ei kõlba pitta; temma peap tullema kaija* 'ta peab tulema ülevaatusele või eksamile'; *se jääp mõttelda* 'selle peale tuleb veel mõtelda – edaspidi';
- 3) kui lause subjekt pole infinitiivi suhtes ei subjekt ega objekt, infinitiivi subjekti võiks väljendada saksa impersonaalse *man*'i abil või on infinitiivi subjektiks possessiivivorm, mis moodustab koos infinitiiviga ladina *accusativus cum infinitivo* taolise konstruktsiooni, nt *ma kásse temmal sedda tetta; lasse täl sedda tetta; ta lask wilja hannel*

ärrasiüwwa; külm wiljal ei anna kaswada; ma lasse seppil sedda tetta; ta ei tija, kuis wäike latsiga ümbrekäwwa;

- 4) kui infinitiiv oleneb noomenist ja a) lause subjekt on infinitiivi suhtes otsekui passiivne objekt, nt *se om hä wõtta; se om tarwis osta; se om tetta; mes tetta?*; *se om hä lats sata; ei olle keddagi sata*; või b) lause subjekt ei ole ühtlasi infinitiivi subjektiks, nt *mul om meel minna; om lubba, sedda tetta; ei olle aiga kirjutada; täl om nõwwo* ('Mittel') *kül osta*. (B: 50p–51.)

Boubrigi sõnul pruugivad eestlased 2. infinitiivi sageli viisil, mida grammatikates seni pole kirjeldatud ega ka saksa autorid oma eestikeelsetes teostes kasutanud. Nimelt kasutatakse kiirel jutustamisel 2. infinitiivi otsekui minevikuvormina; mõnikord aga, kui tundub tegemist olevat ellipsiga (verbid, nagu *wõtma, minnema, hakkama* jts, oleks nagu välja jäetud), võidakse samamoodi kasutada ka 1. infinitiivi. Boubrigi meelest on see igal juhul mõjukas võte, mis toob kirjeldusse erilist elavust ja lühidust. Ta ütleb, et esimesena on sellele tähelepanu juhtinud Knüppfer Beiträge 12. vihikus (Boubrig kordab tema seisukohti ja näiteid oma siinses loengutekstis; vrd Knüppfer 1818a: 55). Ta kahetseb, et Knüppfer on esitanud vaid ühe näite, nimelt rahvalaulust „Sõa laul“, mis on avaldatud Beiträge 7. vihikus (vrd Rosenplänter 1817: 48).

*Tulli siis wenda jo koddoje,
Minna wennalta küssida:
Wennakenne, ellakenne,
Kas olli söas naene armas,
Naene armas, kasa kallis?*

Boubrig märgib, et veidi edasi leidub samas laulus ka rida *minna kül wenda õppetama* (vrd Rosenplänter 1817: 49), ja arvab, et tegemist ei ole mitte poetilise vabadusega, vaid võttega, mida kasutatakse ka tavalises proosas. See võimaldab toime tulla ilma sidesõnadeta ja pikkade verbaalkonstruksioonideta, olles üks neid väljendusvahendeid, mis teevad eestlase jutustuse teinekord nii värskeks ning piltlikuks. Lektor võrdleb seda keelevormi ladina *infinitivus historicus*'ega. (B: 52–53.)

Boubrig ütleb, et Masingu teostes leidub veel üks 2. infinitiivi kasutusviis, millest ilmneb selle keelendi otsekui tingimuslik, konditsionaalne loomus: nimelt 2. infinitiiv sidesõna *et* järel. Lectori sõnul vastab selline konstruktsioon saksa *zu-* ja ladina *ut-*tingimuslausetele ja tuleb põhjaliku keeletundja

Masingu teostes ette nii sageli, et seda peab pidama ehteestiliseks. Boubri-
rig esitab näite Masingu raamatust „Täielinne Ristiussõ õppetuse“ (1826: 8):
„... mehed, kedda Issand Israéli rahwa seas üllesärratas, et tedda nomida,
tedda õppetada, temmale Jummalat, temma tahtmist ja pattustpöömist, ning
ka Kristuse tullemist kulutada.“

18.2. Veel tegusõnavormidest

Boubri-
rigi loengute käsikirjas järgnevad nüüd lehed, kus taas lõik-lõigult kom-
menteeritakse Hupeli grammatikas verbi käändeliste vormide süntaksi kohta
öeldut (B: 53p–55; vrd H: 136–139). Kui võrrelda Boubri-
rigi käsikirja seda osa Moritza konspekti vastavate lehtedega (60–63), siis selgub, et Boubri-
rigi mitme lühida servamärkuse taga on tegelikult Helligeri manuskript (vrd Heller 1829),
mille teatud lõike Boubri-
rigi loengus nähtavasti kasutanud otse, kirjutamata
neid enne ümber oma loengukäsikirja. Helligeri ja Boubri-
rigi süntaksikäsikirju
tasub põhjalikumalt võrrelda eraldi kirjutises. Seetõttu Boubri-
rigi loenguteksti
seda osa praegu lähemalt ei vaadelda. Igal juhul leidub siingi lisanäiteid,
vigade parandusi, täpsustusi, viiteid kaasaegsele keeleliteratuurile jne.

Loengute järgmises osas vaatleb Boubri-
rigi mitmesuguste verbivormide
tarvitamist. Esmalt arvustab ta mõnd Masingu seisukohta. Ta juhib tähele-
panu sellele, et Beiträage 5. vihikus on Masing kirjutanud, et koos abiverbiga
moodustatud *perfectum compositum*'i tuleks kasutada refereeringu puhul ja
üksnes mineviku partitsiibi abil moodustatavat *perfectum historicum*'i siis,
kui jutustatakse midagi iseenda poolt. Nii on Masing tõepoolest väitnud,
analüüsides Peter Heinrich von Frey tõlketöös üht lauset, mille on öelnud
Aleksander I oma manifestis Napoleoni kohta: „Ei ühtegi polle tedda woi-
nud keelda kange meelega aiast, mis ta kawwalaste olli noudnud“ (Frey
1813: 83). Masing on soovinud, et lause algus olnuks *Ei üksigi tedda woinud
keelda ...* (vrd Masing 1816b: 83). Boubri-
rigi on aga märganud, et Beiträage
13. vihikus on Masing kritiseerinud lauset *Nenda on ikka need willetsaks
saand, kes kasso õppetussest tagganesid*. Masing on öelnud, et tegemist on
referereeringuga, mistõttu viimane sõna peaks olema *tagganend* (vrd Rosen-
plänter 1821: 139–140). Boubri-
rigi leiab, et need seisukohad on vastuolulised.
Ka on Masing samas väitnud, et lause lõpul tuleks kasutada *nd-*, mitte *nud-*
vormi. Siingi on Boubri-
rigi märganud, et Masingu oma tekstides leidub kontra-
heerunud vormi mujalgi kui lause lõpul. Ka peab Boubri-
rigi eksitavaks ja kirja-
keelde sobimatuks Masingu tekstides leiduvaid eitavaid, ilma eitussõnata

vorme, nt usuõpetusraamatus (Masing 1826: 11) lauses *et ükski kulutuse sõnna rõõmsam woi olla, kui jne.* (B: 55–56p.)

Boubrigi järgi ei ole saksa konjunktiivi vasteks eesti keeles optatiiv [= tingiv kõneviis]; ta esitab neli võimalust selle tähenduse väljendamiseks: 1) indikatiiv koos sidesõnaga *et*, nt *ta ütleb, et ma ollen*; 2) indikatiiv koos abiverbina kasutatud tegusõnaga *piddama*, nt *ta ütleb, et ma pean ollema*; 3) partitsiibikonstruktsioon, mis on ladina *accusativus cum infinitivo* sarnane (kuid mitte sama kui see), nt *ta ütleb, tedda haige ollewat*; 4) teatud juhtudel formatiiv [= saav kääne], nt tln *ta tunnistab ennast õigedaks*, trt *ta kittap henda õiges* 'er rühmt von sich, daß er rechtschaffen sey'.

Väga huvitavaks kiidab Boubrig Beiträge 13. vihikus leiduvat Petersoni artiklit eesti verbilõppudest (Peterson 1821). Boubrig ütleb, et artikkel puudutab küll rohkem vormiõpetust, aga on genuiinse eestlase uurimusena kahevõrra põnev. (B: 56p–57.)

19. Üksikmärkusi sõnade ja lausete ühendamise kohta

1829. aasta kevadsemestri süntaksiloengute viimase peatüki on Boubrig pealkirjastanud „Einige einzelne Bemerkungen über die ehstn. Construction. Einiges über die Verbindung der Worte und Sätze in der ehstnischen Sprache“ ('Mõned üksikmärkused eesti keele ehituse kohta. Üht-teist sõnade ja lausete ühendamisest eesti keeles'; B: 57p). Hupeli grammatika süntaksiosa viimase peatükiga „Von etlichen Idiotismen“ ('Mõnedest väljenditest'; H: 139–144) see enam ei haaku.

19.1. Adjektiivse täiendi paiknemine

Boubrig räägib adjektiivi paiknemisest relatiivis [= omastavas] oleva täiendi ees või järel, osundades seejuures Knüpfferi Beiträge artiklit, kust see lõik koos näidetega võetud on (vrd Knüpffer 1815: 122–123). Kui adjektiiv käib nii subjekti kui ka selle täiendiks oleva relatiivis sõna kohta tervikuna, siis paigutatakse adjektiiv relatiivivormi ette, nt *ustawad Jesusse Jüngrid*, s.t *ustawad* käib kõigi jüngrite kohta; kuid *Jesusse ustawad Jüngrid* 'need Jeesuse jüngritest, kes on ustavad'. Samasugused näited on *kadduw ma-ilma rõõm* ja *ma-ilma kadduw rõõm*; *armsam issa poeg* 'selle (mitte mõne teise) isa armsaim poeg' ja *issa armsam poeg* 'see isa poeg, kes on talle armsaim'. (B: 57p–58.)

19.2. Kuidas kasutada sõna *omma*

Seejärel on Boubrig rääkinud sõna *omma* kasutamisest (B: 60–61; vrd ka Moritz: 64), muutes märkusega (vt B: 58) tekstilõikude järjekorda. Ta ütleb, et algajatele on selle sõna kasutamine raske, sageli aetakse see segi sõnadega *sinna*, *temma* jts, umbes samamoodi, nagu juhtub ladina sõnadega *ejus* ja *tuus*, *suus* jts. Boubrig arvab vigade põhjuseks selle, et sõna *omma* käsitatakse alati üksnes pronoomenina, kuigi tegu on hoopis puhtakoelise adjektiiviga ladina tähenduses 'proprius', saksa 'eigen'. Et eesti keeles puudub õige possessiivpronomeni, siis kasutatakse selle asemel sõna *omma* ja vahel olenevalt vajadusest ka sõnu *sinno*, *temma* jts. Reegel on Boubrigi meelest lihtne: sõna *omma* tuleb kasutada siis, kui saksa lauses olevad possessiivpronomendid *mein*, *dein*, *sein* jts käivad subjekti [= tegija, agendi] kohta; muidu tuleb kasutada sõnu *minno*, *sinno*, *temma* jne, nt *tedda ajeti omme teopäiwi teggema* 'man trieb ihn an, seine Frohntage zu thun'; *kõige rjstiinnimesse kohhus on omma liggimest armastada; meil sünnib ikka omma lotust Jummal peäle panna; minnult küssitti omma poega rekrutiks anda*. Boubrig meenutab, et subjekt ei ole alati selgelt väljendatud, vaid võib olla juurdemõeldav eelmise lause põhjal või ka verbi põhjal. Peale selle kasutatakse *omma* ka nimisõnana tähenduses 'der, die, das Eigne', nt *temmalt wõeti kõik omma ärra*; adjektiivina, kusjuures vahel isegi seal, kus seda vaja poleks, pleonastiliselt, nt *sawad ommaks põrmuks* 'sie werden zu ihrem Staube'. Siia lisab Boubrig loendi Beiträge *omma*-käsitlustest koos lühidate kommentaaridega: kõigepealt tuleb tema sõnul 2. vihik, lk 78 (vrd Rosenplänter 1813c); siis poleemikat ja parem reegel 3. vihikus lk 125 jj (vrd anonüümse autori artikkel Wann 1814: 125–127, kust ongi pärit Boubrigi sinne põhireegel koos näidetega); veel täielikum selgitus leidub Boubrigi meelest 15. vihikus lk 136 jj (vrd Heller 1822b: 136–137), kust lektor on võtnud ülejäänud osa siinses esitusest. Nagu Heller seal, nii pole ka Boubrig rahul Beiträge 13. vihikus leiduva kirjutisega, kus on üpris põhjalikult käsitletud *omma* ühildumist põhisõnaga. Nimelt vahendab Rosenplänter seal Masingu praegugi üpris meelevaldsena tunduvat reeglit ja rohkeid näiteid, mille järgi *omma* ühildub oma põhisõnaga käändes ja arvus üksnes ainsuse seesütlevas, seestütlevas ja alalütlevas ning mitmuse nimetavas (vrd Rosenplänter 1821: 143–150). Oma seisukoha noomenite, sh *omma* ühildumise asjus oli Boubrig üliõpilastele esitanud juba varem (vt siin punkt 4).

19.3. Jaatav lause: kas ning või ja?

Jaatavate lausete ühendamisel on Boubrigi sõnul kõige tavalisemad sidesõnad *ning* (trt *nink*) ja *ja*. Nende sidesõnade tähenduserinevust seletades toetub ta kahele Beiträge kaastöölisele. Petersoni järgi tuleks sidesõna *ning* kasutada siis, kui asjad toimuvad korraga, nt *ta olli surelinne, ning lubbas*; siis, kui üks asi järgneb teisele, sobib *ja*, nt *karro tulli ta jure, ja ütles* (vrd Peterson 1818a). Boubrigi arvates on asja tuuma paremini tabanud Masing, kelle seisukoha ta Rosenplänteri artikli vahendusel esitab: *ja* on vaid *copulativa*; sidesõna *ning* aga on 1) *continuativa*, mille saksa tähendused on 'denn, desgleichen, imgleichen [sest, samamoodi, samuti]'; 2) *causalis*, sks 'daher, demnach [seetõttu, seepärast]'; 3) *illativa* ('esile kutsuv, tekitav'), sks 'daher, indem, weil, demnach [sellest tulenevalt, selle läbi et, sest et, järelikult]', nt *Temma ep olle ialgi maenitsust wõtnud, egga nomimiseest holind – ning et ta sesuggune olnud, on ta nenda hukka läinud* (vrd Rosenplänter 1822: 55). (B: 58.)

19.4. Eitava lause sidesõnad

Boubrigi arvates on suur viga siduda eitavaid lauseid *ja* või *ning* abil. Ta esitab kõigepealt neli reeglit, öeldes, et need on sõnastatud Beiträge 10. vihikus lk 66 jj ilmunud Masingu kirjutise põhjal:

- 1) kui lause eitavad osad kuuluvad ühte lauseperioodi, tuleb nad eraldada adversatiivsete või disjunktiivsete sidesõnade abil, milleks tavaliselt on *egga* või *ehk*; kui aga järgneb veel kolmaski eitav lause, liidetakse see *ei ka* või *egga* abil, nt *Kes pattust ei põra, egga ei ussu*;
- 2) kui lauseperioodis on kõigepealt eitav(ad) lause(d) ja sellele järgneb (järgnevad) jaatav(ad) lause(d), siis tuleb eitava ja jaatava poole vahele panna *waid*, nt *Kõigile, kes pattust ei põra, egga ussu, waid, kes melega patto sisse jäwad, ja maenitsust põlgwad*;
- 3) kui aga eelmisel juhul on tegemist tingimuse või järeldusega, tuleb kasutada tingimuslikku sidesõna *siis*, nt *Kui temma õppetust ei wõtta, egga nomimiseest tahha hoida: siis lass katsub* (või *katsuda*) *kuida eddasi saab*;
- 4) kui teineteisele järgnevates eitavates lausetes subjekti või selle asemel olevat pronoomenit ei korrata, jääb teine eitus ära, muidu tuleb eitust korrata, nt *kui temma õppetust ei wõtta, egga nomimiseest tahha hoida*, vrd *kui temma õppetust ei wõtta, ehk kui temma nomimiseest ei tahha hoida* (vrd Masing 1818: 67–68).

Viienda reegli on Boubrig formuleerinud Masingu piiblilooraamatu põhjal:

- 5) saksa tähendust 'anders nicht ... als nur' antakse ehtsas eesti keeles edasi nii, et esimeses pooles on *mu wisiga ei* või *mitte*, teises pooles *muud kui agga* (vrd Masing 1824b: 5). (B: 58p–59.)

19.5. *miks, ommeti ja nüüd*

Sõna *miks* puhul hoiatab Boubrig: seda ei tohi kasutada järeltava või põhjusliku sidesõnana saksa tähenduses 'weshalb, weswegen, wozu [kuna, mistõttu, milleks]' jts, sest *miks* on vaid küsisõna, sks 'warum?', 'weswegen?'. Ta lisab viite kahele Beiträge artiklile, milles on esitatud sama seisukoht (vrd –t. 1815: 127; Masing 1816b: 44). Sõna *ommeti* saksa vaste ei ole Boubrigi väitel mitte 'doch', vaid 'dennoch, dessenungeachtet [siiski, sellele vaatamata]', seetõttu on tema meelest vale öelda *tulle ommeti!*. Saksa 'doch' väljendamiseks peaks kasutama sõnu *kül* või *nüüd*, nt *tulle kül!*, *katsu nüüd!*; mõnikord (ootuse või nõuande puhul) sobiks ka *ikka*, nt *tulle ikka hommen!*. Veenmiseks või kohustamiseks aga kõlbab kõige paremini lause ees asetsev *et*, nt *et tulle!*, *et katsu!*, *et minne!*. Kui on tegemist imestamisega, siis sobib ka *ommeti*, kuna siis on saksa 'doch' ja 'dennoch' samatähenduslikud, nt *temma on ommeti taggasi tulnud!* Ka nende väidete juurde on Boubrig lisanud viite kahele Beiträge 6. ja 10. vihikus ilmunud artiklile (vrd Luce 1816; Hirschhausen 1818), kust ongi pärit tema siinsed seletused ja näited. Boubrigi soovitus kasutada sõna *nüüd* üksnes tähenduses 'jetzt', mitte aga 'nun', tundub praegu päris juuksekarva lõhkiajamisena, sest nüüdne sõnaraamatutähendus näib neil saksa sõnadel olevat enam-vähem ühesugune. See nõuanne on esmalt sõnastatud Beiträge 1. vihikus (Rosenplänter 1813a: 20–22), millele Boubrig ka viitab. (B: 59–60.)

20. Kokkuvõtteid ja järeltusi

Oma süntaksiloengute koostamisel on Johann Samuel Friedrich Boubrig lähtekohaks võtnud August Wilhelm Hupeli „Ehstnische Sprachlehre“ 2. väljaande (1818), mille lauseõpetusosa (lk 121–144) ta lõik-lõigult vaatleb, kritiseerib, kommenteerib ja täiendab. Loengukeel on mõistagi saksa keel, keelenäiteid esitab Boubrig nii tallinna- kui ka tartukeelseid (viimaseid on siiski rohkem). Tollases vaidluses ühise eesti kirjakeele loomise asjus asus

Boubrig mõõdukal positsioonil: nii tallinna kui ka tartu keel on eesti keel, aeg näidaku, missuguseks kujuneb ehtne eesti ühiskirjakeel. Tartu ülikooli toleleagssed eesti keele loengud olid mõeldud eelkõige teoloogiaüliõpilastele, kes oma tulevases pastoriametis pidid eesti keelt oskama nii kõnes kui ka kirjas. Suurem osa XIX sajandi algupoole Tartu teoloogiaüliõpilastest olid pärit Eesti- või Liivimaalt. Eesti keele varasem oskus oli neil kõikuv, kuid enamasti siiski olemas. Seevastu väljastpoolt Eesti ala tulnud tavaliselt eesti keelt ei osanud (oli ka erandeid, nagu Boubrig ise või Kristian Jaak Peterson, mõlemad pärit Riiast). Boubrigi loenguid hoolsalt konspekteenud üliõpilane, Liivimaa pastorisuguvõsast pärit Wilhelm Julius Moritz tõenäoliselt oskas eesti keelt *ex usu* juba enne oma studiumit.

Boubrig ei olnud arvatavasti oma eesti keele oskuses lõpuni kindel, kuid püüdis oma teadmisi hoolsalt täiendada, muu hulgas ka oma sõbra, Rápina pastori ja aktiivse eesti keele uurija Johann Friedrich Helli abil ja toetusel. Ka oma süntaksiloengute koostamisel on Boubrig kasutanud Helli uurimusi, peale ajakirjas *Beiträge* ilmunute ka Helli käsikirjalist materjali. Helli käsikirjalistele märkustele (Heller 1829) ta oma loengutes ei viita. Nende märkuste suhet Boubrigi loengutekstiga siinses artiklis detailselt ei analüüsitud, kuid edaspidi väärib see käsitlemist. Lisaks on Boubrig kasutanud rohkesti teiste oma kaasaegsete (O. W. Masing, A. F. J. Knüpffer, J. H. Rosenplänter jt) *Beiträges* ja mujal ilmunud keelekirjutisi ning neile ka viidanud, suunates nii oma üliõpilasi tollase erialakirjanduse juurde. *Beiträge* uurimuste, Helli ja Knüpfferi tööde kaudu on tema loengutes ka soome keeleteadusliku mõtte mõjusid. Muu hulgas leiab kiitvat mainimist ta kaasmaalase, Kristian Jaak Petersoni *Beiträge*-kaastöö, mille puhul Boubrig märgib ära Petersoni eesti päritolu, Tartus studeerimise ning kahetseb Petersoni varast surma.

Igal juhul õpetati eesti keelt toleagsses Tartu ülikoolis sihtkeelena, mitte emakeelena. Nullist algajatele (kui neid oli) tundub Boubrigi loengute sisu olevat olnud küll üpris nõudlik. Tegemist on eesti keele õpetamisega teoreetiliselt, akadeemilisel kõrgtasemel, tollase keeleteaduse saavutustele toetudes. Siiski lähtutakse praktilisest keelekasutusest ning eesti-saksa kontrastiivsest vaatepunktist, kusjuures on märgata ka pürgimust normatiivsusele.

Ei Hupelilt ega ka Boubrigilt pole leida nt määratlusi lauseliikmete olemuse kohta, sest see teadmine on otsekuu aprioorne, omandatud eelnenud klassikalise gümnaasiumihariduse käigus. Küll aga on Boubrigi puhul selgelt

märgata püüet sõnastada esmalt keelest tuletatud üldisi seaduspärasusi ning jälgida siis nende avaldumist praktilises keekekasutuses. Ta ise nimetab oma meetodit filosoofiliseks keeleanalüüsiks ning suhtub kriitiliselt sellisesse keelemehetegevusse, mis ei lähtu keelefilosoofiast, vaid sõnastab paindumata reegleid paljude üksikute keelenähtuste kohta.

Hupeli väidet, mille kohaselt eesti keele süntaks sarnanevat teiste Euroopa keelte süntaksiga, peab Boubrig ebaõigeks: soome sugulaskeelte hulka kuuluva eesti keele süntaks erineb vanade ja uute keelte süntaksist vägagi palju. Üllataval kombel toob Boubrig aga mitmel korral esile sarnaseid jooni eesti ja prantsuse süntaksis. Selles võrdluses võime näha nii pedagoogilist võtet kui ka soovi parandada eesti keele mainet: saksa keele ja tollase peene kultuurkeele prantsuse keele erinevused pidid õppuritele teada olema; võrreldes nüüd eesti keelt prantsuse keelega, oli hõlpsam omaks võtta ka eesti ja saksa keele erinevusi. Muidugi on Boubrig eesti keelt võrrelnud ka saksa ja ladina keelega, needki olid üliõpilaste jaoks tuttavad ja kõrge staatusega keeled.

Palju tähelepanu on Boubrig oma süntaksiloengutes pööranud neile eesti keele seikadele, mis on saksa keelest erinevad: arvsõnade kasutamine, eitus, käändesüntaks (eriti objekti käanded), infinitiivide ja kesksõnade tarvitamine, sõnade järjekord lauses jms. Leidub ka pikemaid arutlusi, kus on loobutud Hupeli grammatika järgimisest. Näiteks käändesüntaksi puhul kirjeldab Boubrig kõigepealt eesti keele kolme esimest käänet, mida ta Helligi eeskujul (too oli Beiträge 15. ja 16. vihikus 1823 avaldanud vastavad artiklid) nimetab definitiiviks, relatiiviks ja indefinitiiviks, võttes aluseks definiitsuse- indefiniitsuse põhimõtte. Ta kirjeldab ka teiste eesti käänete funktsioone, eriti väliskohakäändeid ja sisekohakäänetest sisse- ja seestütlevat. Tavaliselt esitab ta kõigepealt ühe või teise kaasuse kasutamise põhireegli ja seejärel käändefunktsioonide lähemad ülevaated. Eesti keele näited, mida Boubrig oma loengutes esitab, on sageli üles märgitud rahvasuust, aga pärinevad ka vaimulikust või erialakirjandusest. Esituslaad on deskriptiivne („meie eestlane räägib nii“), aga ka normatiivne („see on halb, saksapärase, madalkeelne, see pole ehtne eesti keel, rahvas küll räägib nii, aga rikutud kirjakeele mõjul“). Boubrig rõhutab korduvalt eesti keele omapära ja eesti keele põhjalikuma uurimise vajadust. Tema ülikooliloengutes kajastub tollane eesti keeleteaduslik mõte: vilgas, otsiv, eesti keelt väärtustav, uuenduslik ja poleemiline.

Lühendeid

f – fond; ld – ladina keel; m – mapp; p – pöördel; pr – prantsuse keel; sks – saksa keel; tln – tallinna kirjakeel, tallinna dialekt; trt – tartu kirjakeel, tartu dialekt; piib-liraamatute lühendid: Ap – Apostlite teod; Ef – Pauluse kiri efeslastele; Jh – Johannese evangeelium; Js – Jesaja raamat; 1Kr – Pauluse esimene kiri korintlastele; Lk – Luuka evangeelium; Mt – Matteuse evangeelium; Rm – Pauluse kiri roomlastele; 1Ti – Pauluse esimene kiri Timoteusele.

Kirjandus

Anmerkungen 1821 = Anmerkungen zu Hupels ehstnischer Sprachlehre. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 13, 28–46.

Antwort 1827 = Antwort auf die im 5ten Hefte S. 172 befindliche Frage: wie unterscheiden sich die beiden Ablative? – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 18, 155–156.

Ariste, Paul 1979. Johann Samuel Friedrich Boubrig. – Tartu ülikooli ajaloo küsimusi VII. TRÜ ajaloo komisjoni materjalid. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 42–51.

B = [Johann Samuel Friedrich Boubrig 1829]. Zur Syntax der ehstnischen Sprache. Größtentheils in Folge der Angaben in Hupels Grammatik, 2te Ausg. von S. 121 an. [Käsikiri.] KM EKLA, f 192, m A 171: 23.

Frey, Peter Heinrich von 1813. Allerhöchstes Manifest, datirt Wilna den 25. December 1812. Jummala armust Aleksander se Essimenne, keige Wennerigi Keiser ja Issewallitseja, annab Omma trui allamattele teada. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1, 82–88.

H = Hupel, August Wilhelm 1818. Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: Steffenhagen.

Heller, Johann Friedrich 1822a. Anmerkungen zum XIII. Heft dieser Beiträge. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 15, 74–124.

Heller, Johann Friedrich 1822b. Parallel-Anmerkungen zu den ehstn. Predigt-Dispositionen im XIII. Heft. S. 135–168. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 15, 130–149.

Heller, Johann Friedrich 1822c. Versuch über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, besonders des sogenannten Nominativs, Genitivs und Accusativs. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 15, 1–42.

- Heller, Johann Friedrich 1823.** Nachtrag zu dem Versuche über das Wesen und den Gebrauch der ehstn. Casen, im 15ten Hft. dieser Beiträge. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 16, 11–27.
- Hjeller, Johann Friedrich] 1829.** Bemerkungen zu der Syntax in Hupels ehstnischen Grammatik, 2e Ausgabe. [Käsikiri.] KM EKLA, f 192, m A 195: 17.
- Hirschhausen, Jacob Johann Anton 1818.** Welches ehstnische Wort entspricht der deutschen Conjunction „doch“? (In Beziehung auf die im VI. Heft dieser Beiträge pag. 53 gemachten Vorschläge.). – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 10, 91–95.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1815.** Sprach- und andere Bemerkungen über einige im ersten, zweiten und dritten Hefte dieser Beiträge enthaltenen ehstnischen Aufsätze, Wortklärungen u. s. w. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, 103, 114–124.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1817.** Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen der Ehstnischen Sprache. Dem Herrn Doctor der Theologie, Probst und Consistorial-Assessor David Gottlieb Glanström, zur Jubelfeyer des fünfzigsten Jahresfestes seiner Predigeramts-Führung, an den Kirchen zu Weissenstein und St. Annen, den 13ten Juny 1817. Als Beweis seiner Verehrung gewidmet von A. F. J. Knüpffer, Consistorial-Assessor und Prediger zu St. Cathrinen. Reval: J. H. Gressel.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1818a.** Anmerkungen zu dem siebenten Hefte dieser Beiträge. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, 47–77.
- Knüpffer, Arnold Friedrich Johann 1818b.** Ueber *misse*, *missest* und *misseks*. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, 24–33.
- Laanekask, Heli 1988.** Wilhelm Friedrich Steingrüber tartu keele eluõiguse kaitsjana. – Keel ja Kirjandus 10, 585–593.
- Laanekask, Heli 2003.** Johann Samuel Friedrich Boubrigi kiri Karl Gottlob Sonntagile. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Erelt, Tiiu Erelt (toim-d). 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 61–87.
- Laanekask, Heli 2007.** *Specimen eruditionis ehstonicae*. – Harri Mantila, Merja Karjalainen, Jari Sivonen (toim-d). Merkityksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin. Juhlakirja professori Helena Sulkalan 60-vuotispäivänä. Acta universitatis Ouluensis. B, Humaniora 79. Oulu: Oulun yliopisto, 125–142.

- Laanekask, Heli 2013.** Viron kieli toisena kielenä -opetuksesta Tarton yliopistossa 1820-luvun lopulla. – Annekatrin Kaivapalu (peatoim.), Pirkko Muikku-Werner, Johanna Laakso, Katre Õim, Maria-Maren Sepper (toim-d). Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 23. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 148–162.
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1816.** *Ommeti für doch.* – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 6, 53–54.
- Masing, Otto Wilhelm 1816a.** Ehstnische Originalblätter für Deutsche. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1816b.** Uebersetzung des Manifestes aus Wilna vom 25sten December 1812., vom Herrn Consistorial-Assessor und Pastor von Frey. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 5, 37–50.¹⁰
- Masing, Otto Wilhelm 1818.** Beitrag zur Kritik der ehstnischen Sprache und Literatur. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 10, 60–71.
- Masing, Otto Wilhelm 1824a.** Beitrag zur Ehstnischen Orthographie. Dorpat: J. C. Schünmann.
- Masing, Otto Wilhelm 1824b.** Wiiskümmend kaks luggemist Uest Testamendist wäljawallitsetud, kuhhu küssimisi, mis mõtlemist tahtwad, häid õppetusi, ja pühha kirja salmisiid jurepandud, mis Otto Willem Masing, nore rahwa ja kolilaste heaks, wäljaandnud. Pernos 1824 Kottast Markwardi kirjadega.
- Masing, Otto Wilhelm 1826** [tiitellehel 1825]. Täieline Ristiusso õppetus, mis targema rahwa ja koolmeistrite kassuks wäljaandnud Otto Willem Masing. Perno: Kottart Markwardi kirjadega.
- Masing, Otto Wilhelm 1827.** Beleuchtung der, über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen orthographie, erschienenen Bemerkungen, vom Verfasser des Beitrages zur ehstnischen Orthographie. Pernau: G. Marquardt.
- Moritz** = Wilhelm Julius Moritz 1828–1829. Ehstnische Sprachlehre. [Käsikiri.] KM EKLA, f 192, m A 78.
- OWM registrid** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Kristi Metste, Abel Nagelmaa 1997. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Registrid. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Peterson, Kristian Jaak 1818a.** *ning* und *ja*. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, 150.
- Peterson, Kristian Jaak 1818b.** Ueber den Gebrauch der beiden Ablative im Ehstnischen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, 148–149.

¹⁰ See Masingu artikkel ilmus nimemärgi a + b all.

- Peterson, Kristian Jaak 1818c.** Ueber den Gebrauch des Nom. Gen. und Acc. bei einem Verb. Act. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, 145–148.
- Peterson, Kristian Jaak 1821.** Etwas über die Verbal-Endungen der ehstnischen Zeitwörter. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 13, 93–94.
- Piibel 1739** = Piibli Ramat, se on keik se Jummala Sanna, mis pühhad Jummala Mehed, kes pühha Waimo läbbi juhhatud, Wanna Seädusse Ramatusse Ebreä Kele ja Ue Seädusse Ramatusse Kreka Kele essite on ülleskirjotanud, nüüd agga hopis, Jummala armo läbbi, meie Eesti-Ma Kele Essimest korda üllespandud [---]. Tallinn: Jakob Joan Köler.
- Renvall, Gustaf 1815–1817.** Dissertatio academica de signis relationum nominalium in lingua fennica. Aboae: typis Frenckellianis.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813a.** Germanismen. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1, 20–23.¹¹
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813b.** Syntactische Regeln. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 1, 20.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1813c.** Wann das Pronomen *omma* stehen muß. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 2, 78–79.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1817.** Poesien der Ehsten. Erste Sammlung des Herausgebers. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 7, 32–87.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1818.** Bemerkungen über die Declinations- und Casusformen der Ehstnischen Sprache [---] von A. F. J. Knüpfker, Consistorial-Assessor und Prediger zu St. Catharinen. Reval, gedruckt bey Joh. Herrn. Gressel. 12 S. 4. [Arvustus.] – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 12, 135–139.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1821.** Anmerkungen von Herrn Ober-Consistorial-Ass. O. W. Masing zu einigen ehstnischen Predigt-Dispositionen des Herausgebers. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 13, 133–168.
- Rosenplänter, Johann Heinrich 1822.** Acht und sechzig gelegentliche Sprachbemerkungen aus Briefen des Herrn Propsts, Ober-Consistorial-Assessors und Ritters O. W. Masing. Gesammelt und nebst einer Bitte mitgetheilt von dem

¹¹ Rosenplänter on oma artiklid Beiträges enamasti avaldanud endale kui ajakirja väljaandjale viitavate nimemärkide all, nt v. H. (= von Herausgeber), d. H. (= der Herausgeber) jts, mida siinses kirjanduse loetelus ei edastata.

- Herausgeber. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 15, 42–61.
- Sjögren, Andreas Johan 1821.** Ueber die finnische Sprache und ihre Literatur. St. Petersburg: N. Gretschn.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1825.** Giebt es wirklich eine bestimmte und unbestimmte Declination in der ehstnischen Sprache, und sind wohl alle Vorschläge, die ehstnische Orthographie betreffend, annehmbar? – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 17, 1–25.
- [Steingrüber, Wilhelm Friedrich] 1826.** Bemerkungen über O. W. Masing's Beitrag zur ehstnischen Orthographie. Von einem Freunde der ehstnischen Sprache. Pernau: J. G. Marquardt.
- Strählmann, Johann 1816.** Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen, mit Beziehung auf die Aehnlichkeit der finnischen Sprache mit der ungarischen, und einem Anhang von finnischen Idiotismen und Vergleichung der finnischen und ungarischen Etymologie, mit einem Auszuge in diesen Sprachen verwandter Wörter. St. Petersburg: M. C. Iversen.
- Zur Syntax =** Zur Syntax der ehstnischen Sprache. Größtentheils in Folge der Angaben in Hupels Grammatik, 2te Ausg. von S. 121 an. an den verstorb. Propst Heller, zu Rappin. [Käsikirjakogum.] KM EKLA, f 192, m A 79.
- t. 1815.** [Der Herr Consistorial-Assessor von Frey ...]. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, 124–129.
- Ueber 1815 =** Ueber den Gebrauch der beiden Dative. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, 172–180.
- UT 1815 =** Meije Issanda Jesusse Kristusse Uus Testament Ehk Jummal Ue Säduisse Sanna mis Pärast Issanda Jesusse Kristusse Sündmist pühhas Ewangelistist ja Apostlist on üleskirjotud, ja nüüd Ma Keel ülespantud Tallinnas. Tallinn: Johan Kristow Prendeken.
- Wann 1814 =** Wann das Pronomen *omma* stehen muß. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 3, 125–127.
- WT 1821 =** Meije Issanda Jesusse Kristusse Wastne Testament, ehk Jummal Pühhasonna, kumb perrast Issanda Jesusse Kristusse sündmist pühhist ewangelistist nink apostlist om üleskirjotetu. Tarto pibli-kogodusse nouga trükkitu Mitau linan Peters-Steffenhageni man.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011.** Eesti keele grammatika. Heli Laanekask (tlk), Ellen Niit (toim.). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Anders Johan Sjögreni kirjasuhetest Eesti kultuuritegelastega

Ilmunud: Anders Johan Sjögreni kirjasuhetest Eesti kultuuritegelastega. – Riho Grünthal, Reet Kasik (toim-d). Lähivertailuja 9. Suomalais-virolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5.1996, Lammi. Castrenianumin toimitteita 53. Helsinki: [Helsingin yliopiston] Suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura 1997, 68–79.

Vaesest soome külakingsepa perest pärit noormehesest, andekast ja fanaatiliselt töökast Anders Johan Sjögrenist (1794–1855) oli 1832. aastaks saanud Peterburi Teaduste Akadeemia ekstraordinaarne akadeemik. Tema alaks oli Vene ajalugu ja muinasteadus, tõelist mitmekülgset nõudev, paljudesse suundadesse hargnev uurimissuund. Kahekordse muulase (mittevenelase, mittebaltisakslase) tõus akadeemia ametiredelil ei olnud kerge: ordinaarseks akadeemikuks sai Sjögren alles 1844. aastal, kui akadeemia juurde loodi soome-ugri ja Kaukaasia keelte ning etnograafia akadeemiku ametikoht. Ühelt poolt püriti nii põlistama Venemaa koloniaalvallutusi, teiselt poolt aga saadi arvesse võtta Sjögreni seniseid teadussaavutusi.

Teame, et Sjögren üritas korduvalt asuda tööle Soomes. Ometi oli just Peterburi koht, kust nägi ja ulatas kaugemale, kui see ehk Soomes töötades võimalik oleks olnud. Sjögreni töödel oli tähtis osa soome rahvusliku identiteedi kujundamisel ja tugevdamisel. Sjögren lõi ajaloolise tausta sellele Soome-käsitusele, mida samaaegselt kujundasid Runebergi luuletused ja Lönnroti „Kalevala“. On näiteks väidetud, et Lönnroti „Uue Kalevala“ sissejuhatus põhineb peaaegu tervikuna Sjögreni uurimustel. Oluline on seegi, et Sjögreni tööd, avaldatuna Peterburi TA väljaannetes saksa keeles, jõudsid kiiresti omaaegsesse teaduslikku käibesse. Sjögreni võib pidada ehk oma aja tuntuimaks soome teadusmeheks Euroopas. Ja veel üks moment: Peterburis mõjukal ametkohal tegutsedes suutis Sjögren tõhusalt toetada nii soome uurijaid kui ka teisi soome sugu keeltega tegelejaid. Hea näide selle kohta on M. A. Castréni Siberi-uurimisreisi korraldamine akadeemia toel.

Sjögreni uurija Michael Branch on mõtisklenud selle üle, miks algas Sjögreni unustamine Soomes juba Sjögreni eluajal, hoolimata mehe suurest

teaduspanusest. Branch on näidanud, et Sjögreni teostes sisalduv uus info muutus kiiresti teaduslikuks tavatõeks, mida enam ei ühendatud Sjögreni nimega. Teiselt poolt ei kõlvanud „vana vaenlase“ pealinnas elav Sjögren soomlaste rahvusliku eneseteadvuse toetajaks mitte sel määral nagu Soomes tegutsevad kultuuritegelased, nt Lönnrot, Snellman või Castrén.

Õeldakse, et ükski prohvet pole kuulus omal maal. Seoses 200. sünniaastapäevaga tuletati Sjögreni meelde Soomeski. Ent Eesti 19. sajandi kultuurilooga tegelejad pole Sjögreni mõjumat isikut kunagi päriselt unustada võinud, sedavõrd suur on olnud tema osa Eesti kultuuritegelaste toetamisel-virgutamisel. Sjögreni teeneid sugulasrahvaste teadus- ja kultuuri- loos võib muuhulgas jälgida tema kirjavahetuse põhjal. Sjögren kuulus nende inimeste hulka, kes oskavad hinnata kirjutatud sõna väärtust. Tema arhiivis, mida säilitatakse peamiselt Helsingi ülikooli raamatukogus, leidub sadu ja sadu talle kirjutatud kirju, sealhulgas ka Eestiga rohkem või vähem seotud isikutelt.

Sjögreni kirjavahetuspartnerid on olnud näiteks loodusteadlane, Peterburi Teaduste Akadeemia liige Karl Ernst von Baer (62 kirja Sjögrenile aastatest 1821–1853) ning hilisemad akadeemikud fennougrist Ferdinand Johann Wiedemann (33 kirja 1843–1852) ja keeleteadlane-etnograaf Franz Anton Schiefner (8 kirja 1849–1854). Palju on Sjögrenile kirjutanud Eesti rannarootslaste uurija Carl Russwurm (20 kirja 1850–1854). Lauluisa Kreutzwald on Sjögreni poole pöördunud 12 kirjas aastatel 1851–1854, Õpetatud Eesti Seltsi sekretärit Emil Sachssendahlilt leidub Sjögreni arhiivis 9 kirja (1843–1854). Kirjutajate hulgas on ka keelemees Eduard Ahrens, almanahhi „Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands“ toimetaja Karl Leopold Blum, nädalalehe Das Inland toimetaja Friedrich Georg Bunge, mitmekülgne Friedrich Robert Faehlmann, Tartu ajaloo professor Friedrich Kruse, keelemees ja rahvaluuleko- guja Arnold Friedrich Johann Knüpfner, ajaloolane ja folklorist Alexander Heinrich Neus jt.

Sjögreni kirjavahetuspartnerid ja nende järeltulijad ei ole paraku olnud arhivaalide suhtes nii säästvad ja hoolikad kui Sjögren ise. Sjögreni kir- jad Eestisse on enamasti kaotsi läinud ja nende sisu saab rekonstrueerida üksnes Sjögrenile saadetud kirjade põhjal. Sjögreni kirju on Eestis seni teadaolevalt vaid kolm (C. H. C. Gehewele 24.4.1839, E. Sachssendahlile 23.6.1843 ja 8.5.1853). Neid Õpetatud Eesti Seltsi funktsionääridele saadetud

asjaajamiskirju säilitatakse Tartus Eesti Ajalooarhiivis¹². Ei ole siiski võimatu, et edasine uurimine toob välja teisigi Sjögreni kirju Eesti kultuuritegelastele. Teaduste Akadeemia liikmetele saadetud kirju võiks leiduda ka Peterburis akadeemia arhiivis. Tõenäoliselt on Sjögren säilitanud oma kirjade kontseptid, niivõrd, kui ta neid tegi, sest tundub, et ta ei visanud prügikasti vist küll ühtki kirjutatud rida, ent kogu Sjögreni rikkaliku arhiivimaterjali läbivaatamiseks Helsingis ei ole siinkirjutajal siiani olnud võimalust.

Eesti kultuuritegelaste kirjavahetus Sjögreniga sai tavaliselt alguse mõne teadusühenduse kaudu. Nii näiteks on Sjögreni oma liikmeks palunud 1838. aastal loodud Õpetatud Eesti Selts ja 1842. aastal loodud Eestimaa Kirjanduse Selts. Sjögreni nõusoleva vastuse järel sõlmus kirjavahetus, mille sisuks olid ametlikud teated aastakoosolekute, liikmemaksude, väljaannete jms kohta. Ent Eestis elavaid seltsiliikmeid julgustas Sjögreniga ühte seltsi kuulumine akadeemikuga ka isiklikku kirjavahetust alustama. Tolleaegne teadus ei olnud veel tänapäevaselt institutsionaliseerunud, harrastajateadlasestki võis tulla oma ala tippmees. Eesti teadlasi ja kultuuritegelasi ajendas Sjögrenile kirjutama soov saada usaldusväärset teaduslikku infot ning pädev hinnang oma tööle. Samuti otsiti akadeemilist tuge uurimistulemuste levitamisele.

Informatsiooni, hinnangut ja tuge jagas Sjögren oma kirjavahetuspartnereite tõeliselt altruistliku innu ja kohusetruudusega. Sjögreni põhjalikkust on ta kaasaegsed kõrgelt hinnanud, on koguni arvatud, et ta „niisugustel puhkudel tõesti liiga palju oma aega laskis röövida“ (Sjögreni korrespondendi A. H. Neusi sõnad kirjust F. R. Kreutzwaldile 20.2.1860).

Kirju lugedes tõusevad selgelt esile Sjögreni tegevuse kaks tahku. Esiteks pöörduakse Sjögreni kui teadlase poole mitmesuguste lahendusootel probleemidega, näiteks eesti või sürjakomi grammatika seigad, antropoloogilised mõõtmised, arheoloogiliste leidude tõlgendamine, vanade kroonikate lahtimõtestamine vms. Oluline on ka infovahetus: tihti saadetakse mõni raamat või artikkel, palutakse hankida või vahendada üht või teist uurimistöö vajatavat väljaannet. Oma osa on siin olnud ka seigal, et akadeemia post oli postimaksuvaba. Teiseks on Sjögren TA liikmena olnud mõjukas administraator, kelle võimuses on olnud suunata abirahade määramist (näiteks Demidovi preemia, reisistipendiumid) ja tööde avaldamist kas akadeemia väljaannetes või mujal.

¹² Praeguses Rahvusarhiivi Tartu osakonnas.

Edasi vaatlen lähemalt mõnd markantsemat näidet Sjögreni kirjasuhetest Eesti kultuuritegelastega.

1843. aasta esimesel päeval kirjutab Sjögrenile oma esimese isikliku kirja Tallinna gümnaasiumi õpetaja, Eestimaa Kirjanduse Seltsi sekretär Ferdinand Johann Wiedemann. Ta nõutab Sjögrenilt kui autoriteetselt uurijalt ja seltsikaaslaselt teateid sürjakomikeelse Matteuse evangeeliumi tõlke kvaliteedi kohta, Sjögreni enda kirjutise kohta „Ueber den grammatischen Bau der Syrjänischen Sprache mit Rücksicht auf die Finnische“ (1832), samuti teiste tolleks ajaks ilmunud sürjakomi keelt käsitlevate kirjutiste kohta. Ta ütleb end töötavat sürjakomi keele grammatika koostamise kallal.¹³

Sellele kirjale on Wiedemann nähtavasti Sjögrenilt saanud põhjaliku ja julgustava vastuse, nii et ta 1843. aasta novembris saadab akadeemikule oma grammatika eraviisiliselt tutvumiseks. Aeg oli Wiedemannile ebasoodne: just sel ajal taotles Sjögren akadeemialt uurimisstipendiumi M. A. Castrénile. Castréni valmimisjärgus olevat sürjakomi keele grammatikat soovis Sjögren akadeemiale esitada tõendina Castréni uurimisreisi tulemuslikkuse kohta. Siiski võttis Sjögren Wiedemanni töö vastu ausa tähelepanelikkusega ja esitas selle akadeemia Demidovi preemiate 1844. aasta konkursile koos M. A. Castréni grammatikaga. Vääriks lähemat uurimist küsimus, kuivõrd oli akadeemia preemiakomisjoni otsus tõsiteaduslikest kvaliteediseikadest lähtuv või kuivõrd see sõltus teaduspoliitilistest kaalutlustest. Paul Ariste (1971: 31) hinnangul „võib otsekohe sedastada, et Wiedemannil on olnud palju parem arusaam asjaomastest keeltest ning suurem võime kogutud materjali analüüsida. Castrén on vaid selle poolest Wiedemannist ees, et ta on oma teoste allikaina kasutanud peamiselt otse elavat rahvakeelt“. Iga-aastaselt 1844. aasta mais Castréni sürjakomi grammatikale ergutuspreemia ja toetussumma trükkimiseks. Castréni grammatika „Elementa grammatices syrjanae“ ilmuski Helsingis 1844. aastal, selle põhjal kaitses Castrén seal ka litsentsiaadikraadi. Wiedemanni grammatika jäi seekord auhinnata.

Kuid ka Wiedemanni töö ei jäänud ilmunuta. Sjögren saatis käsikirja Wiedemannile tagasi omapoolse tunnustava arvamuseavaldusega ja märkustega, mida Wiedemann oma töö viimistlemisel tänuga arvestas. Wiedemann sai sõbralikust suhtumisest uut indu ja julgust oma soome-ugri harrastustele

¹³ Olen selle kirja publitseerinud: Ferdinand Johann Wiedemanni ja Anders Johan Sjögreni kirjavahetuse algus. – Keel ja Kirjandus 2005/3, 228–232; leidub ka siinses artiklikogumikus.

ning võttis otsekohe käsile uue suure töö, nimelt mäemari keele grammatika koostamise. Elava keelekontakti vähesus oli olnud ta eelmise uurimuse suurim puudus. Nüüd kasutas ta keelejuhina üht Tallinna sõjalaevastiku mari rahvusest madrust. Põhimaterjali ammutas ta siiski marikeelsest kirikukirjandusest. 1845. aasta 6. aprillil saadab ta valminud töö Sjögrenile ja palub selle esitada Demidovi preemiade konkursile. Kuigi siingi oli Wiedemanni tööle tulemas võistleja Castréni raamatu „Elementa grammatices Tsheremissae“ näol (teos on ilmunud 1845 Kuopios ja selle eessõna on dateeritud sama aasta 1. mail Kaasanis), sai Wiedemanni „Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte“ seekord poole Demidovi preemiast ja lisaks raha trükikulude katteks. Seejuures oli osa rahast ette nähtud ka eelneva, sürjakomi keele grammatika avaldamiseks. Mõlemad ilmuvadki 1847. aastal Tallinnas. Kirjas Sjögrenile 1. aprillil 1847 tunnustab Wiedemann Castréni mari keeleõpetuse originaalmaterjali, ent ütleb, et ei saanud sellest oma grammatikat koostades kasu, sest esiteks ei olevat Castrénil midagi süntaksi kohta ja teiseks ei määratlevat ta lähemalt murret, mille põhjal grammatika on kirjutatud. Kõige rohkem tulu olevat ta saanud Castréni grammatikas leiduvast väikesest sõnastikust, kus olnud mõnigi Wiedemannile varasemast tundmatu sõna.

Kirjeldatu pakub näite Sjögreni oskuslikust tegutsemisest akadeemias andekate uurijate toetamisel ja soome-ugri keelte uurimise edendamisel. Oli ju ka Castrén just Sjögreni tõhusal toel saanud 1845. aasta märtsis asuda oma suurele Siberi-retkele, mida finantseeris Peterburi Teaduste Akadeemia.

Wiedemanni ja Sjögreni viljakas kirjavahetus jätkus. 1846. aasta suvel tutvusid nad Tallinnas ka isiklikult ja sestpeale muutub Wiedemanni kirjade toon järk-järgult usalduslikumaks. Sjögreni toel valmis 1849, sai Demidovi preemia 1850 ja ilmus 1851 kolmaski Wiedemanni gümnaasiumiõpetajana tehtud uurimus, sedakorda udmurdi keele kohta: „Grammatik der Wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche“. Raamatu ilmunistakerdus oli põhjustatud sellest, et käsikiri läks postis kaotsi ja tuli praktiliselt uuesti kirjutada; alles hiljem on leitud esimenegi käsikiri. 1854. aastal valiti Wiedemann Sjögreni ettepanekul Peterburi TA kirjavahetajaliikmeks keeleteaduse alal; pärast Sjögreni surma 1855. aastal sai aga Wiedemannist tema liivi materjalide trükki toimetaja ning muuski osas Sjögreni töö otsene jätkaja, 1857. aastast erakorraline, 1859. aastast korralline akadeemik soome-ugri rahvaste ja keelte alal.

Wiedemanni kirjadest on Eestis seni avaldatud kaks kirjakogumit, nimelt Paul Ariste poolt 1970. aastal publitseeritud Wiedemanni kirjad J. Hurdale ning Mart Lepiku ja Eva Aaveri poolt 1986. aastal publitseeritud kirjad F. R. Kreutzwaldile. Lisaks on Aino Undla-Põldmäe kirjutanud põhjaliku ülevaateartikli Wiedemanni kirjadest Ungari keeleteadlasele József Budenzile. Kõik nimetatud kirjad pärinevad juba Wiedemanni akadeemikuperioodist. Wiedemanni gümnaasiumiõpetajapõlves kirjutatud 33 sõnumikku Sjögrenile, mida eelnevas põgusalt refereerisin, on uurijatele seni suhteliselt tundmatud. Näiteks 1973. aastal ilmunud Wiedemanni biograafias, mis toetub paljus arhiivimaterjalidele, ei ole P. Ariste sellele kirjarühmale viidanud.

Teise näite Sjögreni töhusast osast Eesti kultuuriloos pakub Sjögreni kirjavahetus F. R. Kreutzwaldiga. Kreutzwaldi 12 kirja eestikeelsed tõlked leiduvad kommenteerituna Kreutzwaldi kirjavahetuse 2. köites (toim. M. Lepik), Sjögreni kirjad on, nagu öeldud, kaotsi jäänud.

Kirjavahetuse algatas Kreutzwald, keda oli häirinud eesti keelenäidete ebakorrektsus Sjögreni artiklis „Zur Ethnographie Livlands“ (1849). Ta saatis Sjögrenile eesti keelematerjali algul akadeemik P. Koeppeni vahendusel, kelle kaastööline ta oli seoses Venemaa rahvaste etnograafilise kaardi koostamisega. Sjögren kasutas Kreutzwaldi poolt saadetud korrektiive mitmes oma lühikirjutises, mille ta Koeppeni kaudu saatis ka Kreutzwaldile, ent alles viimase palvel. Esimeses Kreutzwaldi isiklikus kirjas Sjögrenile 15. mail 1851 tänab Kreutzwald saadetise eest ja läkitab vastutasuks oma märkused eesti sõna *natuke* tähenduse kohta, lisades pisukese torke: „... vaikimise kaudu vastamine ei ole minu loomuses.“

Sjögreni vahendusel ilmub nüüd Kreutzwaldi lühiartikkel „Bemerkungen über das Estnische Wort *natuke*“ operatiivselt akadeemia ajalooosakonna bulletinis, nii et Kreutzwaldil on juba 25. septembril põhjust separaatide saatmise eest tänada. Edasine koostöö läks suhteliselt ladusalt. Kreutzwaldi märkusi sõna *vikerkaar* kohta kasutas Sjögren oma kirjutises „Ueber die Bedeutung des ehstnischen Namens für den Regenbogen: *wikerkaar*“ (1852). Sjögreni õhutusel täiendas ja kommenteeris Kreutzwald J. Forseliuse ja J. W. Boecleri 1684. a Tallinnas ilmunud teost „Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen und Gewohnheiten“, mis ilmus Peterburis TA toel 1854. aastal. Kirjas Sjögrenile 6. veebruaril 1853 esitas Kreutzwald koguni naljatoonilise lootuse saada selle töö eest akadeemia kirjavahetajaliikmeks. See lootus ei täitunud. Ent Kreutzwaldi kirjutiste trükkimine Peterburi

TA väljaannetes lisas tema nimele kaalukust ja kergendas mõnevõrra eesti rahvuseepose „Kalevipoeg“ ilmumisprotsessi.

Kõige tähtsam Sjögreni ja Kreutzwaldi kirjavahetuses on siiski see, et Sjögreni asjaliku kriitika mõjul asus Kreutzwald 1851. aastal kasutama ja toetama eesti keele uut, soomepärasat kirjutusviisi, mis võrreldes vana kirjaviiisiga võimaldas paremini edastada eesti keele hääldust. Sel puhul kasutas Kreutzwald Õpetatud Eesti Seltsi kolleegide veenmiseks just Sjögreni seisukohti. Nii tsiteerib ta 23. veebruaril 1853 oma kirjas ÕES-i sekretärile E. Sachssendahlile pikalt Sjögreni asjakohast kirja endale ja palub selle seltsi koosolekul ette lugeda. Eesti kirjaviisi ja häälduse üksikseikade arutamine ongi Kreutzwaldi ja Sjögreni kirjavahetuse oluline osa.

Vaieldamatute teenete kõrval on Sjögren korra osutanud eesti kultuurile ka tahtmatu karuteene. Nimelt püüdis Otto Wilhelm Masing elu lõpul Peterburi TA toel avaldada oma eesti-saksa ja saksa-eesti sõnaraamatu käsikirja. Mais 1831 oli ta akadeemiasse läkitanud proovitöö, 26 fooliolehte, mille põhiosaks oli eesti-saksa sõnaraamatu väljavõte (18 lehel), saksa-eesti osa oli vaid 4 lehel, lisaks veel eessõna. Masingu soosijad akadeemias, ajaloolane J. Ph. Krug ja hellenist Ch. F. Gräfe, andsid proovitöö eraviisiliseks tutvumiseks ja hindamiseks Sjögrenile, kellest tolleks ajaks oli saanud soome-ugri keelte tunnustatud ekspert ja kes oli saamas ekstraordinaarseks akadeemikuks. Sjögreni hinnang Masingu sõnaraamatule kujunes ebasoodsaks. Masing kirjutab selle kohta J. H. Rosenplänterile 6. detsembril 1831 nõrdinult: „Hr. Sjögreeni sentiment ning aruanne akadeemiale on nurja ajanud lootuse, et näen oma sõnaraamatu akadeemia vahendusel trükki aidatavat. Härrad olid vaieldamatult ülekohtused, pannes minu töö hindamise sellise mehe peale, kellele meie maa keel on v õ h i v õ ð r a s : kuid nad eksisid, arvates eesti ja soome keele peaaegu üheks ning samaks. Siiski poleks hr. Sjögreen pidanud pattu tegema ega enesele voli võtma arvamuse, kõige vähem veel mahategeva arvamuse avaldamiseks, sest ta ju teab, et ta asjast m i d a g i ei taipa, ja püüdis oma teadmatust ainult varjata elegantse eitava hinnanguga, mis rajaneb Hupeli eksimustel.“

Sjögreni „elegantset eitavat hinnangut“ pole seni leitud. Ent sellest on võimalik saada üsna hea ettekujutus. Nimelt analüüsis Masing Sjögreni arvamusalaldust ja läkitas oma vastumärkused akadeemik J. Ph. Krugile, paludes need Sjögrenile teatavaks teha. Masing oli andnud Sjögreni kriitilised märkused tutvumiseks ka Laiuse pastorile ja estofiilile Heinrich Georg Jannaule. Jannau oli koostanud Masingu kaitseks pika vastulause, sellegi lisab

Masing oma kirjale. Nii Masingu kui ka Jannau poleemilised seisukohavõttud leiduvad Sjögreni arhiivis Helsingi ülikooli raamatukogus. Samas on ka Sjögreni vastuse kontsept Krugile või Gräfele. Selles avaldab ta küll tunnustust Masingu teenekuse suhtes, ent jääb ikkagi arvamuse juurde, et sõnaraamat vajab täiendavat läbivaatamist.

Masingu vastumärkustest ilmneb, et Sjögren oli vaadelnud vaid sõnaraamatuproovi saksa-eesti osa. Tundub, et sõnatähenduste hindamisel Hupeli sõnaraamatu ja soome keele alusel on Sjögren Masingule tõepoolest ülekoht teinud. Näiteks saksa *an* tõlkevastete puhul on Sjögren väitnud, et *laua tagga istuma* ei kuuluvat siia, sest selle tähendus olevat *hinter dem Tische sitzen*. Masingul on kahtlemata õigus, kui esitab ka tähenduse *am Tische sitzen*. Sõna *see* puhul on Sjögren uskunud Hupeli väidet, nagu oleks selle pronoomeni genitiiv nii *selle* kui ka *see*. Saksa *Bild* vastena esitatud sõnade *pilt* ja *maal* puhul on Sjögren soovinud vastena näha ka sõna *kujo*, mis aga Masingu väitel eesti keeles tähendavat vaid *Statue, Büste*.

Sõnadevaheliste seoste näitamist ja rohkema grammatilise andmestiku esitamist nõudis Sjögren aga küllap põhjendatult. Näiteks adverbide *mahha* ja *külles* puhul on Sjögren soovinud osutust substantiividele *ma* ja *külg*, mida Masing oma vastulauses tarbetuks peab.

Masing ei loobunud sõnaraamatu avaldamiskavadest. Tõenäoliselt jõudsid Masinguni ka Sjögreni tunnustussõnad, mille kohaselt just Masing „on kõikidest teistest enim võimeline parandama oma uue sõnaraamatuga kirjanduslikule kaas- ja järelilmale täiusliku ja igikestva mälestusmärgi“ (vt Aaver 1985: 552). Tegelikult ei olnud Masingu sõnaraamat puhtpraktiliselt veel ilmumismatmis. Kui naaberkihelkonna Palamuse pastor L. C. F. Kolbe Masingut 1832. aasta veebruari keskpaiku külastab, on Masing lõpetanud *l*-tähe puhtakirjutamise. Et tegemist ei olnud pelga ümberkirjutustööga, näitab see, kuidas ta mõne päeva pärast keeldub Rosenplänteri abist, kirjutas haigusest väriseva käega: „... see on võimatu, armas sõber, et keegi teine saaks minu õpetamiseta orienteeruda ära kirjutamisele kuuluvas varus, ja see on põhjus, mis pärast pean pakutud abi tagasi lükkama.“ Samast kirjast saame teada, et Masing oli lasknud Tartus teha proovitrüki, mille šrift ja formaat teda ei rahulda. Ta palub Rosenplänteril lasta teha proovitrükk ka Pärnu trüki-kojas, sest trükiproove tahetavat Peterburis näha.

Seega ei katkestanud Sjögreni hinnang kuigivõrd Masingu tööd käsikirja kokkuseadmisel, küll aga lisas kibedust ja rahutust kirjamehe elulõppu, mis

oli majandusmuredest ning tõvest vaevatud. 3. märtsil 1832 Masing suri, sõnaraamatu käsikiri läks aga kaotsi ja on jäänudki kadunuks. Viimati on E. Aaver näinud selle jälgi hajumas koos H. G. Jannauga Saksamaale.

On kahju, et Sjögreni rikkaliku käsikirjalise pärandiga on seni jõutud tegeleda nii vähe. Ent hoolikalt talletatuna säilitab see autentne mineviku-dokumentatsioon endas tulevikulootust praeguste ja vastsete uurijate jaoks.

Kirjandust

Aaver, Eva 1984. Kuhu siis ikkagi kadus O. W. Masingu suur sõnaraamat? – Keel ja Kirjandus 10, 622–625.

Aaver, Eva 1985. A. J. Sjögreni kiri. – Keel ja Kirjandus 9, 550–552.

Aaver, Eva, Mart Lepik 1986. F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukkku. Tallinn: Eesti Raamat, 56–98.

Aaver jt 1976 = Aaver, Eva, Abel Nagelmaa, Liis Raud (koost-d) 1976. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Tallinn: Eesti Raamat.

Alvre, Paul 1989. F. J. Wiedemann – silmapaistev soome-ugri keelte uurija. – Seppo Suhonen (toim.). Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Suomalais-virolainen Wiedemann-seminaari Helsingissä 5.–6.10.1987. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 10–14.

Ariste, Paul 1970. Ferdinand Johann Wiedemanni kirjad Jakob Hurdale. – Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised 259. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 5–54.

Ariste, Paul 1971. Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Castrén, Matias Aleksander 1844. Elementa grammatices syrjaenae. Helsingfors: Simeliuksen perilliset.

Castrén, Matias Aleksander 1845. Elementa grammatices tscheremissae. Kuopio: J. Karsten.

Branch, Michael 1973. A. J. Sjögren. Studies of the North. – Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 152. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Grünthal, Riho 1994. A. J. Sjögren. Ensimmäisen tutkimusmatkan taustasta ja vaikutuksista. – Kanava 3, 148–152.

Laanekask, Heli 1986. O. W. Masingu vastulause A. J. Sjögrenile oma sõnaraamatu asjus. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 7. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool 1986, 114–128.

- Lepik, Mart (toim.) 1956.** Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Otto Wilhelm Masing.** Kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile. KM EKLA, f 192, m 318.¹⁴
- Pullinen, Marja 1994.** Unohdettu 200-vuotias eurosuomalainen. – Virke 2, 42–43.
- Saarinen, Sirkka 1989.** F. J. Wiedemann volgalaisten ja permiläisten kielten tutkijana. – Seppo Suhonen (toim.). Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Suomalais-virolainen Wiedemann-seminaari Helsingissä 5.–6.10.1987. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 31–38.
- Sjögren, Anders Johan.** Kieli- ja kansantieteellisiä konsepteja ja muistiinpanoja. Helsingin yliopiston kirjasto.
- Sjögren, Anders Johan.** Kirjekokoelma. Kirjeet A. J. Sjögrenille. Helsingin yliopiston kirjasto.
- Sjögren, Anders Johan 1955.** Tutkijan tieni. Käsikirjasta suomentanut Aulis J. Joki. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Sjögren, Anders Johann C. H. C. Gehewe** 24.4.1839. Eesti Ajalooarhiiv, f 2569, s 21, 1. 82.
- Sjögren, Anders Johann E.** Sachssendahlile 23.6.1843 ja 8.5.1853. Eesti Ajalooarhiiv, f 2569, s 21, 1. 320–321 ja s 22, 1. 132.
- Undla-Pöldmäe, Aino 1969.** Wiedemanni suhted Ungariga. – Keel ja Kirjandus 5, 279–287.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1847a.** Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangelium Matthäi gebrauchten Dialekte von Ferdinand Joh. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval. Reval: F. Kluge.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1847b.** Versuch einer Grammatik der tscheremisischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte von Ferdinand Joh. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval. Reval: F. Kluge.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1851.** Grammatik der wotjakischen Sprache nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche von F. J. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval. Reval: Kluge & Ströhm.

¹⁴ Masingu poolt Rosenplänterile läkitatud kirjade viimane, 4. köide, mis selle artikli kirjutamisajal oli veel ilmumata, vt Leo Anvelt, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1997. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Neljas köide. 1824–1832. Kirjad 216–283. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Kas on olemas head eesti keele õpikut soomlastele?

Ilmunud: Kas on olemas head eesti keele õpikut soomlastele? – Jaan Õispuu (koost.), Marje Joalaid (toim.). Keelteoskus kui kultuuri osa. Tallinn: Tallinna Pedagoogikauilikooli Kirjastus 2001, 90–107.

Olen Helsingist 600 km põhja pool asuva Oulu ülikooli soome ja saami keele ja logopeedia kateedri eesti keele lektor aastast 1992. Olen õpetanud eesti keelt ka Soome rahvaülikoolides nii Oulus kui ka Oulust põhja või lõuna pool. Õpetan Soomes eesti keelt võõrkeelena. Enne seda õpetasin eesti keelt Tartu ülikoolis nii emakeelena kui ka teise keelena. Keelekursustel olen õpetanud muukeelsetele eesti keelt ja eestlastele soome keelt. Keeleõpetuskogemus on niisiis üsna mitmekülgne. Püüangi pealkirjas esitatud küsimust arutleda ennekõike praktikuna. Teoreetilisel taustal olevaid käsitlusi leiab huviline käesoleva artikli järel olevast kirjanduse loetelust. 1990. aastatel ilmus mitmeid eesti keele õpikuid soomlastele. Käsitlen neid raamatuid, mida olen ise rohkem või vähem kasutanud (vt alljärgnev loetelu). Sõna *õpik* kasutan teatud määral tinglikult, mõeldes selle all ka õpiku juurde kuuluvaid lisamaterjale, s.t kogu õppekomplekti.

1. **Helmi Leberecht, Taimi Mäntylä.** Tere tulemast! Eestin kielen alkeiskirja. Akateeminen Kustannusliike Oy, Jyväskylä 1990. 304 s. (2., ümbertöötatud trükk samas 1992.)
Lisamaterjal: 2. trüki juurde kuuluvad kassetid raamatu tekstide ja dialoogidega ning lauludega.
[Lühend: **LM 1–2**]
2. **Reet Kasik.** Hakkame rääkima! Viron kielen peruskurssi. – Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 37. Turku 1991. 183 s. (8., veidi kohendatud trükk samas 1998.)
Lisamaterjal: puudub.
[Lühend: **K**]
3. **Astrid Lindeberg, Reet Väveri.** Tere. Oy Yleisradio Ab. Opetusjulkaisut, Tampere 1992. 118 s.

Lisamaterjal: kassett ja videokassett õppetükkide materjalidega ja lisamaterjalidega. Kassetil mh ka kuulamisülesandeid.

[Lühend: LV]

4. **Mare Muhonen.** Lõunatuul. Viroa aktiivisest. 1. Akateemiline Kustannusliike Oy, Jyväskylä 1997. 175 s.

Lisamaterjal: 2 CD-d õppetükkide materjaliga ja lauludega, vihikuke laulusõnadega koos mõne vajalikuks peetud sõna joonealuse tõlkega.

[Lühend: M]

5. **Mall Pesti, Helve Ahi.** E nagu Eesti. Eesti keele õpik algajaile. TEA kirjastus, Tallinn 1998. 267 lk.

Lisamaterjal: Õpetajaraamat, kassett õppetükkide materjaliga, sõnakaardid.

[Lühend: PA]

6. **Klarika Sander.** Kohtume Eestis! Eestin kielen alkeisoppikirja. Finn Lectura, Helsinki 1999. 202 s.

Lisamaterjal: kassett õpiku dialoogidega.

[Lühend: S]

7. **Renate Pajusalu, Merja Hietaharju, Viive Taro, Kai Yallop.** Keelesild. Viron kielen oppikirja. Kustannusosakeyhtiö Otava, Helsinki 1999. 238 s.

Lisamaterjal: õpetajaraamat, 2 kassetti õpiku dialoogidega ja kuulamisülesannetega.

[Lühend: PHTY]

Kui õpetada keelt mitte emakeelena, vaid nn sihtkeelena, on tavaks rääkida võõrkeeleõpetusest ja teise keele õpetusest. Mingi keele õppimine või õpetus võõrkeelena tähendab seda, et õpitav mitte-emakeel (sihtkeel) ei ole keeleõppija sotsiaalse keskkonna keel. Keele õppimine või õpetus teise keelena tähendab seda, et õpitav mitte-emakeel (sihtkeel) on õppuri sotsiaalse keskkonna keel.

Oluline vahe on siin just nimelt see, et võõrkeeleõppija üldjuhul ei saa sihtkeelset sõodet (inglise *input*, saksa *Informationsinput*, soome *syötös*) teda ümbritsevast sotsiaalsest keskkonnast. Õppuri keelelise ja pragmaatilise info allikas on vaid õpetaja ja tema poolt kasutatavad materjalid (õpik, helikandjad jm), samuti kaasõpilaste poolt toodetud keelendid ja keeleline käitumine ning võimalikud juhuslikumat laadi kokkupuuted õpitava keele (sihtkeele)

kõnelejatega kas sihtkeele keskkonnas või õppija emakeele (esimese keele, lähtekeele) keskkonnas. Teisel juhul – teise keele õppimisel – aga on ümbritsevast sihtkeelsest sotsiaalsest keskkonnast saadav keeleline sõõde pidev ja mitmekesine.

Muidugi ei ole siin piirid nii teravad ja igaüks võib tuua näitena mitmeid vaheastmeid. Ilmselt on võimalik, et Soomes elav eesti keelt õppiv soomlane puutub eesti keelega kokku üsna tihedalt kas oma eestlastest tuttavate kaudu, sageli Eestis käies või eestikeelseid lisamaterjale kasutades (raamatud, helikandjad, ajakirjandus, sh raadio ja TV, arvutivõrk). Tuleb aga meeles pidada, et siin seavad omad raamid keeleõppuri kasutuses olevad aja ja inimenergia varud. Teiselt poolt on võimalik seegi, et Eestis (nt Tallinnas) elav soomlane ei saa eesti keelega kokku puutuda nii palju kui ta tahaks, sest kõik hakkavad temaga rääkima soome keelt (või vahekeelt, s.t seda oma keelekuju, mida peetakse soome keeleks) või siis suheldakse mingis muus keeles (nt inglise). On siiski selge, et Eestis elades on võimalus eesti keele ja selle kasutusviisidega kokku puutuda üldiselt suurem kui Soomes (jätame separatsiooni- ja marginalisatsioonijuhud praegu kõrvale).

Üldiseks on peetud ka ühiskonna poolt esitatavaid nõudeid keelekompetentsile: teise keele õppijatele esitatakse üldiselt suuremaid nõudeid kui võõrkeeleõppijatele. Keeleõppimise viisid on kummalgi juhul mõnevõrra erinevad.

Üldiselt on arvatud, et sihtkeele keskkonnas elavale teise keele õppijale osaks saav keelesõõde on ulatusliku mahuga, rikkalik ja variandirohke, kuid samal ajal suhteliselt liigendamata: õppur peab klassiruumist väljaspool sageli ise otsustama, mis on mis või mis kuhu kuulub. Samal ajal toetab väljaspool keeletunde alateadlikumalt või teadlikumalt saadav keelesõõde teise keele õppimist keeletunnis. Teise keele kasutamine väljaspool klassiruumi on õppurile tavaliselt eluliselt vajalik.

Info või sõõde, mida sihtkeele kohta saab võõrkeeleõppija, on teise keele õppimisega võrreldes mahuliselt piiratud, selekteeritud ja liigendatud. Võõrkeele kasutamine väljaspool klassiruumi ei ole õppurile harilikult igapäevane vajadus. Täiuslikuma keelekompetentsi saavutamiseks peaks võõrkeeleõppuril olema tavalisest tugevam motivatsioon (nt võib hea võõrkeeleoskus olla osa tööpädevusest), samuti peaks keeleõpet toetama oskuslikult valitud lisamaterjal. Igal juhul peaks teise keele õpetamine erinema võõrkeeleõpetamisest. Erinevad peaksid olema ka õpikud.

Oluline on ka lähte- ja sihtkeele vaheline suhe. Jätame siinkohal kõrvale keelte sotsiaalse staatuse, mis on keeleõppimise motivatsiooniga otseses seoses: kõrgema staatusega keele õppimise motivatsioon on üldjuhul parem kui madalama staatusega keele õppimisel. (Vaheküsimus: milline on eesti keele staatus Soomes?) Räägime üksnes keelte struktuursetest kaugusest või lähedusest. On selge, et soomlasel on eesti keelt mõnevõrra kergem õppida kui indoeurooplasel: on ühist sõnavara ja grammatilisi struktuure. N-ö ellujäämis-kompetents on tõenäoliselt saavutatav kiiremini. Nõudlikumad oskustasemed nõuavad aga pingutamist, ehkki mõnevõrra teistsugust pingutamist kui indoeurooplasest keeleõppija puhul.

Vaatleme nüüd, mida kõnesolevates õpikutes öeldakse esiteks sihtkeele kohta võõrkeele ja teise keele aspektist ning teiseks adressaadi kohta lähtekeele aspektist, s.t selle kohta, kas õpik on määratud soomlasest õppurile või ka teistele.

- (1) [---] *Soomlaste ja eestlaste vaheline suhtlemine on viimastel aastatel tohutult lisandunud ja mitmekordistub lähiaastatel. See areng toob kaasa uute eesti keele kursuste tärgamise rahvaülikoolides, töökohtadel, koolides ja gümnaasiumides. Olen palju aastaid õpetanud oma emakeelt rahvaülikoolides ja viimasel ajal ka koolis, ning põhjalikult mõtisklenud erinevate õpetusvõimaluste üle. Usun, et see raamat on vastus minu õpilaste soovile saada lihtsaid tekste, lausemalle ja võimalikult rohkem harjutusi.*

Õpetaja Helmi Leberecht on õpetanud eesti keelt palju aastaid neile Tallinna asukatele, kelle emakeel on mingi muu keel kui eesti. Tema kogemusi ja töötulemusi saame selles raamatus kasuga tarvitada.

Raamatu eesmärk on õpetada tavalisele soomlasele tavalist eesti kõnekeelt. Raamatu abil õpib üsna lühikese ajaga igapäevast elu puudutavast eesti keelest aru saama ja seda rääkima. Isegi suvekursusel võib õpetaja juhatusel omandada rahuldava kõneoskuse. Raamat sobib hästi ka iseõppimiseks [---]. (LM1: 5. Tõlge soome keelest – H. L.)

- (2) [---] *Raamatu eesmärk on õpetada tavalist eesti kõnekeelt. Raamatu abil on võimalik suhteliselt lühikese aja jooksul õppida eesti keelest aru saama ja seda rääkima selles osas, mis puudutab igapäevast elu. Isegi suvekursustel võib õpetaja juhatusel omandada rahuldava kõneoskuse. Raamatust on palju kasu ka iseõppimisel [---]. (LM2: 5. Tõlge soome keelest – H. L.)*

LM1 eessõna (1) on kirjutanud Taimi Mäntylä. Tema sõnadest võib kaudselt järeldada, et õpik on mõeldud eesti keele õpetamiseks soomlastele

Soomes, niisiis võõrkeelena. Mainitakse ka Helmi Leberechti õpetustööd Eestis. Eessõnast ei selgu, et tegelikult on õpiku aluseks olnud Leberechti varasem õpik Eesti venelastele (Leberecht 1983), s.o õpik, mis on mõeldud eesti keele õppimiseks teise keelena, kusjuures sihtrühm on mitte lähedased keelesugulased, vaid eesti keelest tublisti lahkneva struktuuriga indoeuroopa keele, vene keele kõnelejad. See asjaolu ei selgu ka LM2 eessõnast, mille on kirjutanud kirjastus (Akateeminen Kustannusliike Oy). Toodud tsitaadist (2) võime ehk samuti järeldada, et õpik on mõeldud soomlastele eesti keele õppimiseks võõrkeelena. Mõlemal puhul toetab oletust fakt, et õpik on välja antud Soomes. Rõhutatakse siiski, et keele õppimise eesmärk on keele kasutamine igapäevases suhtlemises eestlastega. Räägitakse ka suvekursustest ja iseõppimisest. Et eesti keelt ise õppida ja suvekursustel osaleda võiksid ka Eestis elavad soomlased ja et korduvalt on toonitatud läbikäimist eestlastega, jääb asi segaseks: ehk on silmas peetud ka Eesti soomlasi, s.t eesti keele õpetamist-õppimist teise keelena? Meie ju teame, et algselt oli tegemist eesti keele kui teise keele õpikuga.

Reet Kasiku eessõnast oma õpikule (K) võib ilmselt järeldada, et raamat on mõeldud soomlastele eesti keele õpetamiseks võõrkeelena:

- (3) *See õpik on mõeldud eelkõige ülikoolide soome keele eriala üliõpilastele, kelle õppeprogrammi kuulub eesti keele kursus. Ülikoolikursuse eesmärk ei ole üksnes võimalikult kiiresti ja lihtsalt igapäevase kõnekeele omandamine, vaid eelkõige kahe soome-ugri keelesüsteemi kuuluva, omavahel suhteliselt lähedase sugulaskeele võrdlemine. Seepärast olen valinud kontrastiivse käsitusmeetodi. Eesmärgiks on näidata eesti ja soome keele struktuuri põhilist sarnasust. Erinevusi on võimalik selgitada kummagi keele ajaloolist arengut jälgides.*

Käsitusviis ei ole sellegipoolest kitsalt keeleajalooline. Raamat sobib ka iseseisvaks õppimiseks ja õpikuks mitmesugustel eesti keele kursustel. Eesti keele vormimoodustusreeglite õpetamise asemel püüan näidata, kuidas soomekeelsest sõnavormist saab hõlpsasti eestikeelse. Liikumine tuntult tundmatule aitab paremini mõista eesti keele ehitust ja teeb õppimise huvitavamaks. Pealegi rõhutab keelte kõrvutamise eesti ja soome keele olulisi erinevusi, aitab tähelepanu juhtida seikadele, milles soomlased kõige sagedamini vigu teevad. [...] Olen kavandanud ja katsetanud seda õpikut mitme aasta jooksul, töötades algul Oulu, hiljem Turu ülikooli soome keele lektorina. (K: 6.)

Ka LV eessõna kirjutanud Astrid Lindeberg määratleb adressaadiks soomlased (4). Fakt, et õpik ning sellega liituvad televisiooni- ja raadiokursused on ilmunud Soomes, lubab järeldada, et õpik on mõeldud soomlastele eesti keele õppimiseks võõrkeelena.

- (4) „Tere!“ on sündinud kümnetest lühivestlustest eestlastega. Leidsime uudiste pildirea tagant inimese – tavalise eestlase tema rõõmude, unistuste ja kommetega. Seoses intervjuudega moodustus selle õppekomplekti idee: lähtusime sellest, et soomlasel on kerge eesti keelt omandada, kui toeks on
- kõnekeele tuumsõnastik
 - põhigrammatika sellele, kes seda igatseb
 - ülesannete lahendused neile, kes neid vajavad.

[---] Eesti iseseisvumine kajastub [---] „Ajalehtedest-ajakirjadest“ lehekülgedel [---]. Televisioonitundides on intervjuude vahel üldteavet Eesti kohta ja väikseid õpetusi praktiliste näidetega. [---] Raadiotunnid on kuuldemängu taolised eesti poisi ja soome tüdrukute vahelised kergesisulisel vestlused, millele on lisatud lühifotod sisaldavaid osi ja intervjuusid. Nii televisioonikui ka raadiotunnid toimivad ka iseseisva tervikuna. (LV: 3. Tõlge soome keelest – H. L.)

Mare Muhonen ei ole oma „Lõunatuule“ eessõnas öelnud, kas ta peab silmas eesti keele õppimist teise keelena või võõrkeelena. Igal juhul on õppuriteks soomlased:

- (5) Üha rohkem on soomlasi, kellel on sidemeid Eestiga. Keeleoskajal on kontaktipidamine kergem ja sisukam. Eesti keele oskamine avab soomlasele ka huvitavaid vaatenurki oma emakeele suhtes. [---] Pearõhk on kõneoskuse lisamisel, see sünnib kõige paremini koostöös teiste õppuritega. Just seepärast sobib raamat paremini rühmatöökui kui üksikühtenõueteks, kuigi ka viimane on võimalik. [---] Kasuta keele õppimiseks kõiki võimalusi: räägi oma eesti sõnadega eesti keelt, kuula eestikeelset raadiot, vaata televiisorit ja sirvi lehti. Mida sa ei mõistnud nüüd, võid vägagi hästi mõista hiljem. Kuula kassette ja õpi kas või ära mõni tore laul. (M. 1. Tõlge soome keelest – H. L.)

Et õpik on välja antud Soomes ja eessõna on dateeritud Helsingis, siis tundub, et on silmas peetud soomlaste eesti keele õppimist võõrkeelena ja Helsingis, kus eestikeelsete raadio- ja televisioonisaadete jälgimine on lihtsam ja kus eestlasigi on rohkem kui ehk põhja pool.

PA on välja antud Eestis. Seega võiks oletada, et see on mõeldud eesti keele õppimiseks teise keelena. Autorid Mall Pesti ja Helve Ahi ei ole siiski määratlenud, kas sihtkeel on õppurile võõr- või teine keel. Räägitud on kokkupuutest Eestimaaga ja eestlastega ning soovist rahvast, keelt ja kultuuri lähemalt tundma õppida (6). Eessõna ja õpiku lõpus olev sõnastik on lisaks eesti keelele ka vene, inglise, saksa ja soome keeles – ilmselt on adressaadiks mistahes muukeelsed õppurid. Niipalju kui mulle teada, kasutatakse seda raamatut (õppekomplekti) praegu just Eestis õige laialt; kuid minuni on jõudnud teateid ka õpiku kasutamisest Soomes.

(6) *Armsad sõbrad, kes te juhuse tahtel, saatuse sunnil või lihtsalt huvist olete kokku puutunud Eestimaa ja eestlastega ning soovite seda rahvast, tema keelt ja kultuuri lähemalt tundma õppida!*

[---] *Alustame päris algusest, lihtsatest sõnadest ja väljenditest, aga kui õpiku tagakaaneni jõuate, saate loodetavasti igapäevaelus juba eesti keelega hakkama. (PA: 3.)*

S on välja antud Soomes. Pealkiri „Kohtume Eestis!“ räägiks nagu selle kasuks, et tegemist on teise keele õppimiseks mõeldud õpikuga. Autori Klarika Sanderi eessõnast selgub, et pealkiri lähtub raamatu sisust: rühm eestlasi ja välismaalasi tutvub üksteisega Tallinna vanalinnapäevade ajal ja otsustab minna ekskursioonile mööda Eestit. Kõigi raamatus tegutsevate isikute aadressiks on antud Eesti (S: 10). Leidub siiski lause, millest võib järeldada, et õpik on mõeldud nii võõrkeele kui ka teise keele õpetuseks: räägitakse olukordadest, kuhu võib sattuda nii turist kui ka Eestis elav välismaalane:

(7) *„Kohtume Eestis“ on täiskasvanutele mõeldud kommunikatiivne eesti keele algõpik. [---] Õppematerjal sobib igasuguseks täiskasvanuõppeks, ka iseõppimiseks. [---] Õpiku tekstid sisaldavad aktuaalseid ja tegelikke olukordi, millesse võib sattuda turist või Eestis elav välismaalane. [---] Kursus „Kohtume Eestis“ annab oskuse hakkama saada igapäevastes kõnesituatsioonides, aru saada lihtsast kirjutatud tekstist ja kirjutada lühikesi teateid. (S: 5. Tõlge soome keelest – H. L.)*

Raamatu autor tänab eessõnas abi eest oma kolleege ja õpilasi Helsingi ülikooli keelekeskusest ja Helsingi soomekeelsest rahvaülikoolist ning Tallinna Pedagoogikaülikooli professorit Jaan Õispuud. Võiksime niisiis – jällegi kaudselt – järeldada, et raamat on mõeldud eelkõige soomlastele eesti keele õppimiseks võõr- ja teise keelena. Kuid et õpiku alapealkiri, osa

harjutusjuhendeid ja sõnastik on soome-, inglise- ja venekeelsete vastetega, siis on õpik nähtavasti mõeldud kasutamiseks lihtsalt muukeelsetele.

PHTY ei määratle sihtkeele iseloomu otsesõnu, kuid autorite eessõna põhjal võime siiski järeldada, et õpik on mõeldud kasutamiseks Soomes, soomlastele ja võõrkeeleõpikuna. Määratlus õppeasutuste kohta on üsna lai:

(8) *Soomes õpitakse praegu eesti keelt täiesti uues olukorras. Eesti taasiseseisvumise järel on Eesti ja Soome vahelised kontaktid laienenud ja koostöövormid mitmekesistunud. [---] Eesti keelt õpitakse üsna erinevates õppeasutustes: ülikoolides ja kõrgkoolides, kutsekoolides, gümnaasiumides, rahvapäikoolides, keelekoolides ja keelekursustel.*

„Keelesild“ annab kindlad põhiteadmised keelest ja keskse sõnavara. Tekstid on elavast tänapäeva eesti keelest ja nende teemad liituvad igapäevase eluga. Grammatika esituses keskendutakse praktika seisukohalt olulisele ja kasutatakse ära sarnasust soome keelega. [---] Kuulamisharjutused moodustavad olulise osa raamatu põhieesmärgist: eri argisituatsioonides kasutatava eesti keele omandamine.

Leheküljed pealkirjaga „Silmaring“ pakuvad keeleõpingute vahelduseks väikseid tutvumisreise Eesti eri kohtadesse. Soovime, et need innustavad ka reisima Eestis ja katsetama keeleoskust ka praktikas. (PHTY: 3. Tõlge soome keelest – H. L.)

Teeme vahekokkuvõtte: vaid kaks õpikut (K ning PHTY) tunduvad kindlalt olevat suunitletud soome keele õpetuseks soomlastele ja võõrkeelena. Soomlastele mõeldud on ka LM1–2, LV ja M, kuid ei ole päris selge, kas need õpikud on mõeldud võõr- või teise keele õpetuseks. PA ning S on määratlenud vaid sihtkeele – eesti. See, kas tegemist on võõrkeelega või teise keelega, samuti lähtekeel jääb määratlemata.

Ei ole ühest vastust küsimusele, kumb talitusviis on õige, niivõrd paljudest komponentidest koosneb hea õpik. Ühelt poolt tundub, et oleks parem, kui õpiku suunitlus on täpselt määratletud. Teiselt poolt, kui mõelda eelkirjeldatud üleminekunähtuste peale – ja eriti kirjastaja ning autori soovile, et raamatut saadaks müügiedu –, eks muutu siin ju kitsamad raamid takistuseks! Praktikuna pean siiski tõdema, et minule ja enamikule minu soome õpilastest on paremini sobinud ühelt poolt need raamatud, milles sisalduv keelematerjal ei ole liiga rikkalik, on hästi liigendatud ja konkreetset õpetuseesmärki (nt igapäevase suhtluskompetentsi õpetamine, soome ja eesti keele struktuurivõrdlus vms) silmas pidades korduvalt läbi mängitud. Ebamäärase suunitlusega

kaasneb soomlastele määratud eesti keele algõpikute ühine häda: ühelt poolt materjalirohkus ja teiselt poolt kindlasihiliste harjutuste vähesus.

Teiseks vaatlen õpikuid suhtlusläve seisukohast. Suhtlusläve all mõtlen keeleoskuse taset, mis võimaldab inimesel mingis keelekeskkonnas iseseisvalt toime tulla ja suhelda. Käsitän keelekeskkonda siinjuures mitte ainult kui täismõõdulist sihtkeelset sotsiaalset keskkonda (nt eesti keel Eestis; tegelikult on see abstraktsioon, selline puhas keskkond on väga haruldane, ikka on mõjutamas mingi teine keel või teised keeled). Pean silmas sellist keelekeskkonda, kus mõjutamas on mitmed keeled, ükskõik, kas suulises või kirjalikus vormis, ja milles teatud parajasti õpitav sihtkeel moodustab vaid osa sellest keelekeskkonnast. Ka suhtluse all ei mõtle ma mitte ainult konkreetset suulist või kirjalikku ühe inimese suhtlemist teisega, vaid ka näiteks inimese kontaktivõttu mingi kirjaliku või suulise tekstiga (raamatu, ajalehe, teadusartikli lugemisel, laulusõnade kuulamisel vms). On selge, et inimese suhtluslävi on väga individuaalne.

Asja näitlikustamiseks konstrueerin kaks homunkulust, kes mõlemad on lähtekeelelt soomlased ja õpivad eesti keelt võõrkeelena Soomes Oulu rahvaülikoolis. Olgu nende nimed Pekka ja Satu.

Satu ei ole eriti huvitatud suulisest suhtlemisest. Ta ei räägi soome keeleski kuigi palju ja tema tuttavate ring on päris väike. Ühtki eestlast nende hulka ei kuulu. Praegu üldlevinud kommunikatiivse keeleõpetuse suund, kus õppurid pannakse tegema rühmatööd ja vastastikku vestlema, on talle üsna koormav. Ta võõrastab lobisejaid. Satul on terav taip ja hea mälu ning ta on väga huvitatud kirjandusest ja muusikast. Eesti keelt tuli ta õppima sellepärast, et veidi isolatsioonist välja rabelda ja inimesi näha ning sellepärast, et seda keelt oskas ja sellest maast kirjutas Aino Kallas. Ta tahaks meelsasti täpsemalt õppida grammatikat ja omandada rohkem sõnavara, et kiiremini pääseda lugema eesti luulet eesti keeles. Talle tundub, et igapäevaste fraaside korrutamine on nürivõitu.

Pekka tutvusringkond on väga lai. Ta on hea suhtleja, kuid Eesti värki on ta veidi võõrastanud, arvates, et peale idaeuroopalike hädade pole sealt midagi head oodata. Soome lehtedes ilmuv materjal on seda arvamust süvendanud. Teiselt poolt on Pekka mitu korda käinud sõpradega Tallinnas ja näinud, et seal võib päris mõnusalt aega veeta. Ja Erki Nool on ka päris kõva poiss, kuigi üle ta seal Sidneys astus, see oli ju täitsa selgelt näha. Nüüd

on firma, kus Pekka parajasti töötab, asunud tegema koostööd Paide lähedal asuva puidufirmaga. Pekka peab osakonnajuhatajana kohale minema, et asi korralikult käima läheks. Ta teab küll, et kohalik peainsener räägib päris hästi inglise keelt, aga Pekka enda inglise keel pole kuigi hea. Lisaks teab Pekka seltsiva inimesena, et mõni üksikki eestikeelne sõna või fraas võib tõredast eestlasest teha naeratava ja sõbraliku. Grammatikast ei taha Pekka midagi teada. Mis asi see genitiiv nüüd oligi? Aga üle küsida ei sobi – ah, läheb ka niisamuti! Mis vahet seal on, *d* või *t*! Aga naljakas on see eesti keel küll: *mängida, viineripirukas, ruumid on koristatud, lähen linna!*

Edasi palume Satu ja Pekkale vastata väikesele ankeedile selle kohta, kuidas nad hindavad oma vajadust eesti keele oskuse järele. Palume hinnangud esitada viiepallüsteemis nii, et 5 tähendaks kõige positiivsemat ja 1 kõige negatiivsemat hinnet. Pekka ja Satu loojana tean ka, mida nad hinnanguid andes mõtleavad.

Tabel 1. Millist keeleoskust Pekka ja Satu vajavad

	Tähtsus		Praegu oskan		Tulevikus oskan	
	Satu	Pekka	Satu	Pekka	Satu	Pekka
1. Jutust arusaamine	1	5	1	2	2	5
2. Rääkimine	1	5	1	2	1	5
3. Lugemine	5	3	2	2	5	3
4. Kirjutamine	5	3	1	1	4	2
5. Kommete- hoiakute tundmine	4	5	2	3	4	5

Satu:

Ma ei pea tähtsaks rääkimist ega kuuldust arusaamist: eestlastest tuttavaid mul pole ja paljas mõtegi mistahes reisimisest on mulle siiani olnud vastumeelne; nüüd on küll eestlasest õpetaja kevadel lubanud korraldada Eesti ekskursiooni ja Hiiumaa on marsruudis sees... noh, eks paistab. Arvuti olen küll koju hankinud, aga võrgu kaudu raadiokuulamist või telekavaatamist pean liiga kalliks lõbuks, pealegi on helikvaliteet üsna vilets. No aga kui sõnad ja grammatika selged, küll siis hädakorral ka kuuldud jutust või laulusõnadest aru saab. Kõige olulisem on, et oskaks lugeda, lugeda ja asjades aru saada. Ja kirjutada... päevikusse võiks ju eesti keeleski kirjutada, nagu ma enda lõbuks ja proovilepanekuks olen kirjutanud ladina ja inglise

keeles. Eestlaste meelelaadist on mul juba ehk veidi aimugi, sest lisaks Aino Kaldale olen lugenud ka eestlast Jaan Krossi ja vanaema raamatukapist leitud antoloogiat „Eestin runotar“. Kombeid ja hoiakuid tuleb muidugi tunda, eriti proosat lugedes. Luule ja muusika on ju aga sellised üldinimlikud nähtused, mille puhul konkreetne kultuuritaust on küll oluline, aga mitte kõige olulisem.

Pekka:

Jutust arusaamine ja rääkimine on minu jaoks kõige tähtsamad. Ja muidugi kumbed. Peab katsuma seda kaupluses teietamist meeles pidada, ja töö juures ka alguses. Seelikus naisi ongi kenam vaadata, ja neile mantli selgaaitamine või ukse avamine on lihtsalt lust. Poe kassaga harjumine võtab küll aega: kassiir sulle otsa ei vaata, raha pannakse väiksele alusele, mitte ei anta kätte... Ja kohv on alati liiga lahja ja toidus võiks olla vähem soola... Ja imelik, et nad pesapallist midagi ei tea, ega jäähokist. Aga mis seal ikka, igal maal omad pruugid, neid peab austama, kui tahad läbi lüüa. No lugeda on mul ehk ka veidi vaja, aga suurt kirjatööd ma nüüd küll eesti keeles ette võtta ei kavatse, milleks siis sekretär on.

Kas leidub sellist õpikut, mis ühtviisi sobiks kummalegi? Paraku vist mitte. Vaadeldavatest õpikutest sobiksid Pekkale võib-olla paremini LV ja S, Satule K ja PHTY. Nähtavasti peaks hea õpik olema mitmekülgne ja pakkuma igaühele midagi. Ja alati lisandub õpetaja osa. Olgu valitud õpik milline tahes, õpetaja on see, kes peab Pekkale rääkima spordist ja Eesti poliitikast ning majanduselust, sealjuures kuidagimoodi märku andes, et päris ilma genitiivi või partitiivita ka hakkama ei saa. Satule tuleb tuua eesti luuletusi ja eesti-keelset Krossi, mängida Jäääärt ning Tormist (Pärt ja Sisask paneksid ülejäänute kannatuse liiga kõvasti proovile) ja sisendada, et tasa sõuad, kauge-
male jõuad: tükk tüki haaval kogunevatest grammatikateadmistest moodustub siiski lõpuks päris kena ja loogiline tervik, mida elustavad ja kaunistavad erandid.

Kolmandaks loetlen ja kommenteerin, millised on minu arvates hea võõrkeeleõpiku tunnused, ning püüan vaadeldavaid õpikuid nende tunnuste alusel hinnata tuttavas viiepallisüsteemis.

Heas võõrkeeleõpikus on:

- 1) täpselt määratletud eesmärgid;
- 2) arvestatud keelte- ja kultuuridevahelisi seoseid;

- 3) optimeeritud ja tõene keele- ja kultuurimaterjal;
- 4) rohkesti mitmekülgeid harjutusi, milles too optimeeritud ja tõene materjalihulk eri aspektidest läbi mängitakse;
- 5) esiplaanile tõstetud õppuri oma keeleõppimismotivatsioon;
- 6) leidlikkust ja loovust;
- 7) huumorit;
- 8) informatiivne ja maitsekas kujundus.

Õpieesmärkide määratlemisest ja järgimisest, materjalihulga optimeerimisest ja mitmekülgetest harjutustest oli juttu juba eespool. Võõrkeele algõpikus peaks materjali hulk olema üsna piiratud ja vastama õpikus üles seatud eesmärgile. Tähtsaks pean keelte- ja kultuuridevaheliste seoste arvestamist: eesti keele õpetamisel võõrkeelena soomlastele on kaheldamatult oma spetsiifika. Tõesuse all mõtlen keele- ja kultuurimaterjali adekvaatsust: viimastel aastatel on Eesti elu olnud nii dünaamiline, et õpikute konkreetne sisu jääb alailma ajale jalgu. Mitmekülge esitusviisi hulka peaks õpikus kindlasti kuuluma kinnistamis- ja kordamisharjutusi.

Teatud motivatsioon keeleõppimiseks on vähemalt õpingute alguses olemas igal õppuril. Õpik peaks motivatsiooni õppurile teadvustama (selle tegevuse on kõik siin vaadeldavad õpikud jätnud õpetaja hooleks) ning aitama õppimismotivatsiooni silmas pidada ja tugevdada, mitte nõrgendada. Kaudselt aitab õpimotivatsiooni tugevdada nt kordamisharjutuste olemasolu ja muidugi iga õpiku osa, mis vastab õppuri poolt taotletavale suhtluslävele. Motivatsiooni võib nõrgendada nii liiga rohke kui ka liiga vähene keelematerjal. Liiga rohke ja keerulise materjali puhul hakkab õppurit häirima sage dane ebaõnnestumine, liiga lihtsustavad tõlgendused võivad nõudlikuma keelekompetentsi poole püüdlemisel vigaseks osutada, liiga korduv esitusviis võib muutuda tüütuks nämmutamiseks.

Loovus ja huumor on õpikus tingimata tarvilikud: positiivsed emotsioonid tõstavad tuju ja nendega seotu jääb paremini meelde. Õpikus pakutav keelematerjal peab siiski olema mitmekülgne ning õpetama mõistma ja tootma nii elu positiivse kui ka negatiivse poolega seostuvat keelt.

Praeguste õppurite noorem põlvkond on harjunud saama suure osa infost visuaalselt, piltide ja tekstikujunduse kaudu, seepärast peaks õpikut illustreeriv materjal olema rohke, selge ja informatiivne.

Tabel 2. Katseline hinnang õpikutele

	LM 1–2	K	LV	M	PA	S	PHTY
Täpsed eesmärgid	2	5	3	2	3	3	5
Seoste arvestamine	1	5	3	3	1	1	5
Optimeeritud tööne materjal	1	3	1	1	2	1	4
Mitmekülgsed harjutused	2	1	4	3	5	3	4
Motivatsiooni rõhutamine	1	1	1	2	2	1	2
Loovus	3	3	3	3	5	3	5
Huumor	3	2	2	3	5	2	4
Kujundus	3	1	4	4	4	3	5
Punkte kokku	16	21	21	21	27	17	34

Hinnanguid kokku võttes ei olnud üllatus, et enim punkte olen andnud õpikule, mida praegu kasutan Oulus eesti keele võõrkeele-algõpetuses nii ülikoolis kui ka rahvakoolides – muidugi omapoolsete kohenduste, täienduste ja modifikatsioonidega, laenates sobivaid osi mujalt ja tootes neid ise. Usun, et teistsuguse iseloomu, tausta ja õpetusstrateegiaga õpetaja võiks siiski – sama seltskonda õpetades – anda hoopis teistsuguse hinnangu.

Kokkuvõtteks tuleb tõdeda, et ühest vastust pealkirjas esitatud küsimusele on võimatu anda. See ei olnudki käesoleva kirjutise eesmärk.

Kirjandust

Apeltauer, Ernst 1997. Grundlagen des Erst- und Fremdsprachenerwerbs. Eine Einführung. Fernstudieneinheit 15. Berlin–München–Wien–Zürich–New York: Langenscheid.

Bachmayer, Gabriele 1993. Deutsch als Fremd- und Zweitsprache. Didaktische Modelle des Erwerbs der deutschen Sprache bei Erwachsenen. Europäische Hochschulschriften. Reihe XI. Pädagogik. Bd 531. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien: Peter Lang.

Bausch, Karl-Richard, Herbert Christ, Hans-Jürgen Krumm 1995. Handbuch Fremdsprachunterricht. Tübingen: Francke.

Bowers, Roger, Brumfit, Christofer (eds.) 1991. Applied Linguistics and English Language Teaching. London: Macmillan.

- Ehala, Martin jt 1997** = Ehala, Martin, Kristi Saarlo, Silvi Vare, Jaan Õispuu 1997. Eesti keele suhtluslävi. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
- Kasik, Reet 1991.** Hakkame rääkima! Viron kielen peruskurssi. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 37. Turku.
- Kasik, Reet 1998.** Hakkame rääkima! Viron kielen peruskurssi. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 37. Kahdeksas, muuttamaton painos. Turku.
- Larsen-Freeman, Diane, Michael H. Long 1994.** An Introduction to Second Language Acquisition Research. London: Longman.
- Latomaa, Sirkku, Veli Tuomela 1993.** Suomi toisena vai vieraana kielenä. – Virittäjä 2, 238–245.
- Leberecht, Helmi 1983.** Räägime eesti keelt. Tallinn: Valgus.
- Leberecht, Helmi, Taimi Mäntylä 1990.** Tere tulemast! Eestin kielen alkeiskirja. Jyväskylä: Akateeminen Kustannusliike Oy.
- Leberecht, Helmi, Taimi Mäntylä 1992.** Tere tulemast! Eestin kielen alkeiskirja. 2., uudistettu painos. Jyväskylä: Akateeminen Kustannusliike Oy.
- Lindeberg, Astrid, Reet Väveri 1992.** Tere. Oy Yleisradio Ab. Opetusjulkaisut. Tampere: Yleisradio.
- Martin, Maisa 1999.** Suomi toisena ja vieraana kielenä. – Kari Sajavaara, Arja Piirainen-Marsh (toim-d). Kielenoppimisen kysymyksiä. Soveltavan kielentutkimuksen teoriaa ja käytäntöä 7. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, Soveltavan kielentutkimuksen keskus, 157–178.
- Muhonen, Mare 1997.** Löunatuul. Viroa aktiivisesti 1. Jyväskylä: Akateeminen Kustannusliike Oy.
- Pajusalu jt. 1999** = Pajusalu, Renate, Merja Hietaharju, Viive Taro, Kai Yallop 1999. Keelesild. Viron kielen oppikirja. Helsinki: Otava.
- Pajusalu, Renate, Merja Hietaharju 2000.** Keelesild. Viron kielen oppikirja. Opettajan opas. Helsinki: Otava.
- Perdue, Clive (ed.) 1993.** Adult language acquisition: cross-linguistic perspectives. Vol. I–II. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pesti, Mall, Helve Ahi 1998.** E nagu Eesti. Eesti keele õpik algajale. Tallinn: TEA.
- Pesti, Mall 1999.** E nagu Eesti. Õpetajaraamat. Tallinn: TEA.
- Sander, Klarika 1999.** Kohtume Eestis! Eestin kielen alkeisoppikirja. Estonian for Beginners. Учебник эстонского языка для начинающих. Helsinki: Finn Lectura.

Eesti keele muutkonnad võõrkeeleõpetuses

Ilmunud: Eesti keele muutkonnad võõrkeeleõpetuses. – Tiina Rütmaa (toim.).
Metoodilisi võtteid eesti keele õpetamiseks. Eesti keele välisõppe seminar 21.–23. juuli
2003, Mäeküla. Ettekanded. Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti filoloogia osakonna
veebitoimetised. Metoodika 1. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool 2003, 8–13.
[Võrguteavik: <http://www.digar.ee/arhiiv/et/raamatud/44625>]

Eesti keelt võõrkeelena või teise keelena õpetavad inimesed on kindlasti märganud, et neile eesti emakeeleõpetusest tuttavaks saanud eesti muutkonnade süsteem ei sobi nende õpilastele kuigi hästi või isegi üldse mitte. Emakeeleõpetuse muutkonnade süsteem on rohkem deskriptiivne kui generatiivne, s.t rohkem keele kirjeldamiseks kui keele tootmiseks mõeldud, ja toetub väga suures osas genuiinsele keelepädevusele. Generatiivne aspekt emakeeleõpetuses sõnade käänamist-pööramist käsitledes on tugevalt normatiivse kallakuga, nn kriitilistele vormidele keskenduv: *auditooriumide* ja *auditooriumite* on võimalik, *kontsertide* ja **kontsertite* paarist tunnustab kirjakeele norm seni vaid esimest; sõnast *väike(ne)* on võimalik ainsuse genitiivis *väikese* ja *väikse* (nagu *töölise* ja nagu *raudse*), kuid ainsuse partitiivis on ainult *väikest* (nagu *töölist*), mitte aga **väikset* (nagu *raudset*). Mitmuse partitiivis on küll vormid *väikesi* ja *väikeseid* (nagu *töölisi* ja *tööliseid*) ning *väikseid* (nagu *raudseid*), kuid mitmuse genitiivis on ainult *väikeste* (nagu *tööliste*), mitte aga **väiksete* (nagu *raudsete*), koos sellest tulenevate järeldestega mitmuse käänete jaoks. Seega on **väiksetel kontsertitel* käimine keelenormingu vastane, tuleks käia *väikestel* ja ka *väikseil*, *väikesil* või koguni *väikeseil kontsertidel*. Ka *kontserdel* võite soovi korral käia, kui usute Jaak Peebot ja 1999. aasta ÕS-i.

Teiskeelsetele eesti keele sõnade muutmist õpetades peaksime **esiteks** püüdma rohkem lähtuda sellest, mida näeme sõna algvormile või põhivormidele otsa vaadates ning **teiseks** üritama anda rohkem tootvaid kui kirjeldavaid reegleid, eriti siis, kui keeleõppimise eesmärgiks on praktiline keelevaldamine. **Kolmandaks** peaks algõpetuses antav muutkonnade süsteem olema piisavalt lihtne, kuid siiski avatud edasistele süvendustele-täpsustustele,

mis võivad olla nii teoria- kui ka praktikapõhised (lähem teoreetilis-deskriptiivne tutvumine ja/või lähem tutvus keeleuususega klassiruumis või keelekeskkonnas). **Neljandaks:** igasugune süsteem või klassifikatsioon, kui see just ei lähe liikvele täiesti irrelevantsetest seikadest, on parem kui süsteemi puudumine. Suure infohulga omandamisel ja kasutamisel – mida eesti keele sõnade muutmine kahtlemata on – on mõistlik, kui osa infost on võimalik esitada klassifikatsiooni, osa erireeglite abil. (Vaatlen siinkohal ainult ratsionaalseid (*ratio*'ga seotud) infoomandamise ja infokasutuse võimeid ning jätan kõrvale muud inimesele omased õppimisviisid, mis on seotud aistingute ja emotsioonidega.) **Viiendaks:** me ei pruugiks karta mingis suhtes erandliku vormistikuga sõnade koondamist erinevatesse loenditesse. Neid on läbi aegade kasutatud nt ladina keele õppimisel, me kõik oleme õppinud inglise või saksa ebareeglipäraseid verbe jne. Üldse ei pruugiks karta, et lihtviisilise meeldejätmise soovitus oleks eesti võõrkeeleõpetuses midagi eemaletõukavat ja ilmvõimatut. Kui oleme suutnud omandada saksa keele substantiivid koos artikliga, miks ei võiks siis kohe ära õppida eesti noomeni nominatiivi-, genitiivi- ja partitiivivormi? Seda enam, et mõlema asja meeldejätmiseks on võimalikud teatud lisaklauslid meeldejätmise hõlbustamiseks. Näiteks saksa keeles on deminutiivid keskssoost (*das Mädchen, das Brieflein*), aastaajad, kuud ja päevad on meessoost (*der Frühling, der Montag*), puud ja lilled on enamasti naissoost (*die Birke, die Aster*) jne. Eesti keele nominatiivis ühesilbilised pika vokaali või diftongiga lõppevad noomenid on ainsuse genitiivis samasugused kui ainsuse nominatiivis, ainsuse partitiivi lõpuks on tavaliselt *-d*. Nominatiivis kahest lühikesest silbist koosnevad mitte *e*-ga lõppevad noomenid on kolmes esimeses käändes tavaliselt homonüümsed (*kiri*-tüüp välja arvatud); *k*-ga lõppevate noomenite türevokaaliks on sageli *u*; genitiivis kolmesilbiliste sõnade ainsuse partitiivi lõpp on sageli *-t* jne.

Lihtsuse nõuet keele esmasel tutvustamisel on hästi mõistnud näiteks meie esimese grammatika autor Heinrich Stahl. Nagu teisedki meie varasemad keeleõpetused, oli Stahli grammatika teatavasti mõeldud eesti keele õppimiseks võõrkeelena. Stahli väitel on eesti keeles üks deklinatsioon ja üks konjugatsioon. Deklinatsioon võiks tema arvates olla nii palju kui genitiivi lõppe, et aga genitiiv on tal elatiivikujuline, siis väidab ta, et rohkematel deklinatsioonidel pole mõtet, kuna muutub üksnes vokaal, konsonandid jäävad samaks. Esimese tartukeelse grammatika autori Johann Gutsloffti arvates on eesti keeles deklinatsioon kerge, „sest noomenid lõpevad igas vastavas

käändes enamasti ühesuguselt“. Gutsloff lähtub käänamise õpetamisel nominatiivist ja annab reegleid tänapäevases mõistes genitiivi (mida Gutsloff nimetab rektiiviks) vokaali leidmise ning tüvemuutuste genereerimise jaoks. Nii väidab ta näiteks, et kui nominatiiv lõpeb vokaaliga *a, e, i, o* või *u*, on see tüvevokaal ja samas ka rektiivi käändelõpp, nii et rektiiv ja nominatiiv on ühesugused; *ne*-sõnade rektiiv on *-se* või *-tse* (*Hobbese, Kullaze*) mõnedel *e*-lõpulistel kahesilbilistel võib *e* kõrval olla ka *-da* (*Höbbe*, rektiiv *Höbbe* ja *Höbbeda*); klusiilid *b, d, g, k, t* ja sõnalõpuline *s* kaovad rektiivis (*r*), kui neile eelneb konsonant (*Kuld, r Kulla; hirs, r hirre*) jne. Ta annab reegleid näiteks ka konsonandiga lõppevate sõnade rektiivi lõpu ehk tüvevokaali leidmiseks: *b* liitvat endaga *a* (*parramb, r parramba*), *d* liitvat endaga *a* (*Pörmand, r Pörmanda*), *k* liitvat *u* (*kaswandick, r kaswandicku*), *m* liitvat *a* (*Surm, r Surma*), mõnikord aga hoopis *u* (*Arm, r armu*). Noomeni käänamise näiteparadigmad on *a-*, *e-*, *i-* ja *u*-lõpulise rektiiviga sõnadest. Verbikonjugatsioon on Gutsloffi arvates eesti keeles vaid üks; verbi pööramist kirjeldab ta *ma*-infinitiivist lähtuvalt, andes taas reegleid vormistiku moodustamiseks ja tüvemuutusteks. Nii Stahlil kui ka Gutsloffil leidub lisaks viiteid keeleuusele kui õpiallikale.

Muidugi ei arva ma, et peaksime tagasi pöörduma sajanditaguste grammatikate keelekirjeldusviiside juurde. Ent mõningaid sümfaatseid jooni nende kui eesti keele võõrkeeleõpetuseks mõeldud abivahendite juures tasuks tähele panna: lihtsus, algvormist lähtumine, uususele kui täiendavale infoallikale viitamine.

Tänapäevaste õpikute puhul, mis on mõeldud eesti keele võõrkeeleõppeks, on mind kõige rohkem häirinud see, et neis klassifitseeritakse verbid ja noomenid iga uue morfoloogilise kategooria puhul uutmoodi ümber. Näiteks Reet Kasiku teenekas „Hakkame rääkima“ (1. trükk Turku 1991), mis on mõeldud soomlastele eesti keele algete õpetamiseks ja milles on kiiduväärsel kombel püütud toetuda eesti ja soome keele ühisjoontele, esitab verbi muutvormide õpetamisel kaheksa eri viisi samade verbide rühmitamiseks: seoses *da*-infinitiivi tutvustamisega on verbid rühmitatud ühel teatud viisil, seoses preesensiga teisel viisil, seoses *ma*-infinitiiviga kolmandal viisil, imperfekti jaatavate vormidega seoses neljandal, imperfekti eitavate vormidega seoses viiendal viisil jne. Sama nähtus, ainult veelgi keerulisemal kujul, esineb noomenite puhul: noomeni morfoloogia ongi ju verbiga võrreldes keerulisem.

Küllap meist igapähele on oma võtmed süsteemi loomiseks. Tutvustan järgnevas oma muutkondade süsteemi, mida olen mitmeid aastaid kasutanud

soome tudengitele eesti pööramist-käänamist õpetades. Päris hästi on praktikas töötanud verbide klassifikatsioon (vt tabel 1). Siin on liigitusaluseks võetud kõigepealt *i-* ja *si-*imperfekt, seejärel aga *da-*infinitiivi tunnus ja verbi tüve iseloom (silpide arv, astmevaheldusnähtused jm). Rühmade 1.1, 1.2 ja 2.6 verbiloetelu on ammendav, ülejäänud rühmades on tegusõnu muidugi rohkem, tabelis on püütud esitada iseloomulikke näiteid. Esitus mahub (teksti paigutust veidi sättides) kahepoolse paljundusena ühele A4 lehele, õppur võib seda kokkumurtuna kaasas kanda ning tarvidusel sealt näpuga järge ajada. Sama süsteemi järgi olen õpetanud muidki verbivorme, nt käskivat kõneviisi või umbisikulist tegumoodi.

Lihtsustav liigitus on mul olemas ka noomeni jaoks, kuid see on paraku keerulisem ja pole praktikas eriti hästi töötanud, vajab veel läbimõttlemist.

Edasiarendusena olen mõelnud võtta kasutusele numbrite asemel mingid sõnad, mis isegi ei pruugi olla tüüpsõnad, vaid midagi humoristlikku, näiteks looma- või linnuriigist. Kuidas oleks näiteks hundiverbid, rebaseverbid, karuverbid, jäneseverbid, siiliverbid, eesliverbid ...?

Tabel 1. Verbide pööramine: preesens ja imperfekt

1. *i-*imperfekti verbid

1.1.

olla, olen	olin, ei olnud	ma tulen	ma tulin
tulla, tulen	tulin, ei tulnud	sa tuled	sa tulid
panna, panen	panin, ei pannud	ta tuleb	ei tule ta tuli ei tulnud
surra, suren	surin, ei surnud	me tuleme	me tulime
pesta, pesen	pesin, ei pesnud	te tulete	te tulite
teha, teen	tegin, ei teinud	nad tulevad	nad tulid
näha, näen	nägin, ei näinud		
pidada, pean	pidin, ei pidanud		

1.2.

süüa, söön	sõin, ei söönud	ma söön	ma sõin
juua, joon	jõin, ei joonud	sa sööd	sa sõid
lüüa, lõen	lõin, ei lõonud	ta sööb	ei söö ta sõi ei söönud
luua, loon	lõin, ei loonud	me sööme	me sõime
tuua, toon	tõin, ei toonud	te sööte	te sõite
saada, saan	sain, ei saanud	nad söövad	nad sõid
jääda, jään	jäin, ei jäänud		

2. si-imperfekti verbid

2.1.

elada, elan	elasin, ei elanud	ma kirjutan	ma kirjutasin
asuda, asun	asusin, ei asunud	sa kirjutad	sa kirjutasid
avada, avan	avasini, ei avanud	ta kirjutab	ei kirjuta ta kirjutas ei kirjutanud
paluda, palun	palusin, ei palunud	me kirjutame	me kirjutasime
tánada, tánan	tánasin, ei tánanud	te kirjutate	te kirjutasite
tóótada, tóótan	tóótasin, ei tóótanud	nad kirjutavad	nad kirjutasid
magada, magan	magasin, ei maganud		
óóbida, óóbin	óóbisin, ei óóbinud		
móöduda, móödu	móöduisin, ei móödu		
muutuda, muutun	muutusin, ei muutunud		
istuda, istun	istusin, ei istunud		
reisida, reisin	reisisin, ei reisinud		
küside, küsin	küsisin, ei küsinud		
mángida, mángin	mángisin, ei mánginud		
meeldida, meeldin	meeldisin, ei meeldinud		
ujuda, ujun	ujusin, ei ujunud		
tutvuda, tutvun	tutvusin, ei tutvunud		
kirjutada, kirjutan	kirjutasin, ei kirjutanud		
jalutada, jalutan	jalutasin, ei jalutanud		
jutustada, jutustan	jutustasin, ei jutustanud		
joonistada, joonistan	joonistasin, ei joonistanud		
suusatada, suusatan	suusatasin, ei suusatanud		
ehitada, ehitan	ehitasin, ei ehitanud		
lõpetada, lõpetan	lõpetasin, ei lõpetanud		
máletada, máletan	máletasin, ei máletanud		
koristada, koristan	koristasin, ei koristanud		
riietuda, riietun	riietusin, ei riietunud		
viia, viin	viisin, ei viinud		
müüa, müün	müüsin, ei müünud		
käia, käin	käisin, ei käinud		

2.2.

lugeda, loen	lugesin, ei lugenud	ma loen		ma lugesin	
kaduda, kaon	kadusin, ei kadunud	sa loed		sa lugesid	
tõlkida, tõlgin	tõlkisin, ei tõlkinud	ta loeb	ei loe	ta luges	ei lugenud
õppida, õpin	õppisin, ei õppinud	me loeme		me lugesime	
rääkida, räägin	rääkisin, ei rääkinud	te loete		te lugesite	
kukkuda, kukun	kukkusin, ei kukkunud	nad loevad		nad lugesid	
kõndida, kõnnin	kõndisin, ei kõndinud				
sündida, sünnin	sündisin, ei sündinud				
mahtuda, mahun	mahtusin, ei mahtunud				

2.3.

vaadata, vaatan	vaatasin, ei vaadanud	ma aitan		ma aitasin	
oodata, ootan	ootasin, ei oodanud	sa aitad		sa aitasid	
aidata, aitan	aitasin, ei aidanud	ta aitab	ei aita	ta aitas	ei aidanud
puhata, puhkan	puhkasin, ei puhanud	me aitame		me aitasime	
kohata, kohtan	kohtasin, ei kohanud	te aitate		te aitasite	
lõigata, lõikan	lõikasin, ei lõiganud	nad aitavad		nad aitasid	
lennata, lendan	lendasin, ei lennanud				
raisata, raiskan	raiskasin, ei raisanud				
hakata, hakkan	hakkasin, ei hakanud				
alata, algan	algasin, ei alanud				
kuulata, kuulan	kuulasin, ei kuulanud				
laenata, laenan	laenasin, ei laenanud				

2.4.

õmmelda, õmblen	õmblesin, ei õmmelnud	ma õmblen		ma õmblesin	
võrrelda, võrdlen	võrdlesin, ei võrrelnud	sa õmbled		sa õmblesid	
kahelda, kahtlen	kahtlesin, ei kahelnud	ta õmbleb	ei õmble	ta õmbles	ei õmmelnud
kaubelda, kauplen	kauplesin, ei kaubelnud	me õmbleme		me õmblesime	
võistelda, võistlen	võistlesin, ei võistelnud	te õmblete		te õmblesite	
vestelda, vestlen	vestlesin, ei vestelnud	nad õmblevad		nad õmblesid	
ütelda (õelda), ütlen	ütlesin, ei ütelnud				
	(ei õelnud)				
mõtelda (mõelda), mõtlen	mõtlesin, ei mõtelnud				
	(ei mõelnud)				

2.5.

sõita, sõidan	sõitsin, ei sõitnud	ma annan	ma andsin		
võtta, võtan	võtsin, ei võtnud	sa annad	sa andsid		
saata, saadan	saatsin, ei saatnud	ta annab	ei anna	ta andis	ei andnud
keeta, keedan	keetsin, ei keetnud	me anname	me andsime		
võita, võidan	võitsin, ei võitnud	te annate	te andsite		
paista, paistan	paistsin, ei paistnud	nad annavad	nad andsid		

katta, katan	katsin, ei katnud
jõuda, jõuan	jõudsin, ei jõudnud
anda, annan	andsin, ei andnud
tahta, tahan	tahtsin, ei tahtnud
tunda, tunnen	tundsin, ei tundnud
teada, tean	teadsin, ei teadnud
leida, leian	leidsin, ei leidnud
seista, seisan	seisin, ei seisnud
tõusta, tõusen	tõusin, ei tõusnud
joosta, jooksen	jooksin, ei jooksnud
maksta, maksan	maksin, ei maksnud
kuulda, kuulen	kuulsin, ei kuulnud
naerda, naeran	naersin, ei naernud
laulda, laulan	laulsin, ei laulnud

2.6.

minna, lähen	läksin, ei läinud
--------------	-------------------

Doktoritöö laste eesti-soome kakskeelsusest

Ilmunud: Doktoritöö laste eesti-soome kakskeelsusest. – Keel ja Kirjandus 2003/2, 61–64.

Sirje Hassinen. Simultaaniline kaksikielisyys. Läheiset sukukielet viro ja suomi rinnakkain. Acta Universitatis Ouluensis B. Humaniora 43, Oulu, 2002. 211 + 17 lk. (Ka aadressil: <http://jultika.oulu.fi/Record/isbn951-42-6648-X>)

Sirje Hassinen uurib oma monograafias soome ja eesti keele samaaegset esmakeelena ehk simultaanset omandamist kahe lapse, venna (sünd 1992) ja õe (1993) näitel. Lapsed on sündinud ja kasvanud Soomes sellises perekonnas, kus eestlasest ema (kelleks on uurimuse autor ise) on lastega sünnist peale rääkinud eesti keelt ja soomlasest isa soome keelt. Omavahel on vanemad suhelnud põhiliselt soome keeles. Ema on tema poole pöördumatelt lastelt nõudnud eesti keele kasutamist ega ole laste soomekeelsele kõnetlusele reageerinud, kuigi lapsed on õige varakult märganud, et ema oskab ja kasutab nii soome kui ka eesti keelt. Isa on olnud leebem ega pole lastelt alati soome keelt nõudnud, eriti sedamööda, kui võrd ta on tasapisi õppinud eesti keelest aru saama. Autor on niisiis pere ühiseid hetki kirjeldanud sellistena, kus ema on rääkinud eesti ja isa soome keelt ja kõik on vestlust mõistnud. Eesti keelega on lapsed kokku puutunud ka helikandjate ja ettelooetavate raamatute vahendusel, puhkusereiside ajal Eestisse ning harvem eestlastest sugulaste-tuttavate kaudu Soomes.

Autor on jälginud, kuidas venna-õe keel väikelapseas arenes: alates aasta ja kahe kuu vanusest kuni laste neljanda eluaastani (1.2–4.0). Ta on helilindistanud oma poja ja tütre monolooge ja selliseid dialooge, kus laps vestleb kas soome või eesti keelt rääkiva täiskasvanuga. Lindistuste hulgas on ka laste omavahelisi vestlusi ja vähemalt korra on laste keele talletaja olnud kasvataja soome perelasteaias. Lindistusi on kokku 36 tundi. Lisaks on autor pidanud nelja aasta vältel vaatluspäevikut. Päevikumärkmed sisaldavad lisaks keeleseikadele tähelepanekuid selle kohta, kuidas ja kellega laps on kasutanud eesti või soome keelt, kuidas lapsed on omavahel suhelnud, missugused on olnud välised muutused (nt kolimine Soomes, reisid Eestisse, sugulaste külaskäigud) jm.

Niisiis on S. Hassinen kogunud doktoritöö materjali iseoma lastelt, nagu on talitanud üsna palju lastekeele tegelejaid enne teda. Sellise kogumisviisi headeks külgedeks võib pidada uurimisobjekti tuntutust, lähedust ja kättesaadavust: saab kasutada loomulikke argiseid situatsioone ja toetuda usalduslikele peresuhetele. Autor on endale teadvustanud, et meetod sisaldab ka objektiivsust vähendavaid tegureid: oma lastest on raske distantseeruda, osa asju võivad tunduda liiga iseenesestmõistetavana ja jääda seetõttu vaatlusest kõrvale. Ka see võib materjalikogumist mõjutada, et alateadlikult soovitakse oma peret kaitsta ja paremas valguses näidata. Lisaks on juhtum, kus keeleteadlasest lapsevanem pöörab pidevat tähelepanu keeleküsimumustele ja kasutab teadlikult valitud keelekäitumisstrateegiaid, raskesti võrreldav „tavaliste“ segaperede olukorraga, kus keelt sel viisil ei jälgita.

Esmärgiks on seatud kirjeldada, kuidas väikelaps omandab kaht lähedast sugulaskeelt samaaegselt esmakeelena. Autor lähtub oletusest, et kuigi lapsed püüdvad algusest peale oma vestluskaaslase keele poole (nt emaga eesti keele ja isaga soome keele poole), toimub teataval etapil siiski keelte liitumine, koodide ühinemine, mis on kahe esmakeele samaaegse omandamise loomulik osa. Töös uuritakse, mil viisil ja millal see lähisugulaskeelte ühinemine ning järkjärguline eristumine toimub. Erilist tähelepanu pöörab autor nähtusele, mida inglise keeles tähistatakse terminiga *language mixing* või *code mixing*. S. Hassinen ei ole sel puhul oma soomekeelses uurimuses kasutanud varasemaid negatiivse konnotatsiooniga termineid *kielten sekoittaminen* 'keelte segamine', *sekamuodot* 'segavormid' või *koodinsekoitus* 'koodide segu', vaid on võtnud tarvitusele selgelt paremini kõlava väljendi *koodien yhdistyminen* 'koodide ühinemine'. Viimase all peab ta silmas kummagi keele fonoloogia, morfoloogia, leksika ja süntaksi tahtmatut sulandumist ühes sõnas või ühes lausungis. Koodide ühinemise ja eristumise lähemaks uurimiseks on autor materjalist noppinud 2559 lausungit eestikeelses kontekstis ja 2158 lausungit soomekeelses kontekstis. Ta võrdleb omavahel kummagi lapse keele kujunemist ning suhestab selle ükskeelsete ja kaks- või mitmekeelsete laste kõne tekkimist ja arengut uurinud teiste autorite tulemustega kõne tekkimise ja arengu kohta. Üksikasjalikumalt kajastamist on leidnud fonoloogia, morfoloogia ja leksikaga seotu, ent väga täpselt ja detailselt on analüüsitud ka taustal olevaid psühho- ja sotsiolingvistilisi seiku.

Teema on kõigiti huvipakkuv. Laste eesti-soome varast kakskeelsust pole seni eriti uurida jõutud, sest aktualiseerunud nähtusena on see suhteliselt uus,

tekinud viimase paariteistkümnne aasta vältel nii Soomes kui ka Eestis eesti-soome keelekeskkonnas. Näiteks kui aastal 1990 elas Soomes rahvastiku-registri andmeil 740 Eestist tulnud inimest, siis 2001. aasta mais oli naaberriigis 10 440 inimest, kes oma emakeeleks olid märkinud eesti keele. Suurim osa Soome eestlastest on noored, 20–45-aastased, paljud neist on loonud ühise perekonna soomlasega ning paljudel on eelkoolialisi lapsi. Sellistel vanematel on väikelaste keele kujunemisega seoses mitmesuguseid eelarvamusi ja hirme. Kas kahe keele samaaegne omandamine ei pidurda lapse arengut, kas lapsest kujuneb äkki poolkeelne, kes ei oska õieti kumbagi keelt? Kirjeldatud juhtumil on isa algul just seda kartnudki ja arvanud, et oleks parem lastega alguses rääkida ühte keelt, soome keelt, emale aga on oma lastega võõrkeele rääkimine tundunud täiesti võimatu.

Igal juhul on arvamus, et vanemad peaksid algul siiski kasutama ühte keelt ja alles hiljem, kui lapsel üks keel selge, minema üle kahe keele kasutamisele, üsna levinud. Ent mis juhtub, kui vanemad või üks neist hakkab lapsega rääkima oma uue asukohamaa keelt, mida ta ise emakeelena ei valda? Eestlane on Soomes põhielanikkonna silmis ühelt poolt vapra väikese sugulasrahva esindaja, teiselt poolt ohtlik konkurent tööjõuturul, hämaratesse majandussuhetesse või isegi kuritegelikku maailma kuuluja. Ka Eestis olevate soomlaste suhtes on eestlastel nii positiivseid kui ka negatiivseid hoiakuid. Grupiga, kelle staatus on avaliku arvamuse silmis madal, on end avalikult samastada muidugi raske. Nii loobutakse lapsele koolis emakeele (või teise koduse keele) õpetuse taotlemisest, veel enam, räägitakse lapsega asukohamaa keeles, mida ise puudulikult osatakse: sagedane käitumismall eesti-soome segaperedes vähemasti Soomes. Sellises situatsioonis on varase simultaanse eesti-soome kakskeelsuse omandamise objektiivne, teaduslikult põhjendatud kirjeldus tõepoolest teretulnud.

Kakskeelsuse mitmesuguseid määratlemiskriteeriume läbi käies sõnastab S. Hassinen oma arusaama kakskeelsusest: inimene on kakskeelne, kui ta suudab kaht keelt aktiivselt rääkida ja mõista, ühelt keelelt automaatselt teisele siirduda ja kahes keeles mõelda (täiskasvanuna ka lugeda ja kirjutada). Et täiuslik, kõiki allkeeli ja eluallasid hõlmav kahe keele võrdne oskamine on äärmiselt harv nähtus, pole Hassinen sellist kompetentsitaset oma kakskeelsusmõistesse võtnud. Ka keelte omandamisajaga (lapsepõlv, täiskasvanuiga) ta kakskeelsust ei seosta. Küll aga arvab ta, et kakskeelsust ei saavutata teist keelt ainult koolis või kursusel õppides, tingimata on vajalik ka omandatava

keele keskkonnas elada. Kakskeelse identiteedi kujunemisel on tähtis ümbritsevate hoiak: kui kakskeelsusesse suhtutakse sootsiumis positiivselt, siis võib see inimest kannustada kakskeelsuse poole püüdlisel. Kui aga esiplaanil on soov integreeruda mingi enamuskeelse rühmaga, siis võib see takistada kakskeelse identiteedi tekkimist.

Mis puutub kahe (või rohkema) keele omandamise esmakeelena väikelapseas, siis võib laps keeli omandada nii üksteisele järgnevalt (suksessiivselt) kui ka samaaegselt (simultaanselt), kusjuures esmakeelte simultaanse omandamise võime lõppu on eri teadlased määratlenud erinevalt, kahest kuni nelja aasta vanuseni. Kui varem kalduti arvama, et simultaanselt kaht keelt omandaval väikelapsel moodustub algul ühtne keelesüsteem, mis alles pikkamööda, metalingvistilise teadmuse tekkides eristuma hakkab, siis viimasel ajal on rohkem väiteid esitatud selle kasuks, et laps suudab omandada kaks keelt eri süsteemidena algusest peale ja püüdleb algusest peale vestluspartneri keele poole, kuid nii üks- kui ka mitmekeelsete laste produktiivne keeleoskus kujuneb välja järk-järgult ja hiljem kui retseptiivne keeleoskus. Koodide ühendamine omakorda, mida on eri nimetuste all kirjeldanud kõik kakskeelsete väikelaste uurijad, kuulub kakskeelse lapse produktiivse keeleoskuse omandamise juurde.

S. Hassineni uurimuse üks huvipakkuvamaid tulemusi ongi tähelepanek, et tema uurimisalustel on koodide ühendamise etapp pikema kestusega. Kui inglise-saksa, inglise-prantsuse, saksa-prantsuse, inglise-norra ja inglise-eesti kakskeelsetel lastel on koodide ühendamine lõppenud või oluliselt vähenenud vanuses 2.0–3.0, siis S. Hassineni eesti-soome kakskeelsete laste keeles on koodide ühendamine selles vanuses pigem lisandunud ja saavutab kõrgpunkti vanuses 2.1–2.6, vanuses 3.6 on ligi viiendik eesti või soome konteksti lausungeid sisaldanud koodide üendamist ja ka nelja-aastaste laste keeles on koodide üendamist 10–13%. Ka on S. Hassineni sedastanud koodide ühendamise suuremat arvukust: tema uuritavatel lastel esineb seda vanuses 1.0–2.6 väidetavalt rohkem kui teistel uuritutel. (Kahjuks on just neid olulisi võrdlustulemusi esitav joonis paberversiooni 183. leheküljel graafiliselt ebaõnnestunud.) S. Hassinen oletab, et analüütiliste indoeuroopa keelte struktuuride vastastikune mõju võib olla väiksem kui kahe sünteetilise lähisugulaskeele – eesti ja soome keele – struktuuride puhul.

Tähelepanuväärne on ka see, et väikelastele on rasked olnud enam-vähem samad piirkonnad mis vanematelgi eesti-soome keeleõppuritel (eriti neil, kes

õpivad keele *ex usu*): koodide eristumine on varasem olnud täiesti identsete ja täiesti erinevate keelepiirkondade juures, kuid osaliselt kattuvate keelenähtuste puhul (lähedased vormid, funktsionaalsed erinevused) on koodide ühinemine olnud pikaajalisem ja arvukam. Näiteks on püsivamad olnud teatavad sõnade silpide arvuga, astmevahelduse ja tüvemuutustega seotud koodide ühinemised, samuti eitusega, rektsooniga, sõnajärjega ja teatud sufiksitate kasutamise seoses olevad koodide ühinemised.

Arutledes, miks ühe keele mingi joon omandatakse varem kui vastav teise keele oma või miks teatav nähtus kandub ühest keelest teise, on S. Hassinen kesksete põhjustena esile toonud reeglipärasuse (nt eesti indikatiivi aktiivi preesensi ainsuse 3. pöörde *b*-formandi üldistumine soome tüvedesse kujul *-p*), lõputa vormide eelistamise (esimesena on omandatud nt eesti ainsuse genitiiv ja lühike illatiiv; üldistunud on eestipärane muutumatu eitussõna), sufiksitate eelistamise eri sõnadega võrreldes (*kas* ja *ka* asemel partiklid *-kO* ja *-kin*), semantilise läbipaistvuse (nt eesti *si*-imperfekt kui selgem ja läbipaistvam on üldistunud soome *i*-imperfekti kohale: *lauloin* asemel *laulasin*, *piirsi* 'joonistas' asemel *piirtäs*; eesti ja soome inessiivi ja adessiivi kasutuspiirkonnas on koodide ühendamist, sest nende käänete funktsionaalsed kasutusreeglid ei eristu selgelt: *pildil* asemel *pildis*, vrd sm *kuvassa*; *kahdessa kuvassa* asemel *kahdella kuvalla*, vrd ee *kahel pildil*) ning nähtuse esinemisageduse (sagedasemad sõnad ja vormid on altimad siirduma keelest teise, nt omandatakse küll esimesena eestikeelne *seal*, kuid hiljem on soome täpsed deiktilised lokaaladverbid *siinä*, *tuolla*, *tuossa*, *siellä* 'seal' üldisemad; soome kee les suhteliselt sagedasem inessiiv on kohati asendamas eesti adessiivi, soome väljendid *ei o*, *en oo* tõrjuvad mingil perioodil välja eesti eituse *ei ole* jne). Teraseid tähelepanekuid leidub töös Savo murde mõju kohta ning selle kohta, kuidas laste erinevad karakterid, hoiakud jm keelevälised seigad on põhjustanud nende erinevat keelelist arengut.

Kuigi kakskeelsus on nähtusena igivana ja seda esineb kõikjal, kus keeled ja rahvad kokku puutuvad, on ilmingut põhjalikumalt uurima hakatud 20. sajandil ja eriti pärast Teist maailmasõda. Varase kakskeelsuse uurimisel on S. Hassineni sõnutsi viimasel ajal fookuses olnud kakskeelsuse omandamine kui protsess, koodivahetus ja selle mõjurid, keelelise sisendinfo ja koodide ühinemise vastastikune sõltuvus ning keelte järkjärguline eristumine. Ala ühendab eri teadusi: lingvistikat, psühholoogiat, sotsioloogiat, pedagoogikat, antropoloogiat. Seniste teadustulemuste puuduseks on vähene

üldistuskõlblikkus: enamik uurimusi on olnud ühe konkreetse juhtumi kirjeldused ja terminikasutus tööst töösse erinev. Laiemal materjalil põhinevaid varase kakskeelsuse uurimusi on tehtud või teoksil saksa-prantsuse kakskeelsusest Saksamaal, inglise-hispaania kakskeelsusest ja Belgia mitmekeelsusest. Peaaegu üldse pole siiani uuritud mitmekeelsete laste keelepuudeid ega nende puuete ravi. Lastest sellist kaks- või mitmekeelsust, kus üheks keeleks on eesti keel, on uurinud Marilyn Vihman, Ellen Lipp ja Tiiu Salasoo (eesti-inglise) ning Els Oksaar (eesti-rootsi-saksa-inglise). Käsitatud on ka Soome tulnud eesti adoptiivlaste soome keele omandamist (Helena Sulkala artiklid ja tema juhendatava Saara Hintsala *pro gradu* töö) ning kirjutatud või kirjutamisel on veel mõni lõputöö oma laste eesti-soome kakskeelsusest (Kristiina Teiss Tampere, Mika Keränen Tartus). Eesti-soome simultaanse kakskeelsuse (ja ka laiemalt: kahe lähedase sugulaskeele simultaanse kakskeelsuse) kujunemist uurides teeb S. Hassinen tõepoolest rajaleidja tööd.

Toetudes muuhulgas Tove Skutnabb-Kangase ja Charlotte Hoffmanni töödele, loetleb autor eduka kakskeelsuse tingimusi: simultaanne kakskeelsus omandatakse kakskeelses peres, kakskeelsus omandatakse põhimõttel „üks keel – üks isik“, nii et laps ühendab teatava keele teatava kindla isikuga, kakskeelsusse suhtumine on peres ja ümbritsevas ühiskonnas positiivne ja sunnivaba, lapsel on võimalik kasutada mõlemat keelt meelepärases tegevuses nii täiskasvanute kui ka laste seltsis, vanematel on võimalik pühendada lapsele aega ja tähelepanu mõlema keele kontekstis.

Esialgu on S. Hassinen oma lastega emakeelt rääkima hakanud emotsionaalsetel kaalutlustel, tundes, et täiskasvanueas õpitud soome keel ei kata kommunikatiivseid vajadusi lapsega suheldes. Ei isa ega ema pole laste sündides midagi teadnud kakskeelsuse headest ega halbade mõjudest ning päevikumärkmeid on autor esialgu alustanud vaid selleks, et endale ja teistele tõestada, et laps suudab omandada esmakeelena kaht keelt samaaegselt. Nüüd, olles asja põhjalikult analüüsinud, mõnab autor, et valitud tee pole olnud kerge. Pingeid ei ole esile kutsunud mitte ainult täiskasvanute ebalev suhtumine laste kakskeelsusesse, vaid ka see, et lapsed ise on mingitel etappidel rohkem soovinud samastuda eestlastega, mingitel etappidel soomlastega. Kuigi lapsed oskavad praegu hästi nii eesti kui ka soome keelt, ei ole lugu sellega lõppenud: eesmärk on säilitada kakskeelsus soomekeelses keskkonnas elades ja soomekeelset haridust saades. Autori sõnusti on kakskeelsus rohkem kui keel või kultuurikontekst: see on elustiil ja elu sisu.

Sada nelikümmend aastat eestlust Krimmis

Ilmunud: Sada nelikümmend aastat eestlust Krimmis. – Eesti Leht 2001/4, 18–21.

7.–11. septembrini 2001 peeti Krimmis Ukraina eestlaste II suvepäevi. Korraldajad – Ukraina Eesti Selts ja Krimmi Eesti Kultuuriselts – tähistasid nendega ajaloolist tähtpäeva: 1861 olid Krimmi jõudnud esimesed väljarändajad Eestist. Eduard Vilde kirjeldab oma romaanis „Prohvet Maltsvet“ (1985: 375–376), kuidas raskest teekonnast vintsutatud ümberasujad, pärit enamasti Põhja-Eesti rannikualadelt, olid palunud Krimmi maadevalitsuselt elamiseks mõnd mereäärset kohta:

„Soov täideti. Mere-äärne maa-ala, 1150 tiinu suur, mida seltskonnale soovitati, seisis enne juba Kustav Maltsile antud nimekirjas ülal [---]. Samruk oli ta nimi. Mehed, kes läksid kohta sedamaid vaatama, leidsid eest maha jäetud tatari küla, mille mustad, madalad hurtsikud, mullaplonnidest ehitatud ja muldkatustega kaetud, seisis küll veel suuremalt osalt üleval, mis aga eluhoonete poolest hellitamatu eestigi talupojale midagi trööstlikku ei pakkunud. Kuid majade suhtes polnud sisserändajail Krimmis palju valida, – need olid, nagu nad teadsid, igal pool ühesugused viletsad; selle paiga muud küljed, mis mitmeti tulu töotasid, said seepärast otsustavaks. Maapind näis hea olevat ning küla külje all lainetav meri töötas leivakõrvast anda. Kalastust silmas pidades polnud asujail teist merelähedast kohta võtta. Kasutõotav oli ka küla asend mitme suurema ja vähema linna ligidal ja vahel: põhja pool Eupatooria, lõuna pool Sevastopol, idas Simferopol, ja kahe viimase vahel veel Bahtšisarai [---]. 1. novembriks 1861 jõudis asujate seltskond Feodossias Samruki külasse.“

Seekordsed eestlaste suvepäevad leidsidki aset Musta mere äärses Berego-vojes (omaaeagne tatari Samruk ja eesti Rannaküla). Ürituse põhisündmused toimusid Kiievi ülikooli 1990. aastate alguses valminud kuuekorruselises puhkekompleksis, mille arhitektuur ja olme olid nostalgilisi tundeid äratavalt nõukogudeaegsed. Lisaks kohalikule rahvale ja Peterburi, Moskva, Läti, USA

ja Kanada eestlastele oli kohale tulnud ka külalisi Eestist. Kooride, tantsijate ja pillimeeste hulgast paistis silma paljude ümberasujate kunagise kodukandi Lääne-Virumaa rahvas. Eesti valitsust esindasid Kaarel Tarand (tõi tervituse peaministrilt) ja Indrek Tarand (välisministri tervituse vahendaja).

Siinkirjutaja kuulus Eesti humanitaaridest ja riigiametnikest koosnevasse 45-liikmelisse reisiseltskonda. Viimase oli kokku kogunud Tartu ülikooli dotsent, haridusministeeriumi keelepoliitika nõunik Jüri Valge, kelle organiseerimissuutlikkus aitas üle saada kohalikest ebakindlatest oludest. Koos Krimmi ajaloolaste ja kodu-uurijatega peetud konverentsil räägiti näiteks eestlaste väljarändamisest (Jüri Viikberg), Krimmi tatarlastest (Ott Kurs), Siberi eestlastest (Mare Piho, Anu Korb), Vilde seostest Krimmiga (Ele Süvalep), aga ka Rootsi eestlaste keelest (Birute Klaas), Inglismaa eestlaste kultuurielust (Maia Madisso), Hiiumaalt Ukrainasse küüditatud rootslaste saatusest (Raimo Raag, Rootsi) ja Põhja-Norras elavast soome päritolu vähemusrahvast kveenidest (Helena Sulkala, Soome). Kohalikul surnuaial pidas mälestusjumalateenistuse ja jagas armulauda pastor Villu Jürjo. Puhkekompleksi ühte fuajeesse olid võõrustajad välja pannud eesti asunikke puudutava näituse Krimmi etnograafiamuuseumi ja ajalooarhiivi materjalide põhjal, samuti parkümmend maali kohaliku eesti päritolu kunstniku Valeri Kikase loomingust. Käidi ka teistes eestlaste külades (Krasnodarka, Aleksandrovka) ning tutvuti Krimmi ajaloo- ja kultuuripärandiga.

Krimm (25 500 km², 2,2 miljonit elanikku) kuulub praegu autonoomse vabariigina Ukraina koosseisu. See geopoliitiliselt tundlikus kohas asuv poolsaar oma kaunite randade ja mägedega ning viljakate, kuid põuakartlike stepimuldadega meenutab aeda, mille hoolimatu saabas korduvalt on puruks sõtkunud. Vene 18.–19. sajandi koloniaalvallutuse põhjalikkusest räägivad nood tühjaks jäänud tatari külad, kuhu oli vaja uusi Vene alamaid, kelleks teiste hulgas olid teorjusest vabaks pürgivad eesti talupojad. Nõukogudeaegsest survest torkab esimesena silma maakaart vägistatud kohanimedega: tatari nimed on hoolikalt asendatud venekeelsete ja nõukogudemeelsetega. Praegu on teeviitadel esimesel kohal ukraina keel.

Krimmis etnilist puhastust harrastanute hulgas on nii Stalin (krimmitatarlased, sakslased, tšehhid jt) kui ka Hitler (juudid, mustlased). Stalini käsul küüditati mais 1944 peamiselt Kesk-Aasiasse Usbekistani üle 200 000 krimmitatarlase. Eestlasi represseeriti küll kulakutena, kuid rahvusena jäid nad siiski Krimmi püsima. Krimmitatarlased rehabiliteeriti 1967, õigus tagasi

pöörduda anti neile formaalselt alles aastast 1988. Seadused on ilmselt ajast maas ja naasmine kulgeb isevoolu, tekitades uusi pingeid. Maailmas praegu paraku tugevnev islami ja kristluse vastasseis on selles kontekstis lisapaine. Hea on siiski, et rahvuslikud seltsid ja ühendused (peale krimmitatarlaste ka näiteks eestlased, sakslased, tšehhid, armeenlased, karaiimid) on koos demokraatliku kodanikuühiskonna tärkamisega taas jõudu kogumas. Iseseisvas Ukrainas ollakse ausse tõstmas varem vene keele poolt kõrvale tõrjutud ukraina keelt (praegune riigikeel) ja ukraina kultuuri. See on loomulik ja tervitatav protsess, mis aga vähemusrahvastele ja -kultuuridele (sealhulgas venelastele) tähendab kohanemisvajadust uue riikliku suurkultuuriga.

1989. aasta rahvaloenduse andmetel elas Ukrainas veidi üle 4000 eestlase, ligikaudu sama palju kui 1926. aastal, enne Stalini repressioone ja II maailmasõda. Ent kui 1926. aastal elas Krimmis veidi üle poole Ukraina eestlastest, siis 1989. aastal loendati Krimmis eestlasi 985, s.o 23% Ukraina rahvusaaslastest. Tänapäeva kohta siinkirjutajal täpsemad andmed puuduvad, kuid kohapealgi räägiti umbes tuhandest krimmieestlasest. Ukraina Eesti Selts asutati 1994 ja sellel on neli allühingut: Kiievis, Harkivis, Lvivis ja Krimmis. Kuigi ollakse vaid väike rahvakild üle 50-miljonilises suurriigis, on siiski südikalt hangitud toetust nii Kodu-Eestist kui ka Ukrainast ning esile tuleb tõsta eriti krimmieestlaste eestvõttel peetud esimesi Eesti päevi, mis toimusid juba 1998 Krimmi pealinnas Simferopolis.

„Moodsad välismaa põllutööriistad ja -masinad aitasid eesti asunikkuude majanduse nende siia-asumise kolmandal aastakümnel õitsele [---], ja nii mõnigi endine eesti suitsutare- ja savipõranda-elanik istus nüüd pehmel sohval, sirutas jalad kaunile põrandavaibale ning käskis poega või tüdart ajaviiteks harmooniumi või klaverit mängida, kuna talle ta vastas seisvast suurest püstpeeglist vastu vaatas isandamehe priske ja löbus nägu, kes müüis sügisel kolme kuni nelja tuhande rubla eest nisu [---]. Jõu kasvamise arengul ei unustatud muidugi ka korralikke avalikke hooneid muretsemata. Noorsoo harimiseks ehitati koolimajad, jumala palumiseks, et ta viljavoot võtaks õnnistada, palvemajad – kõik enam-vähem otstarbekohased kivihooned. Kösterkooliõpetajateks palgati kodumaalt parema eelharidusega jõud.“
(Vt Vilde 1985: 496–497.)

Vilde kirjeldatud õitsengust on ajalookeeristes järele jäänud vähe, kuid visa töörügamise tahet ja edasipüüdlikku vaimu on edasi antud põlvest põlve.

Assimilatsioon on praeguseks siiski jõudnud nii kaugemale, et eesti keelt oskavad hästi veel vanaemad, lapsed räägivad seda juba halvasti ja lapselapsed enam praktiliselt mitte. Tegevuse üks peasuundi on seetõttu eesti keele õpetamine lastele. Tundub, et eestlane olla on Ukraina praeguses situatsioonis uhke ja hea, ning seepärast on noored eesti keele õppimisest väga huvitatud. Suvel 2001 viibis väike salk Krimmi lapsi Muugal keelelaagris (vt ka Pajo 2001a, 2001b). Meie rühma kuuluvad ametmehed pidasid läbirääkimisi eesti keele õpetamise alustamise üle Aleksandrovka keskkoolis, kus 496 õpilase hulgas on 62 eesti päritolu last. Ida- ja lääne-eestlastest ning Eesti riigi suutlikkusest-suutmatusest väliseestlasi abistada räägiti ka kahel rongiseminaril, ühe teemaks eesti keele arendamise strateegia kodu- ja välismaal, teise teemaks eesti keele välisõpe. Nendest kokkuvõtet tehes kirjutab reisi kaasa teinud Mati Hint (2001: 11):

*„Jõuti järeldusele, et tuhatkond eestlast Krimmis, eestlased Venemaal, Sibe-
ris, Rootsis, Inglismaal, Kanadas, Ameerikas ja kus iganes on Eestile ja
eestlusele väärtuslik inimkapital. Ka tuhandete väliseestlaste kojupöördum-
ine ei päästaks Eesti rahvaarvu kodumaal, küll aga võib eesti diasporaa
levitada Eesti tundmist ja mõistmist ning anda väljapaistvaid inimesi eesti
kultuurile, teadusele, poliitikale, majandusele.“*

Kirjandust

Eesti Entsüklopeedia 5. ja 10. Tallinn 1990 ja 1998, s.v. Krimm, Krimmi oblast, Ukraina.

Hint, Mati 2001. Ida ja Lääs globaal-eestluses 2. – Eesti Päevaleht 11.10, lk 11.

Крымские эстонцы 2001. [Krimmi etnograafiamuuseumi ja Krimmi Eesti Kultuuri-
seltsi poolt publitseeritud voldik.]

Kulu, Hill 1992. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu:
Tartu Ülikool.

Pajo, Helgi 2001a. Krimmi lapsed avastavad esivanemate sünnimaad. – Virumaa
Teataja 26.07.

Pajo, Helgi 2001b. Külarahvas kutsus virulasi tagasi. – Virumaa Teataja 20.09.

Vilde, Eduard 1985. Prohvet Maltsvet. Tallinn: Eesti Raamat.

Soome eestlastest soome-eestlasteks

Ettekanne Emakeele Seltsi keelepäeval Oulus 22. novembril 2008.
Ilmub esimest korda.

Soome rahvastikuregistrikeskus avaldab igal aastal statistilisi kokkuvõtteid Soome elanikkonna kohta. Praegu on saadaval rahvastikuandmed aastate 2006–2007 vahetuse kohta. Väljaandest „Taskutieto 2007“, mis on selle nime all kättesaadav internetist¹⁵, saame teada, et 2006.–2007. aasta vahetusel elas Soomes kokku 5 276 955 inimest. Inimesi, kelle emakeeleks oli mingi muu kui soome keel, elas sel ajal Soomes veidi üle 448 000 ehk 8,5% kõigist elanikest. Eesti emakeelega inimesed moodustasid nende seas suuruselt neljanda rühma, meid oli ligi 17 500 ehk 0,3% kõigist elanikest ja ligi 4% mittesooomekeelsetest. Eestikeelsetest rohkem elab Soomes rootsi ja vene emakeelega inimesi, rootsikeelseid ligi 290 000 (5,5% kõigist ja ligi 65% mittesooomekeelsetest) ning venekeelseid veidi üle 42 000 (0,8% kõigist ja 9,4% mittesooomekeelsetest).

Et rootsi keel on soome keele kõrval Soome teine ametlik keel, siis on tegelik muukeelsete hulk Soome elanikkonnas väga väike, alla 160 000 ehk 3% kõigist elanikest (siinkohal ei ole arvestatud soomerootsi ja riigirootsi erinevust ega soome-rootsi kakskeelsete olemasolu). Kõigist muukeelsetest on eestikeelseid 11%, meist rohkem on muukeelsete hulgas vaid venekeelseid (ligi 27%). Olgu möödaminnes öeldud, et venekeelseid elanikke tuli 2007. aastal Soome veel veidi üle 3000. Kui arvesse võtta ka Soome suvekodud ostnud ja Soomes käivad Vene turistid (üle 2 miljoni külastuse aastal 2007), siis polegi nii üllatav, et Soomes kaalutakse kuuldavasti venekeelsete TV-uudiste ja muudegi venekeelsete televisioonisaadete alustamist, et kergendada venekeelsete uusasukate kodunemist Soomes (Alanen 2008).

Pärast seda, kui Eesti 2004. aasta 1. mail liitus Euroopa Liiduga, on eestikeelsete püsielanike arv Soomes kasvanud, kuigi kaugelgtki mitte nii palju,

¹⁵ Sellise nimega väljaannet enam internetist ei leidnud; andmeid Soome rahvastiku kohta võib praegu leida Soome statistikakeskuse (Tilastokeskus) kodulehelt: <http://tilastokeskus.fi/>

nagu rääkisid omaaegsed soome tondijutud. Näiteks aastate 2004.–2005. vahetusel elas Soomes ligi 14 000 (13 784) eesti emakeelega inimest (Laanekask 2006: 55); 2007. aasta lõpus on eesti emakeelega inimesi Soomes elanud juba peaaegu 20 000 (19 812). Üldistavalt võib öelda, et Soome eestikeelsete elanike arv on pärast seda, kui Eestist sai EL-i liige, kasvanud igal aastal umbes 2000 inimese võrra. (Alanen 2008.)

Arvud on veidi teistsugused, kui vaadelda, kui palju elab Soomes alaliselt välismaa kodanikke (soome keeles *ulkomaalainen*): neid elab Soomes veelgi vähem kui muukeelseid, nimelt veidi üle 120 000 ehk 2,3% kogu elanikkonnast. Venemaa kodanikke elas Soomes aastavahetusel 2006–2007 üle 25 000 (ehk ligi 0,5% rahvastikust) ja Eesti kodanikke veidi üle 17 500 (ehk veidi üle 0,3% rahvastikust). Torkab niisiis silma, et venekeelsed Soome elanikud on usinasti taotlenud Soome kodakondsust ja selle ka saanud, teisalt teame aga, et Eesti kodanike hulgas Soomes on ka vene emakeelega inimesi (nagu ka nt Soomes elavate Ukraina, Valgevene, Kasahstani või muude Nõukogude Liidu lagunedes iseseisvunud või taasiseseisvunud riikide kodanike seas). Suurim välismaalaste rühm Soomes on ikkagi Venemaa kodanikud (ligi 21% kõigist välismaa kodanikest), suuruselt teine rühm on Eesti kodanikud (üle 14%). Siinkohal on huvitav mainida, et Venemaa kodanike suhtarv välismaalastest on võrreldes aastavahetusega 2004–2005 veidi langenud (tollal ligi 23%) ja Eesti kodanike suhtarv veidi tõusnud (tollal ligi 13%; vrd Laanekask 2006: 56–57).

Eeltoodud arvudesse tuleb muidugi suhtuda ettevaatlikult. Väga tõenäoliselt on eestlasi Soomes rohkem, eriti neid, kes töötavad Soomes mingi Eesti tööjõuvahendusfirma kaudu lühemat aega. Arengusuuna ligikaudse ettekujutuse need arvud ometi ehk annavad. Igal juhul on eestlased siin Soome mõõtkava järgi tähelepanuväärne uusasukate rühm, kellest tõenäoliselt miljalgi kujuneb uus ametlik vähemusrühm. Riigibürokratia veskid jahvatavad aeglaselt, uus rühmaidentiteet tekib kindlasti kiiremini.

Soomes elavad eestlased on üpris heterogeenne rühm. See, kes Soomes on eestlane (*virolainen*) või ei ole eestlane, sõltub sellest, kes määratleb. Kui Soome piiri ületades passi või ID-kaarti näidata, siis on „eestlased“ kõik Eesti kodanikud, sõltumata nende etnilisest taustast, ja Soome kodanikust eestlane on muidugi *suomalainen*. Kollase ajakirjanduse krimisõnumites on „eestlased“ kõik need, kes on tulnud Eestist. Soome sotsiaal- ja tööjõuasutuste silmis on osa Eestist (ja mujaltki, eriti Venemaalt) tulnud ingerisoomse tagasi-rändajad, kellel on teatud erilisi sotsiaalseid õigusi.

Meie ise peame eestlaseks ennekõike inimest, kelle juured on Eestis, kes oskab eesti keelt ja kes ise arvab, et ta on eestlane. Just eesti keele võimalikult hea oskus on nii Eestis kui ka mujal elavate eestlaste identiteedi tähtis osa.

Oma osa uue rühmaidentiteedi kujunemises võiks olla ka ajalool. Suhtlemist Soome lahe põhja- ja lõunakalda elanike vahel on romantiliselt nimetatud sama vanaks, kui Soome laht ise. Kindlaid ajaloolisi teateid on eestlaste siirdumisest Soome 14. sajandil, kui Saare-Lääne piiskopkonna asukaid on paganud Turu ja Viiburi kanti. Tõenäoliselt ja osalt veelgi vanematest kontaktidest Eestiga räägivad paljud *Est-* või *Vir(o)*-algusega kohanimed Soome lõunarannikul, Lõuna- ja Kagu-Soomes. Riho Grünthali ja Raimo Raagi järgi leidub *Est*-algusega kohanimedid kõige rohkem Uusimaal, aga ka Turu saarestikus ja Ahvenamaal. Nende hulgas on nii vesistutega liituvaid nimesid (*Estgrunden, Estholmen, Estnäs, Estviken* jt) kui ka muid toponüüme (*Estbaka, Estberget, Estmossen* jt). Esimene *Est*-algusega külanimi on teada aastast 1500, *Estby* küla Kirkkonummi kihelkonnas Helsingist lääne pool. Kui *Est*-algus on omane rootsikeelsetele aladele, siis *Vir(o)*-algust esineb soomekeelsetel aladel. Aastast 1336 on teada nimi *Viirlax*, hiljem tuntud kui Kagu-Soome rannikul asetsev kihelkond *Vironlahti*. 1413 on Porvoo rootsi-soomekeelsel segaasustuselal paiknenud *Virvik*, 1486 on Hämeenlinna lähedal olnud koht nimega *Vironkoski*. Kõige rohkem leidub seda tüüpi kohanimedid just Kagu-Soomes, Soome lahe ja Laadoga vaheliselt alal, aga ka Lõuna-Soome sisemaal kuni Turuni välja. Muidugi tuleb arvestada seda, et sellised kohanimed ei pruugi viidata eestlastest asukatele Soomes, vaid ka soomlaste või soomerootslaste Eesti-kontaktidele või Rootsile kuulunud Eesti- ja Liivimaa kõigile asukatele, sh ka eestirootslastele, liivlastele või koguni lätlastele. (Grünthal 1997, Raag 1995, 1999.)

18. sajandil, Põhjasõja aegu ja hiljemgi põgenes eestlasi sõja, katku ja tugevneva pärisorjuse eest Soome, Uusimaale, eriti Kirkkonummi, Porvoo ja Pernaja kihelkondadesse (Raag 1999: 29). Ka hilisem ränk teoorjus sundis otsima soodsamaid olusid. Muidugi meelitasid rannaelanikke ka Soome lõunaranniku kalarohked veed. Nii on nt teada, et 1760–1820 on Pernaja kihelkonda siirdunud elama umbes 40 eesti peret (Puntila 1992: 282); Porvoo kihelkonda kuuluvas Pirttisaari saarerühmas on 18. sajandil ja 19. sajandi algupoole räägitud peamiselt eesti keelt. Kirkkonummi kihelkonna ühes protokollis öeldakse 1795. aastal, et kihelkonna väike soome kogudus koosnenud põhiliselt „Venemaa poolelt paganud eestlastest“. Noorte meeste ärähüppamine lisandus

siis, kui 1796. aastast peale hakati eesti, läti ja liivi talupoegade seast võtma nekruteid Vene armeesse, sest teenistusaeg oli kohutavalt pikk, 25 aastat. Kui 1809 sai Soomest Venemaa osa, siis muutus selline pagemine probleemsemaks, põgenikke võidi tagaotsimise korral välja anda. Soome ja Eesti ühendused ja olud said vastastikku tuttavamaks tänu sellele, et vähemalt keskajast peale harrastati Soome lahe vastaskallaste vahel nn sõbrakaubandust: Soome räimed ja tõrv Eesti vilja, hiljem ka kartuli ja viina vastu. Eestlaste peamine elatusala uuel kodumaal oli merekalapüük. Vilja, hiljem ka kartulit hangiti vahetuskaubana kas Soome sisemaalt või siis sõbrakaubanduse raames Virumaa randadelt (Viinistu, Pärispea, Käsma, Kuusalu, Kunda), kus mitmetel oli koguni sugulasi. Varasemad ümberasukad enamasti sulandusid kohalikkude rahvastikku, alles rahvusliku iseteadvuse kasv 19. sajandi teisest poolest alates lõi eeldused eestluse paremaks säilimiseks ka Eestist väljaspool. (Raag 1999: 29–31, Talve 1979: 106, Troska 1998: 230–232, Elstrok 1999.)

1863. aastal jõustus Venemaal uus passiseadus, mis muutis väljarändamise kergemaks; ka liiklusolud paranesid (Raag 1999: 38). Poole aastasaja vältel kujunes Peterburist „suuruselt teine eesti linn“: nimelt on Raimo Pullati (1981: 17) andmeil seal 20. sajandi algul elanud ligi 50 000 eestlast. Ka soomlasi oli Peterburis palju; Peterburi oligi üks eesti-soome kokkupuutepunkte. Eestlasi siirdus ka Helsingisse ja Viiburisse. 20. sajandi muutuste revolutsioonilised tuuled tõid Helsingisse mitmeid Eesti poliitikuid ja haritlasi: Konstantin Päts, Mihkel Martna, Otto Strandmann, Jaan Teemant, Hella Murrik (hilisem Wuolijoki), Gustav Suits, Villem Grünthal-Ridala, Johannes Aavik, Friedebert Tuglas, Aleksander Tassa – kõiki neid võis sajandi alguse mingil ajavahemikul kohata Helsingis. Rahvusaated olid tollal eriti kõrges hinnas, nii et tekkis eestlaste kolooniaid ja seltseühendusi. Eesti sotsialistide ühendusel, mis tegutses Helsingis 20. sajandi algul, oli 40–50 liiget. 1903 rajati Helsingi Eesti Heategev Selts, mis oli nime poolest tagasihoidlik heategevusselts, tegelikult aga koondas Hella Wuolijoe sõnusti „revolutsioonilise Eesti kõiki varjundeid“. 1906 asutasid Kaarle Krohn ja Gustav Suits Soome-Eesti Liidu; juhtkonda kuulusid ka Hella Murrik, Villem Grünthal-Ridala ja Lauri Kettunen. Liit püüdis olla rõhutatult akadeemiline ja apoliitiline ning pidas üheks oma ülesandeks muuta Soomes valitsevaid hoiakuid Eestile ja eestlastele soodsamaks. (Raag 1995: 348–349.)

Tolleaegsel eestlaste ümberasumisel Soome võis põhjuseks olla ka majandusheaolu saavutamine. Nt siirdus aastal 1906 üheksa eesti peret Virumaalt

Kuusalus Soome lõunarannikul asetsevasse Pernaja kihelkonda. Nad ostsid endale talukohad rootsikeelses Kabböle külas. Osa neist loobus ettevõtmisest ja läks tagasi Eestisse, kuid nende asemele tuli teisi eesti peresid. Esimese maailmasõja lõpus elas seal 12 eesti peret, 70–80 inimest. Külas tegutses eesti selts ja laulukoor, loeti eestikeelseid lehti, asutati eesti raamatukogu. Omavahel räägiti eesti keelt, pühitseti eesti tähtpäevi, söödi eesti toite, ka sidemed kodumaaga püsisid tihedad. Mõned aastad tegutses ka eestikeelne laste suvekool. Kohalikud elanikud suhtusid eestlastesse umbusklikult: kardeti sotsiaalhoolde kulude kasvu, kommunistlike aadete levitamist, soome-eesti asustuse levikut rootsikeelsel alal jne. Keeluseaduse ajal vaenati ka salakaubavedu, ja tõepoolest osales aastatel 1919–1932 mõni külamees piirituse toimetamises janusesse Soome, nii et küla hakati koguni pilkavalt nimetama Kanisterbõleks. Osa külaelanikke säilitas pärast Eesti iseseisvumist Eesti kodakondsuse ja elas Kabböles elamisloaga; mõned palusid Soome kodakondsust alles Teise maailmasõja aegu ning osa juba Soome kodakondsuse saanud eestlasi pidi pärast Teist maailmasõda uuesti kodakondsust taotlema. Teise maailmasõja ajal hakati Kabböle eestlastesse suhtuma leebemalt; tasapisi toimus ka assimilatsioon, mille üks mõjutajaid oli rootsikeelne külakool, ja lisandus ka eesti-rootsi segaabielsid. Soome keelt oli mõnevõrra osatud juba enne Soome tulekut, kohanimedest kasutati meelsamini soome variante ja mõni eestikeelnegi oli kasutusel, nt *Hanekari*, *Kaljula*, *Mardisaar*, *Pikkniit* jt. Keelekasutus on selles uusasukaterühmas üpris tavapärane siirdlastele: esimene põlv oskas eesti keelt palju paremini kui rootsi keelt ja vanimad asukad ei õppinudki rootsi keelt ära; teine, Kabböles sündinud põlvkond rääkis omavahel enamasti rootsi keelt, kuid oskas ja kasutas ka eesti keelt; kolmas põlvkond oli juba peaaegu täielikult rootsikeelne. Tuntuim Kabbölest pärit eestlane on Aleksander Warma (1890–1970), kelle isa kuulus Kabböle eestlaste esimesse põlvkonda. Warma sai kaptenihariduse Käsmus, Narvas ja Riias, osales Eesti Vabadussõjas, õppis Tartus õigusteadust ja hiljem oli Eesti diplomaat. Ta oli Eesti suursaadik Soomes rasketel aastatel 1939–1940, kuni Soome lõpetas Eesti suursaatkonna tegutsemise Soomes, kui Nõukogude Liit Eesti okupeeris. 1944 siirdus Warma Rootsi, kus ta muuhulgas tegutses Eesti eksilvalitsuse peaministrina. Kabbölelaste keelt, kohanimesid, inimesi ja olusid on kirjeldanud nt Matti Punntila (1992), Seppo Suhonen (1980) ja Sven Boman (2003), kelle kirjutistele eelnevas toetusin.

1917. aastal elas Soomes alaliselt kokku umbes 2000 eestlast, neist 800 Helsingis, 400 Viiburis, 80 Kabböles, ülejäänud mujal (Nigol 1918: 78).

1920. aastate lõpus elas Soomes umbes 1500 eestlast, neist 300–400 Helsingis (Kulu 1992: 123). 1920.–1930. aastatel tegutses Helsingis lühemat või pikemat aega mitu eesti seltsi, nt Soome-Eesti Üliõpilasklubi, Helsingi Eesti Haridusselts, Soome-Eesti Liit, Helsingi Eesti Selts. Osa seltsitegevusest oli suunatud Eesti-Soome suhete edendamisele, osa eestlaste identiteedi alalhoidmisele Soomes. Ometi kirjutab 1929. aasta Välis-Eesti Almanak Helsingi eestlaste kohta pessimistlikult (Praagli 2008: 159 järgi): „Helsingi Eesti Seltsi liikmete arv kõigub saja inimese ümber. Paljud vanemad perekonnad on üle läinud Soome kodakondsusesse. Suurem osa eestlastest elatab oma peresid ja endid mitmesuguste käsitöödega. On ka väikeäri-omanikke. Käesoleval ajal on väheseks jäänud kõrgema haridusega Eesti element. Needki vähesed, kes siin olemas, on Eesti asjale kui kustunud lambid. Rohkesti eestlasi on abiellunud soomlastega ja perekonnakeeleks kujunenud Soome keel. Siin sündinud eestlaste lapsed on enamasti keele ja vaimu poolest soomestunud ja Eesti on muutunud neile võõraks ja tundmatuks maaks. Seltsil ei ole selleks jõudu jätkunud, et seda nähet kõrvaldada ja Eesti keelt-meelt päästa.“

Alates 1930. aastatest on Eesti kodakondsusega isikute arv kahanenud (vt tabel 1). On mindud kas tagasi Eestisse, siirdutud mujale või taotletud Soome kodakondsust (Praagli 2008: 159–160).

Tabel 1. Eesti kodakondsusega isikute arv Soomes 1930–1944

Aasta	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1941	1942	1943	1944
Arv	1320	1154	776	821	687	681	636	607	556	425	350	361	277

Tabelis ei kajastu eestlaste arvu järsk tõus Soomes Teise maailmasõja ajal, kui umbes 3000 eesti meest teenis vabatahtlikuna Soome maa- ja merevägedes. Enamik neist oli Soome põgenenud ja vabatahtlikult sõjaväkke astunud 1943. aastal pärast seda, kui kaotama hakkav Saksamaa oli Eestis välja kuulutanud viie aastakäigu sundmobilisatsiooni. Sooviti seista oma maa vabaduse eest, kuid mitte Saksa armees. 8. veebruaril 1944 loodi eestlastest koosnev 200. jalaväerügement, kes osales Soome Jätkusõjas, mh Karjala maakitsusel. Sõja käik kulges paraku nii, et NL-ist sai Soome liitlane; augustis 1944 saadeti rügement laiali. Relvad tuli loovutada Soome armeele. Võis jääda tsivilistina Soome, siirduda Rootsi või minna tagasi Eestisse, et seal kaitsta Eestit pealetungivate NL-i vägede eest. Osa läks kohe või hiljem Rootsi, umbes 1700

soomepoissi viidi 19. augustil 1944 laeval Hangost Eestisse tagasi ja koges üpris karmi saatust: nad kas sundliitusid Saksa armeega ja surid kaitselahingutes, põgenesid taas Nõukogude okupatsiooni eest, surid metsavendadena Eestis või vangidena Nõukogude vangilaagrites. Vähestel õnnestus sellest hakkmasinast pääseda eluga. Eestis algas okupatsioon uuesti sügisel 1944 ja ka Soome oli pidanud leppima karmide rahulepingutingimustega, mille kohaselt muuhulgas eestlasi Soomes käsitati kui Nõukogude Liidu alamaid, kes tuli sellele riigile välja anda. Teise maailmasõja aegu Soome jäänud eestlasi oli väga vähe ja need, kes kuidagi siin elasid, üritasid olla rohest madalamad. (Praagli 2008: 160.)

Eesti keelevähemusrühma taaskujunemine algas tasapisi 1960. aastate keskel, pärast seda, kui president Urho Kaleva Kekkonen oli käinud Eestis ja 1965 taas algas laevaliiklus üle lahe. Kahekümne aasta jooksul oli tõhus nõukogude süsteem loonud järsu elatustasemekuristiku Soome ja Eesti vahel; neis oludes on tüüpiline, et abielu kaudu tuli Eestist Soome põhiliselt naisi. Esimesed mulle kätte puutunud andmed eesti keelt emakeelena kõnelevatest inimestest on aastast 1986, siis oli meid Soomes 465 ja ligi 80% olid naised (Kulu 1992: 125).

1990. aastatest peale hakkas eestlaste arv Soomes järsult kasvama (vt tabel 2). Andmed olen noppinud Soome statistikakeskuse (Tilastokeskus) kodulehelt, arvutused olen teinud ise.

Nõukogude Liit rebenes kõigist õmblustest, Soome otsustas võimaldada tagasi siirduda ingerisoomlastel, keda muuhulgas elas arvukalt ka Eestis, osalt venestunudena või eestistunudena. Soome tuli 1990ndate alguses teisigi Eesti elanikke, kannustajaks osalt hõimuvaimustus, osalt töö- või sõprusuhted, enamasti aga suurima taganttõukajana loomulik soov saavutada majanduslik kindlus ja turvalisus, mis Eesti ägedas sotsiaalses muutumises oli tugevalt kõikuma löönud. Paradoksaasel kombel sattus just see pürgimus Soome majanduskriisi aega, kui töötuks jäämine kollitas ka põhielanikkonda. Nii kujunes uusasukate elu mõnevõrra keerukaks, sest immigrantide kuvand avalikkuses kippus olema negatiivne, eriti kuna seoses majandusmurranguga ja elatustasemevahega Eesti ja Soome vahel sigines ka seadusvälist, varimajanduslikku tegevust: prostitutsiooni, alkoholi ja narkootikumide salakaubandust jms. Ikkagi võime öelda, et Soome eestlaskond taaskujunes 1990ndate algusest peale.

Tabel 2. Eesti emakeelega elanikud Soomes 1986, 1990–2004, 2006–2007

Aasta	Eestikeelsete arv	Kasv võrreldes eelmise ajavahemikuga	Kasv võrreldes eelmise ajavahemikuga (kordades)
1986	465		
1990	1394	929	3
1991	4045	2651	2,9
1992	5879	1834	1,5
1993	7336	1457	1,2
1994	8157	821	1,1
1995	8710	553	1,07
1996	8876	166	1,02
1997	9294	418	1,05
1998	9654	360	1,04
1999	10 024	370	1,04
2000	10 176	152	1,02
2001	11 088	912	1,09
2002	11 932	844	1,08
2003	12 748	816	1,07
2004	13 784	1036	1,08
2006	17 483	3699	3,6
2007	19 812	2329	1,3

Muidugi elab eestlasi kõige rohkem seal, kust Eestisse on vähem maad ja kus samas on ka rohkem sobivaid töökohti: Helsingis ja selle ümbruses, Varsinais-Suomis ja Pirkanmaal (Tampere ja selle ümbrus); Praakli (2008: 161) järgi elab selles kandis üle poole Soome eestlaskonnast. Oulu piirkonnas elas 2007. aastal kokku 224 000 elanikku, neist välismaa kodanikke umbes 1,4% ja neist omakorda eestlasi umbes 3%. Oulu piirkonnas (Oulu, Kiiminki, Kempele, Oulunsalo, Haukipudas, Lumijoki, Ylikiiinki, Hailuoto, Muhos, Liminka, Tyrnävä) elab siis veidi alla 100 Eesti kodaniku. Kummaline on muide, et Oulu linnas endas on Eesti kodanikke statistika järgi alla viie, sest Oulu koduleheküljel olev graafik eestlasi Oulu välismaalaste hulgas ei näita. Emakeelel põhinevaid Oulu kandi andmeid ma ei jõudnud tänaseks statistikaookeanist (Tilastokeskus) välja õngitseda, võib-olla oleks emakeele järgi vaadates meid siinkandis veidi rohkem.

Immigrante puudutav sotsioloogiline uurimus on Soomes 1990. ja 2000. aastatel korduvalt tõdenud, et praktiliselt on immigrandid viimased, kes

saavad tööd, ja esimesed, kes peavad töölt lahkuma, kui üldine majandusolukord halveneb. Aastatel 1989–1992 suurenes immigrantidest asukate hulgas töötute hulk peaaegu kaks korda ja oli 1994. aastal 53% (kogu elanikkonna hulgas 17%); aastal 2001 oli töötuid immigrante 31% ja kogu elanikkonna hulgas 9%. On uuritud immigrantide olukorda Oulu kandi tööturul ja sõnastatud immigrantide probleeme Soomes: esmatähtis on soome keele oskus, mis peab tulevasele tööandjale andma märku usaldusväärsuse ja selle kohta, et inimene tööpoolest soovib end siduda Soomega, soomlusega ja oma tööülesandega. Teiseks peaks immigrantist tööotsijal olema vormiline pädevus, Soome nõuetele vastav täienduskoolitus ja ka Soomes saadud sobiv töökogemus. Päritolumaa töökogemust Soome tööjõuturul üldiselt kuigi kõrgelt ei hinnata. Lisaks peaks olema soomlastest soovitajaid ja Soome tööelule vastavaid hoiakuid, kultuurilisi ja sotsiaalseid oskusi. Immigrandi jaoks on selline kultuuriliste ja sotsiaalsete oskuste rõhutamine väga raske, eriti kuna nõuded on kategoorilised, kuid nende sisu on ebamäärane. Keelenõue võimaldab õigupoolest tagasi lükata kõik mitte-emakeelsed soome keele rääkijad, samuti võib tagasi lükata kõik need, kes väheselgi määral erinevad põhielanikkonna sotsiaal-kultuurilisest taustast. Just seepärast on immigrandi risk kõrvale jääda suurem veel teiseski põlves ja just see on ka üks suuremaid põhjusi immigrantide kiireks assimilatsiooniks (ja seda mitte ainult Soomes). Soome statistikakeskuse uurimuse kohaselt oli aastal 2002 kogenud tööd otsides kõrvaletõrjumist pooled somaallased ja iga neljas venelane, eestlane ja vietnamlane, sageli juba siis, kui helistamisel oli selgunud, et tegemist pole sünnipärase soomlasega. Viimasel ajal on olukord väiksemapalgalistel tööaladel siiski muutuma hakanud. Seal, kus immigrante on rohkem, on teatud tööaladel juba ka teatud immigrante rohkem. Nt Helsingis on restoranides Aasia päritolu inimesi, koristamas aafriklasti; endisest Nõukogude Liidust pärit immigrantid on mh kesktaseme sotsiaal- ja meditsiinitöötajad, autojuhid ja ehitajad. (Vt lähemalt Laanekask 2006: 64–65.)

Ühes uurimuses 2000. aastate algusest võrreldi venelaste, eestlaste, somaallaste ja vietnamlaste toimetulekut Soome tööjõuturul. Selgub, et eestlased saavad kõigele vaatamata hakkama üsna hästi. Nende töösuhete arv ja osalise tööajaga töötamine, samuti oht töötuks jääda olid enam-vähem samasugused kui soomlastest töötajatel. Eestlased tunnevad teistest immigrantidest sagedamini, et neid töökollektiivis hinnatakse. Ka oma palka peavad nad tööpanusele vastavaks samavõrra kui soomlastest töötajad. Eestlaste head

seisundit Soome tööjõuturul on seletatud hea soome keele oskusega ja kultuuride suhtelise lähedusega. (Paananen 2005.)

Oulu eestlaste hulgas on muusikaõpetajaid, muusikuid, IT-inimesi, ametnikke, meditsiinitöötajaid, ülikooliteadureid, üliõpilasi, võõrkeeleõpetajaid, sporditreenereid... Iseoma viieteistaastase kogemuse põhjal tean, et eestlaste hulgas on ka selliseid, kes pendeldavad kodumaa (Eesti) ja töökohamaa (Soome) vahel, nautides kummagi maa häid pooli; muidugi on selliseid rohkem lõuna pool, kuid mõni pendelrändur elab siingi. Samuti tundub mulle, et tasapisi on tekkima hakanud soome-eestlase identiteet. See avaldub suhtlusvõrgustike tekkes ja seltsitegevuses (Tampere Eesti Klubi, Kotka Eesti Selts, Turu Kandi Eestlased, Lappeenranna Eesti Selts, Oulu Eesti Klubi, Soome Eestlaste Liit jne), väljaannetes (Eesti Leht, Binokkel, Soome Eestlaste Liidu ja kohalike seltside koduleheküljed). Tüüpiline tegevus on jõulupeo, maipühade ja Eesti Vabariigi aastapäeva pidamine, on korraldatud ka eesti lasteringe ja peetud suvepäevi. Identiteedi üheks näitajaks on ka keeles kujunev omapärane väljendusviis, mida meil tuleks aktsepteerida vähemasti seal, kus pole tegu avaliku ja ametliku eesti keele kasutamisega.

Soome eestlaste suhtlusvõrgustikke ja keelt on Tampere kandi eestlaste näitel uurinud Kristiina Praakli (2008). Ta on lindistanud 25 Tampere eestlanna keelt ja kaardistanud nende suhtlusvõrgustikke. See on omavahel aktiivselt suhtlev seltskond, mille üheks keskpunktiks on Tampere Eesti Klubi. Tampere eestlaste igapäevaellu kuulub kaks keelt: emakeel eesti ja uue elukohariigi keel soome. Situatsioon on immigrantidele tüüpiline: emakeele kasutusvõimalused jäävad üldiselt mitteformaalsetesse piiridesse (pere, sugulased, suhtlusvõrgustikud). Kõik uuritavad on kaks- või mitmekeelsed, s.t kasutavad igapäevaelus suhtlemiseks kaht või rohkemat keelt. Põhisuhtluskeelteks on eesti ja soome keel, mida kasutatakse vähemalt kolmes kombinatsioonis:

- 1) ainult eesti keel (nt eestlaste rühmas suheldes);
- 2) ainult soome keel (väljaspool eestlaste rühma, soomlaste ja teistega suheldes);
- 3) eesti ja soome keel, mis vahelduvad vestluse jooksul sõltuvalt vestlusesituatsioonist, -partneritest, -teemast jne.

Ka omavahel suheldes kasutavad Tampere eestlased sageli soomekeelseid sõnu ja väljendeid eesti keele sees või lähevad üle soome keelele. Põhjused võivad olla nt referatiivsed (antakse edasi mõnd soomekeelset vestlust või

situatsiooni), soomekeelsete vestluspartnerite osalemine vestlussituatsioonis, sõnavaratühikud, eestikeelse vaste ununemine vms. Sellist koodivahe- tust võivad põhjustada nt töö ja õpingutega seostuv (soome *hallinto, yrittäjä, mestari, liikevaihtoveronumero, varajäsen, monikulttuurinen, työkokeilu, laitos, ylioppilaskirjoitukset, liiketalous* jms) või siis soome kultuurile oma- sed sõnad (*pikkujoulu, hiihtoloma, porkkanalaatikko, mustamakkara, sima* jts). Küllap igaüks Oulu eestlastest on harrastanud samasugust keelekasutust, olgu aga siiski järgnevas mõned näited Praakli artiklist:

- *olen tõlkind vene keelest, need suured rekkakuskit on venelased*
- *maahanmuuttajatele on oma kool. Nad lähevad sinna nagu harjutama ja [---] siis need õpetajad ütlevad siis, kuna need lapsed võivad minna õigesse kooli*
- *isegi Valkeakoski Sanomites kirjutati. Ja üliopistollises sairalas on eestlasi ja*
- *Ma ütlen sulle nüüd ühe sõna aga ma ei tea, kuidas ta on eesti keeles ja ma usun, et eesti keeles on olemas selline sõna nagu aliurakoitsija*
- *käis mingi ... külalis siuke külalisohja(a)ja*
- *need said siis oma nagu tuomio said kuskil*
- *No seda ma olen kuulnud just kaheksakümnendate alguses tulnud nendelt eestlannadelt et et kui nad tulid siis mees ütles et et nüüd maassa nagu maan tavalla et räägid soome keelt kui me oleme siin*

Keeles leidub ka otsetõlkeid, nt *nõrk enesetunne*, vrd soome *heikko itsetunto* 'vähene enesekindlus', *läbi käima*, vrd soome *käydä läpi* 'läbi vaatama' jms. Sageli on kõnes ka soome partikleid: *joo, niin, kyllä*, soome fraseologisme (*ojast allikasse* 'vihma käest räästa alla') jm.

Mis puutub kultuurilisse kohanemisse Soomes, siis seda on Soome eest- laste seas uurinud Eve Kyntäjä (1997, 2000, 2004). Toetudes 1990. aastatel tuntuks saanud nelikliigendusele John W. Berry töödes, on ta toonud näiteid eestlaste assimilatsiooni, separatsiooni, marginaliseerumise ja integratsiooni kohta Soomes.

- Assimilatsioon (sulandumine põhirahvastikku, oma etnilise identi- teedi minetamine), nt kaheksa aastat Soomes elanud võõrkeeleõpe- taja: „*Mul ei ole enam midagi tegemist eestlastega, olen nüüd Soome kodanik ja korralik inimene.*“
- Separatsioon (eraldumine, kõige uue tõrjumine, tagasitõmbumine oma kitsasse rühma), nt kuus aastat Soomes elanud lasteaednik: „*Soomes on kõik viletsam kui Eestis. Tallinna tuttavad imestavadki,*

et mida sa seal Soomes teed, kuidas sa suudad seal elada. Ja need soomlased peavad meid ikka veel nõukaaegseteks, ei jaksa neile sele-tada ... ja ometi on meie inimesed palju haritumad kui soomlased.“

- Marginalisatsioon (eemalejäämine kummastki rühmast, nii oma al-gupärasest kui ka uuest kultuurist), nt neli aastat Soomes elanud muu-sik: „*Ma ei tea enam õieti, kuhu ma kuulun, Soomes olen eestlane ja tunnen, et mind ei aktsepteerita siin, sest eestlastest kirjutatakse õhtulehtedes nii halvasti. Eestis ma ka enam end hästi ei tunne, vaa-tavad et reetur, läks Soome paremat elu otsima, nad ei taipa, et teen siin kõvasti tööd ja maksan makse ...“*
- Integratsioon (kohanemine uue asukohamaa kultuuriga ja oma kul-tuuri säilitamine). Eks see ole ju asi, mille poole siin tasub püüda!

Kirjandus

Alanen, Aku 2008. Vieraskielisten määrä ennätyskasvussa. – Tieto & trendit 7, 40–42.

Boman, Sven 2003. Kabböle-ester, en minoritet i minoriteten. Andra upplagan. Porvoo: Porvoo Julmapaino.

Elstrok, Helmut 1999. Sõbrakaubandus – sepralaitos. Tallinn: H. Elstrok.

Grünthal, Riho 1997. Livvistä liiviin. Itämerensuomalaiset etnonymit. Castrenia-numin toimitteita 51. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Kulu, Hill 1992. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu: Tartu Ülikool.

Kyntäjä, Eve 1997. Eestlased Soomes – akulturatsioonipsühholoogia ja etniline identiteet. – Hill Kulu, Katrin Metsis, Tiit Tammaru (toim-d). Eestlane olla ... Eesti keele ja kultuuri perspektiivid. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 60–70.

Kyntäjä, Eve 2000. Maahanmuuttajat sillanrakentajina? http://www.tuglas.fi/maahanmuuttajat_sillanrakentajina. [Vaadatud 1.11.2008.]

Kyntäjä, Eve 2004. The meaning of stigma for self-identification and psychological well-being amongst Estonian- and Russian-speaking immigrants in Finland. A qualitative interview study. – Vesa Puuronen, Antti Häkkinen, Anu Pylkkänen, Tom Sandlund, Reetta Toivanen (toim-d). New challenges for the welfare society. Joensuu yliopiston Karjalan tutkimuslaitoksen julkaisuja 142. Joensuu: Joensuu yliopisto, 193–207.

Laanekask, Heli 2006. Virolaiset Suomessa suomenvirolaisiksi. – Olga Haurinen, Helena Sulkala (toim-d). Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä

- Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti V. Acta Universitatis Ouluensis B. Humaniora 69. Oulu: Oulun yliopisto, 55–70.
- Nigol, August 1918.** Eesti asundused ja asupaigad Wenemaal. Eesti Kirjanduse Seltsi kodumaa tundmaõppimise toimekonna toimetused 1. Postimees: Tartu.
- Paananen, Seppo (toim.) 2005.** Maahanmuuttajien elämää Suomessa. Helsinki: Tilastokeskus.
- Praakli, Kristiina 2008.** Eestlased ja eesti keel Soomes. – Helle Metslang, Riho Grünthal (toim-d). Lähivertailuja 18. Uralica Helsingiensia 1. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura, 158–175.
- Pullat, Raimo 1981.** Peterburi eestlased. Ajaloolis-demograafiline käsitus XVIII sajandi algusest kuni 1917. aastani. Tallinn: Eesti Raamat.
- Puntila, Matti 1992.** Eesti keelesaar Porvoo ja Loviisa vahel. – Keel ja Kirjandus 5, 281–285.
- Raag, Raimo 1995.** Virolaiset Viron ulkopuolella. – Seppo Zetterberg (toim.). Viro. Historia, kansa, kulttuuri. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 610. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 339–376.
- Raag, Raimo 1999.** Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Suhonen, Seppo 1980.** Eine estnische Sprachinsel in Finland. – Lingua Posnaniensis XXIII, 187–190.
- Talve, Ilmar 1979.** Suomen kansankulttuuri. Historiallisia päälinjoja. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 355. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tilastokeskus.** [Koduleht.] <http://tilastokeskus.fi>.
- Troska, Gea 1998.** Kauplemine ja vahetus. – Ants Viires, Ellen Vunder (toim-d). Eesti rahvakultuur. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 229–244.

Keele paelus: kõigile avatud, keskustelu ja foorum

Ilmunud: Keele paelus. Kõigile avatud, keskustelu ja foorum. – Eesti Leht 2001/4, 28.

„Keele paelus“ on uus rubriik, kus tahame arutada mitmesuguseid keeleprobleeme. Keele paelus, keelest sõltuvad oleme kõik, eriti kui keeli, millega iga päev kokku puutume, on rohkem kui üks. Emakeel olgu siiski meie suus ja sules vabalt ja sõlmedeta! Ootame lugejate küsimusi, tähelepanekuid, kirjutisi toimetuse aadressil.

Võiksime koos kõigepealt veidi mõtiskleda sõna „keskustelu“ tähenduse üle, ajendiks Eesti Lehe kaanel olev määratlus: eesti keeles „kõikidele avatud eestikeelne keskustelufoorum Soomes“ ja soome keeles „kaikille avoin vironkielinen keskustelufoorumi Suomessa“ (vt nt Eesti Leht 2001, nr 1 ja 2). Mulle nimelt tundub, et eestikeelses väljendis „keskustelufoorum“ on veidi fennismi maiku. Eesti sõna „keskustelu“ on ’jutlemine, vestlus, konversatsioon’, samal ajal kui soome *keskustella* on kõigepealt ’vaihtaa mielipiteitä jstk’ ja ka ’neuvotella’; selle kõrval muidugi ka ’puhella, jutella, haastella, pakista’. Igal juhul pangem tähele, et eesti „keskustelu“ ei sisalda ilmtin-gimata tähendust ’polemiseerida, diskuteerida, arvamusi vahetada’, vaid on üsna lai ja neutraalne sõna mitmesuguse vestlemise tähistamiseks.

Liitsõna „keskustelufoorum“ tundub lisaks olevat tautoloogiline ehk tähendusliiane. Sõna „foorum“ mitmest tähendusest see, mida siin on silmas peetud, on nimelt ’sõnavõtude ja diskussioonide paik’. Seetõttu arvan, et piisaks ainult formuleeringust „kõikidele avatud eestikeelne foorum Soomes“ või ka „kõikidele avatud eestikeelne väljaanne Soomes“, kui just poleemikamomenti rõhutada ei taha. Vihje arvamuste vahetamisele võiks siiski jääda ja see just sisaldub sõnas „foorum“.

Tark inimene ehk ei loe väljendist „kõikidele avatud“ välja seda, nagu kujutaks Eesti Leht endast interneti jututoa pabervarianti: tegemist on siiski trükiväljaandega, mis jõudumööda püüab järgida häid ajakirjandustavasid, mille hulka kuulub ka toimetaja õigus kirjutisi kohendada, lühendada, avaldada või mitte avaldada – muidugi autoriga nõu pidades.

Emakeeles mõtelda on mõnus

Ilmunud: Emakeeles mõtelda on mõnus. – Eesti Leht 2002/1, 5.

Võõrsil elades muutume sageli endale märkamatuks, muutub ka meie emakeel. Paneme seda tähele siis, kui läheme Eestisse või suhtleme äsja Soome tulnud eestlasega. Me ütleme „anna olla“ seal, kus kodueestlane ütleb „lase olla / las olla“. Meie küsime Eestist tulijalt: „Mis sa siin Tampereel teed?“, ja saame vastuseks: „Mul on siin Tampere üks koostööprojekt.“ Meie vastus seepeale on: „Aijaa!“, Eesti eestlase reageering oleks tõenäoliselt „ah soo / ahah“ vms. Me kipume mitte ainult soome, vaid ka eesti keelt rääkides kergemini „sina“ ütleva kui Eestis tavaks. Professor Mati Ereli arvates on tüüpiline pragmaatiline fennism, kui lauatelefonil helina peale toru võttes öeldakse kõigepealt oma (ees- ja) perekonnanimi. Eesti seisukohalt liigviisakuseks ja soome mõjuks peab ta näiteks ka seda, kui Tallinna bussijaama infost busside väljumisaegu küsides end kõigepealt esitletakse.

Eelnevate tähelepanekutega võib nõustuda või mitte. Eesti on üle aastakümne olnud erakordselt dünaamiline ja uutele mõjudele avatud. Telefoni käitumine, nagu muudki tavad ja normid, on Eestis praegu nagu eri tükkidest kokku pandud mosaiik, stabiilsuse saavutamine võtab aega.

Muuhulgas on osalt teisenenud eesti kirjakeele normistik. Muutub ka võõrsil elavate eestlaste kirjakeel ja vahel ei ole see kooskõlas eesti kirjakeele normingute uuenemisega. Märkasin näiteks, et ma pole Oulu tudengitele eesti kirjanduskursuse eestikeelset käsilehte tehes teoste pealkirju jutumärkidesse pannud: „Marie Underilt ilmus Rootsist veel kaks luulekogu: Sädemed tuhas (1954) ja Ääremail (1963) ...“. Mugav ja just nii, nagu kombeks soome keeles, aga eesti praeguste ortograafiareeglite seisukohalt siiski ebakorrektn: teoste nimesid tuleb ikka veel kirjutada esisuurtähega ja jutumärkides (luulekogu „Sädemed tuhas“). Seevastu perioodikaväljaannete nimesid, mis kirjutatakse läbiva suurtähega (nt Keel ja Kirjandus), pole enam tingimata jutumärgistada vaja (kuid võib, kui oled endise tavaga harjunud: „Keel ja Kirjandus“).

Muutused vähemusrühma keeles ja kõnekäitumises on loomulikud ja paratamatud ning pakuvad tänuväärset uurimisainet teadlastele. Iseküsimus on, kas meie, Soomes elavad eestlased, soovime säilitada ka Eesti eesti keele. Mina tahaksin igal juhul Eestis osata head eesti keelt ja käituda seal nii, nagu peetakse viisakaks Eestis. Eriti oluliseks pean aga korrektset kirjakeelt ja selle enam-vähem ühtse kuju säilitamist kõikjal, kus elab eestlasi – võib-olla on see mu elukutsesest ja ametist tingitud professionaalne idiotism? Eesti Lehe keeleapsud torkavad igatahes millegipärast valusamini kui Eestis ilmuvate trükiste ülenurgalaskmised. Soome eestlaste suulise kõne erijoonte olemasolu ja lisandumine on paratamatus, millega tuleb siin elades leppida. Oma keele üle järele mõelda pole siiski paha. Ütleb ju luuletajagi, et mõelda on mõnus.

Eesti keele ja kultuuri traditsioonist Oulu kandis

Ilmunud: Eesti keele ja kultuuri traditsioonist Oulu kandis. – Eesti Leht 2003/1, 9–11.

Eesti keele oskamisel ja õpetamisel-õppimisel on Oulu kandis suhteliselt pikk traditsioon. Sõna „suhteliselt“ kasutan sellepärast, et Soome esimene soome keele lektor Carl Niclas Keckman õpetas Helsingi ülikoolis eesti keelt juba 1830. aastatel. Kõige vanem soomlasest eesti keele oskaja, keda ma siin olen kohanud, oli Liisa Sanaksenaho Oulu lähedalt Kempelest. See nüüdseks meie hulgast lahkunud vana daam oli omal ajal eesti keelt õppinud Helsingi ülikoolis professor Lauri Kettuneni käe all. Traditsioon on suguvõsas edasi kandunud: ka vanaproua tütar ja väimees, Maija-Liisa ja Seppo Härkönen on innukad eesti kultuuri vahendajad ning oskavad eesti keelt peaaegu nagu eestlased. Hiljuti olin sügavalt liigutatud, kui minu eakaim siinse rahvakooli eesti keele õppur Irja Jormakka näitas mulle ja teistele kursuslastele kirju ja filmitähtede pilte, mida ta noore neiuna oli saanud 1930. aastatel oma Eesti kirjasõbratarilt. Üks oli kirjutanud eesti, teine soome keeles, teineteisest saadud siiski aru. Karjala sõjapõgeniku karmi elukäiku trotsides on Irja kirjad säilitanud; tema kunagine kirjavahetuspartner suri Eestis kahjuks enne, kui Irja ta uuesti üles leidis.

Mitme minu soome kolleegi eesti keele õppejõud on olnud Jõgevamaalt pärit Eeva Niinivaara (1901–2000), pikaajaline Helsingi ülikooli lektor, kelle isiksust ja õpetusmeetodeid meenutatakse suure soojusega. Näiteks Tauno Lähteenkorva, Oulu ülikooli harjutuskooli emakeelelektor ning siinsete soome keele ja kirjanduse üliõpilaste praktikajuhendaja, praegune Oulu Tuglase seltsi esimees, oli tudengipõlves saanud Eeva Niinivaara poolt hangitud väikese stipendiumi, mis võimaldas õppuril oma eesti keele oskust täiendada Rootsis väliseestlaste suvelaagris – Eestisse minek oli 1950. aastatel veel mõeldamatu. Samasuguse stipendiumi abil oli Rootsis „keelekümbluses“ olnud hilisem Oulu ülikooli soome keele lektor, teenekas estofiil Irmeli Pääkkönen. Temalgi on mainimisväärne suguvõsataust: Irmeli Pääkköneni isa

oli olnud neid Soome noori vabatahtlikke, kes osalesid Eesti Vabadussõjas. Irmeli Pääkköneni abikaasa, abiprofessor Matti Pääkkönen, ja professor Pauli Saukkonen (Niinivaara õpilased nemadki) rajasid Oulu ülikooli soome keele kateedrisse eesti keele lektoraadi, mis alustas tegevust 1967. aastal.

Eeva Niinivaara puhul on esile tõstetud ka tema oskust seostada keeleõpetust kultuuriseikadega, täita vorm elava sisuga. Siinkohal soovitan huvitava lugemisvarana Niinivaara memuaare „Yhä paistaa sama aurinko: elämää nuoruuteni Eestissä ja Suomessa“ (1988; e. k. „Ikka paistab seesama päike“, 1994). Muuhulgas tasub lugedes tähele panna, kui mitmekülgne ja põhjalik oli ühe eesti keele lektori haridustee: keele-, kirjanduse-, kunstiajaloo-, käsitöö- ja etnograafiaõpinguid, akadeemiline kraad nii Tartu kui ka Helsingi ülikoolist. „Eesti kirjanike leksikoni“ (2000) andmeil on Niinivaara õpetanud eesti keelt ja kirjandust lisaks Helsingi ülikoolile (1945–1971) ka mujal, muuhulgas suveülikoolides Jyväskyläs ja Oulus 1945–1963. Nii varase eesti keele õpetuse kohta Oulus pole ma mujalt andmeid leidnud; küll aga tean, et Oulu suveülikooli raames jagas Niinivaara eesti keele õpetust 1967. aasta suvel: tema üliõpilaste hulgas oli siis ka praegune Oulu ülikooli soome keele professor, suurepäraselt eesti keelt ja kultuuri tundev Helena Sulkala.

Viimati nimetatud aastal tuli niisiis Oulu ülikooli soome keele kateedrisse esimene „päris oma“ lektor, kelleks oli Ellen Noot Tallinnast. Noor ja uendusmeelne Oulu ülikool oli esimene Soome ülikoolidest, kuhu võeti tööle eesti keele lektor „raudse eesriide“ tagant – mis selleks ajaks oli küll juba mõranema hakanud. Kekkonen oli juba Eestit külastanud ja suhtlussuuna kätte näidanud (väliseestlastega läbikäimist oli Soomes tasapisi hakatud pidama ebalojaalsuse märgiks), laevareisid üle Soome lahe alanud, Soome televisioonikanalid Tallinnas ja selle ümbruses vaadatavad. Nõukogude bürokraatia ja umbusu müürid olid nii tugevad, et sügissemestri õppetöö algus hilines tublisti: esimene lektor jõudis kohale alles vahetult enne Soome iseseisvuspäeva. Esialgu kestis lektori tööperiood vaid ühe õppeaasta, hiljem pikenes see kahe, kolme, isegi nelja aastani. Ka järgmine lektor Ago Künnap jõudis kohale alles hilisügisel ja pärast seda, kui siinse kateedri juhataja oli teatanud, et kuna Eestist lektorit nähtavasti ei õnnestu saada, on ta sunnitud palkama lektori Rootsist. Legend räägib, et Ago Künnap viidud ära Tartust töökohalt ja jõudnud talvisesse Oulusse paljapäi ja tolmumantlis. Bürokratlike raskuste kiuste hakati Eestist kutsutavaid külalislektoreid kasutama teisteski Soome ülikoolides, kus oli soome keelt oli võimalik õppida peaaegu: eesti kui lähisugulaskeel

kuulub soome keele õppekavva. Oulus on peale eelnimetatute töötanud veel Ülo Parbus, Aino Valmet, Reet Kasik, Jaak Peebo ja Valve-Liivi Kingisepp Tartu ülikoolist ning Hoide Sikk, Heldi Tamm, Mart Mäger ja Peep Nemvalts Tallinna pedagoogilisest instituudist. Minul on sügisest 1992 au olla selle soliidse seltskonna töö jätkaja. Olen lektoraadis järjekorras kaheteistkümnes õppejõud ja tulin Oulusse Tartust, juba taasiseseisvunud Eestist.

Oulu ülikooli soome ja saami keele ning logopeedia kateedris on praegu võimalik eesti keelt ja kultuuri õppida põhi- ja aineõpingute ulatuses, kokku 45 õppenädalat. Kõige rohkem kuulub kavva keeleaineid, kuid on ka kirjandust, rahvaluulet, maatummist ja kultuurilugu. Kateedris tehtavat eestiainelist uurimistööd juhendab eelkõige professor Helena Sulkala. Kaitstud on kaks doktoriväitekirja (Helle Metslang ja Sirje Hassinen), valminud on litsensiaaditöid ja *pro gradu*'sid, avaldatud üksikartikleid ja kogumikke, esinetud mitmesugustel teadusüritustel. Koostööd on tehtud Soome ülikoolidega (seminaride ja väljaannete sari „Lähivertailuja“ kordamööda neis ülikoolides, kus õpetatakse eesti keelt; VIRSU ehk projekt „Viro ja suomi toisena ja vieraana kielenä“ jm). Kateedril on head sidemed Eesti kõrgkoolide ja uurimisasutustega, vaatamata kitsastele majandusoludele on igal aastal vahetatud teadlasi ja õppejõude. Näiteks on tänavu märtsis siia tulemas Tartu ülikooli lõunaeesti keele ja kultuuri keskuse rahvas eesotsas professor Karl Pajusaluga; aprillis peab meil loengukursuse eesti ja soome keele kontrastiivsest grammatikast Tartu ülikooli dotsent Heinike Heinsoo; veebruaris on Tallinna pedagoogikaülikoolis külalisloengud saami keele assistendil Anni-Siiri Länsmanil jne. Eesti-suhteid on ka matemaatikutel, ajaloolastel, loodusteadlastel, meedikutel ja teistel. Ülikooli raamatukokku on püütud saada olulisem Eestis ilmuv kirjasõna ja *estica*'t kogu maailmast. Viimasel ajal on raamatute ostu veidi toetanud Eesti haridusministeerium.

Ülikooli eesti keele lektorid on olnud keeleõpetajatena ja kultuurivahendajatena loomas nähtust nimega Oulu estofilia. Selle ilminguteks on olnud ajalehe Kaleva püsiv huvi Eesti vastu ning asjatundlikkuse ja hea maitsega koostatav eesti nüüdiskunsti kollektsoon ajalehe toimetusmajas, linnaraamatukogu eesti kirjanduse hanked, Oulus korraldatud eesti luule tõlkimisvõistlused ja kaks Eesti-Soome luulefestivali „Runon silta“, Tuqlase seltsi Oulu tubli allühing, eesti lastekodulaste ristivanemate ühendused, piisavalt õppureid iga-aastastel keelekursustel ümberkaudsetes rahvaülikoolides, sõpruskoguduste vaheline koostöö jm.

Eesti keele algteadmiste jagamiseks on esialgu koostatud õppevahendeid ise. Hiljem ilmunud õpikutest on omal ajal populaarsemad olnud Eduard Vääri „Viron kielen oppikirja“ (1975), Toivo Kuldsepa ja Tõnu Seilenthali „Mõnda Eestist“ (1980), Viive Taro ja Helga Laanpere „Saagem tuttavaks“ (1984), Helmi Leberechti ja Taimi Mäntylä „Tere tulemast!“ (1990) ning Reet Kasiku „Hakkame rääkima“ (1991). Viimane neist pidas ülikooliõpetuses vastu terve aastakümne ja kirjastaja Turu ülikool tegi raamatust mitmeid kordustrukke. Praegu kasutatakse ülikoolides tõenäoliselt kõige rohkem Renate Pajusalu jt õpikut „Keelesild“ (1999). Kaht viimati nimetatud raamatut olengi algõpetuses nii ülikoolis kui ka rahvakoolides kasutanud kõige rohkem, sellele lisaks tervikuna või ositi paljusid muid olemasolevaid eesti keele võõr- või teise keele omandamiseks mõeldud õpikuid, mida on ilmunud peale Soome ka Eestis ja mujal maailmas. Varasemast suurem õppekirjanduse valik ei tähenda seda, et omaloodud materjali poleks vaja kasutada. Õpetaja on isiksus ja iga keeleõpperühm on omanäoline; ideaalse õpiku koostamine on ilmselt võimatu. Lisaks muutub Eesti praegu sellise kiirusega, et õpikute sisupool kipub ruttu vananema. Algõppest nõudlikumal tasemel keele ja kultuuri vahendamise edukus on aga nagunii alati sõltunud ühelt poolt õppejõu haardeulatusest, töövõimest ja motiveerimisoskusest ning teiselt poolt õppuri ajast, huvist ja andekusest.

Loodan, et seoses Oulu kandi eestlaste ühinemisega (Oulu Eesti Klubi asutati 1. detsembril 2002) õnnestub alustada ka eesti keele tunde eesti päritolu koolilastele. Emakeelena või kodukeelena pole eesti keelt siinkandis varem õpetatud.

Kirjandust

Kingisepp, Valve 1992. 25 vuotta viron opetusta Oulun yliopistossa. – Helena Sulkala, Valve Kingisepp (toim-d). Viron kielen päivä 6.5.1992. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 35. Oulu: Oulun yliopisto, 75–83.

Laanekask, Heli 2001. Kas on olemas head eesti keele õpikut soomlastele? – Jaan Õispuu (koost.), Marje Joalaid (toim.). Keelteoskus kui kultuuri osa. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 90–107.

Laanekask, Heli 2002. Eesti keel Oulu ülikoolis. – Jüri Valge (toim.) 2002. Eesti keel ja kultuur maailmas. 13.–15. august 2000, Tartu. Ettekanded. Tartu: Eesti Vabariigi Haridusministeerium, Eesti Instituut, 44–54.

Viira, Aigi 2000. Helena Sulkala jumaldab suurt peret ja eesti keelt. – Postimees 11.10.

Eesti keele ja kultuuri õpetamisest Oulu ülikoolis

Ilmunud: Eesti keele ja kultuuri õpetamisest Oulu ülikoolis. – Annekatrin Kaivapalu (peatoim.), Johanna Laakso, Maria-Maren Linkgreim, Raili Pool, Kirsti Siitonen (toim-d). Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 27. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing 2017, 165–181.

Tagasivaade ajaloole

Detsembris 2017 oleks Oulus põhjust poolesajandipeoks: täitub 50 aastat päevast, kui Oulu ülikoolis alustas tööd eesti keele lektor. Nagu ikka, on igal sündmusel oma eellugu.

Teatavasti asutati maailma esimene eesti ja soome keele lektoraat just meie auväärse Tartu ülikooli juurde 1803. aastal. 1802 taasavatud Tartu ülikool oli siis Vene keisririigi ainuke luterlik ülikool ja pidi vähemalt kavatsuslikult andma ka teoloogilist haridust kogu Venemaa luterlikule alale, s.t tulevastele pastoritele ka eestikeelsel Eesti- ja Liivimaa ning soome- ja soomesugukeelsel Ingerimaa ja Viiburi läänis. (Tamul 2003: 21–23; Viitso 2003: 281.) Lektoraadi loomisele aitas kaasa ka tolleks ajaks juba üldtunnustatud teadmine eesti ja soome keele sugulusest. Tartus oli esimeseks selliseks lektoriks – algse ametinimetusega eesti ja Soomemaa keele lektor (*Lector der Ehstnischen und Finnländischen Sprache*), hiljem eesti ja soome keele lektor (*Lector der Ehstnischen und Finnischen Sprache*) – Tartu Jaani koguduse ülempastor, baltisakslane Friedrich David Lenz. Tollase õppekava andmetel õpetas ta esimesel kolmel semestril vaid eesti keelt, kuid edaspidi, kuni oma surmani 1809. aastal, nii eesti kui (võib-olla) ka soome keelt. Lenzi loengute sisu lühikirjeldustes soome keele õpetusest nimelt siiski ei räägita. (Aabrams 2003: 36.) Vormiliselt oli eesti ja soome keele lektor veel ka tema ametijärglane Georg Philipp August von Roth (1810–1817), kuid pole andmeid, et Roth oleks õpetanud soome keelt. Nimelt oli Venemaa 1808.–1809. aasta sõjas anastanud Soome, Venemaa keisrist oli saanud ka Soome suurvürst. Et ka Turu ülikool oli luterlik, siis Tartu ülikooli teeneid soomekeelse ala jaoks

pastorite ettevalmistamisel enam ei vajatud. (Viitso 2003: 281–282.) Lenzi ja Rothi töö jätkajate ametinimetuseks Tartu ülikoolis oli juba eesti keele lektor.

Vastavalt sellele, kuidas tugevnes võrdlev-ajaloolise keeleteaduse paradigma, laienes aegamööda ka sugulaskeelte tutvustamine-õpetamine Eesti ja Soome ülikoolides. Näiteks esimene Helsingi ülikooli soome keele lektor Carl Niclas Keckman on 1830. aastatel oma loengutes tutvustanud ka eesti keelt (Pääkkönen 1994: 76–77); Tartu ülikooli neljas eesti keele lektor Johann Samuel Friedrich Boubrig on 1820. aastate lõpul soovitanud oma kuulajatele kirjandust soome keele tundmaõppimiseks (Laanekask 2013: 154). Ajapikku nõuded kasvasid, näiteks Helsingi ülikoolis pidi soome keele ja kirjanduse *approbatur*’i saavutamiseks 1920. aastate alguses tundma ka eesti grammatika põhijooni ja lugema vähemalt 100 lk eestikeelset teksti; vastavalt oli ka õppekavas loenguid ja harjutusi, mida pidasid soomlastest õppejõud (Grünthal 1999: 16).

Esimene eesti keele lektori ametikoht Soomes loodi Helsingi ülikooli juurde 1923. aastal, kusjuures eeldati, et tulevane lektor peab eesti keelt valdama emakeelena. Ametisse valitigi eestlane, Helsingi ülikoolis 1911. aastal magistrikraadi saanud, seejärel Eestis töötanud ja Tartu ülikooli stipendiaadina Helsingis doktoritööd kirjutanud Villem Grünthal (kirjanikunimega Ridala), kes tegutses sellel kohal kuni oma surmani aastal 1942. (Grünthal 1999.) Tartu ülikoolis pidas spetsiaalseid soome keele kursusi esimesena Mihkel Veske 1870.–1880. aastatel; soome keele lektoraat alustas Tartus tegevust 1920. aastal, lektori kohuseid täitis siis Hilja Kettunen (kuni 1924), edasi Aino Suits (kuni 1944). (Viitso 2003: 282–296.)

Komme, et eesti keelt Soome ülikoolides õpetavad emakeelsed õppejõud, püsis Soomes enamasti ka pärast Teist maailmasõda, näiteks 1960. aastate lõpul töötasid Helsingis Eeva Niinivaara, Turu ülikoolis Martta Päckilä, Jyväskyläs Leho Vörk (Kasik 2003: 361). Eestiski ei lakanud soome ja teiste soome-ugri keelte tõhus ülikooliõpe – olgu siinkohal tänuga mainitud eestlastest õppejõud Paula Palmeos, Paul Ariste, Paul Alvre jt. Soomlasest lektor jõudis Tartusse pärast pikemat vaheaega taas alles siis, kui okupatsioon juba murenes. Esimene selliste õppejõudude avväärse reas oli Jussi Kallio, kelle esimene õpetusperiood Tartu ülikoolis kestis 1989–1992. (Viitso 2003: 296–300.)

Uuendusmeelne Oulu ülikool ja okupeeritud Eesti

Oulu ülikool alustas tegevust aastal 1958; soome keelt peaainena hakati Oulus õpetama 1966. aasta sügisest. 1967. aasta kevadsemestri kavas olnud eesti keele algkursuse õpingud korraldati veel suveülikooli raames, kuhu lektoriks oli palutud auväärne Eeva Niinivaara Helsingi ülikoolist. Just sellel suvekursusel alustas muide oma eesti keele ja kultuuri õpinguid tudengineiu Helena, praegune Oulu ülikooli soome keele emeritiprofessor Helena Sulkala.

On niisiis vana traditsioon, et kõikjal Soome ülikoolides, kus soome keel on kavas peaainena, kuulub eesti keel kui lähisugulaskeel kohustuslikku õppekavva. Eesti keele õpetamisega Oulus kaasneb siiski see tähelepanuväärne seik, et Oulu on esimene Soome ülikoolidest, kuhu pärast Teist maailmasõda hangiti lektor Eestist – Nõukogude Eestist, nagu tol ajal öeldi. Muudes Soome ülikoolides töötavad eestlased olid kas juba enne sõda Soome tulnud või siis sõjakeerises Eestist lahkunud inimesed.

1939.–1941. aasta Nõukogude okupatsioon jätkus Eestis 1944. aastast ja karm metafoor „raudne eesriie“ sobib paraku iseloomustama seda isolatsiooni, kuhu okupeeritud Eestit püüti suruda. Totalitaarses riigis oli info levik rangelt kontrollitud ja filtreeritud. Eriti tiheda ideoloogilise sõela läbis ametlik avalik teave Eesti mineviku ja oleviku kohta. Ka üksikisikute vahelist infovahetust püüti kontrollida, takistada ja ainulubatud tõlgendusmalli suruda. Eriti ohtlikuks peeti kõike, mis tuli „mandunud, imperialistlikust“ Läänest, olgu see Lääs siis sõjajärgne finlandiseeruv Soome või iseseisvamat poliitikat ajav Rootsi. Rootsis elavad eestlased, samuti Kanadas jm lääneriikides elav eestlaskond, pejoratiivselt „emigrandid“, olid ametliku ideoloogia poolt eriti vaenatud. Päris hermeetiliseks ei suudetud seda raudset eesriiet siiski kunagi muuta. Sellesse teemasse pikemalt süvenemata nendin, et 1967. aastaks, kui Eestist saabunud eesti keele lektor Oulus alustas, oli see totaalne isolatsioon mõnevõrra leevenenud. Muu hulgas oli mõranemise märk see, et Eestis ei suudetud takistada nt Soome raadio- ja eriti televisioonsaadete levi. 1964. aastal käis Soome president Urho Kaleva Kekkonen Eestis ja pidas Tartu ülikooli aulas eestikeelse kõne. 1965. aastal taastati regulaarne laevühendus Eesti ja Soome vahel. Eesti keele lektori tulek Eestist Oulusse oli osa samast protsessist.

Eesti keele lektoraadi loomine Oulu ülikooli ja raskusi Eestist lektori saamisel

Tegelikkuses oli lektori hankimine Eestist Oulusse siiski vaevaline, sest asja üle otsustajaid oli hämarates võimukoridorides liiga palju ja lõplik otsus langetati mitte Eestis või Soomes, vaid Moskvas (Kingisepp 1992: 75; Kasik 2003: 361–363). Tollal Oulu ülikooli soome keele professori kohuseid täitnud Matti Pääkkönen (2006) meenutab, et teaduskonnas oldi mõnevõrra hämmastunud, kui ta 1967. aasta kevadsemestril teatas, et õppeaine vajab püsivat eesti keele lektorit, kes peab olema emakeelne. Juunikuus tuli teade haridusministeeriumist, et lektoraadi loomine võimaldatakse riigi lisaelarve toel, Pääkkösel tuli kirjutada veel ametlik põhjendus. 1967. aasta sügissemestrist professorina alustanud Pauli Saukkonen oli see, kes otsustas, et lektor hangitakse Eestist. Taotlus esitati Soome-Nõukogude Teaduslik-Tehnilise Koostöökomisjoni kaudu üleliidulisele haridusministeeriumile Moskvas, kust seni oli välismaale lähetatud vaid vene keele õpetajaid. Nõukogude bürokraatiamasina aeglust mäletades tundub see koguni saavutusena, et esimene lektor Ellen Noot siiski jõudis sügissemestri lõpuks detsembri alguses Oulusse ja alustas loengutega 5. detsembril 1967, päev enne Soome iseseisvuspäeva (Helena Sulkala suuline teade Heli Laanekasele). Kuulajateks oli sadakond üliõpilast ja õppetöö jätkus intensiivses vormis kuni jõuludeni. Kevadsemestril kulgesid õpingud juba tavatempos.

Kuna Nõukogude Liit ilmselt pidas pikemaajalist välismaal viibimist oma alamate lojaalsusele ohtlikuks, kestis esimese „päris“ lektori Ellen Nooda tööaeg Oulus praktiliselt vaid pool aastat. Järgmise lektori saamine Eestist nõudis uusi ponnistusi. Matti Pääkkönen (2006) meenutab, et Oulu ülikooli eesti keele lektoraat oli kinnitatud alama palgaastme ametikohaks 1. septembrist 1967 ning aegsasti oli läkitatud taotlus järgmise lektori hankimiseks. Kui nüüd 1968. aasta oktoobri keskel lektorist veel kippu ega kõppu ei kuuldunud, saatis kõlbmatust asjaajamisest nõrдинud Pauli Saukkonen otse Moskva haridusministeeriumisse venekeelse kirja, kus teatas, et kui lektorit Eestist ei saada, on ta sunnitud hankima lektori Rootsi pagulaseestlaste seast. Kiri oli nii mõjus, et lektoriks vist juba varem sobivaks arvatud Ago Künnap võetud kaasa oma Tartu ülikooli töökohalt, lennutatud Moskvasse ja sealt Helsingi kaudu Oulusse, nii et Künnap jõudnud talviselt lumesajusesse Oulusse pintsakuväel, peas nokkmüts ja kaenlas portfelli. Õppetööd alustas ta 25. oktoobril 1968.

Välistest takistustest hoolimata tundus asi ise – lektori tulek Eestist – sedavõrd positiivsena, et aegamööda hakati peaaegu kõikidesse Soome ülikoolidesse, kus eesti keelt õpetati, kutsuma lektoreid Eestist. Nende nn külalislektorite tööaeg pikenes kahe, kolme, hiljem koguni nelja õppeaastani.

Oulu ülikooli eesti keele lektorid ning eesti keele ja kultuuri akadeemiline õpe

Oulu ülikoolis on eesti keele lektorina tegutsenud Ellen Noot (Tallinnast, 1967–1968), Ago Künnap (Tartust, 1968–1969), Ülo Parbus (Tartust, 1969–1972), Aino Valmet (Tartust, 1972–1974), Reet Kasik (Tartust, 1974–1976), Hoide Sikk (Tallinnast, 1976–1978), Heldi Tamm (Tallinnast, 1978–1980), Mart Mäger (Tallinnast, 1980–1983), Jaak Peebo (Tartust, 1983–1984), Peep Nemvalts (Tallinnast, 1984–1988), Valve-Liivi Kingisepp (Tartust, 1988–1992), Heli Laanekask (Tartust, 1992–2014), Ele Süvalep (Tartust, 2007–2009), Ulla Paukkunen (Oulust, 2014) ja Maria Frick (Helsingist, 2014–).

Oulus on eesti keele lektorina töötanud õppejõude nii Tartu ülikoolist kui ka Tallinna pedagoogilisest instituudist (praegune Tallinna ülikool). Vaid esimene lektor Ellen Noot oli asutusest nimega Välismaaga Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Ühing, kus ta muu hulgas oli tegutsenud tõlgina ja giidina. Veebruarist 1972 muudeti Oulu lektorikoht kõrgema palgastme lektoraadiks (Kingisepp 1992: 76; Pääkkönen 2006), mis tähendas, et ametisse valitu pidi olema vähemalt litsentsiaadikraadiga (tolleaegses Eestis kandidaadikraadiga).

1992 sügisel oli mul au olla esimene eesti keele lektor, kes sai Oulusse tulla okupatsioonist vabanenud Eestist, kohale päriselt kandideerides ja valituks saades. Kõik Oulu eesti keele lektorid töötasid tähtajaliste töölepingutega kuni aastani 2000, mil koht kuulutati alaliseks ja sellele valiti Heli Laanekask. 2007 sügissemestrist kuni 2009 kevadsemestrini olin Oulust palgata puhkusel ja töötasin Tartu ülikoolis, sel ajal oli Oulus eesti keele lektoriks Ele Süvalep. Paraku läks majandussurutise tõttu ka Oulus nii, nagu varem oli juhtunud mõnes teiseski Soome ülikoolis: kui senine Oulu lektor jäi 2014 pensionile, siis lõppes ka eesti keele ja kultuuri ainete õpetamine senises mahus. 2014. aasta sügissemestrist on ametis praegune eesti ja soome keele lektor Maria Frick, kes lisaks soome keele ainetele õpetab ka eesti keele

alg- ja järgkursust. 2014 sügissemestril oli Maria Frick lapsepuhkusel ja tema asemel õpetas eesti keele algkursust Ulla Paukkunen.¹⁶

Oulu ülikooli eesti keele õppekavasse on algusest peale kuulunud alg- ja järgkursus, eesti kirjanduse kursus ja vestluskursus (Kingisepp 1992: 77). Õpetuseks vajalikke materjale on koostanud lektorid ise, eriti algul, hiljem on olnud võimalik kohandada või osaliselt kasutada ka teiste poolt loodud. Kursustest osavõtt on olnud algusest peale rõõmustavalt elav. Näiteks esimene lektor Ellen Noot on meenutanud, et ta pidas 1968. aasta kevadsemestril oma iganädalast tunnipikkust eesti kirjanduse loengut kesklinnas Päästearmee suures saalis (ülikool tegutseski siis veel eri kohtades kesklinnas, Linnanmaad polnud veel ehitatud) ja saal oli puupüsti täis, nii et osa publikust kuulas loengut püsti seistes. Omalt poolt võin öelda, et mu viimastel lektoriaastatel tuli algkursusele ikka umbes 50–60 üliõpilast, neist umbes pooled jätkasid järgkursusel ja neist omakorda pooled pürgisid sooritama alamastme õpinguid. Keskastme õpingute sooritajaid oli juba vähem, ehk paar-kolm üliõpilast aastas, sageli just need, kes olid õppinud Eestis vahetustudengitena.

Eesti keele õpinguõigus oli esialgu ametlikult vaid humanitaarteaduskonna üliõpilastel, kuid õppetöös on ikka osalenud ka ülikooli töötajaid ning teiste teaduskondade tudengeid. Hiljem oli õpinguõigus kõigil Oulu üliõpilastel. 1987. aastast peale oli eesti keel ja kultuur Oulus kõrvalaineks, millest oli võimalik sooritada *approbatur*, s.t alamastme õpingud (Kingisepp 1992: 77), 1997. aastast peale aga ka keskastme õpingud (Laanekask 2002: 48–50). Kõrvalaine õppekava uuendati aastate vältel korduvalt, kuid mahud jäid enam-vähem samaks. Näiteks 2013.–2014. õppeaasta eesti keele õppekavva kuulusid eelõpingud ehk 4-ainepunktiline algkeele kursus, mis üksiti liitus kohustuslikuna soome keele keskastme õpingute hulka (ainepunkt tähendab praeguses ülikoolis umbes 27-tunnilist töömahtu, kuhu on arvatud nii kontaktõpetus kui ka üliõpilase iseseisev töö); edasi eesti keele alamastme õpingud (25 ainepunkti, aineteks järgkursus, vestlus- ja kirjutuskursus ning kursused eesti keele varieerumisest, eesti kirjandusest, eesti kultuuri ja eesti keele küsimustest) ja keskastme õpingud (35 ainepunkti, aineteks vastavalt kursused tänapäeva eesti keele grammatikast, eesti leksikoloogiast, eesti

¹⁶ Hea teade Maria Fricki kirjust Heli Laanekasele 17.11.2016: „... eesti keele õppega läheb suhteliselt hästi: peale tavapärase kursuste on peetud ka külalisloengukursuseid (tuleval kevadel loodetavasti koguni kaks tükki), ja mis veel rõõmustavam – võimalus eesti keelt kõrvalainena õppida on (põhiõppe mahus) vaikselt ja poolametlikult taastatud.“

kirjanikest, eesti tõlkest, eesti rahvatraditsioonist ning lisaks eesti keele ja kultuuri valikaineid). Kokku võis soovija eesti keelest ja kultuurist sooritada niisiis 64-ainepunktilise tsükli. Bakalaureusekraadi (soome *kandidaatintutkinto*) eesti keele alal Oulus siiski sooritada ei saanud.

Õpetuskeelena kasutati õpingute algul soome ja eesti keelt, pärast vestlus- ja kirjutuskursust aga juba enamasti vaid eesti keelt. Aineõpingud olid eesti-keelsed, kaasa arvatud nende raames kirjutatavad üliõpilastööd. Soome keele professoritega läbi rääkides võisid üliõpilased eesti keele ja kultuuri kursusi kasutada ka soome keele aine- ja süvendavate õpingute valikainetena ja seda tehtigi meelsasti.

Eesti keele kursusi on Oulu lektorid pidanud ka suveülikooli või avatud ülikooli raames Oulus, Rovaniemis, Raahes, Kajaanis jm. Eesti taasiseseisvumise järel oli Oulu eesti keele lektoril võimalik käia eesti keelt õpetamas mujalgi: olen eesti keele ja kultuuri tutvustusloenguid pidanud Norras Alta ülikoolis, Rootsis Uppsala ja Umeå ülikoolis ning Saksamaal Oderi-äärses Frankfurdis ja Göttingenis.

Õpetamise mitmekesistamisest

On selge, et sellises mahus õpetamise süvendamiseks ja mitmekesistamiseks püüti Oulus kasutada kõik võimalusi: külalislektorite loenguid, erialakirjanduse jm materjalide hankimist raamatukogusse ja kateedri kogudesse, et hõlbustada tudengite iseseisvat tööd, üliõpilaste õppekursioone Eestisse, vahetusüliõpilasena või praktikandina Eestis viibimist, kõike seda hea tahte, eri programmide (nt hilisem ERASMUS) või ülikoolide partnerluslepingute toel. Raamatute-ajakirjanduse hankimiseks ja külalislektorite kutsumiseks vajalikud rahalised vahendid tuli pikkade aastate vältel leida ülikooli alati nappivast kassast, kasutades lisaks nt külaliste puhul kolleegide sõbralikku abi majutamisel, sõidutamisel ja toitlustamisel (olgu veel kord tänatud Tauno ja Elsa Lähteenkorva, Matti ja Irmeli Pääkkönen, Helena Sulkala perega, Marketta Harju-Autti, Aulikki Lappalainen, Harri Mantila jt). 1980. aastatel osteti kateedri Leeni Ploompuu-Vesterineni eesti raamatukogu, mis sisaldas palju eesti vanemat väärtkirjandust koos pühenduskirjutistega (näiteks Tammsaare „Juudit“ dedikatsiooniga „Laane Leenile Oru Antonilt“ jts). Uuel aastasajal saime raamatuid ka annetustena kohalikelt eestisõpradelt, näiteks Irmeli ja Matti Pääkkönenilt, emakeeleõpetaja Maina Kiviojalt ja eriti

väärtusliku kingitusena paari tuhande köitelise kogu Tauno Lähteenkorvalt, kus samuti oli huvitavaid pühenduskirjutisi. Need raamatud on praeguseks hajutatuna Oulu ülikooli pearaamatukogus, osa neist ruumipuudusel ka kogust kõrvaldatud.

Eesti taasiseseisvumise järel hakkas pisitasa tõhustuma Eesti riigi toetus eesti keele ja kultuuri akadeemilisele välisõppele, nii et viimastel aastatel oli võimalik lisaks teatud hulga kirjanduse tellimisele saada toetust ka vähemalt ühe külalislektori kutsumiseks semestris ning paari üliõpilase osalemiseks eesti keele ja kultuuri suvekursustel Eestis. 1990. aastatest peale oli võimalik Eestisse õppima minna juba ka üliõpilasvahetuse kaudu, tavaliselt üheks-kaheks semestriks. On selge, et Eestis õppimine lihvib ja lisab tudengite keeleoskust ning süvendab Eesti kultuuri tundmist. Mis puutub külalislektoritesse, siis on Oulus õpetamas käinud näiteks Paul Alvre, Eduard Vääri, Ants Järv, Karl Muru, Huno Rätsep, Mati Hint, Jüri Valge, Mati Erelt, Juhan Maiste, Sirje Olesk, Anna Verschik, Annekatrin Kaivapalu, Heinike Heinsoo, Sulev Iva, Mart Velsker, Birute Klaas-Lang, Karl Pajusalu, Helle Metslang¹⁷ ja mitmed teised.

Oulu ülikooli eesti keele lektorite teadustööst ja -kontaktidest

Oulu eesti keele lektorite teadustöös on selgelt näha kaht suundumust. Esiteks on püütud jätkata oma varasemaid uurimissuundi, sageli nendeks uusi või värskemaid lähenemisnurki leides. Teiseks on peaaegu alati lisandunud uurimusi eesti-soome kontrastiivse keeleteaduse või kultuurisuhete alalt. Teadustöö tulemusi on võimalik olnud rakendada loengutes või harjutustundides. Kontrastiivsete uurimuste juures on saanud kätt harjutada ka üliõpilased. Samuti on võimalikud olnud teaduskontaktid Eesti ja Soome kõrgkoolide ning teadus- ja muudegi asutustega. Eesti ja soome keele õppeaine koostööpartneriteks Eestis on olnud Tartu ülikool, praegune Tallinna ülikool koos oma eelkäijatega, Eesti Keele Instituut, Emakeele Selts, Eesti Kirjandusmuuseum, Võru Instituut, Eesti suursaatkond Soomes ja Soome suursaatkond Eestis, Eesti haridus- ja teadusministeerium, Eesti Instituut, Eestis tegutsev

¹⁷ H. Metslang on aastast 1996 Oulu ülikooli eesti keele adjunktprofessor (soome *dosentti*), mis Soome ülikoolides tähendab mitte ametikohta, vaid õpetusõigust ja teadussaavutuste tunnustust.

Soome Instituut. Väga oluliseks pean seda, et Eesti-kontakte tekkis Oulu ülikoolis teistelgi õpetus- ja uurimisaladel, näiteks ajaloolastel, arheoloogidel, kirjandusteadlastel, pedagoogikateadlastel, bioloogidel, arstiteadlastel, füüsikutel, matemaikutel jt.

Soomes tegutsevate eesti keele lektorite koostööle ja viljakatele kontaktidele Soome kolleegidega kontrastiivse lingvistika raames aitasid palju kaasa aastal 1982 kavandama hakatud ja 1983 alguse saanud eesti-soome veaanalüüsiseminarid, mida hakati korraldama eesti keele õpetust andvates Soome ülikoolides. Haarde laienedes ja kõrvutavate uuringute süvenedes on vastavaid teaduskohtumisi 1989. aastast peale peetud eesti-soome kontrastiivseminaride nime all. Asja juures tegutses algusest peale Hannu Remes, Joensuu ülikooli pikaajaline eesti ja soome keele lektor. Tema koos Valma Yli-Vakkuriga toimetas ka esimese kogumiku, mis sisaldas seminaritekanete põhjal kirjutatud artikleid ja ilmus 1983. aastal Tampere ülikooli soome keele ja üldkeeleteaduse kateedri väljaannete sarjas. 1985. aastal Joensuu lähedal Mekrijärvel peetud seminari ettekandeid ilmus Turu ülikooli soome ja üldkeeleteaduse kateedri toimetiste sarjas. See kogumik (toimetajaks taas Hannu Remes) kandis professor Päivi Rintala antud head pealkirja „Lähivertailuja“, mis siitpeale ongi püsima jäänud, algul Soome ja Eesti eri ülikoolide väljaandena, praeguseks aga Eesti Rakenduslingvistika Ühingu poolt välja antava ajakirjana pealkirja all „Lähivõrdlusi. Lähivertailuja“. (Remes 2015.) Oulu ülikooli eesti keele lektorid koos oma soome kolleegidega on korraldanud vastavaid seminare aastatel 1987, 1994 ja 2003 ning osalenud toimetajana „Lähivõrdlusi. Lähivertailuja“ numbrite 3 (1988), 8 (1998), 14 (2004) ja 15 (2004) väljaandmisel. 2015. aasta lõpus ilmus Tallinnas „Lähivõrdluste“ 25. number, milles muu hulgas on avaldatud Valve-Liivi Kingisepa teabe-rohked ja emotsionaalsed mälestused tema Oulu-aastatest (Kingisepp 2015).

Oulu eesti keele lektorid on osalenud ka fennougristikakongressidel, Soome keeleteaduse päevadel ning muudel teadusfoorumitel nii Soomes, Eestis kui ka mujal. Lisaks teadusartiklitele on eesti-soome kontrastiivset vaatenurka kasutatud ka mitmes Oulu ülikooli soome keele bakalaureuse-, magistri- ja litsentsiaaditöös ning ka Oulus kaitstud doktoritöodes, viimaste autorid Helle Metslang, Sirje Hassinen, Hannu Remes ja Leena Nissilä. Soome-eesti kõrvutava uurimissuuna *primus motor* oli Oulus aastaid praegune soome keele emeriitprofessor Helena Sulkala.

Eesti keele ja kultuuri hea sõnumi levimine väljaspool ülikooli

Oulu on kõige põhjapoolsem Soome ülikoolidest, kus õpetatakse eesti keelt. Kõik Oulu eesti keele lektorid on palju tegutsenud ka väljaspool ülikooli. On peetud eesti keele kursusi nii rahvaülikoolides kui ka Soome seltside või asutuste-ettevõtete juures. On kirjutatud eesti keelt ja kultuuri tutvustavaid ajaleheartikleid, koostatud raadiosaateid, esinetud koolides, raamatukogudes, koguduste üritustel ja seltsides-huviringides. On korraldatud raamatu- ja kunstinäitusi ning kontserte, tegutsenud tõlkide, tõlkijate ning giididena. Selline rahvavalgustustöö on vastanud Põhja-Soome ühiskonna ootustele, vajadustele ja huvile ning langenud viljakale pinnasele: Oulus ja laiemalt Põhja-Soomes on palju häid eesti keele oskajaid, eesti kultuuri tundjaid, eesti keele õpetajaid, Eesti sõpru. Oulus on tegutsenud ja tegutsevad ka mitmed eesti muusikud, neist tuntumad ehk linnaorkestri dirigendina töötanud Peeter Lilje ja Arvo Volmer. Oulu kandi koorilauluharrastajad tunnevad kindlasti koorijuhte Ahti Seppa või Mihkel Kolditsat. Soome eestlastest elanikkond on jõudsalt kasvanud ka Oulus ja selle ümbruses: siin töötab eesti arste, õpetajaid, treenereid, IT-inimesi ja muude elualade esindajaid. Soome eestlaste koondumisele ja eneseteadvuse tõusule püüdsin Oulus töötades jõudumööda kaasa aidata: olin kohalikke eestlasi koondava Oulu Eesti Klubi üks asutajaliikmeid (klubist on praeguseks kujunenud mitteametlik koostöö- ja sõprusvõrgustik oma Facebook'i lehega) ning tegin kaastööd Soome eestlaste väljaannetele Eesti Leht ja Binokkel, mis omal ajal ilmusid Tamperes.

Häid koostööpartnereid Oulus

Eesti keele lektoraadi väga heaks koostööpartneriks on aastate vältel olnud ajaleht Kaleva eesotsas selle juhtide ja tippajakirjanikega: Aaro Korkeakivi, Martti Ursin, Teuvo Mällinen, Kaisu Mikkola, Seija Hänninen jt. Kaleva kaastöölisteks-kolumnistideks on olnud mitmed tuntud Eesti kultuuri-tegelased, olgu nimetatud näiteks hilisem Eesti president Lennart Meri, kirjanik Jaan Kaplinski, professorid Mati Hint ja Rein Veidemann jt. Kaleva toimetusmajas leiduv esinduslik eesti kunstikogu on heaks tunnistuseks lehe Eesti-pädevusest. Kaleva on Eesti Rahvuskultuuri Fondi juurde asutanud ka omanimelise rahastu demokraatliku ajakirjanduse toetamiseks.

Koos Kalevaga ja soome keele ja kirjanduse kolleegidega Oulu ülikoolis on eesti keele lektoraat korraldanud neli eesti luule tõlkevõistlust (1978 Under, 1981 Vaarandi, 1988 Runnel, 1997 Ristikivi), iga kord on ilmunud tõlkekogumik, Underi luulest koguni kaks (vt lähemalt Sikk 1999). Kalevaga lähedalt seotud kirjastus Pohjainen on avaldanud tõlkes muudki eesti ilukirjandust.

Väga hea koostöö on lektoritel olnud ka Soomes eesti kultuuri tutvustava ja toetava Tuglase Seltsiga, eriti selle Oulu haruorganisatsiooniga ehk Oulu Tuglase Seltsiga. Koostööd on tehtud ka omaaegse Põhjamaa Eesti Seltsiga, kelle liikmete ristivanemasuhted eesti lastekodulastega on olnud püsivad ja südamlikud. Rõõmuga on eesti keele lektorid osalenud ka Oulus aset leidnud Soome ja Eesti luuletajate kohtumise „Runon silta. Luulesild“ korraldamises: luulesillal on Oulus seni kokku saadud 1986, 1996, 2006 ja 2016. Head koostööpartnerid on olnud ka Oulu ülikooli raamatukogu ning Oulu linna- ja maakonnaraamatukogu, samuti ka rahvaülikool Oulu-opisto. (Vt ka Mikkola 2014.)

Positiivse kuvandi loomine

Koos kõigi siin töötanud eesti keele lektoritega Eestist rõhutagem, et Soomes veedetud aastad on meie jaoks olnud erakordselt tähtsad ja rikkad. On olnud tõeline eesõigus esindada oma maad ja rahvast, jagada selle kohta teadmisi vastuvõtlikule ja sõbralikule sugulasrahvale ning nii mõnigi kord näha omagi keelt ja kultuuri ning omaenda ellusuhtumist uuest, värskest vaatenurgast. Oleme õnnelikud, et oleme saanud tundma õppida Soomet just tema inimesetega sõbrunedes, inimsaatuste kaudu ning Soome elust vahetult osa saades. Oleme püüdnud tegutseda nii, et tekiks positiivne Eesti-kuvand Soomes ja Soome-kuvand Eestis. Olge tänatud, armsad õppurid, kolleegid, koostööpartnerid ja sõbrad! Lootkem kõik, et praegu Oulu ülikoolis tegutsev eesti ja soome keele lektoraat võiks olla uue tõusu algus eesti keele ja kultuuri tutvustamisel Põhja-Soomes.

Kirjandus

- Aabrams, Vahur 2003.** Friedrich David Lenz ning tema vend Jacob Michael Reinhold Lenz. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Erelt, Tiiu Erelt (toim-d). 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 28–60.
- Frick, Maria 2016.** Kiri (*e-mail*) Heli Laanekasele 17.11.
- Grünthal, Riho 1999.** Viron kielen lehtoriksi Helsingin yliopistoon 1923. – Reet Kasik, Leena Huima (toim-d). 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Viron kielen ja kulttuurin opettaminen Suomessa -seminaari 23.11.1998. Esitelmät. Castrenianumin toimitteita 56. Helsinki: Helsingin yliopisto, 13–33.
- Kasik, Reet 2003.** Õppetöö välismaal. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Erelt, Tiiu Erelt (toim-d). 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 360–369.
- Kingisepp, Valve 1992.** 25 vuotta viron opetusta Oulun yliopistossa. – Helena Sulkala, Valve Kingisepp (toim-d). Viron kielen päivä 6.5.1992. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 35. Oulu: Oulun yliopisto, 75–83.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2015.** Eesti keele lektorina Oulus. – Annekatrin Kaivapalu (peatoim.), Johanna Laakso, Maria-Maren Sepper, Kirsti Siitonen, Katre Õim (toim-d). Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 25. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 35–62.
- Laanekask, Heli 2002.** Eesti keel Oulu ülikoolis. – Jüri Valge (toim.). Eesti keel ja kultuur maailmas. 13.–15. august 2000, Tartu. Ettekanded. Tartu: Eesti Vabariigi Haridusministeerium, Eesti Instituut, 44–54.
- Laanekask, Heli 2013.** Viron kieli toisena kielenä -opetuksesta Tarton yliopistossa 1820-luvun lopulla. – Annekatrin Kaivapalu (peatoim.), Pirkko Muikku-Werner, Johanna Laakso, Katre Õim, Maria-Maren Sepper (toim-d). Lähivõrdlusi. Lähivertailuja 23. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 148–162.
- Mikkola, Kaisu 2014.** Pohjoisen estofilian voima ja verkosto nousivat virolaisista lehtoreista. – Elo. Tuglas-seuran jäsenlehti 4. Helsinki: Tuglas-seura, 8–11.
- Pääkkönen, Irmeli 1994.** Suomalainen sydämestä. Carl Niclas Keckmanin toiminta suomen kielen kehittäjänä. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pääkkönen, Matti 2006.** Viron lehtoreista Oulun yliopistossa. [Käsikiri Heli Laanekase valduses.]

- Remes, Hannu 2015.** *Lähivertailujen* alkuvaiheita. – Annekatrin Kaivapalu (peatoim.), Johanna Laakso, Maria-Maren Sepper, Kirsti Siitonen, Katre Õim (toim-d). *Lähivõrdlusi. Lähivertailuja* 25. Tallinn: Eesti Rakenduslingvistika Ühing, 15–22.
- Sikk, Hoide 1999.** Virolaisen runouden käännöskilpailuista Suomessa. – Reet Kasik, Leena Huima (toim-d). 75 vuotta viroa Helsingin yliopistossa. Viron kielen ja kulttuurin opettaminen Suomessa -seminaari 23.11.1998. Esitelmät. *Castrenianumin toimitteita* 56. Helsinki: Helsingin yliopisto, 57–63.
- Tamul, Sirje 2003.** Veel kord Tartu ülikooli taasavamise ja eesti keele lektori küsimusest. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Ereht, Tiiu Ereht (toim-d). 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 14–27.
- Viitso, Tiit-Rein 2003.** Soome keel ja läänemerssoome keelte professor Tartu ülikoolis. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Ereht, Tiiu Ereht (toim-d). 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 281–305.

TEKSTOLOOGI TÖÖLAUALT

Kirjanduspärandi uustrükkide keelelisest redigeerimisest Eduard Vilde romaani „Raudsed käed“ põhjal

Ilmunud: Kirjanduspärandi uustrükkide keelelisest redigeerimisest. – Ülle Viks, Valdek Pall (toim-d). Sõnast tekstini. Tallinn: ENSV Teaduste Akadeemia 1978, 149–157.

Meie kirjanduspärandi uustrükkide puhul tekib sageli probleeme seoses teksti keelega. Kuidas suhtuda vananenud ortograafiasse, interpunktsiooni, mitmesugustesse vananenud või kirjakeeles tunnustamata keelenditesse?

Tekstoloogia teooria kohaselt on kirjandusklassika väljaandmisel lubatav moderniseerida vaid tekstide graafilist külge (ortograafiat); elava keele ilmingud, s.o ajastule või kirjanikule omased foneetilised, morfoloogilised, leksikaalsed ja süntaktilised jooned tuleb reprodutseerida muudatusteta (vt Прохоров 1966: 96 jj). Ahmanova lingvistikasõnastik defineerib graafikat kui kirjalike märkide süsteemi ja keele foneetilise süsteemi vastastikust suhet, elavat keelt (*живой язык*) aga kui pidevalt muutuvat kõnekeelt (Ахманова 1966: 117, 531). Ehkki tekstoloogiaalases kirjanduses elava keele mõistet ei määratleta, tundub siiski, et selle all mõeldakse mitte üksnes pidevalt muutuvat kõnekeelt, vaid ka kirjakeele morfoloogilisi, leksikaalseid ja süntaktilisi norme (mis samuti muutuvad, ehkki aeglasemalt). Elava keele mõistest jäetakse välja üksnes ortograafia kui „kokkuleppeline“ nähtus. Vene tekstoloogias näibki probleemi raskuspunkt langevat ortograafia ja elava keele nähtuste eristamisele (vt nt Основные положения 1956, Прохоров 1966: 97–98).

Mis puutub interpunktsiooni, siis peetakse siin vajalikuks säilitada kirjaniku isikupärased (emotsionaalsed, intonatsioonilised) kirjavahemärgid (see käib eriti hüüumärgi, mõttekriipsu ja -punktide kohta). Muus osas antakse interpunktsioon tänapäeva reeglite kohaselt (Прохоров 1966: 99–100).

Saksa tekstikriitikas näib keele redigeerimine olevat rohkem sõltuvusse seatud väljaande tüübist. Siiski arvatakse siingi vajalik olevat moderniseerida üksnes ortograafiat, mõneti ka interpunktsiooni. Mitte mingil juhul ei lubata vananenud ning võhikule valedena näivate häälduslike ja grammatiliste

iseärasuste kõrvaldamist, vananenud sõnade asendamist uuematega jms (Witkowski 1924: 103–104).

Need põhimõtted erinevad tunduvalt eesti editsioonipraktika traditsioonidest keele redigeerimise alal. Meil on ikka rohkem või vähem peetud vajalikuks korrigeerida varasema kirjakeele saksapärasest objekti ja sõnajärge, vananenud liitumisviise või liidetega sõnu, murdesõnu, diferentseerida tähenduslikult sõnu, mida varasem kirjakeel (ja mõnikord ka praegune kõnekeel) ei erista, parandada murdelisi tüvevokaale, vananenud käändelõppe, anda vastavalt tänapäevastele normidele verbide *ivad-*, *sivad-* vormid, sõnad *hää*, *pää*, *sää*l, *naene*, *laene* jts, kirjutada *meelde*, *juurde*, mitte *meele*, *juure*, taandada kirjakeeles üheaegselt eksisteerinud (ja mõnikord kõnekeeles veel praegugi eksisteerivad) paralleelvormid mingile ühele (sageli just tänapäevasele) kujule jne. Kuni meie noor kirjakeel püüdis vabaneda germanismidest ja saavutada stabiilsust, võis sellist „normeerivat“ keele redigeerimist mõista. Väljakujunenud kirjakeel peaks siiski julgema tagasi vaadata oma ajaloole. On kardetud endisaegsete keelendite laostavat mõju õpilaste keeletarvitusele, sedagi, et kirjandusklassika satub „kentsaka“, „vale“ keele läbi naeruväärseesse valgusesse (Aller 1972, vt ka Петушков 1956: 168, 170). Kaalukama argumendi keele uuendamise kasuks on välja öelnud Karl Taev: lugejat, kes naudib teost kunstiteosena, häiriks iganenud ja vigane keelepruuk, teisest küljest kujuneks tekstikriitiline aparaat liigseks ballastiks (Taev 1976: 22). Kõigepealt mööngem, et sellised väited on mõeldavad üksnes rahvaväljaannet silmas pidades. Teiseks tuleb kahetseda ühekülgisust kooli keeleõpetuses, kus diakrooniline osa sama hästi kui puudub. Ning olulisim: praktika on näidanud, et keeleparandused isegi nii õilsatel eesmärkidel toovad endaga paratamatult kaasa tekstimoonutusi, mis tavaliselt muudavad autori- ja ajaomast sõnastusstiili. Olgu öeldu kinnituseks järgnev vaade E. Vilde romaani „Raudsed käed“ postuumsetele väljaannetele.

Postuumselt on romaanist „Raudsed käed“ ilmunud neli trükki. Eri redaktsioonideks saab neist pidada kaht esimest (Vilde 1941 ja 1951), kus tekstimuudatused on sihikindlad ja olulised. Kaks viimast trükki (Vilde 1954 ja 1960) on 1951. aasta redaktsiooni kordustrükid.

1941. aasta väljaande vastutav toimetaja oli Oskar Urgart, keeleline korrektor Leida Raudsepp. Kirjandusmuuseumis leiduva käsikirja järgi (Vilde 1941a) oletasime toimetismuudatuste tegijaks L. Raudsepa, järelepärimine kinnitas seda arvamust (Raudsepp 1973). Väljaande alustekstiks on

ootuspäraselt valitud romaani „Kogutud teoste“ trükitekst (Vilde 1928) kui kõige hilisema ja kunstiküpsema redaktsiooni lõplik kuju. Alusteksti on keeleliselt redigeeritud. Nagu näitas võrdlemine, varasemaid redaktsioone (Vilde 1910) arvestatud ei ole. Muudatused on tehtud 1941. aasta keelenormide seisukohalt ja kuuluvad mitte üksnes ortograafia valdkonda, vaid hõlmavad ka teisi õigekeelsusküsimusi, olles seega täiesti kooskõlas eesti väljaandmispraktika seniste traditsioonidega.

Ortograafiamuudatusi pole palju: täheühend *sh ~ sch* on asendatud *š* või ka *ž*-ga (*Veeruschka* > *Veeruška*, *muschkat* > *muškat*, *mushik* > *mužikk*), ära on jäetud mõned apostoofid (*vaat' > vaat*). Arvukama grupi moodustavad siin kokku-lahkukirjutamise korrektiivid (*Siimu-Jüri* > *Siimu Jüri*, *nähtaval-hoitavast* > *nähtaval hoitavast*, *akna-aluseks* > *aknaaluseks* jts). Ka interpunktsioonialased muudatused ei kutsu esile vastuväiteid.

On aga ka toimetusmuudatusi, mis teisendavad Vilde sõnastusstiili ja mida ei saa nimetada teisiti kui tekstimoonutusteks. Puudustele 1941. aasta väljaandes on trükisõnas juba vihjatud (Andresen 1958). Kõigepealt torkab silma *olema*-verbi lisamine Vilde liitminevikulistesse lausetesse, kahes esimeses peatükis nt üheteistkümnel korral (näite põhiosa on alla kriipsutatud):

Kas ei seisnud Juuli tema ees, laps, keda ta kasvatanud, koolitanud, katnud, toitnud, kellega ta nii kaua perekondlikul vabadusel koos elanud (Vilde 1928: 91) > *keda ta oli kasvatanud, koolitanud, katnud, toitnud, kellega ta oli nii kaua perekondlikul vabadusel koos elanud* (Vilde 1941: 79) jts.

Väljajätelised liitmineviku vormid on Vilde tekstis täiesti algupärased (ka üheski varasemas redaktsioonis abiverbi ei esine) ja iseloomulikud kirjaniku lausestusele. Ka rahvakeelne alus on sellistel vormidel olemas. Toimetaja lisandused siin paiguti isegi kuhjavad *olema*-verbi (näites on lisatu all joon):

Kui võõras poiss oli väikese Miina lõbuks pilliga paar piuksu teinud, misüle laps naeratas, oli sellega ka jutuajamine avatud (Vilde 1941: 9).

Võõrkehi Vilde lausestusse toovad ka lisatud isikulised asesõnad ja sidesõnad, nt:

Kui Hindrek Sepp ühel hommikul raskest unest ärkas, öeldi talle, et ta olevat kihlatud peigmees (Vilde 1941: 100) jts.

Õigekeelsusnormide järgimise ja subjektiivse maitseotsustuse piiril on objekti käände ja rektsiooni parandamine:

Ta luges paari rida, vaatas kärmesti allkirja (Vilde 1928: 99) > *Ta luges paar rida* (Vilde 1941: 87); *Noore neiu südamele heitus korraga nagu rudjuv vajutis* (Vilde 1928: 91) > *Noore neiu südamesse* (Vilde 1941: 79) jts.

Üsna ohtrasti on L. Raudsepp muutnud alusteksti sõnade järjekorda. 1928. aasta redaktsioonis võib tõepoolest märgata Vilde paigutist äärmuslikkust sõnade järjekorra moderniseerimisel (Laanekask 1973: 49–53). Sedagi äärmuslikkust tuleks meil käsitada ajaloolise, kirjakeeles realselt eksisteerinud tendentsina, ja järelikult ka aktsepteerida. Sõnade järjekorra muutmine kanoonilises tekstis võib kõneste tulla vaid Vilde mehaanilise vea puhul. Arvestades aga ka 1928. aasta redaktsiooni keeleteoimetaja J. V. Veski vastavaid parandusi (vt Laanekask 1973: 76–78), on selliste vigade tõenäosus küllalt väike.

Järjekindlalt on L. Raudsepp asendanud autorikõnes esinevad *da*-infinitiivilise kaudse kõneviisi vormid *vat*-vormiga:

neil olla värsket õhku tarvis (Vilde 1928: 103) > *neil olevat värsket õhku tarvis* (Vilde 1941: 91) jts.

Sedagi muutust ei saa heaks kiita. 1920. aastate kirjakeeles ei olnud *vat*-lõpuline kaudne kõneviis veel ainuvõimalik, paralleelvormina eksisteeris ka *da*-infinitiiviline, mis Vilde keelepruugis on täiesti üldine.

Taunida tuleb ka muudatusi liidetes ja liitumisviisides:

iseäralist (Vilde 1928: 12) > *iseäralikku* (Vilde 1941: 6); *sitsirätiku* (Vilde 1928: 14) > *sitsrätiku* (Vilde 1941: 6); *imetsedes* (Vilde 1928: 95) > *imestades* (Vilde 1941: 83) jts.

Ka üksikute toimetajale imelikuna tundunud sõnade muutmisega ei saa leppida, nt

juttumine (Vilde 1928: 15) > *jutuajamine* (Vilde 1941: 9); *otsaesile* (Vilde 1928: 120) > *otsaesisele* (Vilde 1941: 107); *pooldis pimedik* (Vilde 1928: 138) > *pooleldi pimedik* (Vilde 1941: 123) jts.

Et *oma* ~ *enda*, *ta* ~ *see*, *järele* ~ *järgi* kasutuspiirid ei olnud 1928. aasta redaktsioonis (ja ka kirjakeeles) veel päris selged (Laanekask 1973: 40–42), ei saa tunnustada ka nende sõnade diferentseerimist 1941. aasta redaktsioonis.

Seevastu eristati 1928. aasta tekstis järjekindlalt sõnu *üksteise* ja *teineteise*, mistõttu vastavat L. Raudsepa korrektiivi tuleb pidada õigustatuks (vrd Vilde 1928: 107 ja 1941: 94).

Niisiis on 1941. aasta redaktsioonis arvestatavad muudatused ortograafia ja interpunktsiooni alal. Suurt osa õigekeelsuslikest kaalutlustest lähtunud korrektiive, mis nivelleerivad autori sõnastusstiili ja autorile või ajastule omaseid keelelisi erijooni, tuleb pidada tekstimoonutusteks, seda isegi siis, kui peame silmas väljaande tüüpi – rahvaväljaannet.

Järgmine „Raudsete käte“ väljaanne ilmus 1951. aastal Elmar Elisto toimetusel (Vilde 1951) ja oli samuti määratud laiale lugejate ringile. E. Elisto tolelaegsete redigeerimispõhimõtete iseloomustuseks olgu märksõnadena esitatud „varakate klasside desorganiseeriv ja risustav mõju keelele“, „keeluuenduslikud vassingud“, „tarbetu võõrsõnadega peenutsemine“ (vt Elisto 1952). Sellistest arusaamadest lähtumine on toonud Vilde teksti täiendavaid tekstimoonutusi. E. Elisto toimetajatöö vigadele on osutanud mitmed hilisemad kriitikud (Teder 1957, Andresen 1958, Kiindok 1958). Lisaks on selgunud, et 1951. aasta väljaande alustekstiks on mitte viimane autoriredaktsioon, nagu olnuks ootuspärane, vaid 1941. aasta tekst (Laanekask 1973: 94–95). Seetõttu on 1951. aasta tekst üpris moonutusterohke.

Aktsepteerida võime 1951. aasta redaktsioonis suurt osa ortograafia- ja interpunktsiooniparandusi. Vahel aga tundub siingi liialdust, nt:

Oma alatumureliku, emaliku näoga vaatas vanapiiga Juulile otsa (Vilde 1928: 98 ja 1941: 86) > *alati mureliku* (Vilde 1951: 102).

Nagu 1941. aasta redaktsioonis, nii leidub ka Elistol keelelis-normatiivse alusega muudatusi, mida kirjandusklassika kanoonilistes tekstides tuleb pidada ebasoovitavaks: *keele, mee, juure* > *keelde, meelde, juurde*; *mõelge* > *mõtlege*; *pihust* > *peost*; *rudjuv* > *rutjuv*; *lällitav* > *lällutav* jts. Samuti ei saa siingi heaks kiita muudatusi sõnade järjekorras.

Elisto redaktsioonis on ka õigekeelsusliku alusega muudatusi, millest paistab eelnimetatud väärarusaamu, samuti vist toimetaja professionaalset harjumust kirjanikku parandada; see tegevus on aga kirjanduspärandi uustrükkide ettevalmistamisel täiesti kohatu. Nii on toimetajale imelik või liiga uus tundunud väljendus asendatud „õigema“, „normaalsemaga“:

Tüdrukud tähendasid lühidalt, et neil selle vastu midagi ei ole (Vilde 1928: 33, 1941: 25) > *Tüdrukud nimetasid lühidalt* (Vilde 1951: 31); *neiule oma*

südant paljastada (Vilde 1928: 89, 1941: 78) > *neiule oma südant avaldada* (Vilde 1951: 93); *pälvinud* (Vilde 1928: 94, 1941: 82) > *ära teeninud* (Vilde 1951: 98); *agraselt* (Vilde 1928: 97, 1941: 85) > *segaselt* (Vilde 1951: 102) jts.

Niisiis kahandab E. Elisto toimetatud väljaande väärtust tunduvalt juba väär alusteksti valik, mistõttu 1941. aasta tekstimoonutused (trükivead, ebasoovitavad muudatused) on kandunud üle uude redaktsiooni. Lisanduvad uued tekstimoonutused, mis on tekkinud osalt õigekeelsusliku parandamise traditsiooni tõttu, osalt puhtsubjektiivse maitseotsustuse alusel. Meie kirjastustegevust ei näita see just heast küljest, et sellest redaktsioonist on ilmunud kaks kordustrukki. Eriti lubamatuks tuleb pidada 1960. aasta väljaannet (Vilde 1960; toimetaja R. Lindström), mis ignoreerib juba ilmunud kriitilisi märkusi.

Lõpetuseks tahaks soovida, et meilgi senisest julgemini võetaks suund üksnes ortograafia ajakohastamisele, kirjaniku ja ajastu keelepruugi iseärasuste säilitamisele, ja seda mitte üksnes proosa, vaid ka luule väljaandmisel. Täpselt samuti, nagu on mõeldamatu mineviku kirjandusteose ainestiku, kompositsiooni, probleemide esitusviisi vms moderniseerimine, tuleks taunida ka kirjaniku keele uuendamise katseid. On ju keel samuti üks minevikukultuuri ilminguid. Muidugi tuleb keele redigeerimist kaaluda seoses väljaandetüüpidega ning autori ja ajastu iseärasustega. Mitte asjata ei nõuta vene tekstoloogias spetsiaalse keelelise instruksiooni väljatöötamist iga üksiku väljaande keelelise vormistamise tarvis (Пpoxoпoв 1966: 100). Siiski peaks ka rahvaväljaandes olema keeleparandustega senisest ettevaatlikum. Selge on ka suur vajadus tekstikriitiliste väljaannete järele. Mõned heatasemelised näited meil juba on: teaduslike väljaannetena G. Suitsu ja M. Lepiku „Eesti kirjandusajalugu tekstides“ I (1932), „Kalevipoeg“ (1961), L. Koidula „Luuletused“ (1969), populaarkriitiliste väljaannete hulka kuuluv K. J. Petersoni „Laulud. Päevaraamat“ (1976), loodetavasti ka ettevalmistatav A. H. Tammsaare „Kogutud teosed“.

Kirjandus

- Ахманова, Ольга 1966.** Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия.
- Aller, Rudolf 1972.** Papa Jannsen ja Cicero. (Kiusurepliik). – Edasi, nr 84.
- Andresen, Nigol 1958.** Klassika uustrükkide redigeerimisest. – Sirp ja Vasar, nr 26.
- Elisto, Elmar 1952.** Eesti klassikast ja tekstikriitikast. – Sirp ja Vasar, nr 28.
- Kiindok, Aino 1958.** Mõningaid märkmeid E. Vilde teoste keelest. – Keel ja Kirjandus 2, 90–102; 3, 164–174.
- Laanekask, Heli 1973.** Eduard Vilde romaani „Raudsed käed“ tekstiajalugu. Diplomitöö. Tartu. [Käsikiri TÜ eesti keele osakonnas.]
- Основные положения 1956** = Основные положения подготовки текстов в научных изданиях классиков художественной литературы, критики и публицистики XIX–XX вв. Москва.
- Петушков, В. 1956.** Литературный язык и писатели. – Звезда, № 10.
- Прохоров, Евгений 1966.** Текстология. Принципы издания классической литературы. Москва: Высшая школа.
- Raudsepp, Leida 1973** = L. Raudsepa kiri H. Laanekasele 14.05.1973.
- Taev, Karl 1976.** Redigeerimisest. – Kristjan Jaak Peterson. Laulud. Päevaraamat. Tallinn: Eesti Raamat, 22–24.
- Teder, Eerik 1957.** Klassika uustrükkide „redigeerimisest“. – Sirp ja Vasar, nr 6–7.
- Vilde, Eduard 1910.** Raudsed käed. Tallinn: G. Pihlakas.
- Vilde, Eduard 1928.** Raudsed käed. Tartu: Varrak.
- Vilde, Eduard 1941.** Raudsed käed. Lunastus. Tartu: Ilukirjandus ja Kunst.
- Vilde, Eduard 1941a.** Raudsed käed. Lunastus. Käsikiri + korrektuur. KM KO, f 56, m 376.
- Vilde, Eduard 1951.** Raudsed käed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vilde, Eduard 1954.** Raudsed käed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Vilde, Eduard 1960.** Raudsed käed. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Witkowski, Georg 1924.** Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke. Ein methodologischer Versuch. Leipzig: Haessel.

F. R. Kreutzwaldi meieni jõudmata kirjavahetusest

Ilmunud: F. R. Kreutzwaldi meieni jõudmata kirjavahetusest. –
Keel ja Kirjandus 1981/12, 731–737.

Kirjade asendamatu allikaväärtust on küllap kogunud kõik kultuuriloo uurijad. Ka on paljude kirjade belletristlik väärtus vaieldamatu. Originaalkirjadega tegeleja tunneb veel üht erilist võlu, mille moodustab nende „aura“, omaaegne paber, isikupärane käekiri. Vaatamata vaevadele käsitsi kirjutatu dešifreerimisel, on koguni tõrjuvalt suhtunud „tuima ja hingetusse“ masinakirja (Raud 1970).

Nii on kirjad olnud kogumis- ja publitseerimisobjektiks juba pikka aega. Erakiri on tavaliselt neljasilmajutt. Selle säilimise eelduseks on autorite ja adreessaatide teatav missioonitunne: kultuurihuvi ja teadmine, usk või aimus, et tahes või tahtmata ollakse ise kultuuris osaline. Vaja läheb samuti tõdemust, et kultuuri tugevus on ka tema minevik ja selle tundmine, ning sellest tulenevat pieteeti kirjade kui oma aja dokumenteerijate vastu. Pieteet avaldub kas suuremeelses sallivuses või heldes ükskõiksuses isikliku elu tulevikulise avalikustumise suhtes, mõnikord ka selle (ala)teadlikkus soovimises. Samasuguseid väärtomadusi eeldab erakirjade säilimine ka neilt lähedastelt ja kaugetelt, kelle kätte kirjavahetajate järelejäänud paberid satuvad. Kirjade jõudmisele meie kätte aitavad palju kaasa entusiastlikud kolleksionärid (asutused, organisatsioonid või üksikisikud), kes otsekui võimendavad, vahel ka kompenseerivad kõnealust missioonitunnet.

Isegi paljude soodsate asjaolude korral astub aga sageli mängu aeg oma vastuolude ja juhuslikkustega, muutes kirjalehed kas ohtlikuks, vihatud või väärtusetuks paberiks, mis paremal juhul unustatakse, halvemal juhul hävitatakse. On päris tavaline, et kirjaniku epistolaarne pärand pole tervikuna meie kätte jõudnud, seda isegi põhjalikult uuritud kirjandusklassikute puhul. Arvatavast Puškini 2000 kirjast on leitud 840, Gorki ca 20 000 kirjast 8000 ümber (Ипoxoпoв 1964: 23). Seda kinnitab ka eesti kultuuriloo kõige põhjalikumalt

uuritud kirjavahetuse – Kreutzwaldi kirjavahetus –, mis pole tuntud kaugeltki mitte kogu ulatuses.

Et öelda midagi kaotsijäänud kirjade kohta, on vaja tunda *status quo*'d. Kreutzwaldi puhul on see etapp, milles kajastuvad mitme põlvkonna jõupingutused, õnnelikult läbitud. Hiljuti lõpule viidud Kreutzwaldi kirjavahetuse köited I–VI (Lepik 1953, 1956, 1959, 1962, Aaver jt 1976, 1979) sisaldavad 804 Kreutzwaldi kirja 74 adressaadile ja 433 kirja Kreutzwaldile 28 läkitajalt.¹⁸ Avaldatud on ka 29 W. Schotti kirja Kreutzwaldile (Lepik 1961a) ja kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas on ilmumismisvalmis seatud 11 F. J. Wiedemanni kirja Kreutzwaldile¹⁹. Lisaks nimetatutele on teada veel 18 kirja Kreutzwaldile eri adressaatidelt. Need on jäänud avaldamata kas vastuskirjade puudumise või selletõttu, et nad ei haakunud olemasoleva kahepoolse korrespondentsiga. 17 kirja leidub kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas, ühe avaldamata kirja kontsept ENSV Riiklikus Ajaloo Keskarhiivis (RAKA)²⁰ (f 2569, n 1, s 74, l. 91–92). Needki pudemed väärivad publitseerimist. Seega on arvele võetud, koondatud ja suures osas avaldatud kogu teadaolevalt säilinud Kreutzwaldi kirjavahetus.

Kreutzwaldi korrespondentsis on sageli puudu Kreutzwaldile saadetu, näiteks kirjavahetustes E. Sachssendahli, W. Schultzi, Th. Beise, G. Schultz-Bertrami, O. Donneri, A. Ahlqvisti, Y. Yrjö-Koskineni, J. Krohni, J. Hurda, J. Köleri, M. Veske, C. R. Jakobsoni ja paljude teistega. Osalt võib siin tegu olla juhusliku kaotsiminekuuga kas Kreutzwaldi eluajal või hiljem. Vaevalt saab aga pidada juhuseks, et Kreutzwaldile kirjutatust on meie kätte jõudnud vaid akadeemilisemat laadi ja ametlikumaid kirju (A. H. Neusilt, F. A. Schiefnerilt, P. Köppenilt, F. J. Wiedemannilt, W. Schottilt, ÕES-i tegelastelt, Liivimaa maanõunike kolleegiumilt ja teistelt). Alles on ka Kreutzwaldile südamelähedased, rahvusliku ärkamise eelaega kuuluvad Faehlmanni kirjad.

Kreutzwaldi suhtumine kirjade säilitamisse on olnud vastuoluline. 1860. aastal rahustab ta Schultz-Bertramit naljatoonis: „Mappide süsteem iga-suguste kirjavahetuste jaoks on mul juba aastate eest sisse seatud, nii et Sinu

¹⁸ Edaspidi on sellele väljaandele viidatud tekstis nii, et Rooma numbrid märgivad köidet, araabia numbrid lehekülge.

¹⁹ Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond ehk endine ja nüüdne Eesti kultuurilooline arhiiv praeguses Eesti Kirjandusmuuseumis Tartus. Wiedemanni kirjad Kreutzwaldile on avaldatud, vt Aaver, Lepik 1986.

²⁰ Nüüdnes Rahvusarhiivi Tartu osakonnas.

viljast mitte ivakestki kaotsi ei lähe, vaid kõik jääb tulevaste põlvede jaoks täielikult alale!!“ (IV, 57.) Üha enam näib aga hoiak kujunevat tõrjuvaks. Meenutagem 1868. aasta draamat seoses Koidulaga ja hilisemat alandavat konspireerimist kirjavahetuses, kus Kreutzwald peab kohaseks saada Koidula kirju koos Laakmanni raamatusaadetistega (V, 244, 258, 263), siis märkusega „eigenhändig abzugeben“ Võru kaupmehe Bergmanni kaudu (V, 325). Kui viimane siirdub mujale, saab vahendajaks talurahvakaupmees Johansson (V, 349 jm). Kord ei suuda ka *poste restante* ümbrikul säästa Koidula kirja kiiva pilgu eest (V, 341). Kasutatud on ka „antiaanlaste komplotti“ (s.o Kreutzwaldi-Koidula kirjavahetuse vastaste hulka) mittekuuluva Alexise ja teistegi vahetalitust (V, 350, 352, 360). Kui Koidula abielludes 1873. aastal oma kirju tagasi palub, tõdeb Kreutzwald soovi täites nukralt: „Ehk küll Teie sunnitud ohver raske on, mis üht südamega kindlasti kokkukasvanud varandust minu käest tahab ära kiskuda, siiski pean Teile õigust andma, kui selle peale mõtlen, et minu päevatöö lõpetus äkiste võiks tulla, kus kõik ettearvatud ja peetud nõud täitmata olid jäänud. Meie vahel – seda tohime vastastikku tunnistada, ei ole küünemusta väärt midagi sündinud, mis tagajärel südamele koormat võiks teha või jumal patuks arvata, siiski elab maapinnal väga rohkest rahvast, kellel võimalik ei ole mõista, et sugulaslike hingede keskel tuline sõprus võib kasvada“ (V, 526). Ridade vahelt võib siit välja lugeda eitavat hoiakut intiimsete erakirjade sattumise vastu kolmandatesse kättesse. Sõnaselgelt väljendub selline suhtumine ühes 1872. aasta kirjas Schultz-Bertramile: „Sinu juba mitmel puhul korratud ja viimases kirjas uuesti ülessoendatud ähvardust kirjade alalhoidmise asjus pean mina nagu ikka n a l j a k s, palun Sind aga täiesti t õ s i s e l t : peaksid Sina oma makulatuuri hulgas juhtumisi mõned minu käega kirjutatud lehed leidma, siis h ä v i t a n e e d ä r a või anna vähemalt k ä s k, et seda pärast Sinu surma t e h t a k s. N e i s t e i t o h i ü h e l g i j u h u l m i d a g i j ä r e l p õ l v e d e k ä t t e s a t t u d a. Seesinane on minu praegune soov ja viimane tahtmine“ (IV, 313–314).

Pärast Schultz-Bertrami surma kavatses ta tütar avaldada isa mõningaid trükkimata käsikirju ja kirjavahetusi, ka Kreutzwaldi kirju. Viimasele plaanile on Kreutzwald resoluutselt vastu, kõlab koguni sõna „kohtuprotsess“ (III, 499–500, 519–520). Eriti ettevaatlikuks pidi eluõhtule jõudnud Kreutzwaldi muutma juhtum 1881. aastal, kui tema erakirjades C. R. Jakobsonile sisaldunu poleemikatuhinas avalikkuse ette toodi (VI, 276, 283–287). Teada on seegi, et Kreutzwaldi väimees G. Blumberg vaenas rahvusliku liikumise

radikaalsema poole tegevust ning jäi elu lõpupoole rahvuslikust liikumisest sootuks kõrvale. Kreutzwaldi biograafiakatses püüab ta äia suhteid Jakobsoni leeriga, näiteks kaastööd Sakalale, igati välja vabandada (Blumberg 1904: 89). Blumbergide perekonna hoolimatu suhtumine Kreutzwaldi arhiivi on teeninud ränki sõnu (vt nt Nirk 1961: 120).

Seega tuleb kahjuks nõustuda arvamusega, mis jätab väga vähe ruumi Kreutzwaldile kirjutatu uusleiuks (VI, 5; Põldmäe 1979: 753). Võime olla õnnelikud, et paljud Kreutzwaldi korrespondendid ja nende järglased suhtusid tema läkitustesse suurima aukartusega, mille tõttu on meie kätte jõudnud hulk erakordselt rikka sisuga Kreutzwaldi tekste. Kreutzwaldi kirjavahetuse talletamise lugu on mitmes suhtes huvipakkuv ja vääriks eraldi käsitlust.

Lüngad Kreutzwaldi epistolaarses pärandis ulatuvad üksikutest kirjadest (nt Kreutzwaldi-Schiefneri, Kreutzwaldi-Koidula korrespondentsis) peaaegu tervete kirjavahetusteni. Näiteks on Kreutzwaldi kirjavahetusest F. N. Russowi ja A. Reinvaldiga säilinud vaid üks sisutihe kiri kummalegi (VI, 325–330, 413–417), otsekui selleks, et tõestada kadunuks jäänute väärtust. Esimene otsene vihje Kreutzwaldi ja Russowi kirjavahetusele, mille mittetundmist on korduvalt kahetsetud (III, 27; Jansen 1979: 705), on pärit 1859. aasta algusest (II, 183). Võimatu pole ka kirjasõpruse varasem algus, sest Kreutzwald huvitus Russowist ja tema teostest juba 1854. aastal, pidades teda kaasaegsete kirjanike seas kõige anderikkamaks (II, 162, 348, 356). Aeg-ajalt katkeva kirjavahetuse jälgi mööda saame käia vähemalt 1878. aastani, tõenäoliselt on side kestnud edaspidigi (III, 507, 519). Ka kirjade sisu kohta saame juhuslikke teateid. Russowi kirjust Kreutzwaldile enne 8. märtsi 1864 on pärit hiljem uurijate poolt korduvalt tsiteeritud notiits Peterburi eesti patriootide laupäevaseltsi kohta (VI, 82). 19. märtsil 1865 palub Kreutzwald Schiefneril edasi anda sõnumik Russowile isiklikult, mitte linnaposti kaudu (III, 329). Selgub, et Kreutzwald, kelle kõrva olid jõudnud kuulujutud J. Köleri vahistamisest seoses palvekirjade aktsiooniga, püüdis Russowilt selle kohta teateid hankida ja muutus veelgi rahutumaks, kui Russowi kiri just selle küsimuse vastamata jättis (VI, 129). Nimetatud kirjavahetuse sisukust tõendavate näidete rida võiks jätkata. Russow töötas kaua Ermitaažis ning Teaduste Akadeemia etnograafiliste ja antropoloogiliste kogude hoidjana. Tahaks väga uskuda, et ta oskas kirju hinnata ja need säilitas.

Hoopis pessimistlikum on prognoos A. Reinvaldile kirjutatu leidmiseks, seda eelkõige poeedi hilisema kirju elukäigu tõttu. Autodidakt Reinvald

hakkas Kreutzwaldiga sõnumikke vahetama 1870. aasta kevadel (IV, 227; V, 469–470). Reinvaldile endale toetudes on räägitud sajast, hiljem koguni enam kui kolmesajast õpetlikust Kreutzwaldi kirjast Viljandi laulikule. Viimast arvu on R. Põldmäe (1962: 492) küllap õigusega nimetanud jahimehejutuks. Kirjavahetuse kunagises olemasolus ja ainerohkuses pole aga põhjust kahelda, sellest annab tunnistust ka ainus säilinud Kreutzwaldi kiri Reinvaldile (VI, 411–417).

Kreutzwaldi kirjavahetuse VI köite lõppu lisatud korrespondentide nimestik, kellega peetud kirjavahetus on tundmatu või säilinud vaid korrespondentide kirjade näol, sisaldab 85 nime (VI, 705–706). Siia tuleb lisada veel kaks korrespondenti: Erastvere vallavanem Arras ja Pärnumaa koolmeister J. Tuul (Lepik 1961b: 60). Kui arvame maha need, kelle kirju Kreutzwaldile on ühepoolselt säilinud (P. Albedinski, Eestimaa Kirjanduse Ühing, J. Hirschfeldt, L. Meyer, G. Männik, F. W. Rothsten, W. Schott, Sõjatopograafiline depoo, C. F. Toepffer, Ungari Teaduste Akadeemia, W. Wahl, Tartu eesti selts „Vanemuine“, A. M. Weiner, F. J. Wiedemann, Viljandi Eesti Põllumeeste Selts, Viljandi eesti selts „Koit“, Võru linnavalitsus), jääb ikkagi 70 erineva mahuga korrespondentsi, mille kunagisest olemasolust räägivad vaid ka u d s e d a l l i k a d. Oluline on veel fakt, et ligi 60 juhul saab Kreutzwaldi kirjade kunagist olemasolu dokumenteerida. Ülejäänud kümme konnal juhul on teateid Kreutzwaldile saadetud kirjade kohta ja tema enda kirjade eksisteerimist võib suure tõenäosusega oletada.

Eriti pakub seni leidmata materjali hulgas huvi kirjavahetus aatekaaslaste ja sõpradega. Noore energilise sõjaväearsti, Kullamaa kõstri poja G. Hirschiga tutvus Kreutzwald 1859. aastal Peterburi-reisi päevil. Kreutzwaldile imponeeris noormehe eestihuvi, ta kaastöö Perno Postimehele ning seegi, et Hirsch laskis end võita uue kirjavähi pooldajaks, kõigepealt aga tema aktiivne tegutsemine „Kalevipojale“ ettetellijate kogumisel (II, 523–524 jm). Ettesaadud raha võimaldas kiirendada eepose trükkimist ÕES-i toimetistes. „Kalevipoja“ ettetellimise ja saksakeelse tõlke küsimused ongi kesksed kirjavahetuses, mis algas kohe pärast Kreutzwaldi naasmist Võrru (III, 96; vt ka 1859.–1860. aasta kirjavahetust A. Schiefneri, G. Schultz-Bertrami ja C. Reinthaliga). Ent kui prenumerantide värbamine ei läinud soovitud latususega ja tuli sekkuda „Kalevipoja“ vihikute laialijagamisega ettetellijaile, näis Hirschi õhin raugevat. Kui Kreutzwald 1861. aasta algul kavandab „Kalevipoja“ rahvaväljaande trükikulude katteks „aktsiaettevõtte“ ja abi lootuses sellest ka

Hirschile teatab, on ta ilmsesti pettunud, kui vastust ei tule (III, 187, 194, 196, 266). Päriselt sidemed veel ei katke: Hirsch toimetab Kreutzwaldi poja sisseastumisdokumendid Peterburi Tehnoloogia Instituuti ja on koos Schiefneriga käemeheks, kui Kreutzwald tasub Alexise õppemaksu veksliga (III, 213; VI, 536–537). Viimane vihje Kreutzwaldilt, et ta kavatseb Hirschile kirjutada, pärineb 1863. aastast (IV, 141). Hirsch tegi arstina hiilgavat karjääri, saades Vene keisrite Aleksander III ja Nikolai II ihuarstiks (EBL: 137). Oma osa mängis selles kahtlemata ta teenekas onu, keisrikoja ihuarst Ph. J. Karell. Ülikoolikaaslase Karelli poole pöördus Kreutzwald 1859. aasta algul seoses talle osaks saanud kurioosse ebaõiglusega: Krimmi sõja aegse haigeravitsemise eest sai ordeni mitte tegelik töötegija Kreutzwald, vaid Võru maakonnaarst L. Poulet (VI, 507–508). Kreutzwaldi õigusenõutamiskatsed polnud tulemusi andnud, Karelli pidas ta oma viimaseks lootuseks. Vana sõprus kehvade olude kiuste mõndagi saavutanud noorpõlvekaaslase vastu ja elav eestihuvi ajendavad Karelli energiliselt tegutsema: tema rahalisel toetusel saab teoks Kreutzwaldile nii tähendusrikas Peterburi-reis ja küllap on tal teeneid ka selles, et Kreutzwaldile määratakse 1859. aasta teisel poolel otsekui valu rahaks pool aastapalka (III, 89–93; IV, 234). Kirjavahetus ei ole ilmselt olnud pidev, kuid mõjuvõimsa soosija abi on Kreutzwald otsinud hiljemgi nii rahaliste kui ka rahvuslike probleemide lahendamisel. Veel 1879. aastal kavatseb Kreutzwald Karellile kirjutada. Oma teise, saatusliku Peterburi-reisi, millele järgneb haigus ja surm, võtab ta ette 1882. aastal, et Karellile juubeliõnnitlusi üle anda. (VI, 164, 374.) Nii Hirschi kui ka Karelli arhivaalide kohta andmed puuduvad.

Kirjavahetusest lootustandva noore publitsisti Paul Blumbergiga on suhteliselt vähe teada (V, 30; VI, 146, 149–150(?), 156), kuid arvestades Kreutzwaldi ja Blumbergi perekondlikke sidemeid ning Kreutzwaldi ülisõbralikku suhtumist oma väimehe vennasse võiks oletada kirjavahetust ka pärast P. Blumbergi siirdumist kaugesse Kaukaasiasse 1867. aastal. Peale mõnede ametlike andmete (Põldmäe 1973: 111–113) on P. Blumbergi Kaukaasia-periood meile tundmatu maa.

Pikaajaline sõprus sidus Kreutzwaldi Põlva pastori, kooliraamatute autori ja toimetaja J. G. Schwartziga. Schwartz olnud Kreutzwaldi tunnistust mööda ta esimene tutvus Võrus ja ühtlasi kaudne põhjus „Võru pesakesse“ elama asuda (IV, 74). Muidu pastorivaenulikkus Kreutzwaldi paalus arvatavasti Schwartzi harilikust vabameelsem, ratsionalismisõbralik,

vagatsemisele võõras maailmavaade ning tegus püüd rahvaharidusele kaasa aidata. Schwartz omakorda jagas siirast tunnustust Kreutzwaldi loomingule. Koos aeti karskuseasja. 1854. aastal ilmub Schwartzi kihelkonnakooliõpikute sarjas Kreutzwaldi „Lühhikenne õppetud terwisse hoidmisest“. Sõprust ei suutnud tumestada ka erinev suhtumine kirjaviisi asjusse ja Kreutzwaldi avalikud nõoked Schwartzi vanakirjaviisiliste „koli“-raamatute pihta. 1870. aasta jaanuaris käib Kreutzwald sõbra 50 aasta ametijubelil ega kahetse seda, ehkki pastoritest koosneva seltskonna enamik ta peale kõõrdi vaatab (IV, 245). Kuigi Põlva ja Võru vahemaa lubas tavalisest sagedamat otsest läbikäimist ja sõnaselgeid vihjeid kirjavahetusele leidub vaid üks (VI, 326), võib oletada kestvama korrespondentsi olemasolu.

Rakvere kreiskooliinspektorilt J. J. Nocksilt on Kreutzwald saanud andmeid Faehlmanni biograafia koostamiseks (II, 263), oletatud on ka, et 1843. aasta sõnumiku nädalalehele *Das Inland Ranna-Virumaa* näljahäda kohta seadis Kreutzwald kokku Nocksi kirja põhjal (Nirk 1961: 45). Sealteadandide uudiseid võis vahendada veel kälimees, Viru-Nigula Vasta mõisa rentnik C. Weiner. Peale perekondlike probleemide (II, 308) on ta kirjavahetus Kreutzwaldiga sisaldanud ka *estica*'t (II, 255–256, 263; VI, 488). Üksikuid teateid on veel näiteks kirjavahetuste kohta Tartu ülikooli arstiteaduskonna professorite G. F. Adelmanni (VI, 496) ja H. G. v. Samson-Himmelstjerna (IV, 122), endise Võru õpetaja, hiljem Viljandis ja Peterburis tegutsenud C. Crögeriga (III, 244–245) jne. Tundmatuks on jäänud perekondlikud kirjavahetused tütar Adelheidi ja poeg Alexisega (III, 218, 224, 230, 494; IV, 125, 304; VI, 116, 155, 541).

Suhteliselt palju on meie kätte jõudmata Kreutzwaldi mitmesuguseid asjaajamiskirju. Omamata küll erilist ilukirjanduslikku kaalu, avardaksid need meie teadmisi Kreutzwaldi ametialastest ja leivamuredest, nt kirjavahetused Liivimaa meditsiinivalitsusega (I, 60, 583–584, 590; II, 262–263, 284–285 jm), Balti korpuse kroonuarstidega (II, 380–381), Liivimaa üldise hoolekande kolleegiumiga ja samasuguse asutusega Võru linnas (III, 476); teoste kirjastamis- ja turustamisraskustest, nt kaaskiri Tartu tsensuurikomiteele „Wina-katku“ sissesaatmisel (I, 320, 325), kirjad raamatukaupmees F. Klugele Tallinnas (III, 289; IV, 141), „Kalevipoja“ rahvaväljaande trükikijale P. Aschanile Soomes (III, 218, 233); püüdlustest siluda nii oma laste kui ka teiste noorte soosikute haridusteed, nt kiri või kirjad Berliini töösturitele A. J. A. Borsigile ja teistele sealsetele ettevõtjatele, kirjavahetus Nižni

Novgorodi vabrikandi I. Koltšiniga (VI, 548), Peterburi Tehnoloogia Instituudi õppejõu E. Böhliga (VI, 543–544), Leipzigi professorite F. Zarncke ja H. Brockhausiga (III, 417, 419; V, 175; VI, 160, 170–172, 209–212), vana sõbra tütre L. Eisenschmidtiga (III, 335, 351–352). Ametiasutustega peetud kirjavahetuste leidmiseks on ehk lootust rohkem. M. Lepik kavatses need esialgu kirjavahetuse köidetest välja jätta ega otsinud neid nii intensiivselt kui teisi. Rohkesti meid huvitavat materjali sisaldava Liivimaa Tervishoiuvalitsuse arhiivi otsingud jäid aga tulemuseta (II, 266).

On teateid ka täiesti tundmatuks jäänud kirjade kohta. Nii on Kreutzwald 1852. aasta juunis kirjutanud ühele sõbrale Tallinnas (II, 294), 1857. aastal kaks vastuseta jäänud kirja Eestimaale (III, 78), 1869. aastal on Kreutzwaldiga korrespondeerinud raamatukaupleja Riias (III, 438) jne. Laidast kirjavahetust on Kreutzwald pidanud seoses „Kalevipoja“ rahvaväljaande „aktsiatega“; seegi on suurelt osalt leidmata ja peaaegu atribueerimata.

Lisaks eksisteerib kontrollimist vajavaid oletusi. 1971. aastal leiti Gießeni ülikooli raamatukogust K. E. v. Baeri seni kadunuks peetud mahukas kirjakogu, mis sisaldab talle saadetud teaduslikke kirju (Kumari 1972, Kudu 1975). Baer ja Kreutzwald puutusid kokku aastail 1851–1852, millal Võru tohter aitas kaasa Baeri kalandusbioloogilistele uuringutele. Ehkki praegu tutvustatavas tundmatute korrespondentide nimestikus Baeri ei ole, pole võimatu E. Laugaste ja V. Kaavere hüpotees: võib-olla tähistab koostööaastaid ka mõni Kreutzwaldi sõnumik Baerile. Kahjuks puuduvad Gießeni ülikoolist leitu kohta seni täpsemad andmed (V. Kaavere suuline teade).

Kreutzwaldi tundmatu kirjavahetus kujuneb lähemal vaatlusel küllalt mahukaks, käesolev tutvustus puudutas sellest vaid osa. Parema ülevaate saamiseks kaotsijäänud kirjadest on vaja koostada ja publitseerida täpsem register, mis sisaldaks võimalikke andmeid kirjakirjutaja ja -saaja, kirjutamisaja ja -koha, kirja sisu ja kirja teada oleva või oletatava hävimise-säilimise²¹, samuti teate allika kohta. Selliseid registreid on teaduslike väljaannete ettevalmistamise käigus avaldatud näiteks Nekrassovi ja Turgenevi materjalidega seoses (Peйcep 1978: 174). Laiendada tuleb ka allikate ringi: meieni jõudmata kirjadest võivad märku anda (tõsi, juba väiksema tõenäosusega) ka Kreutzwaldi korrespondentide kirjad teistele isikutele, viimaste kirjad oma

²¹ Näiteks saab kindlalt öelda, et Kreutzwald põletas ühe Koidula enne 27. septembrit 1868 „pahanduse tujul kirjutatud lehekese“ poetessi soovil (V, 240); Kreutzwaldi kiri Koidulale enne 11. detsembrit 1869 hävis Koidula kirjutusalual tekkinud tulekahjus (V, 344–345).

tuttavatele, mitmesugune memuaarne aines, eelnevate uurijate tööd jne. Sellise registri kõrgeim eesmärk on muidugi kadunu ülesleidmine. Nagu alguses osutatud, põimuvad arhiivimaterjalide saatuses tihedalt isiku- ja ajaloolised seigad, mistõttu palju võib olla päästmatult kadunud. Ent ka juhul, kui *finis coronat opus* ära jääb, koondab töö hajali olevaid teadmisi kirjaniku konkreetsetest sidemetest oma ajaga ja on heaks aluseks suurematele üldistustele.

Ülesanne on väga töömahukas: tuleb otsida meid huvitavate isikute ja asutuste arhiive. Paraku puudub meil seni täpsem ülevaade A. H. Neusi, W. Schotti, F. J. Wiedemanni, F. N. Russowi, Ph. J. Karelli, G. Hirschi, P. Blumbergi, J. G. Schwartzi ning paljude teiste siin nimetatud ja nimetamata korrespondentide „järelejäänud paberitest“. Kreutzwaldi epistolaarset pärandit otsis intensiivselt M. Lepik, kellel kaasaegsete sõnu mööda olid selleks kõik vajalikud omadused: entusiasm, ennastsalgavus, püsivus, põhjalik ainetundmine ja suured arhiivitöökogemused. Lisaks oli tal veel eriline vaist väärtusliku materjali leidmiseks: meenutagem Tallinna vanakraamiturult leitud Wiedemanni reisipäevikuid ja Kreutzwaldi kirju nädalalehe *Das Inland* toimetusele (Raud 1970: 1740) või Leningradist Teaduste Akadeemia arhiivist väljatoodud lisandusi Kreutzwaldi-Schiefneri kirjavahetusele (Undla-Põldmäe 1975: 3). Tahtmata endale tuhka pähe raputada, arvan siiski, et kirjandusuurijate nooremal generatsioonil neid omadusi (seni?!) vajalikul määral pole. Praegu puuduvad ka inimesed, kelle ametitöö oleks Kreutzwaldi looming, sealhulgas täiendavate allikmaterjalide otsimine. Päevakorrale tõusnud julge perspektiiv Kreutzwaldi akadeemilise väljaande koostamiseks on ilus ja vajalik, ent teostajate osas katteta. Üldine tööjõudefitsiit ja selle kaasnähtused (kuidas palk, nõnda töö jne) on jõudnud ka filoloogia maile. Nii kipub O. W. Masingu kirjade väljaandmine praegu takerduma kompetentse germanisti puudumisel, kes suudaks lahendada rohkeid probleeme saksa-keelse teksti edasiandmisel; kirjandusmuuseumil läheb aasta-aastalt raskeks leida töötajat gooti kirjas materjalide dešifreerimiseks-kopeerimiseks. Need aga on ju ka Kreutzwaldi akadeemilise väljaande probleemid! Ometi kuulun nende hulka, kes usuvad plaanide mobiliseerivasse jõusse, sellesse, et hea töökava aitab viia sõnadelt tegudele. Praegune situatsioon Kreutzwaldi uurimisel nõuab kolme asutuse – kirjastuse Eesti Raamat, kirjandusmuuseumi ning Keele ja Kirjanduse Instituudi – ühist arupidamist suurejoonelise kava konkretiseerimiseks.

Kirjandus

- Aaver, Eva, Mart Lepik 1986.** F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukku. Tallinn: Eesti Raamat, 56–98.
- Aaver jt 1976** = Aaver, Eva, Abel Nagelmaa, Liis Raud (koost-d) 1976. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt 1979** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1979. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele. 1862–1882. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI. Tallinn: Eesti Raamat.
- Blumberg, Gustav 1904.** Dr. Reinhold Friedrich Kreutzwald's Leben. – Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft XXI, 1. Heft. Dorpat: C. Mattiesen, 69–90.
- EBL** = Cederberg, Arno Rafael, Henrik Koppel, Johan Köpp, Albert Saareste, Peeter Treiberg, Friedebert Tuglas, Richard Kleis (toim-d) 1926–1929. Eesti biograafiline leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused 2. Tartu: Loodus.
- Jansen, Ea 1979.** Suurpublikatsiooni lõpuleviimise puhul. – Keel ja Kirjandus 12, 705–711.
- Kumari, Eerik 1972.** Baeri kirjavahetus avastatud. – Eesti Loodus 3, 172.
- Kudu, Elsa 1975.** Leiti loodusteadlaste kirjad K. E. von Baerile. – Eesti Loodus 1, 5.
- Lepik, Mart (toim.) 1953.** Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. 1853–1879. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart (toim.) 1956.** Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart (toim.) 1959.** Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. 1859–1874. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart 1961a.** W. Schotti kirjad Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale II. Tartu: ENSV Teaduste Akadeemia toimetuse-kirjastusnõukogu, 295–359.
- Lepik, Mart 1961b.** Üks lõik Kreutzwaldi kirjavahetusest. – Keel ja Kirjandus 1, 60–63.
- Lepik, Mart (toim.) 1962.** Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus. 1867–1873. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Nirk, Endel 1961.** Friedrich Reinhold Kreutzwald. Lauluisa elulugu. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Прохоров, Евгений 1964.** Издание эпистолярного наследия. – В. С. Нечаева (ред.) Принципы издания эпистолярных текстов. Сборник статей. Вопросы текстологии 3. Москва: Наука.

- Põldmäe, Rudolf 1962.** Fr. R. Kreutzwaldi ainus säilinud kiri Ado Reinvaldile. – Keel ja Kirjandus 8, 492–495.
- Põldmäe, Rudolf 1973.** Kirjamehi mitmes mõõdus. Uurimusi eesti kirjanduse ja kultuuriloo alalt. Tallinn: Eesti Raamat.
- Põldmäe, Rudolf 1979.** Kreutzwaldi kirjavahetuse viimane köide. – Keel ja Kirjandus 12, 753–755.
- Raud, Liis 1970.** Kultuurilooliste arhivaalide varamus. – Looming 11, 1731–1734.
- Рейсер, Соломон 1978.** Основы текстологии. Ленинград: Просвещение.
- Undla-Põldmäe, Aino 1975.** Kreutzwaldi ja Schiefneri kirjavahetuse lisamaterjalidest. – XIX Kreutzwaldi päev 26.–27. detsembril 1975. a. Ettekannete teesid. Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 3.

Mart Lepik tekstikriitikuna

Artikli autorid on Eva Aaver ja Heli Laanekask. Ilmunud: Mart Lepik tekstikriitikuna. – Keel ja Kirjandus 1992/2, 16–29.

Mart Lepik oli esimese põlve haritlane, kes tuli Tartu ülikooli Kunda valla põhjaranniku talust 1921. aasta sügisel.²² Ta õppis kuni 1929. aastani filosoofiateaduskonnas läänemeresoome keeli, etnograafiat, folkloori ning eesti ja üldist kirjandust. (TK: 6–7.) Ühes oma elulookirjelduses on ta märkinud, et õpingud „koondusid peamiselt eesti kirjandusloo alale“ (Lepik 1952a: 7). Et eesti ja üldise kirjanduse õppetooli juhataks tollal professor G. Suits, sai Lepikust Suitsu õpilane. Seoses Akadeemilise Kirjandusühingu (AKÜ) loomisega nende suhted tihenesid: 1924. aasta märtsis toimunud ühingu asutamiskoosolekust võtsid osa nii professor kui ka üliõpilane (Undla-Põldmäe 1981: 334–335). Suitsust sai AKÜ esimees, Lepikust seltsi aktiivne liige: juba järgmisest aastast kuulus ta juhatusse sekretärina, hiljem raamatukoguhoidjana. Ka töötas Lepik mitmes toimkonnas (kirjandusterminoloogia, kirjastus-, bibliografeerimistoimkond) ning esindas ühingut Eesti Kultuuriloolise Arhiivi (EKLA) kolleegiumis (Tohver 1934).

Üks AKÜ tegevussuundi oli arhiivimaterjalide kogumine ning olemasoleva andmestiku kontrollimine ja täpsustamine kogu eesti kirjandusloo ulatuses. See tööloik jäi ühingu Lepiku hooleks. Lisaks Tartu hoidlatele uuris ta läbi ka Tallinna, Pärnu, Rakvere ja Kuressaare linnaarhiivid ning peaaegu kõigi Eesti kirikute arhiivid. Aastail 1927, 1928 ja 1929 käis Lepik AKÜ lähetusel Riia raamatukogudes ning arhiivides. Ehkki Lepikul ta enda sõnusti puudus „ajakirjaniku suleväledus ja iga uudisleiu pakilt-palavalt peenrahaks vahetamisoskus“ (Lepik 1940: 7), oli tema uurimistöö avastusrohke. Näiteks leidis ta 1927. aasta suvel Läti Riigiarhiivis konvoluudi, mis sisaldas ka eestikeelseid jutlusetekste 18. sajandi algusest. Ühe neist, tartukeelse jutluse 1700. aastast, avaldasid A. Saareste ja A. R. Cederberg oma kirjakeeleantoloogias

²² Andmed elukäigu kohta on üldjuhul saadud Mart Lepiku teenistuskirjast (kirjanduse loendis ja tekstis lühend TK) ja tema isiklikust toimikust (IT).

(1927–1931: 277–284). Uudsele allikmaterjalile toetusid Lepiku artikkel F. W. v. Willmannist (Lepik 1928) ja ülevaade Rakvere III algkooli ajaloost (Lepik 1930b). Ka alustas Lepik tekstipublikatsioonide avaldamist: Kuresaare eesti kooli õppekava (Lepik 1929) ja Faehlmanni mõttesalmide (Lepik 1930a) allikatrüüd kommenteeritud üllitised on tema hilisemate mahukate teaduslike väljaannete avataktiks. Märkamatu hakkas Lepiku arhiiviuuringute materjale avalikkuseni jõudma „Eesti biograafilise leksikoni“ ja „Eesti entsüklopeedia“ artiklites. EBL-i põhiköites on Lepiku sulest artiklid Suve Jaani, H. Wahli, J. Weitzenbergi, F. W. v. Willmanni ja F. Witte kohta, täiendusköites (EBL TK) B. J. v. Krüdenerist, J. J. Nocksist, Silla Hindrekust jt. „Eesti entsüklopeedia“ 2. köitesse on Lepik kirjutanud algusosa artiklile „Eesti kirjandus“ (kuni aastani 1830, vt EE 2: 717–723). (Lepik 1940.) Mart Lepikust oli saanud eesti vanema kirjandusloo üks paremaid tundjaid.

1930. aastate algul sõlmusid Lepikul sidemed ka teise, hoopis eakama teadusliku ühendusega – Õpetatud Eesti Seltsiga. Esialgu (1930–1932) teenis ta ÕES-is leiba ajutise töøjõuna (Lepik 1940). Juba 1931. aastal üllatas Lepik kirjanduslikku avalikkust huvitava leiuga. „Hoopis juhuslikult“ oli ta seltsi kolikambri põrandalt avastanud kaks väikeseformaadilist lehekest Faehlmanni autograafidega. Need olid Kalevipoja loo saksakeelsed värsistus-katsed, puhtand „Leih mir deine Harfe, Wainemoinen ...“ ja mustandlik „Und gewaltig hallen die Töne ...“ (Faehlmann KP). Lepik avaldas need käsikirjad pädeva kommentaariga (Lepik 1931). Publikatsioon osutab, et Lepikust oli saanud andekas tekstikriitik. Vaadeldes praegu neid käsikirjalehekesi, näib, et need pole üldsegi dešifreeritavad. Faehlmanni vaevaga loetava käekirja kõrval raskendavad väljalugemist puhtandkatke puhul väga väike käekiri, teise, mustandliku lehekese puhul aga rohked parandused ja õige õhuke paber, mis laseb pöördel kirjutatu segavalt läbi paista. Lisaks lõikab siin leiduvate värs-side teksti risti läbi poolelijäänud kirja „Gnädige Frau!“ algus. Lepikul on korda läinud mõlemad tekstid dešifreerida lünkadeta. Ta mõnab küll, et võimatu pole mõne sõna teisiti lugemine kellegi teise poolt. Kommentaarides toob Lepik andmed käsikirjade arheograafilise külje kohta ja püüab käsikirju dateerida. Leid lisas meie eepose saamislukku mõndagi uut: selgus, et Faehlmann kavandas „Kalevipoega“ Kreutzwaldist erinevas laadis: saksakeelsena ja antiikeeskujudele toetavana.

Püsiväärtuslik on artikkel K. J. Petersonist (Lepik 1932), mis taas tugi-neb rohkele uudsele allikmaterjalile. Artikli puhul võttis poleemiliselt sõna

G. Suits (1933), kelle arvates tulnuks kirjaniku eraelu ja looming hinnanguliselt rohkem lahus hoida.

Petersoni-käsitlusega samal aastal avaldab Lepik koostöös professor Suitsuga AKÜ toimetiste sarjas valimiku eesti kirjandusajaloo tekste (Suits, Lepik 1932). Siin esitatakse 17. ja 18. sajandi tekste, mille aluseks on enamasti trükiallikad. Käsikirjade põhjal üllitatu pärineb ÕES-i kogudest, Tallinna linnaarhiivist, Eesti Rahvaluule Arhiivist ja mujalt. See tekstivalimik alustab uut etappi meie teadusliku editsiooni praktikas. Nimelt on siin hüljatud diplomaatilistele väljaannetele omane võimalikult originaalilähedase teksti taotlus, mida oli harrastatud alates meie esimestest tekstikriitilistest publikatsioonidest – nagu ÕES-i toimetistes avaldatud Georg Mülleri jutlused (Reiman 1891) – kuni eespool mainitud Saareste ja Cederbergi tekstiantoloogiani (1927–1931) välja. Varasemates tekstiväljaannetes reprodutseeriti ka alustekstis leiduvad trüki- ja kirjavead ning märgiti enamasti ära ridade ja lehekülgede lõpud. Tekstikriitilist aparati rakendati vaid teksti sees: mitmesuguste märkide abil edastati väljaandjate täiendusi ja kahtlusi ning autorite tekstimuudatusi. Suitsu ja Lepiku antoloogias on taotlused teistsugused: eesmärk on esitada autori tahtele vastav ning lugejale mõistetav tekst. Selle saavutamiseks on ilmsed trüki- ja kirjavead parandatud juba tekstis, ent sel kombel, et huviline saaks teada ka esialgse tekstikuju. Emendatsioone dokumenteeritakse kas otse tekstis eri sulgude abil (autorikordused on nurksulgudes, toimetaja interpolatsioonid noolsulgudes) või joonealuses. Lugejat informeeritakse (riskriipsude abil tekstis) ka sõna- või lausekatkestustest, mille põhjuseks on mingi väline tekstikahjustus, ning autori enda või kopisti parandustest (joonealuses). Alusteksti lehekülgede ja ridade markeerimist pole Lepik ja Suits tarvilikuks pidanud. Küll aga on teksti mõistmiseks esitatud lisateavet: joonealusest leiame sõnaseletusi ja tõlkeid, iga teksti (katke) ees on esitatud tekstiallikas ja dateering. Tekstide read on nummerdatud. Kirjanduslooline andmestik on koondatud raamatu lõppu.

On ilmne, et kõnesoleva tekstivalimiku ettevalmistamisel on nii editsiooni- põhimõtete puhul kui ka tekstikriitilise aparadi ülesehitamisel-rakendamisel toetutud teosele „Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke“ (Witkowski 1924). Selle saksa tekstikriitika käsiraamatuga olid tuttavad mõlemad mehed. Trükisõnas on Suits Witkowski teost esimest korda märkinud 1925. aastal kirjutatud eessõnas Kreutzwaldi luuletuste väljaandele, kus ta esitab oma tekstikriitilise kredo (Suits 1926: IX). Kui suures ulatuses

käsitles Suits Witkowskit oma kirjandusloengutel, pole päris täpselt teada, sest trükitud loengukavad pole nii detailsed ja Suitsu loengute konspekte pole meieni jõudnud just palju. Kirjandusmuuseumis leiduvatest ülestähendustest on kõige täielikum Liis Raua (tollal Tohver) konspekteritud kaheksa vihikut (Tohver 1926–1933). Siit nähtub, et tekstikriitikast ja Witkowskist on Suits rääkinud 15. oktoobril 1929 ühenduses kirjandusteadusliku orientatsiooni küsimustega.

Suitsu ja Lepiku tekstivalimiku esimese osa võttis kriitika vastu soosivalt (Aspel 1932, J. P. 1932, Urgart 1933) ja ilmselt juba alguses oli mõeldud töö jätkamisele. Igatahes näib antoloogia teine osa olevat enam-vähem trüki- valmis olnud juba 1934. aasta kevadel (Tohver 1934: 148). AKÜ juhatusse koosolekuprotokollist 8. aprillist 1934 võib lugeda: „„Eesti kirj. ajalugu tekstides“ II toimetajad lubavad eeltöid jätkata, nii et raamat võiks trükist ilmuda sügisel koolide alguseks. Senini on käsikirja valmimist takistanud mõningad tumedad ja raskesti lahendatavad küsimused, millede suhtes siiski loodetakse veel selgusele jõuda.“ (AKÜ: 16.) Sama aasta 10. oktoobri koosolekul teatab Suits, et mõningad esilekerkinud asjaolud – millised, ei selgu – ei lase teost niipea trükkida (AKÜ: 28). Uuesti on sama valimik mitu korda kõnes 1936. aastal. 10. oktoobri koosoleku protokollist selgub, et raamatu teine osa on trükkimisel (AKÜ: 44). Nähtavasti on aga taas ilmunud takistusi, sest siit- peale ümbritseb kavatsust pikk vaikus. Alles 1939. aasta 2. mail vilksatab teisenenud nimetus taas AKÜ juhatusse protokollis: tegevuskavva otsustatakse võtta G. Suitsu ja M. Lepiku „Kirjandusajalooline lugemik“ II (AKÜ: 63p). On kahetsusväärne, et käsikiri siiski ilmumata jäi. Ühingu juhatusse kuulunud Aino Undla-Põldmäe on seda pidanud kahe liiga kriitilise autori koostöö negatiivseks tagajärjeks. Autorid olnud mõne üksikküsimuse suhtes eriarvamusel, raamatu valmis trükiladu seisnud aastaid ja lõpuks hävinud. (Undla-Põldmäe 1981: 345.) Küllap võib nurjumise põhjuseks pidada ka mõlema autori suurt hõivatust ning 1939.–1941. aasta keeristorme, mil AKÜ tulevikuväljavaated muutusid üsnagi häguseks. Vist viimane jälg raamatust on A. Annisti kavandatud 10-köiteline (à 400 lk) eesti kirjanduse suurantoloogia, millest on juttu AKÜ juhatusse koosolekul 8. jaanuaril 1941. Antoloogia taheti koostada uurimisasutuste koostöös, üks köide arvati võimalikuks avaldada – küllap tõhusaid eeltöid silmas pidades – juba 1941. aasta jooksul. (AKÜ: 82–83p.) Seegi mõte ei teostunud. Pole leitud ka Suitsu ja Lepiku valimiku II osa käsikirja.

Edasi seostub M. Lepiku tekstikriitiline tegevus taas rohkem ÕES-iga. Nimelt oli Lepikust alates 1933. aasta 1. maist saanud seltsi koosseisuline töötaja, autobiograafia (Lepik 1940) sõnutsi asjaajaja-faktootum. Kantselei-, raamatukogu- ja toimetajatöö kõrval täidab ta siin ka arhiivaari ülesandeid, korraldades seltsi käsikirjakogu. Jätkuvad arhiiviuuringud eesti vanema kirjanduse ja kultuuriloo materjalide registreerimisel. ÕES-i ülesandel töötab Lepik 1934. ja 1937. aastal Riia arhiivides ning 1939. aastal Helsingis. Riia uurimiskäikudel andis kõige väärtuslikumaid tulemusi Liivimaa kindral-superintendendi Karl Gottlob Sonntag'i materjalide läbitöötamine mitmes arhiivis. Sonntagile saadetud kirjade hulgas on rohkesti ka Liivimaa Eesti ala pastorite sõnumikke, mis sisaldavad väga palju andmeid meie kultuuri- ja kirjandusloo uurimiseks 19. sajandi esimesel kolmandikul. Siin leiduvad ka O. W. Masingu 90 kirja K. G. Sonntagile.

1930. aastate teisel poolel avaldas Lepik mitu publikatsiooni ÕES-i väljaannetes. Nii ilmub ÕES-i „Kirjade“ sarjas „Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus“ (Lepik 1936). Lisaks pealkirjas märgitule sisaldab teos ka Kreutzwaldi kirju ÕES-ile ja D. H. Jürgensonile ning Faehlmanni vaidluse Luunja parun Nolckeniga. Tekstid on avaldatud originaalkeeles. Järjekindlalt ja volehäbita on respektieritud omaaegset ebaühtlast keeletarvitust. Tõlkeid pole lisatud – ja võõrkeeli valdav teaduspublik neid ju ei vajanudki. Head ainetundmist osutavad kommentaarid, mis Lepikul on kavatsuslikult lühisõnalised, „et ära hoida lugeja tähelepanu liigset eemalejuhtimist tekstidest endist kui ka teose mahu tarbetut paisutamist“ (Lepik 1936: X). Siingi on toimetajatöö täielikult avatud: kõik autoriteksti sekkumised (lühendite avamine, autori ilmsete vigade parandamine jms) on kajastatud sulgude ja kursiivkirja abil tekstis või esitatakse joonealuses aparaadis. Pretsiissust lisab Faehlmanni enda tekstimuutmiste esitamine joone all. 1938. aastal sai Lepik selle väljaande eest Eesti Raamatufondi auhinna (750 krooni, vt Palm 1939: 68). Selle varal (Põldmäe 1974: 17) tegi ta sama aasta suvel omal käel uurimisreisi Euroopasse, otsides rekatolitseerimisperioodi materjale Vilniuses, Krakówis ja Prahast ning tutvudes baltisaksa estofiilide kodu- ja koolilinnadega Saksamaal (Dresden, Leipzig, Torgau, Halle, Erfurt, Hasselfelde, Wernigerode, Harzburg, Wolfenbüttel, Halberstadt, Magdeburg, Berliin; vt Lepik 1940). Reisi kindlasti kõige huvitavam tulemus oli Krakówist leitud Tartu jesuiitide kolleegiumi materjalid (koopiad). Hiljem on Vello Helk need publitseerinud Roomas asuvate originaalide põhjal (Helk 1977).

M. Lepiku järgmised publikatsioonid on pühendatud ÕES-i 100. aasta-päevale. Peale Eesti Kirjanduses ja juubelikogumikus ilmunud artikli ÕES-i eelloo kohta (Lepik 1938b, 1938c) avaldas ta seltsi sajanditähis-toimetistes viis Faehlmanni seni avalikkusele tundmata kirja: J. Sommerile, J. H. Rosenplänterile (2), C. E. v. Napierskyle ja F. J. Wiedemannile (Lepik 1938a). Kirja Wiedemannile on Lepik leidnud Eesti Kirjanduse Ühingu arhiivist, kirja Napierskyle Läti Riigiarhiivist, teised pärinevad ÕES-i käsikirjakogust. Selles publikatsioonis pole Lepik autoriparandusi kajastanud. Ühest kirjast (Rosenplänterile 13.1.1844) on ta kärpinud neli kvartlehekülge keelemärkusi, ilmselt arvestades, et nende edastamine ilma käsikirjata, mille kohta need käisid, oluks liialt komplitseeritud. Muus osas on ta järginud oma eelnenud teaduslike üllitiste traditsioone.

Ilmus veel üks ÕES-i 100. aastapäeva pühendusteos: Faehlmanni „Kogutud luuletuste“ väikesetiraažiline (150) bibliofiilne väljaanne Aleksander Bergmanni (Vardi) illustratsioonidega (Faehlmann 1938). Ka selle raamatu puhul on tegemist M. Lepiku tekstikriitilise tööga. Siin antakse andmed tekstiallikate ja esitrükkide kohta, esitatakse käsikirjade variante, tuuakse ära trükivead, seletatakse sõnade tähendust. Editsioonitehnilised märgid on valdavalt needsamad, mis kirjandusajaloo-tekstivalimikus (Suits, Lepik 1932). Erinev on vaid see, et tekstid on ühtlustatud uuekirjaviisiliseks ja tekstikriitiline aparaat, mis 1932. aasta valimikus asetses teksti vahetus läheduses joone all, on viidud tekstide järele raamatu lõppu. Ilmselt esteetilistel kaalutlustel (iluväljaanne!) on jäetud tekstiread nummerdamata, seetõttu on kommentaari jälgimine tülikas. Ilus ja rareetne raamat demonstreerib kujukalt, et esteetilised ja teaduslikud taotlused on väljaandmispraktikas raskesti ühitatavad.

1940. aasta veebruaris kandideerib M. Lepik Eesti Kultuuriloolise Arhiivi juhataja vakantsile kohale, konkurentideks seni teada olevalt August Palm, Rudolf Põldmäe, Hugo Rebane (vt EKLA juhataja). Kuigi EKLA kolleegium, kelle kauaaegne liige Lepik oli olnud, langetas otsuse tema kasuks, ei läinud ametisse saamine takistusteta. Eesti Rahva Muuseumi valitsuse koosolekul (EKLA oli ERM-i allasutus) 13. märtsil lükati kinnitamine edasi ja alles 30. märtsil nimetati Lepik kahe poolt-, ühe erapooletu ja ühe vastuhäälega arhiivi juhataja kohusetäitjaks kolmeks aastaks (TK: 14–14p). Võib oletada, et kahtlusi põhjustas lõpetamata akadeemiline haridus: Lepik oli alates 1929. aastast olnud ülikoolist eemal (Lepik 1952a: 7), kuigi ta oli sooritanud kõik

teised stuudiumi lõpetamiseks vajalikud eksamid peale kirjanduse ülemastme, s.o G. Suitsu eksami (TK: 13).

1. aprillist 1940 asus Lepik ametisse, lahkudes sama kuu lõpus ÕES-i asjaajaja kohalt (TK: 11). Samal aastal on ta ametlikult korrigeerinud oma nime: vastavalt avaldaja soovile on Tartu linna perekonnaseisuametnik 4. jaanuaril parandanud eesnime *Martin* eestipäraseks nimeks *Mart*; 9. mail on siseminister lubanud omastavalise *Lepiku* (*Leppiko*) asemel uueks nimeks *Lepik* (TK: 20).

Ent neist töökoha- ja nimemuudatustest märksa tähenduslikumad on 1940. aastal riigis toimunud vägivaldsed muudatused ja nimekorrigeerimised. Kuritraagiliste juunisündmuste järel asuti kogu Eestit, sealhulgas muuseume, nõukogulike mallide kohaselt ümber korraldama. Juba 1940. aasta lõpuks loodi Eestis riiklike muuseumide süsteem, mis allus Hariduse Rahvakomissariaadile. Reorganiseerimise parem pool oli võimalus õgvendada seniseid struktuurikonarusi ning saada juurde raha ja töökohti (Põldmäe 1982). Asja sünge nuripool, mida loodeti vältida või ei osatudki ette näha – tsentraliseerimine, ideoloogiline surve, ametnike hulga kasv, tööviljakuse langus, ajalooliselt kujunenud materjalikogude lõhkumine –, ilmutas end täistumeduses alles sõjajärgsetel aastatel, „reorganiseerimiste“ jätkudes.

1940. aasta suvel jõudsid ERM-i tollane direktor Ferdinand Linnus ja EKLA juhataja Mart Lepik pikkade ühiste arupidamiste järel otsusele, et kõige soodsamaid arenguperspektiive töotaks ERM-i etnoloogilise ja kirjandusloolise osa kujundamine kaheks eri muuseumiks (Lepik 1990: 30, Olesk 1982: 62–63). Et asukohalt olid need üksused nagunii lahus (rahvateaduslikud kogud ja osakonnad Raadil, kirjandusloolised – Eesti Kultuurilooline Arhiiv, Arhiivraamatukogu, Eesti Bibliograafia Asutis ja Eesti Rahvaluule Arhiiv – Aia tänavas), siis ei tekkinud liialt suuri muresid ka varade või kohustuste jagamisel. Tee plaanidest tegelikkusse võis tollal olla hämmastavalt lühike: Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu otsusega moodustati 11. septembrist 1940 seniste asemele uusi muuseume, sh Riiklik Kirjandusmuuseum ja Riiklik Etnograafiamuuseum (Otsus 1940). Kirjandusmuuseumi direktoriks määrati 16. septembrist M. Lepik (TK: 18). Komplekteeriti muuseumi koosseis, tegelik töö algas 1. novembril (Lepik 1990: 30).

On sageli öeldud, et Lepik sai kirjandusmuuseumi loomisel eeskuju Moskva Kirjandusmuuseumist ja Leningradis asuvast Puškini Majast. Olles varemgi lugenud Vene kirjandusmuuseumide kohta, tutvus Lepik nendega

kohapeal tegelikult alles 1940. aasta novembris-detsembris, kui ta Eesti muuseumitöötajate ekskursiooniga käis esimest korda Leningradis ja Moskvast (Lepik 1990: 27). Selle käiguga lõi Lepik meie kirjandusmuuseumile seljaga taguse, millele oli võimalik toetuda, kui hilisematel aegadel taheti asutusest mõnd osakonda eraldada, muuta teda üksnes näituste korraldajaks vms. Siis oli Puškini Majaga sarnanemise argument ikka väga tõhus nende vastu, kes muuseumi õnnestunud sisulisest kooslusest muidu aru ei saanud.

Aastail 1940–1945 oli Lepik eelkõige innukas materjalide koguja, hoolas säilitaja ja kiivas varavaht. Maksab meenutada ohus olevate kultuuriväärtuste juures püsivust ka siis, kui hävingust võis päästa üksnes jumala sõrm (1941. aasta juulipommitamise aegu), kohatruudust, kui Kirjandusmuuseum 1942 *de jure* likvideeriti, ja varade evakueerimist läheneva rinde jalust 1943. aastal ning nende tagasitoomist 1944.–1945. aastal. Enesestmõistetavus ja energilisus, millega Lepik seda kõike tegi, annavad tunnistust tõelisest püsikiindumusest. 1945. aasta jaanuariks oli kirjandusmuuseum restitueeritud ja Aia (praeguse Vanemuise) tänava maja tagasi saadud. Juba kavandas Lepik uue muuseumide maja ehitamist tühjaks põlenud maatükile Maarja kirikust Vallikraavi treppideni. Kõrge kuiv kaldapealne sobinuks hoidlakeldritele hästi. Kohal käisid ametimehedki. Ent 1945. aastal tabas muuseumi arreteerimiste laine: kinni viidi nii direktor M. Lepik kui ka osakonnajuhatajad R. Põldmäe, A. Palm ja H. Tampere. (Lepik 1990.) M. Lepikut süüdistati sidemetes eesti natsionalistidega ning Põrandaaluse Rahvuskomitee lendlehtede hoidmises ja levitamises Saksa okupatsiooni ajal (Julgeolekukomitee 1991). Ta oli 25. veebruarist 1945 kuni 24. aprillini 1946 Tallinna vanglas nr 1 ja vabastati „с прекращением дела“ (TK: 28). Arreteerimisel äravõetud väljakirjutisi ja materjale, mida Lepik oli kogunud pikkade aastate vältel Riia, Helsingi, Saksamaa, Tšehhi ja Poola arhiivides, muidugi ei tagastatud (Lepik 1972: 460); tulutu oli ka Peeter Oleski hilisem järelepärimine (Julgeolekukomitee 1991). Paradoksaalne detail: arvestades „töötajate poolt võitlustes Eesti NSV territooriumi vabastamisel saksa fašistlikkudest anastajatest ülesnäidatud silmapaistvat vaprust ja kangelaslikkust rahva ja riigi vara aktiivsel kaitsmisel vaenlase hävituste eest“, on Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu 11. juunil 1945 määranud kiituskirja ja rahalise autasu teiste hulgas ka M. Lepikule (Määrus 1945).

Vangist vabanenud Mart Lepikule esialgu kirjandusmuuseumisse tagasiteed polnud. Taas läheb Lepik ÕES-i materjalide juurde, seekord ülikooli

kirjanduse kateedri assistendi ajutise kohusetäitjana (alates juulist 1946), ülesandeks ÕES-i varade korraldamine. Kui ÕES viidi 1946. aasta lõpul üle Teaduste Akadeemia alluvusse, määrati Lepik 1947. aasta jaanuarist seltsi vastutava sekretäri kohusetäitjaks. Lepiku õlule langes nii seltsi asjaajamine kui ka raamatute ja käsikirjade korraldamine, samuti uurijate teenindamine. (Lepik 1952a.) Ometi oli nüüd jälle võimalik pidada väljaandmisplaane. Seltsi publikatsioonide kavva aastateks 1947–1950 võetakse Faehlmanni teadusliku ja kirjandusliku pärandi tekstikriitiline väljaanne ning seltsi aastaraamatud 1939–1947 ja 1948–1949 (Tööplan, l. 114). Faehlmanni teoste trükiks ettevalmistamise kõrval pidi Lepik koostama ja toimetama ka ÕES-i aastaraamatuid. 1947. aasta kevadeks jõuavad asjad nii kaugele, et 9. juunil sõlmitakse Mart Lepiku ja Riikliku Kirjastuse Teaduslik Kirjandus vahel kirjastusleping teadusliku teose „Fählmanni kirjanduslik pärand“ väljaandmiseks. Lepik kohustub käsikirja (ca 25 autoripoo) kirjastusele esitama 1. veebruaril 1948. Lepingu allakirjutamisel maksti koostajale 25% honorarist. (Kirjastusleping.)

Väljaanne oli planeeritud „karmilt teaduslikuna“ ja pidi „sisaldama F-i kogu teadusliku (välja arvatud arstiteaduslikud teosed ja kirjutised) ja ilukirjandusliku pärandi“. Lepik kohustub tekstidele lisama ka ülevaate Faehlmanni elust ja tegevusest, et määrata kirjaniku koht eesti ühiskonna ja kultuuri arenguloos. Teadagi tähendas see senise Faehlmanni-käsitluse ideologiseerimist uute mallide järgi. „Laiemate hulkade“ huve arvestades peeti vajalikuks saksakeelsetele originaalidele ka tõlketekstide lisamist. (Lepik 1947b.) Tõlketöögi (9 trükipoog) lubab teha koostaja (Lepik 1947a). Käsikiri tähtpäevaks valmis ei saanud. Kroonilise ajapuuduse kõrval kujunes nähtavasti komistuskiviks sissejuhatus: Lepikul kui tõsiteadlasel oli ilmselt raskusi Faehlmanni „ümberrahendamisega“. Pärast seda, kui käsikirja esitamise tähtpäeva oli kaks korda pikendatud, tühistas kirjastus 2. juulil 1949 kirjastuslepingu ja palus 1. oktoobriks tagasi maksta avansina saadud töötasu (4550 rubla), mida Lepik ka tegi (Teaduslik Kirjandus 1949a, 1949b).

Olukorda püüdis leevendada RK Ilukirjandus ja Kunst peatoimetaja Paul Rummo, kes 3.10.1949 avaldas soovi käsikirjaga tutvuda, et seda sobivuse korral avaldada (Ilukirjandus ja Kunst 1949). Lepik vastas peatselt, saates käsikirja asemel siiski ainult provisoorse sisukorra. Siin on teoste ammen-dava esitamise kavatsusest juba loobunud: peale meditsiinialaste teoste on välja jäetud ka keeleteaduslikud tööd. Kõnes on nüüd Faehlmanni valitud

teoste väljaandmine. Koostaja on teinud teisigi mõõndusi: saksakeelne originaaltekst on taandatud joone alla, põhitekstina kavatsetakse avaldada tõlge. Ometi ei tähenda see veel teadusliku editsiooni põhimõttest lahtiütlemist: endiselt on eesmärk esitada Faehlmanni autentne tekst koos tekstikriitilise aparaadiga. (Lepik 1949.)

1950. aastal on aga Lepiku ja (1949. aasta lõpul kirjastuste ühendamisest tekkinud) Eesti Riikliku Kirjastuse kirjavahetuses kõne all Faehlmanni teoste rahvaväljaanne. Ilmselt oli vahepeal väljaande tüübi suhtes niimoodi kokku lepitud. Märtsis nõuab kirjastus Faehlmanni valitud teoste käsikirja esitamise täpset tähtpäeva, heites koostajale ette käsikirja hilinemist (ERK 1950). Lepik vastab tõredalt, et ta pole rahvaväljaande koostamise suhtes konkreetseid lubadusi andnud. Siiski olevat nad koos Karl Taeviga tööd alustanud ja loodavad käsikirja üle anda juunis (Lepik 1950). Paar kuud hiljem esitavad koostajad lõpliku tähtpäevana 15. augusti (Lepik, Taev 1950). Rohkem andmeid kõnesoleva väljaande kohta kirjavahetustes ei leidu. Ka pole Lepikust järelejäänud paberite hulgas Faehlmanni tekste ega muid väljaande osi, mida saaks otseselt identifitseerida rahvaväljaandesse kuuluvaks. Teos jäi teatavasti ilmunuta.

Ei kirjastuslepingu tühistamine ega ka populaarse valimiku koostamise kavatsus tähendanud loobumist tekstikriitilisest väljaandest. ÕES-i 1949. aasta tööaruandes on kavandatud töö lõpetamisaastaks 1950 ja öeldud: „1949. a. oli töö retsensentide käes tutvumiseks; tehtud kriitiliste märkuste põhjal on seda viimistletud ja kogutud materjale Faehlmanni tegevust iseloomustava ning ümberhindava sissejuhatuse jaoks.“ (Tööaruanne.) „Ümberhindamiseni“ Lepik ei jõudnud. 1950. aastal likvideeriti ÕES ja Lepikut ootasid uued mured seoses seltsi varade saatusega: vaatamata seltsi juhatuse ja likvideerimiskomisjoni vastuseisule (komisjoni kuulus ka Lepik) lõhuti ÕES-i rikkad kogud ning jagati laiali mitmele Teaduste Akadeemia asutusele Tallinnas ja Tartus ning Riiklikule Ajaloo Keskarhiivile²³ (vt lähemalt Ligi 1988: 459, Raud 1990: 42).

Edasi aga avanes soodne võimalus Kreutzwaldi kirjavahetuse suurpublikatsiooniks, mis võttis Lepikult kogu jõu. Arvatavasti seepärast – ja hiljem haiguse tõttu – jäid realiseerimata kirjastuse pärasised ettepanekud Faehlmanni teoste publitseerimiseks (ERK 1959, ERK 1964).

²³ Nüüdne Rahvusarhiivi Tartu osakond. – H. L.

Kirjandusmuuseumis säilitatava tekstikriitilise väljaande käsikirja (Lepik 1940ndate lõpp) tiitelleht osutab, et Faehlmanni „Valitud teosed“ kavatseti avaldada ÕES-i „Kirjade“ 6. köitena. Käsikiri sisaldab Faehlmanni teaduslikku ja ilukirjanduslikku loomingut, nii varem trükis ilmunut kui ka seni käsikirja jäänut. Valitud on kirjanduse, rahvaluule ja ajalooa seostuv, kavatsuste kohaselt puuduvad keeleteaduslikud ja meditsiinilised tööd. Lepik jätkab siin üldjoontes 1930ndate aastate teadusliku editsiooni printsiipe. Toimetaja tekstiparandused edastatakse nurksulgudes teksti sees, Faehlmanni tekstimuudatused joone all. Loobutud on siiski trükivigade edastamisest joonealuses aparaadis: need on parandatud vaikides. Eestikeelseid kalendrijutte ja mõttesalme pole mingil kombel redigeeritud, tähttäheliselt on edastatud ka eestikeelsed tekstiosad saksakeelsetes teostes. Iga teosele järgnevad andmed alusteksti ja esitrüki kohta ning sisukommentaar. Muutunud aegade märke käsikirjas siiski on. Asjalik „Eessõna“, mis põhiliselt selgitab teoste valikut ja editsioonipõhimõtteid, pole pääsenud tavakohasest Lenini teoste tsiteerimisest ja refereerimisest. On tehtud ka mõningaid kärpeid. Artiklist „Wie war der heidnische Glaube der alten Esten beschaffen“ on kärbitud nime *Taara* etümoloogiat käsitlev osa, muistendist keelte keetmise kohta on välja jätud venelasi halvustav lõik. See puudus, muide, ka muistendite esitrükis (Faehlmann 1840).

Aastakümnete vältel on sellest käsikirjast siiski üht-teist trükki jõudnud. 1954. aastal ilmunud eesti kirjanduse lugemikus on Lepiku nime nimetamata kasutatud (küll redigeeritult ja rohkete kärbetega) Faehlmanni muistendite ja parun Nolckeniga peetud vaidluse tõlkeid ning kommentaare (Vihalem 1954: 126–138, 149–154; vt ka ERK 1952, Lepik 1952b). Korduvalt on kasutatud Kalevipoja muistendi tõlget (Laugaste, Normann 1959: 88–94, Kreutzwald 1963: 107–127), mitmes trükis on raamatuna ilmunud „Müütilised muistendid“ (1. tr Faehlmann 1979). ÕES-i 150. aastapäevaks jõudis lugejani paar publikatsiooni Faehlmanni esinemistest (Aaver, Laanekask 1988a, 1988b).²⁴

ÕES-i likvideerimise järel sai M. Lepikust oktoobrist 1950 kirjandusmuuseumi teadusliku töötaja kohusetäitja, alates detsembrist 1951 aga käsikirjade osakonna²⁵ juhataja (IT: 5, Lepik 1952a: 7). Kirjandusmuuseumis 1950. aasta koostatud töökavas aastaiks 1951–1955 Kreutzwaldi kirjaväljaannet

²⁴ Lepiku käsikirja on kasutatud ka Faehlmanni „Teoste“ koostamisel-toimetamisel, vt Faehlmann 1999 ja Aaver, Laanekask 1999: 27–30. – H. L.

²⁵ S.t endise ja nüüdse EKLA. – H. L.

veel polnud (Perspektiivplaan). Ent järgmise aasta mais on muuseumist TA presiidiumile saadetud direktor H. Tobiase allkirjaga kiri, mis sisaldab Kreutzwaldi kirjavahetuse kuueköitelise väljaande kava (Tobias 1951). Köidete koosseis on seal peaaegu sama, mis praeguseks ilmunud raamatutes, küll aga on ilmumisjärjekord planeeritud esimesest kuuenda köiteni, s.o normaalses kronoloogilises reastuses. I köite ilmumine oli kavandatud 1952. aasta 1. oktoobriks, kogu väljaandega taheti lõpule jõuda 1956. aastaks. Küsitakse ka vajalikku raha (12 000 rubla) kirjade kopeerimiseks ja tõlkimiseks.

30. mail 1951 teebki TA presiidium otsuse kirjavahetus välja anda, annab korralduse nõutud summa eraldamiseks ja nõuab väljaande detailplaani (Otsus 1951). On ilmne, et väljaande struktuuri kavandas M. Lepik. Muidugi ei õnnestunud tal tollastes oludes, vulgariseeriva kirjanduskäsitluse kõrgajal, kus paroolina kõlas „loetavus võimalikult laiadele lugejate hulkadele“ ja „vene eesrindliku kultuuri mõju meie kultuuri arenemisele“ (vrd nt Lepik 1953: 6, Jansen 1953: 27, 32 jm), realiseerida kõiki oma kavatsusi. Paratamatult tuli loobuda saksakeelsete tekstide avaldamisest ja üllitada üksnes tõlked. Tõenäoliselt ei oleks saksakeelsete tekstide väljaandmist võimaldanud ka seatud jäigad ja lühikesed tähtjad. Ent kui teada, et TA presiidiumis liikus mõte anda välja üksnes v a l i k Kreutzwaldi kirju e e s t i ja v e n e keeles (KM protokollid A: 65), peame olema õnnelikud, et Lepik suutis ellu viia oma kavatsuse põhiosa, s.o koondada võimalikult kogu Kreutzwaldi epistolaarne pärand ühte väljaandesarja. 17. oktoobril 1951 toimus Kirjandusmuuseumis tähtsamoeline koosolek – F. R. Kreutzwaldi pärandi ümberhindamiseks ja tema 150. sünniaastapäeva ürituste koordineerimiseks kokkukutsutud nõupidamine, kus Lepikul tuli selgitada: „Teha kirjadest valikut, nagu oli TA Presiidiumi ettepanek, on raske, sest kirjad jooksevad üksteise sisse. See nõuab rohkem kommentaare, sest tuleb vahelejäetud kiri kommentaarides ära seletada.“ (KM protokollid A: 64.) Rõhutada tuli siis ja ka hiljem Kreutzwaldi kirjade tähtsust, sest oli neidki, kes arvasid, et tuleks teha suuri kärpeid, eriti Kreutzwaldile kirjutatu osas (KM protokollid A: 65, KM protokollid B: 3). Teatavasti on esimestena ilmunud III ja II köites (Lepik 1953 ja 1956) kärpeid tehtud peamiselt A. Schiefneri kirjadest „ainult ebaoluliste elu-olustikuliste ja kitsalt isiklikkude küsimuste piirides“ (Lepik 1953: 6) ja A. H. Neusi kirja-des „pseudoteaduslike filoloogiliste ja mütoloogiliste arutluste osas“ (Lepik 1956: 7). Kaitsta tuli ka kirjade reastamist väljaandes isikuti ja kronoloogiliselt, vaielda ettepanekuga grupeerida kirju temaatiliselt. Lepik selgitab

taas kannatlikult: „... suuremad kirjavahetused, mis moodustavad terviku, on koos ühes köites. Teemaatilisel pole kirjade väljaandmine mõeldav, sest see pihustab kirjavahetuse. Pealegi hõlmab üks kiri mitut probleemi. [---] Kirjade asetus köites on: Kreutzwaldi kiri, siis vastus sellele, kiri – vastus sellele jne.“ (KM protokollid A: 64.) Esialgsest plaanist tuli Lepikul taanduda vaid köidete ilmumisjärjekorras: kõigepealt otsustati avaldada III köide, mis sisaldas kirjavahetust Peterburi akadeemiku Franz Anton Schiefneriga, kes mõningase pingutusega nähtavasti pidi sobima „vene progressiivse kultuuri“ esindajaks. Kuigi toimetaja ise on seda otsust põhjendanud kui soovi teha kõigepealt lugejale kättesaadavaks tundmatuid materjale (Lepik 1953: 5), lisas selline järjekord kindlasti probleeme: eeltöid oli tehtud vähe, ka ei olnud Eestis tol ajal veel kõiki Schiefnerile saadetud Kreutzwaldi kirju: pärast köite ilmumist leidis Lepik Leningradist TA arhiivist neid veel 45 (Raud 1970: 1741). Esialgselt planeeritud absurdkiires tempost ei suudetud küll kinni pidada, kuid köited (III, II, IV ja V) ilmusid siiski väga heas taktis (Lepik 1953, 1956, 1959 ja 1962). Siis tuli katkestus Lepiku haiguse, tööst eemalejäämise ja surma tõttu, nii et I ja VI köite avaldasid Lepiku töö jätkajad (Aaver jt 1976 ja 1979).

Väljaande koostamine oli äärmiselt töömahukas, kirjade koondamine, kopeerimine-väljalugemine, varasemate koopiatega võrdlemine originaalidega, kirjade dateerimine, atribueerimine, tõlgete ja Kreutzwaldi eesti keele redigeerimine, muidugi kommenteerimine, lisaks veel tehniline töö (korrektuurid, registrid) – kõik see oli põhiliselt Mart Lepiku kanda, ning seda lisaks käsikirjade osakonna juhataja tööülesannetele. V köitesse on provisoorseid kommentaare siiski koostanud ka A. Vinkel ja L. Raud (Lepik 1962: 7).

Peamurdmist põhjustas väljaande keeleline redaktsioon. Faehlmanni „Valitud teoste“ käsikirjas oli Lepik Faehlmanni eestikeelsed tekstid edastanud omaaegsel kujul, parandades vaikides üksnes ilmsed trükivead. Kreutzwaldi kirjaväljaande puhul (nagu ka samaaegse K. Taevi toimetatud Kreutzwaldi „Teoste“ puhul) leiti, et omaaegset eesti keelt tuleb redigeerida (vt ptk „Redigeerimise põhimõtteid“, Kreutzwald 1953: 350–351). Nõue „kogu rahvale kuuluva“ kirjandusklassika keelt redigeerida oli tollase ideoloogilise diktaadi koostisosa. Nii näiteks postuleerib Sirbi ja Vasara juhtkiri 14. juulil 1951 juba pealkirjas, et kultuuripärand kuulub kogu rahvale, ning nõuab: „On vaja koostada ja välja anda möödunud sajandi progressiivsete kirjanike – Faehlmanni, Kreutzwaldi, Jakobsoni, Koidula jt. teoste valimikud.

[--] Täie hoolikusega on vaja teostada kõigi nende väljaannete redigeerimist ja lähendamist tänapäeva kirjanduskeelele, säilitades selle juures kõik kirjaniku stiililised iseärasused.“ (Kultuuripärand 1951.) Ka Lepik soostus keele redigeerimisega, kuid erinevast aspektist: „Kreutzwaldi-aegset keelt säilitada ei saa. Kui asetame kõrvuti tõlke ja Kreutzwaldi eestikeelse kirja – siis on vahe suur. Ja meid võidakse süüdistada võltsimises.“ (KM protokollid A: 65–66.)

Seda 19. sajandil tõepoolest eksisteerinud erinevust haritlas- ja raamatukeelena juba fikseerunud saksa kirjakeele ning tollase alles stabiilseks haritlas- ja raamatukeeleks pürgiva eesti kirjakeele vahel on Lepik Kreutzwaldi kirju üllitades püüdnud vähendada kahel viisil: ühelt poolt soovis ta tõlkijatelt (A. Annist, L. Anvelt, B. Alver, G. Meri) arhailist stiilivärvingut ja redigeeris tõlkeid ka ise selles suunas. Teiselt poolt üritas ta Kreutzwaldi-aegset eesti keelt viia mingil määral vastavusse 1950. aastate eesti kirjakeele normidega. On selge, et muuta tuli mitte üksnes ortograafiat, vaid ka morfoloogiasse ja süntaksisse puutuvat. Kreutzwaldi leksikat ei ole siiski peaaegu puudutatud. Vähetuntud sõnu seletas Lepik kommentaaris ja lisas igale kõitele ka sõnaseletuste registri. See, et keelt on redigeeritud vaikides, mainimata seda isegi eessõnades, väljaande usaldusväärsusele muidugi kasuks pole tulnud.

Kreutzwaldi kirjavahetuse uusi fakte kultuuriringlusse toonud kommentaarid on pälvinud nii kirjandusteadlaste kui ka ajaloolaste tunnustuse. Lepiku kommentaarid on selged, lakoonilised ja faktitruud. Tänu oma eruditsioonile on ta lühikese aja vältel koondanud osalt vägagi avastusliku faktimaterjali. Kommenteerimisel on Lepik keskendunud kõige olulisemale, mõnigi vähem tähtsana tundunud seik on jäänud lahti mõtestamata, mõnigi tsitaat identifitseerimata. Nii on midagi teha jäänud ka Lepiku jälgedes astujale.

Kui püüda veel kord kokku võtta väljaande tugevaid ja nõrku külgi, siis plusspoolele kuulub kindlasti peaaegu kogu Kreutzwaldi teada oleva kirjavahetuse kättesaadavaks tegemine ühes sarjas, väärtuslik kommentaarium ja kirjavahetuste publitseerimise traditsiooni jätkamine ahenenud võimaluste piires. Võrreldes Lepiku varasemate publikatsioonidega on väljaande puuduseks saksakeelsete tekstide asendamine tõlgetega ja tekstoloogilise kommentaari ebapiisavus. Just originaaltekstide puudumise tõttu ei vasta Kreutzwaldi kirjaväljaanne teaduslikule publikatsioonile esitatavaile nõuetele ning vaatamata ulatuslikule tekstikriitilisele tööle ja süvauurimist nõudnud

kommentaariidele tuleb väljaannet ikkagi pidada vaid populaarkriitiliseks. Miinuste hulka kuulub kahtlemata tekstide redigeerimispraktika ja kärped ning mõningad kommentaariumis sisalduvad 1950. aastate kirjanduskäsitlusele omased mustvalged hinnangud, mis Lepik – õnneks üsna kehva õpilasena – oli pidanud külge harjutama.

Kirjavahetused, millest meieni on jõudnud vaid kirjad Kreutzwaldile, kavandas Lepik avaldada kirjandusmuuseumi aastaraamatus „Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed“, mille toimetaja ja ristiisat ta ise oli. „Paari sammukese“ II köites publitseeriski ta Preisi TA akadeemiku Wilhelm Schotti 29 kirja Kreutzwaldile (Lepik 1961b), tehes seda tekstoloogiliselt samas võtmes nagu kuueköitelises kirjaväljaandeski. Teise suurema ühepoolselt säilinud korrespondentsi – Ferdinand Johann Wiedemanni kirjad Kreutzwaldile – jõudis Lepik ette valmistada provisoorselt, avaldamiseks viimistles selle Eva Aaver, kes lisas saksakeelse originaalteksti, ent muus järgis Lepiku printsiipe (Aaver, Lepik 1986).

Kreutzwaldiga tegelemise viljadest mainitagu veel Mart Lepiku ja Liis Raua ühistööna valminud albumit (Lepik valis pildid, Raud kirjutas teksti), mis koostajate üllatuseks ilmus samal aastal Endel Sõgla eessõnaga ka vene keeles, kusjuures raamatu tiitel oli muudetud ja koostajate nimed tiitellehe pöördelt kustutatud (Lepik, Raud 1953; Крейтцвальд 1953). Koostajad reageerisid kirjastuse omavolile autoriõiguse taastamist nõudva kirjaga Eesti Riikliku Kirjastuse direktorile (Lepik, Raud 1954), saavutades sellega vähemalt honorari maksmise (Raud 1990: 41). 1958. aastal ilmunud Kreutzwaldi kahe käsikirja jäänud eestikeelse artikli publikatsioon (Lepik 1958a) pole redigeeritud keele tõttu kuigi usaldusväärne.

Esimeses „Paari sammukese“ köites jätkab Lepik ka teadusliku editsiooni traditsioone. Mäletatavasti oli ta juba varem avaldanud artikli K. J. Petersoni kohta (Lepik 1932), uus publikatsioon „Kristian Jaak Petersoni käsikirjad ja kirjad“ (Lepik 1958b) tähistab jätkuvat produktiivset huvi meie kirjanduse imenooruki vastu. Siin esitab Lepik Petersoni käsikirjade kirjeldav-inventeeriva loendi ning publitseerib kõik kuus teada olevat Petersoni saksakeelset kirja koos tõlgete ja kommentaaridega. Publikatsiooni sissejuhatuses vaatleb Lepik üksikasjaliselt ka Petersoni käsikirjade saatust. Lepik käsitas artiklit kui ettevalmistustööd Petersoni teoste täieliku teadusliku väljaande jaoks (mida meil kahjuks tänini pole). Käsikirjade kirjeldamisel esitab Lepik kas originaalpealkirja või kirjeldava nimetuse, järgnevad arheograafilised

andmed (köite välimus, käsikirja mõõtmed, kirjutuspaberi ja tindi iseärasused, andmed mehaaniliste kahjustuste kohta, osutused teiste isikute märkustele Petersoni käsikirjadel jne). Nimetatud on ka käsikirjade säilituskoht, loomisaeg ja andmed publitseerimise kohta. Käsikirjadest pärit tsitaatide kirjaviis on muutmata. Ka kirjad on Lepik publitseerinud algkeeles, lisades tõlke ja pädeva kommentaari.

M. Lepiku käsikirja- ja allikaleidudest tuleks kirjutada eraldi. Üldiselt ei olnud ta neid uurijaid, kes iga uudisleidu kohe publitseerima-interpretseerima tõttab. Tähtsamate avastuste puhul oli ta siiski operatiivne: Faehlmanni Kalevipoja-värsistused (Lepik 1931) ning 1960. aasta juunis leitud Kreutzwaldi pühenduskiri Kanepi kooliõpetajale M. Varesele (Lepik 1961c). Nii oli ka 1961. aasta mais avastatud kolme K. J. Petersoni senitundmatu saksakeelse luuletuse puhul: need avaldab Lepik juba samal aastal Loomingus Betti Alveri tõlkes – küll meisterlikus, aga siiski üksnes tõlkes (Peterson 1961, Lepik 1961a). Luuletuste saksakeelne tekst jõudis meie lugejateni alles K. Taevi koostatud raamatus (Peterson 1976: 89–91).

K. J. Petersoniga tegeles Lepik kuni surmani 17. detsembril 1971. Tema kirjutusmasinasse jäi pooleli artikkel, mille postuumselt koos asjatundliku järeldsõnaga publitseeris Leo Anvelt (Lepik 1972, Anvelt 1972). Kasutades 1945.–1946. aasta vägivallast juhuslikult puutumata jäänud väljakirjutisi Riia Jakobi kiriku arhiivist, toob Lepik taas kirjandusloolisse käibesse uusi fakte ja interpreteerib neid oskuslikult. Ta avaldab lootust, et suudab pakkuda mõne lisaniidikese K. J. Petersoni hilisemale uurijale.

Paraku on eesti vanem kirjanduslugu ja tekstikriitiline editsioon neid alasid, millega tegelemine nõuab uurijalt keskmisest suuremat tunnetus- ja süvenemisvalmidust, kultuurihuviliselt ühiskonnalt aga keskmisest suuremat virgutamis- ja toetamistahet. Tundub, et viimastel kümnenditel on nappinud just viimast. Jah, täiuslike väljaannete tegemine polnud ka Eesti Vabariigis 1920.–1930. aastail mitte alati ja mitte kõigile jõukohane. Kui Mart Lepik jõudis tollal mitme tänini autoriteetse üllitiseni, siis kindlasti ennekõike selle jäägituse tõttu, mida Aino Undla-Põldmäe on kirjeldanud kui loobumist „elu välistest mugavustest“ ning hoidumist „tühjast särast, isegi eksameist ja diplomist. Ainult töö, teadmised, süvenemine“ (Undla-Põldmäe 1981: 347). Materiaalne toetus ühiskonnalt oli siis ehk visamgi tulema kui sõjajärgseil aastail, ent selle korvas uurijavabadus, võimalus hankida tõeseid fakte ja neid tõeselt interpreteerida. Seda enam väärrib imetlemist ja eeskujuks seadmist

jonni ja entusiasmi, millega Lepik pärast sõda ja vanglat oma töösse süveneb, püüdes mitte taganeda enne okupatsiooni algust enda ette seatud nõuetest. Pärast seda, kui julgeolek oli teda vaimselt ja füüsiliselt muserdanud, ära võtnud ta arhiivi, kui oli taga kiusatud peaaegu kõiki neid, kellele võis vanema kirjanduse uurimisel loota, absurdini ulatava ideoloogilise surve ja tühikargamise tingimustes (rohked tööplaanid, aruanded, kolleegiumid, tootmisnõupidamised, kirjastamissekeldused; poliitõppused, võitlus rahu eest ja kodanlike natsionalistide vastu, agitatsioon, külvi- ja koristustööde organiseerimine ...), jätkab Lepik oma uurijategevust ning püüab teistegi uurijate potentsiaali üles vedada. Tema inspireerivat mõju nii oma põlvkonnakaaslastest kolleegidele kui ka noorematele filoloogilisandikele tasub eriti meenutada seoses kirjandusmuuseumi jätkväljaandega „Paar sammukest“ ja alates 1957. aastast peetavate Kreutzwaldi päevadega, mille initsiaator ta oli. Kompromissidest selle diktaadiga, mis haaras eesti sõnakunsti mõtestamist tervikuna, ta siiski ei pääsenud, ent need kompromissid olid paratamatute hulgas väikseimad. Mart Lepik oli juba eluajal legendaarne autoriteet, kelle jäägitus oli ja on jäänud eeskujuks ka väljaspool editsioonilist tööd. On õigupoolest lausa sümboolne, et tema elutööst moodustab suure osa tekstikriitiline tegevus ja publikatsioonide ettevalmistamine: oma eesmärgilt ei ole tekstikriitika ju midagi muud kui püüe selgitada ja fikseerida tõde. Tähtsam kui see kibe teadmine, et tõe teenistuses olemine võib olla tänamatu, on Mart Lepiku elutöös olnud veendumus: tõe selgitamine on möödapääsmatu.

Kirjandus

- Aaver, Eva, Heli Laanekask (koost-d) 1988a.** F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1949. Litteraria. Eesti kirjanduse allikmaterjale. Vihik 5. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1988b.** Kaks Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul peetud F. R. Faehlmanni ettekannet. – Keel ja Kirjandus 8, 497–504.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1999.** Faehlmanni teoste tekstikriitikast ja editsioonipõhimõtetest ning käesoleva väljaande saamisloost. – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed I. Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste (koost-d). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 17–30.
- Aaver, Eva, Mart Lepik 1986.** F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukkku. Tallinn: Eesti Raamat, 56–98.

- Aaver jt 1976** = Aaver, Eva, Abel Nagelmaa, Liis Raud (koost-d) 1976. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt 1979** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1979. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele. 1862–1882. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI. Tallinn: Eesti Raamat.
- AKÜ** = Akadeemilise Kirjandusühingu juhatuse koosolekute protokollid. KM EKLA, f 4, m 9: 5.
- Anvelt, Leo 1972.** Järelmärkusi. – Keel ja Kirjandus 8, 465–466.
- [Aspel, Aleksander =] A. A-1 1932.** Uue Testamendi eestikeelse tõlke n. n. Stokholmi käsikirja tiitelleht. – Olion 7/8, 190.
- EBL** = Cederberg, Arno Rafael, Henrik Koppel, Johan Kõpp, Albert Saareste, Peeter Treiberg, Friedebert Tuglas, Richard Kleis (toim-d) 1926–1929. Eesti biograafiline leksikon. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetused 2. Tartu: Loodus.
- EBL TK** = Tarvel, Peeter, Hans Kruus, Jaan Olvet (toim-d) 1940. Eesti biograafilise leksikoni täienduskõide. Akadeemilise Ajaloo-Seltsi toimetised 10. Tartu, Tallinn: Loodus.
- EE 2** = Kleis, Richard, Peeter Treiberg, Johannes Voldemar Veski (toim-d) 1932–1933. Eesti Entsüklopeedia 2. Tartu: Loodus.
- EKLA juhataja** = EKLA juhataja vakantsele kohale kandideerijate materjalid (M. Lepik, A. Palm, H. Rebane. 1940.) KM EKLA, f 169, m 369: 8.
- ERK 1950** = Eesti Riiklik Kirjastus Mart Lepikule 24./27.03.1950. KM EKLA, f 315, m 159: 16, l. 1.
- ERK 1952** = Eesti Riiklik Kirjastus Mart Lepikule 30.01.1952. KM EKLA, f 315, m 159: 16, l. 5.
- ERK 1959** = Eesti Riiklik Kirjastus Mart Lepikule 20.05.1959. KM EKLA, f 315, m 159: 16, l. 55.
- ERK 1964** = Eesti Riiklik Kirjastus Mart Lepikule 22.09.1964. KM EKLA, f 315, m 159: 16, l. 57.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1840.** Esthnische Sagen. – Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 1, H. 1. Dorpat, Leipzig: F. Severin, C. F. Köhler, 38–47.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1938.** Kogutud luuletused. Mart Lepik (koost.). Tartu: P. Arumaa.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1979.** Müütilised muistendid. Mart Lepik (tlk). Tallinn: Eesti Raamat.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1999.** Teosed I. Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste (koost-d). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

- Faehlmann KP** = Faehlmann, Friedrich Robert [1840ndate keskpaik. Kalevipoja loo värsistamise katsed]. KM EKLA, f. 192, mA 170: 20, l. 4–5.
- Helk, Vello 1977.** Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense University Studies in History and Social Sciences 44. Odense: Odense University.
- Ilukirjandus ja Kunst 1949** = RK Ilukirjandus ja Kunst Mart Lepikule 3.10.1949. KM EKLA, f 315, m 160: 11, l. 26.
- IT** = Isiklik toimik. Lepik, Mart Jakobi p. Alustatud: 14. jaanuar 1951. Lõpetatud: 22. november 1965. 30 lehel. Säilitada alaliselt. KM EKLA, f 147, n 2, s 39.
- Jansen, Ea 1953.** Fr. R. Kreutzwald ja tema kirjavahetus A. Schiefneriga. – Mart Lepik (toim.). Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. 1853–1879. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 7–32.
- J. P. 1932.** Eesti kirjandusajalugu tekstides. – Kunst ja Kirjandus 8. VIII, nr 25, lk 99.
- Julgeolekukomitee 1991** = Meile vastatakse. [Riikliku Julgeolekukomitee pressiteenistuse vastus P. Oleski küsimusele.] – Postimees 19.03.1991, nr 65.
- Kirjastusleping** = [Kirjastusleping Mart Lepiku ja Riikliku Kirjastuse Teaduslik Kirjandus vahel 9.06.1947.] – RK „Teaduslik Kirjandus“ seitse kirja M. Lepikule. 9. VI 1947–1. X 1949. KM EKLA, f 315, m 170: 13, l. 1–1p.
- KM protokollid A** = [ENSV TA Riiklik Kirjandusmuuseum.] Protokollid tootmisnõupidamiste ja teoreetiliste seminaride kohta koos lisadega. Alustatud: 12. veebruaril 1951, lõpetatud: 17. oktoobril 1951. KM EKLA, f 147, nim 1, s 119.
- KM protokollid B** = ENSV TA Riiklik Kirjandusmuuseum. Teadusliku Nõukogu koosolekute protokollid. Alustatud: 15. jaanuar 1952. Lõpetatud: 28. oktoober 1952. KM EKLA, f 147, n 1, s 140.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1953.** Laulud. Teosed. [Toim. Karl Taev.] Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Крейцвальд 1953** = Ф. Р. Крейцвальд в портретах и иллюстрациях. Таллин: Эстгосиздат, 1953.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1963.** Kalevipoeg. Tekstikriitiline väljaanne ühes kommentaaride ja muude lisadega. II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kultuuripärand 1951** = Kultuuripärand kuulub kogu rahvale. – Sirp ja Vasar 14.07., nr 28.
- Laugaste, Eduard, Erna Normann (koost-d) 1959.** Muistendid Kalevipojast. Tallinn: Eesti Raamat.
- Lepik, Mart 1928.** Veel kord Fr. W. v. Willmann'i „Juttud ja Moistatussed“. – Eesti Kirjandus 9, 482–489.

- Lepik, Mart 1929.** Kuressaare eesti kooli õppekava 1706. a. – Ajalooline Ajakiri 4, 236–239.
- Lepik, Mart 1930a.** Fr. R. Faehlmanni **Järwa-ma wannamehhe õppetufed.** – Olion 12, 8.
- Lepik, Mart 1930b.** Rakvere Linna III. Algkool. Ajalooline ülevaade 1805–1930. – Rakvere Linna III. Algkool 1805–1930. Rakvere: Rakvere Linna III. Algkooli 125. aasta juubelikomisjon, 7–76.
- Lepik, Mart 1931.** F. R. Faehlmann'i osast „Kalevipojas“. – Eesti Kirjandus 8, 416–424.
- Lepik, Mart 1932.** Kristian Jaak Peterson. – Eesti Kirjandus 8, 353–376.
- Lepik, Mart (toim.) 1936.** Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 4. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Lepik, Mart 1938a.** Viis Fr. R. Faehlmanni kirja. – Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. Liber saecularis II. Õpetatud Eesti Seltsi toimetused 30, II. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 966–980.
- Lepik, Mart 1938b.** Õpetatud Eesti Seltsi eelajaloost ja asutamisest. – Eesti Kirjandus 1, 47–57.
- Lepik, Mart 1938c.** Õpetatud Eesti Seltsi eelajaloost ja asutamisest. – Õpetatud Eesti Selts 1838–1938. Lühike tegevus-ülevaade. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1–12.
- Lepik, Mart 1940.** [Avaldus EKLA juhatajaks kandideerimisel] Eesti Kultuuri-loomise Arhiivi kolleegiumile 28.02.1940. Lisa: Eluloolisi andmeid. – Mart Lepiku teenistuskiri. KM EKLA, f 147, n 2, s 115, l. 6–8.
- Lepik, Mart (koost.) 1940ndate lõpp.** Faehlmanni „Valitud teosed“. KM EKLA, f 315, m 175: 1.
- Lepik, Mart 1947a** = Mart Lepik RK-le Teaduslik Kirjandus 24.05.1947. KM EKLA, f 315, m 156: 17, l. 1.
- Lepik, Mart 1947b** = Mart Lepik RK-le Teaduslik Kirjandus 5.06.1947. KM EKLA, f 315, m 156: 17, l. 2.
- Lepik, Mart 1949** = Mart Lepik RK-le Ilukirjandus ja Kunst 8.10.1949. KM EKLA, f 315, m 155: 10, l. 11–12.
- Lepik, Mart 1950** = Mart Lepik Eesti Riiklikule Kirjastusele 8.04.1950. KM EKLA, f 315, m 155: 9, l. 1.
- Lepik, Mart 1952a.** Elulugu. – Isiklik toimik. Lepik, Mart Jakobi p. Alustatud: 14. jaanuar 1951. Lõpetatud: 22. november 1965. 30 lehel. Säilitada alaliselt. KM EKLA, f 147, n 2, s 39, l. 7–8.
- Lepik, Mart 1952b** = Mart Lepik Eesti Riiklikule Kirjastusele 10.02.1952. KM EKLA, f 315, m 155: 9, l. 3.

- Lepik, Mart (toim.) 1953.** Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. 1853–1879. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart (toim.) 1956.** Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart 1958a.** Fr. R. Kreutzwaldi kaks avaldamata artiklit. – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 276–289.
- Lepik, Mart 1958b.** Kristian Jaak Petersoni käsikirjad ja kirjad. – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 253–275.
- Lepik, Mart (toim.) 1959.** Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. 1859–1874. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart 1961a.** Järelmärkus [K. J. Petersoni luuletuste juurde]. – Looming 7, 1047–1048.
- Lepik, Mart 1961b.** W. Schotti kirjad Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale II. Tartu: ENSV Teaduste Akadeemia toimetus-kirjastusnõukogu, 295–359.
- Lepik, Mart 1961c.** Üks lõik Kreutzwaldi kirjavahetusest. – Keel ja Kirjandus 1, 60–63.
- Lepik, Mart (toim.) 1962.** Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus. 1867–1873. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart 1972.** Mõnda Kristian Jaak Petersonist. – Keel ja Kirjandus 8, 459–465.
- Lepik, Mart 1990.** Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1940–1945). – Juurtega sajan-dite mullas. Kogumik Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks. Tallinn: Eesti Raamat, 27–35.
- Lepik, Mart, Liis Raud 1953.** Fr. R. Kreutzwald 1803–1882. Elu ja tegevus sõnas ja pildis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart, Liis Raud 1954** = Mart Lepik ja Liis Raud Eesti Riikliku Kirjastuse direktorile 8.02.1954. KM EKLA, f 315, m 155: 9, l. 7.
- Lepik, Mart, Karl Taev 1950** = Mart Lepik ja Karl Taev Eesti Riiklikule Kirjastu-sele 18.06.1950. KM EKLA, f 315, m 155: 9, l. 2.
- Ligi, Herbert 1988.** Õpetatud Eesti Selts 1938–1950. – Keel ja Kirjandus 8, 449–459.
- Määrus 1945** = Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu määrus rahaliste autasude ja kiituskirjade väljaandmise kohta. – Eesti NSV Teataja 17.06.1945, nr 24, lk 377–378.
- Olesk, Peeter 1982.** Kirjandusmuuseumi aegruumist. – Kirjanduse jaosmaa '80. Tallinn: Eesti Raamat, 62–66.

- Otsus 1940** = ENSV Rahvakomissaride Nõukogu otsus. 11. septembril 1940. – ENSV Teataja 17.09.1940, nr 8, lk 51.
- Otsus 1951** = [Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidiumi otsus 30.05.1951.] Eesti TA TKA, f 1, n 1, s 242, l. 12–14.
- Palm, August 1939.** Kirjandus ja teadus. – Eesti Kroonika 1938. Elav Teadus 87. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 67–87.
- Perspektiivplaan** = [Kirjandusmuuseumi perspektiivplaan aastateks 1951–1955.] KM EKLA, f 147, n 1, s 121.
- Peterson, Kristian Jaak 1961.** [Luuletusi.] Betti Alver (tlk). – Looming 7, 1046–1047.
- Peterson, Kristian Jaak 1976.** Laulud. Päevaraamat. Karl Taev (koost.). Tallinn: Eesti Raamat.
- Pöldmäe, Rudolf 1974.** Biograafilist ja memuaarilist Mart Lepikust. – Keel ja Kirjandus 1, 15–21.
- Pöldmäe, Rudolf 1982.** Kirjandusmuuseum aastail 1941–1942. – Keel ja Kirjandus 6, 314–319.
- Raud, Liis 1970.** Kultuurilooliste arhivaalide varamus. – Looming 11, 1731–1734.
- Raud, Liis 1990.** Mälestusi Kirjandusmuuseumist (1945–1955). – Juurtega sajandite mullas. Kogumik Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi 50. aastapäevaks. Tallinn: Eesti Raamat, 37–44.
- Reiman, Wilhelm (toim.) 1891.** Neununddreißig Estnische Predigten von Georg Müller aus den Jahren 1600–1606. Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd. 15. Dorpat: Schnakenburg.
- Saareste, Albert, Arno Rafael Cederberg 1927–1931.** Valik eesti kirjakeele vane- maid mälestisi. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.
- Suits, Gustav 1926.** „Wiru lauliku laulude“ uue väljaande eeldustest. – Kreutzwald, Friedrich Reinhold. Viru lauliku laulud. II täiendatud trükk. J. Johanson-Jaanson, Gustav Suits (toim-d). Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, V–IX.
- Suits, Gustav 1933.** K. J. Peterson uusasjalikus valgustuses. – Eesti Kirjandus 3, 142–149.
- Suits, Gustav, Mart Lepik (toim.) 1932.** Eesti kirjandusajalugu tekstides. Esimene osa. Akadeemilise Kirjandusühingu toimetused 4. Tartu: Akadeemiline Kirjandusühing.
- Teaduslik Kirjandus 1949a** = RK Teaduslik Kirjandus Mart Lepikule 2.07.1949. KM EKLA, f 315, m 170: 13, l. 10.
- Teaduslik Kirjandus 1949b** = RK Teaduslik Kirjandus Mart Lepikule 1.10.1949. KM EKLA, f 315, m 170: 13, l. 11.

- TK** = Mart Lepiku teenistuskiri. KM EKLA, f 147, n 2, s 115.
- Tobias 1951** = Heinrich Tobiase kiri Eesti NSV Teaduste Akadeemia presiidiumile 23.05.1951. Eesti TA TKA, f 1, n 1, s 245, l. 114–115.
- Tohver, Liis 1928–1933.** [Gustav Suitsu loengute konspektid.] KM EKLA, reg 1984/109.
- Tohver, Liis 1934.** Ülevaade Akadeemilise Kirjandusühingu kümneaastasest tegevusest. – Eesti Kirjandus 4, 145–154.
- Tööaruanne** = [ÕES-i tööaruanne 1949.] Eesti Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv, f 2, n 1, s 14, l. 14–15.
- Tööplaan** = [ÕES-i tööplaan 1947–1950.] Eesti Teaduste Akadeemia Teaduslik Keskarhiiv, f 2, n 1, s 1, l. 113–114.
- Undla-Põldmäe, Aino 1981.** Koidulauliku valg. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Urgart, Oskar 1933.** Eesti kirjandusajalugu tekstides. – Eesti Kirjandus 5, 250–252.
- Vihalem, Linda 1954.** Eesti kirjandus. Lagemik VIII klassile. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Witkowski, Georg 1924.** Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke. Ein methodologischer Versuch. Leipzig: Haessel.

Friedrich Robert Faehlmanni

„Teoste“ I köite saateks

Artikli autorid on Eva Aaver, Heli Laanekask ja Kristi Metste. Ilmunud: Saateks. – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed I. Koostanud Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum 1999, 5–16.

See raamat (Faehlmann 1999) on esimene köide eesti kirjaniku, arsti ja kultuuritegelase Friedrich Robert Faehlmanni (1798–1850) „Teoste“ tekstikriitilisest väljaandest, mis on kavandatud kaheköiteliseks. Esimeses köites avaldatakse Faehlmanni rahvalgustuslik ja ilukirjanduslik looming ning töid, mis puudutavad eesti rahvaluulet ja kirjandust, Õpetatud Eesti Seltsi tegevust ning muid ajastu aktuaalseid küsimusi. Teises köites plaanitakse publitseerida Faehlmanni kirju ning keeleteaduslikke ja meditsiinilaseid kirjutisi.²⁶

F. R. Faehlmann, eestlasest mõisavalitseja peres sündinud, Tartu ülikooli arstiteaduskonnas õppinud ja samas aastal 1827 doktoriks promoveerunud mees on eesti rahvusliku eelärkamisaja esileküündivamaid tegelasi. Faehlmann oli Tartus populaarne arst, kes muuhulgas pidas ülikoolis mõnd aega farmakoloogia- ja retseptuuriloenguid ning kes on lisaks ladinakeelsele doktoridissertatsioonile avaldanud saksakeelseid arstiteaduse teooriat ja praktikat puudutavaid töid. Eriti suure teene eesti kultuurile on Faehlmann osutanud eesti keele, rahvaluule ja kirjanduse vallas tegutsedes.

Eesti keele ja eestlaste staatus oli meie 1820.–1830. aastate ühiskondlikus situatsioonis madal. Eesti keel oli selge märk alamasse talupojaseisusesse või linna kõige vaesema lihtrahva hulka kuulumisest. Ometi oli eesti keelest juba seoses reformatsiooniga kujunenud kiriku- ja raamatukeel ning keel, milles oli võimalik saada algharidust. Baltimaade kuulumine saksa kultuuriruumi tõi kaasa selle, et 18. sajandil hakkas tekkima väiksearvuline

²⁶ Tekstikriitilise väljaande kava on hiljem täienenud: „Teoste“ II köide (Faehlmann 2002) sisaldab Faehlmanni keele- ja arstiteaduslikke töid, „Teoste“ III köites (Faehlmann 2011) on avaldatud tema kolm raamatut: doktoriväitekiri, ülevaade eesti keele pöördkondadest ja uurimus düsenteeriaepideemiast. – H. L.

baltisaksa estofiilide seltskond, kes valgustusideedest mõjutatuna lootis suuri seisuslikke ja majanduslikke konflikte tasandada eestlastest talupoegi usinusele manitsedes ja seisusekohaselt õpetades ning sakslastest isandaid otstarbekamale valitsemiskorrale kutsudes.

18. sajandi lõppu ning 19. sajandi alguskümnendeid Eestis on hakatud nimetama eelärkamisajaks. See oli didaktilis-moraliseeriva eestikeelse rahvakirjanduse ning pärisorjuse olusid analüüsivate ja kritiseerivate saksakeelsete kirjatööde aeg. Eestlastele määratud kirjasõnas näidati rahva vaesuse ja viletsuse põhjusena rahva enda rumalust, kangekaelset vanadest kommetest ja ebausust kinnipidamist, laiskust, hooletust ja ebamajanduslikkust. Eelärkamisaja iseloomulikuks ilminguks olid eestlastele määratud vaimulikud hingedokumendid ning didaktilise sisuga jutu- ja õpetusraamatud. Ilmusid ka esimesed mahukamad eestikeelsed perioodikaväljaanded: 1766–1767 trükiti Põltsamaal 41 vihikukest tervishoiulaseid õpetusi („Lühhiike õppetud ...“), 1806 ilmus Tartus mõnda aega eestikeelne nädalaleht. Samas 1821–1823 ja 1825 ilmunud Marahwa Näddala-Leht oli juba õige mitmekesise sisuga, lugeja silmaringi avardav ja lugemisharjumust kujundav. Rahva enamik oli kirjasõna ostmiseks-lugemiseks siiski veel liiga vaene ja harimatu.

Kirjakultuuri levikut soodustas omal kombel vennastekoguduse liikumine. See protestantliku kiriku rüpes võrsunud pietistlik äratusliikumine levis Baltimaile juba 1720. aastate lõpul, oli vahepeal põlu all, ent kosus tasapisi ja saavutas erilise populaarsuse eesti talupoegade hulgas pärast keskvallitsuse poolt 1817. aastal antud „armukirja“. Hernhuutlased vaenasid küll kõike ilmalikku: ilmalikku lugemisvara, rahvalaulu ja rahvakombeid, ent parema haridustaseme ja kõrgema moraali pärast eelistati neid siiski mitmetes mõisa-, valla-, kiriku- ja kohtuametites. Niisiis tähendas hernhuutlaste hulka kuulumine talupojale ühtlasi võimalust sotsiaalseks tõusuks.

Sakslastele määratud kirjanduses ja avalikes esinemistes oli võimalik palju avameelsemalt olusid kritiseerida ning majandus- ja vaimuelu uusi vorme otsida. Vahelduva rangusega tsensuur seadis siin muidugi omad piirid. Eriti teravasõnaline oli Lätist pärit publitsist Garlieb Helwig Merkel (1769–1850), kelle ägedat pärisorjusekriitikat ja kõrgromantilisi kirjeldusi kohalike põlisrahvaste muistsest vabaduspõlvest sai avaldada vaid Saksamaal, mitte tolleaegses Vene tsaaririigis. Just Merkeli ja teiste kriitiliste literaatide poolt visandatud rahvusromantiline ajalookontseptsioon oli see põhi, millele tugineti eesti rahvusliku ärkamisaja järgmistel etappidel.

Väga oluline oli Johann Gottfried Herderist lähtuv põlisrahvaste keele ja rahvaluule romantiline väärtustamine, suur ja viljakas mõte keelest ja rahvaluulest kui rahva vaimu kehasusest. See Herderi eri teostes modifitseerituna ikka ja jälle korduv idee stimuleeris rahvuslike ideoloogiate teket ja kuulub õigupoolest veel nüüdki rahvuse kui teatud erilise inimkoosluse alusmüüri. Eesti eelärkamisaja silmapaistev tähis on saksakeelne ajakiri Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache (1813–1832, kokku 20 vihikut), mida andis välja Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänter. Herderlikule ideoloogiale toetudes õhutas väljaandja eesti keelt koguma ja uurima ning tõstis rõhutatult esile mõtte, et rahva parem koolitamine ja valgustamine on võimalik ainult rahva oma keelt kasutades ja arendades, kuna keel on rahva vaimu lahutamatu koostisosa. Ajakiri koondas kaastööliste või tellijatena peaaegu kogu eestihuvilise haritud publiku. Sama põhiidee innustusel tekkisid rahvuslikul eelärkamisajal muudki estofiilsed ühendused: pastoritest liikmeskonnaga eesti seltsid Kuressaares ja Tartus ning üliõpilastest eestiharrastajate lühemat aega koos püsinud sõpruskond Tartu ülikooli juures.

Tartu ülikooli olemasolu oli eesti eelärkamisajale tähtis. See 1632 tegutsenud hakanud ja 18. sajandi sõdade tõttu varjusurma vaibunud ladinakeelne kõrgkool oli taas tegevust alustanud 1802. aastal, sedapuhku saksakeelsena. Taasavatud ülikool ei olnud sõltuv kohalikest rüütelkondadest, vaid oli allutatud otse Vene keskvalitsusele, professorkond aga oli pärit peamiselt Saksa kõrgkoolidest ja tõi endaga kaasa Lääne-Euroopas levinud võrdsuse, valgustuse ja romantismi ideid. J. H. Rosenplänter oli Tartu ülikooli kasvandik, ning ülikooli hakkas tasapisi pääsema ka eesti päritolu noormehi. Enamik neist oli saksastunud juba enne ülikooli tulekut, mõni aga sai just ülikoolis julgust oma juurte tunnetamiseks ja uurimiseks: K. J. Peterson, F. R. Faehlmann, F. R. Kreutzwald, kui nimetada silmapaistvamaid.

Eelärkamisaega kuulub ka pärisorjuse kaotamine (Eestimaa kubermangus 1816, Liivimaa kubermangus 1819), mille tulemusena talupoeg ei olnud enam kellegi isiklik omand. Talupoja poolt haritav maa ei kuulunud aga endiselt talupojale ja maa kasutamise eest tuli mõisnikule tasuda tööga või rahaga, kusjuures esialgu oli valdavaks tasumisviisiks uuesti läbivaadatud ning suurendatud teorent. Teorenti eelistasid nii vanaga harjunud mõisnikud kui ka talupojad. Viimastel puudusid veel oskused, aeg ja koht oma toodete müügiks kasvatamiseks ja turustamiseks, kuigi didaktiline kirjandus püüdis maameest rahateenimisele kannustada. Ka uute seadustega lubatud liikumisvabadus ei

jõustunud kohe, vaid pikema aja vältel. Nii sattus talupoeg otsekui vihma käest räästa alla: kui seni oli mõisavanemal olnud kohustus talupoja käekäigu eest isalikku hoolt kanda, siis nüüd see kohustus formaalselt puudus ja hädavaresele võis rendilepingu üles öelda. Talurahva põhiosa vaesus, mõisamajandus kippus tagasi minema ning ikaldused ja taudid halvendasid olukorda veelgi.

1830. aastate lõpuks oli selge, et vajatakse uusi reforme. Esines talupoegade vastuhakke kohalikele võimudele ja sõjaväele, neist ehk kõige teravam Lõuna-Eestis nn Pühajärve sõda, millele järgnesid karmid peksukaristused ja Siberisse saatmised. Talupojad otsisid väljapääsu ka väljarändamisest ja vene õigeusk üleminekust – 1840. aastate alguses paljusid haaranud lootusest, et sel kombel on võimalik maad saada ja oma majanduslikku olukorda parandada. Keskvalitsus oli neil aastatel huvitatud venestamisest ja teatud määral soodustas petlike lootuste levikut. Saksakeelne avalik arvamus jagunes laias laastus kahte leeri: konservatiivne tiib soovis karmi käe abil kinni pidada teorendist ja aadli vanadest privileegidest, liberaalsem tiib arutles raharendi ja talupoegadele maaostu võimaldamise üle. Erineval arvamusel oldi ka eestlaste tulevikust rahvusena. Oli neid, kes kindlalt väitsid, et eestlase õnn peitub saksa kultuuri sulandumises, ja praktika näis seda arvamust kinnitavat. Hakkas ju pärisorjusest vabanemise järel kõigele vaatamata tekkima nn saapamehi: eestlastest kõrtsmikke, möldreid, ülesostjaid, mõisavalitsejaid jt, kellel tasapisi kogunes kapitali ja kellel oli vara oma poegi koolitada – sakslasteks. Oli tavaline, et vähegi paremale elujärjele või kõrgemale haridustasele jõudnu läks üle saksa keelele ja kas hakkas end pidama sakslaseks või siis vähemalt ei manifesteerinud oma pärinemist talupoegade või linna lihtrahva hulgast. Ka kõige soojema rahvasõbra meeli valdasid kahtlused, kas eesti keelel ja eestlusel üldse on tulevikku.

Ajal, mil hiljutise pärisorise rahva olevik oli tulvil ainelisi ja vaimseid vastuolusid ning maarahva tulevik tõusva rahvusena oli veel selgimata, suutis Faehlmann – kõhklustele vaatamata – oma organisatoorse, teadusliku ja kirjamehetegevusega oluliselt kaasa aidata eestlaste ja eesti keele prestiiži tõusule nii tollaegses ühiskonnas kui ka edaspidi. Saksakeelsele publikule adresseeritud saksakeelsetes ettekannetes ja kirjutistes väitis Faehlmann, et eestlased on minevikus olnud kõrge kultuuriga õilis rahvas, kes on orjapõlvele vaatamata säilitanud oma muistendites ja lauludes mälestusriismed kunagisest õnneajast. Selle praegu nii vähenõudliku rahva sitkuse ja vaimunõtkuse

parim tunnistaja on tema rikas ning arenguvõimeline keel. Nii näiteks ütleb Faehlmann „Esthnische Sagen“ sissejuhatuses: „Et eestlast teha kindlalt ja lõplikult orjaks ning veoloomaks, tuli talt ära võtta kõik, mis meenutas talle iseseisvat minevikku. Ainult keel jäeti talle orja tunnusena. Nagu pühadust on eestlane siinamaani hoidnud mõndagi oma varasematest mälestustest, laule, muistendeid; ka vanast ebajumalakummardamisest oli mõne aasta eest veel mõndagi leida. [---] Kui ma jutustan teile siin eesti muistendeid saksa keeles, siis küsite teie, kas see keel ei ole eestlaste jaoks liiga kõrge. Ma võin aga kinnitada, et esitan võimalikult täpse tõlke. Mõne hilisema ettekande ülesandeks jäägu tõestada, et eesti keel on hoolimata rahva ligi tuhandeaastast orjusest väga arenenud ja rikas, tõsi küll, ainult teatud sfäärides. Kanti mõistusekriitikat oleks raske eesti keelde tõlkida, kuid eesti rahvalaulude ja muistendite keel on nii nõrke ja rikas, et saksa keel suudab vaid suurivaevu kõike täpselt edasi anda.“ (Tlk M. Lepik. Vt Faehlmann 1999: 36–37, 47.)

Faehlmanni tegevuses tuleb kõigepealt esile tõsta tööd Tartu ülikooli eesti keele lektorina (1842–1850). See oli amet, mida peeti muu töö kõrvalt. Õpetuskoormus ei olnud suur: ette oli nähtud nädalas kaks loengutundi, sellest tund grammatikale ja tund konversatsioonile, kuulajateks põhiliselt pastoriikutseks valmistuvad sakslastest teoloogiaüliõpilased. Kui eelmised viis ametivenda (eesti ja soome keele lektori ametikoht oli Tartu ülikooli koosseisus ülikooli taasavamisest, s.o aastast 1802 peale) olid oma õpetuses toetunud A. W. Hupeli grammatikale „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte“ (1780, 2. tr 1818), siis Faehlmann asus eesti grammatika keskseid küsimusi värske pilguga läbi töötama. Juba ametisse astumisel las kis ta trükkida teadusliku ettekande „Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen“ (Faehlmann 1842b; Faehlmann 2011: 337–379). Ta eesmärk oli näidata eesti keele vormirikkust, ilu, reeglipärasust ja seesmist arenguvõimet. Oma töö tulemusi esitas Faehlmann ülikooliloengute kõrval ka Õpetatud Eesti Seltsi ettekandekoosolekutel ja toimetistes. Faehlmann kujunes ajajärgu üheks autoriteetsemaks keelemnõukajaks, kelle uudsed seisukohad verbide ja noomenite muutkondadesse jagunemisest, tüvelisest astmevaheldusest, sõnatuletusest ja ortograafiast (vrd Faehlmann 2002: 21 jj) virgutasi teisigi eesti keelega tegelema.

Kõige sügavama jälje eesti kultuurilukku on Faehlmann siiski jätnud oma katsega rekonstrueerida eesti mütoloogia. Üksikutele rahvasuust pärit motiividele ja ajakirjas Beiträge 1822. aastal ilmunud Kristian Jaak Petersoni

soome mütoloogiatoetlusele toetudes ning antiikmütoloogiat eeskujuks võttes lõi Faehlmann rea saksakeelseid eesti kunstmuistendeid („Esthnische Sagen“, „Koit und Ämarik“, „Wie war der heidnische Glaube der alten Esten beschaffen?“, „Die Sage von Wannemuine“; vt Faehlmann 1999: 35–53, 117–120, 134–144, 173–183), väites need olevat rahvaehtsad. Faehlmanni müüdid, eriti kauni poeetilise sisu ja sõnastusega Koidu ja Hämariku lugu, esindasid pikka aega eesti rahvaluulet kodu- ja välismaises erialakirjanduses ning pälvisid nii imetlust kui ka kahtlusi autentsuses. Faehlmanni jutustatud muistendid Kalevipojast („Sagen“, vt Faehlmann 1999: 55–80) on küll tugevama folkloorse taustaga, kuid Faehlmann töötles neid rahvusromantilises vaimus ja liitis süžeeliseks tervikuks, meeles mõlkumas rahvuseepose loomise idee. Eeposega seostuvad ka kahel väikeseformaadilisel lehekesel leiduvad Kalevipoja-loo värsistuskatsed (vt Faehlmann 1999: 129–133), mis näitavad, et Faehlmann kavandas teost saksakeelsena ja antiikeeskujudele toetavana. Faehlmanni töö sai hiljem aluseks Friedrich Reinhold Kreutzwaldi rahvuseeposele „Kalevipoeg“ (1857–1861). Faehlmanni poolt rahvaehtsana sõnastatud saksakeelne muistendivara kujunes eesti rahvusliku ärkamisaja järgmisel etapil, 1860.–1870. aastate kõrgperioodil, rahvusideoloogia tähtsaks koostisosaks, mis modifitseerituna ja edasiarendatuna kuulub veel nüüdki eesti rahvusliku identiteedi alusmüüri.

Suur osa Faehlmanni „Teoste“ I köites avaldatud loomingust on seotud Õpetatud Eesti Seltsiga. Faehlmann oli aastal 1838 Tartu ülikooli juures tegevust alustanud ÕES-i üks kokkukutsujaid ning 1843–1850 seltsi president. Seltsi põhikirja esimene paragrahv määratles tegevuseesmärgid järgmiselt: „Die bei der Kaiserlichen Universität zu Dorpat bestehende gelehrte ehstnische Gesellschaft hat zum Zweck, die Kenntniss der Vorzeit und Gegenwart des ehstnischen Volkes, seiner Sprache und Litteratur, so wie des von ihm bewohnten Landes zu fördern.“ (Statut 1839: 3.)

Kuigi seltsil oli saksa nimi ning seltsi väljaannete ja asjaajamise keeleks jäi veel pikaks ajaks saksa keel, oli ometi tegemist eesti rahvusteadusi viljeleva ühendusega, mille sihiseadjate hulgas oli lisaks Faehlmannile teisigi alamast seisusest tõusnud, eesti päritolu mehi. Varasemate estofiilsete ühendustega võrreldes oli seltsi tegevus laiahaardelisem ja professionaalsem ning hästi avalikustatud: ülevaated kord kuus peetavatest ettekandekoosolekutest avaldati populaarses nädalalehes *Das Inland*, sisukamad ettekanded publitseeriti seltsi toimetistes, mis jõudsid rahvusvahelisse teaduskäibesse. *Estica*’ga

tegelemine ei olnud niisiis enam üksikute maapastorite või romantiliste kaunishingede kummaline harrastus, vaid ülikooli seinte vahel viljeldav tõsiselt võetav teaduslik tegevus.

Enamik „Teoste“ I köite esimeses osas (Faehlmann 1999: 33–184) avaldatavatest Faehlmanni saksakeelsetest töödest ongi kõigepealt ette kantud ÕES-is: juba nimetatud muistendid ja muinasusukäsitus, kahte meisterlikku antiikses värsimõddus eestikeelset luuletust sisaldav värsiõpetuskatse „Estnische Prosodie“ ning sellega sisuliselt seotud fragmendid „*Estonica*“ ja „Das estnische Volkslied, als Basis aller Prosodie ...“, seltsi aastakoosolekutel peetud kõned („Über die Sprache des Volkes ...“, „Vortrag in der Generalversammlung 1848“, „Vortrag des d. z. Präsidenten ...“) ja raamatuarvustus „Die Volksschrift *Leiwakorwikenne*, I“. Kirjapanek „Mein Streit mit *Nolcken* und *Liphart*“ jõudis avalikkuse ette esimest korda alles 19. sajandi lõpul (eestikeelse tõlkena ajalehes Postimees, vt Faehlmann 1899). See tegelikult elust 1842. aasta algul meistrisulega üles märgitud minidraama, mille üheks tegelaseks on Faehlmann ise, sisaldab kontsentreeritud vormis paljusid ajajärgu teravaid probleeme: talupoegade majanduslik ja hingeline kitsikus, talupoegade väljarändamine ja vene õiguskäsitluse üleminek petliku lootusega maaomandit saada, talurahvarahutused ja nende vägivaldne mahasurumine, eestlaste tulevik iseseisva rahvusena või saksastudes, balti aadli konservatiivsema ja reformimeelsema suuna meeolud, rahvasõbra nõrdumus eestlastele osaks saanud ajaloolise ülekohtu pärast. Otsekui helilindilt kuuleb lugeja Faehlmanni parun Nolckenilt küsimas: „Aga ütlege mulle ometi, härra parun, kas üldse jätkub mingist ajavahemikust usurpeeritud õiguse sanktsioneerimiseks?“ (Faehlmann 1999: 99–115.)

„Teoste“ I köite teises osas (Faehlmann 1999: 185–252) avaldame Faehlmanni eestikeelse loominguga, mis on põhiliselt kirjutatud ÕES-i väljaantava eestikeelse kalendri tarvis. Viimane oli üks mõnest tollel ajal eestlaste tarvis väljaantavast kalendrisarjast ning mõeldud põhiliselt Lõuna-Eesti jaoks. Igal aastal ilmuv odav kalender kuulus siis juba kindlalt talurahva lugemisvara hulka ning kalendri lõppu paigutatud lisa kaudu oldi harjutud lugema ka ilmalikumal laadi kirjasõna: õpetlikke kirjutisi majapidamisest ja tervishoiust, lühidaid ajaloo- ja geograafiatutvustusi, ilukirjanduslikke pisipalu ning luuletusi. Kui ÕES 1830. aastate lõpul kalendrit toimetama asus, järgis ta samasugust rahvaalgustuslikku traditsiooni. Faehlmanni luuletustest ilmusid kalendris kaheksa distihhoni vormis mõttesalmi pealkirjaga „Järwa-ma

wanna-mehhe õppetusefed“ (Faehlmann 1839a) ning varem saksakeelse ettekande „Estnische Prosodie“ osana (vt Faehlmann 1999: 86–87) esitatud elegeiline distihhon „Piibo jut“ (Faehlmann 1845b). 1842. aasta kalendris ilmunud proosapalas „Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi affi, tühhi kõik“ puudutab Faehlmann muuhulgas teemasid, mis olid otseselt seotud talupoegade ainelise ja vaimse surutisega: viljaikalduse üheks põhjuseks on see, et kibe mõisatöö pole talupojale jätnud võimalust sobival ajal oma põldu harida, puuvilja- ja marjaaia rajamiseks puudub talumehel huvi, kui mõisnik igal ajal talumaale oma karjamõisa võib rajada (loe: rendilepingu üles võib öelda), väljarändamine ja usuvahetus aga loodetud kergendust ei too (Faehlmann 1841). Tsensuuri karmistumise tõttu hiljem enam selliseid teravaid teemasid eestikeelses kirjasõnas käsitleda ei saanud. Siitpeale on Faehlmanni kalendripalades peamiseks õpetus ja nali. Huumor oli Faehlmannile loomuomane ja tema kalendrijutte „Efelift ja löwwift“, „Kribus-Krabus“ ning „Kalendriteggiija kimbus“ (Faehlmann 1842a, 1844, 1845a) on peetud eesti vestekirjanduse ja olustikulise külajutu eelkäijateks. Kaks viimast kalendripala, Tartu üht kuulsamat vaatamisväärsust, Katariina II poolt ehitada lastud Kivisilda tutvustav „Tarto linna kiwwi-fild“ (Faehlmann 1847) ja nukratooniline puhtdidaktiline „Willets“ (Faehlmann 1849), kajastavad ehk kirjamehe viimaste eluaastate hingeseisundit raske haigusega – kopsutuberkuloosiga – silmitsi olles.

„Teoste“ I köite teises osas avaldame ka kuus Faehlmannist käsikirja jäänud mõttesalmi (postuumne esmatrükk Lepik 1930) ja rahvalauluimitatsiooni „Püame pühha kallada ...“, mille A. H. Neus avaldas Tallinnas ilmunud antoloogias „Ehstnische Volkslieder“ ehtsa rahvalauluna (Neus 1851: 199–200). Samas antoloogias rahvaehtsana publitseeritud teine Faehlmanni rahvalauluimitatsioon „Ei kõigile ei õnneks antud ...“ (Neus 1850: 58–59) on „Esthnische Sagen“ koosseisus avaldatud „Teoste“ I köite esimeses osas (Faehlmann 1999: 48).

„Teoste“ I köite „Lisas“ (Faehlmann 1999: 223–252) leidub kaks arstlikke nõuandeid jagavat kalendripala (Faehlmann 1839b, 1840b), mille Faehlmann oli algselt kirjutanud saksa keeles ning mis 1840. ja 1841. aasta kalendris avaldamiseks tõlgiti teiste poolt tartu keelde.

Faehlmanni ilukirjandusliku loomingu mõjukam osa on kahtlemata olnud müüdid. Osa neist jõudis juba autori eluajal üle Eesti piiride. 1841. aastal, s.o vaid aasta pärast „Esthnische Sagen“ ilmumist Tartus, tutvustas J. G. Kohl

eesti muistendeid Saksamaal, avaldades seejuures tervikuna ka keelte keetmise loo „Das Kochen der Sprachen“ (Kohl 1841: 251–255). Esitrukis (Faehlmann 1840a) oli see pala ilmunud kärbituna. Rootsi keeles ilmusid kolm Faehlmanni müüti 1842. aastal (Raud 1965: 499). Soomes 1847. aastal ilmunud Faehlmanni muistendikogu oli esimeseks eesti raamatu soomenduseks üldse (Liivaku 1995: 104).

Eestikeelsena hakkas Faehlmanni muistendivara eestlasteni jõudma rahvusliku liikumise kõrgperioodi künnisel. Oluline on, et eesti lugejale tutvustati müüte rahvaehtsana ning sellistena sobisid need suurepäraselt toetama eestlaste tõusvat rahvuslikku iseteadvust. Muistendite sündmustik ja tegelaskujud (Vanemuine, Vanaisa, Koit, Hämarik, Endel, Juta, Ilmarine jt, kõnelemata Kalevipojaga seonduvast) muutusid otsekui rahvusliku ideoloogia poeetiliseks ühisvaraks, mida igal sobival juhul sai kasutada ja teisendada. Anonüümseid eesti tõlkeid maailma loomisest ning Koidust ja Hämarikust, samuti ka ümberjutustusi Emajõe sünnist ja Vanemuise laulust sai eesti keeles esimest korda lugeda Perno Postimehe veergudelt (vt Mõnni 1866, Koit 1866, Wanna 1866). Loomise müüti tutvustas ka Carl Robert Jakobson 1868. aastal oma esimeses isamaakõnes „Eestirahwa Walguse-, pimeduse- ja koiduaeg“ (Jakobson 1870: 15–16). Järgmisel aastal jutustas Jakobson Vanemuise lugusid oma lauliku „Wanemuine kandle healed“ saatesõnas (Jakobson 1869: 3–8). Jakobson pani oma „Kooli Lugemise raamatus“ (I 1867, II 1875, III 1876) aluse ka Faehlmanni muistendite ja muu loomingu valikulisele esitamisele koolilugemikes – see praktika jätkub tänase päevani. Huvitava faktina mainigem, et keelte keetmise loo – ja veel täielikul kujul, koos venelasi puudutava osaga – avaldas eesti tõlkes esimest korda noor kirjanik Eduard Bornhöhe (1882: 55–58).

Faehlmanni ilukirjandusliku loomingu ulatuslikumast avaldamisest oli unistanud juba Kreutzwald, pidades silmas nii eestikeelset kalendrikirjandust kui ka muistendite tõlkimist eesti keelde (Kreutzwald E. Sachssendahlile 14. XI 1854 ja Th. Beisele 19. X 1859, vt Lepik 1956: 359; 569–570). Kavatsus jäi tollal teostamata ja esimene ulatuslikum kogu Faehlmanni loomingu jõudis trükki alles 1883. aastal. Matthias Johann Eiseni koostatud „Dr. Fählmanni kirjad“ (Faehlmann 1883) sisaldas kõigi kaheksa muistendi eesti tõlked, oodi „Suur on, Jummal, fo ram ...“ (pealkirjaga „Wanamehe laul enne surma“) ning enamiku kalendrilisades avaldatust: proosapalu, luuletuse „Piibu jutt“ ja mõttesalme. Faehlmanni poolt pealkirjadeta esitatud

muistendid on Eisen pealkirjastanud. Nii ongi vaadeldava väljaande kaudu kirjandusloolisse käibesse läinud pealkirjad „Wanemuise kosjaskäik“, „Endla järv ja Juta“, „Wanemuise lahkumine“ ja „Loomine“, mida on kasutatud aastakümnete vältel tänapäevani välja.

Järgmine Faehlmanni teostekogu ilmus aastakümneid hiljem: Jaan Jõgever avaldas ajakirja Eesti Kirjandus lisana Faehlmanni „Kirjatööde kogu I“, mis jõudis lugejani ka eraldi raamatuna (Faehlmann 1915). Väljaande tekstikriitiline tase on Eiseni omaga võrreldes kõrgem. Jõgever on oma Faehlmanni-tõlgete ettevalmistamisel kasutanud ka autograafe. Esimest korda eesti tõlkes ilmuva Kalevipoja loo alusena on Jõgever kasutanud Faehlmanni saksakeelset autograafi „Sagen“ (Faehlmann 1839c). Viited originaalkäsikirjas leiduvatele rasketele lugemitele näitavad tõsist süvenemist. Muistenditest on väljaandes avaldatud vaid pooled, eestikeelsete kalendripalade valik langeb Eiseni koguga ühte. Ood „Suur on, Jummal, so ram ...“ on avaldatud autograafi järgi, edastades joone all ka tekstierinevusi. Lisaks on Jõgever esitanud kaks Faehlmanni rahvalaulujäljendit, nimetades neid, tõsi küll, Faehlmanni üleskirjutusteks rahvasuust.

Eiseni koostatud „Dr. Fählmanni kirjade“ (Faehlmann 1883) uut väljaannet (Faehlmann 1921) on täiendatud Jõgeveri kogu eeskujul ja ka Jõgeveri tõlkeid kasutades: lisatud on Kalevipoja lood ja kaks rahvalaulujäljendust, kusjuures mõlema laulu järel on märkus: „Ei ole sel kujul rahva suus.“ Pealkirjaga „Kalevipoja kinnised mälestusmärgid“ on Kalevipoja lugude järel ekslikult Faehlmanni teosena avaldatud F. K. H. Kruse kogutud materjale Kalevipojast, mis on tõlgitud raamatust „Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes“ (Kruse 1846: 182–183).

Järgmistel aastakümnetel avaldati Faehlmanni muistendite eestindusi korduvalt (Johannes Aaviku, Mart Lepiku jt tõlkes), kalendrikirjandust aga ilmus suhteliselt vähe. Ootuspäraselt puudub nõukogude aastatel ilmunud muistendikogudest (Faehlmann 1941, 1979, 1986) venelasi halvustav keelte keetmise lugu. Tekstikriitilise taseme ja Faehlmanni luuletuste ammendava esituse poolest paistab silma M. Lepiku koostatud bibliofiilne „Kogutud luuletused“ (Faehlmann 1938). Raamatus on toodud andmed luuletuste tekstiallikate ja esitrükkide kohta ning edastatakse ka käsikirjade variante. On ilmunud ka muid teaduslikke publikatsioone (kirjad, mõned üksikkirjutised), kuid Faehlmanni eesti- ja saksakeelset loomingut koondav korralik tekstikriitiline väljaanne on seni puudunud.

Kirjandus

- Bornhöhe, Eduard 1882.** Lindanissa. II anne. Lõbusaks ja õpetlikuks aja wiideks. Tallinn: A. E. Brandt.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1839a.** Järwa-ma wanna-mehhe õppetusefed. – Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1840. Ajaftaja päle, perran Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: J. C. Schünmann, 53–54.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1839b.** Rõuge- ehk nõstme-tõbbeft. – Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1840. Ajaftaja päle, perran Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: J. C. Schünmann, 41–48.
- [**Faehlmann, Friedrich Robert 1839c.**] Sagen. KM ERA, ÖES, SK, 214.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1840a.** Esthnische Sagen. – Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd 1, H. 1. Dorpat, Leipzig: F. Severin, C. F. Köhler, 38–47.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1840b.** Punnetus, Skarlati tõbbi, Sakja kele Scharlach. – Tarto- ja Wõrro-ma rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1841 ajaftaja päle, perran Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 46–51.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1841.** Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi affi, tühhi kõik. – Tarto- ja Wõrro-ma Kalender ehk Täht-ramat 1842 ajaftaja päle, perran meie Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 52–63.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842a.** Efelift ja lõwwift. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1843 Ajaftaja päle, perran Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 40–44.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842b.** Versuch die estnischen Verba in Conjugationen zu ordnen. Programm. Dorpat: H. Laakmann.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1844.** Kribus-Krabus. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1845 Ajaftaja päle, perran Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 50–54.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1845a.** Kalendriteggija kimbus. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1846 Ajaftaja päle, perran Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 45–54.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1845b.** Piibo jut. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1846 Ajaftaja päle, perran Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 44–45.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1847.** Tarto linna kiwwi-fild. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1848 Ajaftaja päle, perran Isfanda Jefuse Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 47–48.

- Faehlmann, Friedrich Robert 1849.** Willets. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1850 Ajaftaja päle, pärran Isfanda Jefufe Kristufe fündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 56–60.
- Faehlmann 1883** = Dr. Fählmanni kirjad. [Matthias Johann Eisen (koost.)] Tartu: Schnakenburg.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1899.** Minu tüli Nolckeniga. – Postimees 20.–21.12., nr 282–283.
- Faehlmann 1915** = Fählmann, Friedrich Robert. Kirjatööde kogu I. Jaan Jõgever (koost.). Jurjew: Eesti Kirjandus.
- Faehlmann 1921** = Dr. Fählmann'i kirjatööd. Teine, täiendatud trükk. Matthias Johann Eisen (koost.). Tallinn: Kool.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1938.** Kogutud luuletused. Mart Lepik (koost.). Tartu: P. Arumaa.
- Faehlmann Friedrich Robert 1941.** Müüdilised muistendid. Karl Taev (toim.), Johannes Aavik (tlk). Tallinn: Pedagoogiline Kirjandus.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1979.** Müütilised muistendid. Mart Lepik (tlk). Tallinn: Eesti Raamat.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1986.** Müütilised muistendid. Mart Lepik (tlk). Tallinn: Eesti Raamat.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1999.** Teosed I. Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste (koost-d). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Faehlmann, Friedrich Robert 2002.** Teosed II. Kristi Metste (koost.). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Faehlmann, Friedrich Robert 2011.** Teosed III. Kristi Metste, Jaan Undusk, Marju Lepajõe (koost-d). Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Hupel, August Wilhelm 1780.** Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch. Riga–Leipzig: J. H. Hartknoch.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen; nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: Steffenhagen.
- Jakobson, Carl Robert 1867.** Kooli Lugemise raamat. Esimene jagu. (80 pildiga.) Kirja pannud C. R. Jakobson, gümnaasi koolmeister. Tartu: H. Laakmann.
- Jakobson, Carl Robert 1869.** Wanemuine kandle healed. Neljahealega meeste koorid. Eesti laulupühaks 1869 wälja annud C. R. Jakobson. St. Petersburg: Henri Tranzschel.

- Jakobson, Carl Robert 1870.** Kolm isama kõnet. Tartus „Wanemuine“ seltsis pidanud C. R. Jakobson, gümnaasi kooliõppetaja. St. Peeterburg: E. Pratz.
- Jakobson, Carl Robert 1875.** Kooli Lugemise raamat. Kirja pannud C. R. Jakobson, gümnaasi kooliõppetaja. Tõine jagu. 40 pildiga. Tartu: H. Laakmann.
- Jakobson, Carl Robert 1876.** Kooli Lugemise raamat. Kirja pannud C. R. Jakobson, gümnaasi kooliõppetaja. Kolmas jagu. 40 pildiga. Tartu: H. Laakmann.
- Kohl, Johann Georg 1841.** Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland. Th. 2. Dresden–Leipzig: Arnold.
- Lepik, Mart (toim.) 1956.** Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Kruse, Friedrich Karl Hermann 1846.** Ur-Geschichte des Esthnischen Volksstammes und der Kaiserlich-Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland überhaupt, bis zur Einführung der christlichen Religion. Moskau: F. Severin.
- Koit 1866** = Koit ja ämmarik. – Perno Postimees ehk Näddalileht 15.06., nr 24, lk 185–187.
- Lepik, Mart 1930.** Fr. R. Faehlmanni **Järwa-ma wannamehhe õppetusjed**. – Olion 12, 8.
- Liivaku, Uno 1995.** Eesti raamatu lugu. [Tallinn]: Monokkel.
- Mönni 1866** = Mönni sõnna Eestirahwa eeswannemattest. – Perno Postimees ehk Näddalileht 19.01., nr 3, lk 17–19.
- Neus, Alexander Heinrich 1850.** Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Erste Abtheilung. Herausgegeben von der ehstländischen literarischen Gesellschaft. Reval: Kluge und Ströhm.
- Neus, Alexander Heinrich 1851.** Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Zweite Abtheilung. Herausgegeben von der ehstländischen literarischen Gesellschaft. Reval: Kluge und Ströhm.
- Peterson, Kristian Jaak 1822.** Christfrid Ganander Thomasson's, Philos. Mag. Finnische Mythologie. Aus dem Schwedischen übersetzt, völlig umgearbeitet und mit Anmerkungen versehen von Christian Jaak Peterson. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 14, 1–128.
- Raud, Liis 1965.** Friedrich Robert Faehlmann. – Aarne Vinkel (toim.). Eesti kirjan-duse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, 471–509.
- Statut 1839** = Statut der gelehrten ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat: Lindfors' Erben.
- Wanna 1866** = Wanna rahwa kõnne emma-jõe samissest. – Perno Postimees ehk Näddalileht 22.06., nr 25, lk 193–195.

Faehlmanni „Teoste“ tekstikriitikast, editsioonipõhimõtetest ning saamisloost

Artikli autorid on Eva Aaver ja Heli Laanekask. Ilmunud: Faehlmanni teoste tekstikriitikast ja editsioonipõhimõtetest ning käesoleva väljaande saamisloost. – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed I. Koostanud Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste. Tartu, Eesti Kirjandusmuuseum 1999, 17–30.

Faehlmanni teoste tekstikriitilise väljaande esmane eesmärk on esitada Faehlmanni kirjatööde usaldusväärne tekst. Väljaanne on mõeldud eelkõige teadlastele, üliõpilastele, ajaloo- ja emakeeleõpetajatele, gümnaasiumiõpilastele – kõigile, kes loevad Faehlmanni tekste mitte ainult kui ilukirjandusteoseid, vaid ka kui rahvusliku esiärkamisaja olulisi dokumente. Me ei taotle kanoonilist, vaieldamatut ja püsivat tekstikuju, kuid püüame siiski Faehlmanni tekste edastada võimalikult autoritruult. Ühtlasi soovime tekstid esitada avatult, nii et oleks võimalik meie tekstieditsiooni kontrollida ja mõnd probleemi ehk ka teistmoodi lahendada. Sellist autoritruu ja avatud teksti printsiipi on viimastel aastakümnetel rõhutatud ja harrastatud eriti saksa ja angloameerika editsiooniteaduses ja -praktikas (vt nt Martens, Zeller 1971, Vogt, Jones 1981). Tekstidele lisatud kommentaarium aitab ühelt poolt avada meie tehtud tekstikriitilist tööd, teiselt poolt aga interpreteerib ja selgitab mõningaid tekstidega seotud sisulisi probleeme. Loodame, et selline avaldamisviis pakub tuge nii teadlasele, literaadile kui ka näiteks rahvaväljaande trükkitoimetajale.

Alustekstidest. Autori taatele vastava, autentse teksti saavutamise oluline tingimus on õige alusteksti valik. Faehlmanni teoste alustekstidena oleme põhiliselt kasutanud autograafe ja autori eluajal ilmunud trükitekste kui kõige autentsemaid. Ainult kahe teksti puhul (Faehlmann 1999: 173–183, 222) on usaldatavamate tekstiallikate puudumisel tulnud toetuda postuumselt ilmunud trükistele.

„Teoste“ I köite esimeses osas (Faehlmann 1999: 33–183) avaldatud, omal ajal õpetatud Eesti Seltsis peetud saksakeelsete ettekannete autograafid jõudsid seltsi arhiivi ilmselt Faehlmanni enda vahendusel. Nimelt oli ÕES sihiks

seadnud sisukamate ettekannete säilitamise oma arhiivis, et neid edaspidi võimaluse korral seltsi toimetistes avaldada (Statut 1839: 4–5). Faehlmanni käsikirjad on omaaegsesse tulmeraamatusse (Acquisitions-Catalog) kandnud ÕES-i sekretär (1843–1856) Emil Sachssendahl, pealkirjastades sealjuures autori poolt pealkirjadeta ja daatumiteta jäänud käsikirju. Kolmel korral oleme autori pealkirja puudumisel kasutanud Sachssendahli omi, märkides seda igal konkreetsel juhul tekstoloogilises kommentaaris (Faehlmann 1999: 241, 245, 249). Kõik seltsi vanasse aktsessioonikataloogi kantud Faehlmanni autograafid pole kahjuks meie ajani säilinud. Näib, et pärast teksti ilmumist seltsi toimetistes ei peetud käsikirjade alalhoidmist enam eriti oluliseks. Nii ongi esimeses osas avaldatud ÕES-i ettekannete käsikirjadest kaduma läinud just need neli muistendeid sisaldavat käsikirja, mis ilmusid seltsi toimetistes. Oleme nende alustekstidena kasutanud esitrükke, kolmel juhul (Faehlmann 1999: 35–53, 117–120, 134–144) autori eluajal ilmunuid, ühel juhul (Faehlmann 1999: 173–183) postuumset. Et Faehlmann esitas kõik oma muistendid ÕES-is peetud saksakeelsetes ettekannetes ja muistendid tõlgiti eesti keelde alles aastakümneid pärast autori surma, saavad Faehlmanni muistendite autentseks aluseks olla vaid saksakeelsed tekstid. Ka parim tõlge ei saa olla originaaltekstile täiesti vastav, rääkimata postuumsetest autoriseerimata tõlgetest.

Peamiselt eestikeelset kalendrikirjandust sisaldavas teises osas (Faehlmann 1999: 185–222) ja „Lisas“ (Faehlmann 1999: 223–252) on käsikirjaliste ja trükitud tekstiallikate suhe vastupidine: käsikirju on säilinud väga vähe ja alustekstidena on tulnud valdavalt kasutada aastail 1840–1849 kalendrites ilmunud trükitekste. Kalendrijuttudest on ainukese erandina säilinud lühipala „Willets“ autograaf. Jutu alustekstiks oleme siiski valinud trükiteksti (Faehlmann 1849) kui viimistletuma. Üksikuid autograafis leiduvaid tekstierinevusi oleme edastanud variantide osas (Faehlmann 1999: 219–221, 257). Samuti oleme mõttesalmide alustekstidena kasutanud viimistletumaid kalendritekste, edastades säilinud mustandkäsikirju vaid variantidena (Faehlmann 1999: 187–190, 255–254). Ainult neile mõttesalmidele, mis Faehlmann avaldamata jättis, on alustekstideks mustandautograafid kui ainsad autentsed tekstiallikad (Faehlmann 1999: 191–193, 254–255). Luuletusest „Piibo jut“ leidub „Teoste“ I köites kaks tekstiredaktsiooni (Faehlmann 1999: 86–87, 208–210). Esimese alustekstiks on vanakirjaviisiline ja pealkirjastamata autograaf, mis näitena kuulub 1840. aastal peetud prosodiaettekande „Estnische Prosodie“ koosseisu. Prosodiaettekande on avaldatud „Teoste“ I köite esimeses osas

(Faehlmann 1999: 81–92). Luuletuse „Piibo jut“ teine redaktsioon on avaldatud köite 2. osas (Faehlmann 1999: 208–210). Selle redaktsiooni alustekstiks on 1846. aasta kalendris ilmunud trükitekst, mis on uuele kirjaviisile lähedase kujuga ja pealkirjastatud (Faehlmann 1845b). Oodist „Suur on, Jummal, Jo ram ...“ on säilinud kaks ligilähedasel ajal kirja pandud autograafi. Tervikuna oleme avaldanud prosodiaettekandes kasutatud teksti, teise, alustekstist vähesel määral erineva, oleme edastanud variantidena (Faehlmann 1999: 87–88, 238). Köite teises osas leiduva rahvalauluimitatsiooni „Püame pühha kallada ...“ (Faehlmann 1999: 222) ainsaks kaasajast säilinud tekstiallikaks ja seega ka alustekstiks on antoloogias „Ehstnische Volkslieder“ ilmunud trükitekst (Neus 1851: 199–200).

Dešifreerimisest. Alustekstide kriitilisel läbitöötamisel on ikka raske olnud Faehlmanni saksakeelsete autograafide väljalugemine. ÕES-i ettekannete tekstid on sageli viimistlemata, mõeldud suulise ettekande jaoks. Võimalik, et Faehlmann modifitseeris tekste veel esituse käiguski. Autograafid on mustandlikud, sageli rohkete parandustega ja kiirkirjalised: sõnad lõpevad tihti keerunditega, *i*-täht on reeglina täpita, sageli puuduvad ka umlaudi märgid. Tähttäheleline veerimine siin alati tulemusi ei anna, tihti tuleb dešifreeritavaid sõnu kontekstile toetudes lihtsalt ära aimata.

Faehlmanni tekstikriitika tõestab veenvalt, et igavesti püsiv kanooniline tekst on vaid täitumatu unistus (vrd Rogers 1981). Avaldades esimest korda Faehlmanni raskestiloetavad Kalevipoja loo värsistamiskatsed, võttis publitseerija Mart Lepik nende publitseerimiskatsed kokku nii: „Seejuures ei ole võimatu, et keegi teine võiks mõne sõna teisiti lugeda, kui siin on tehtud.“ (Lepik 1931: 420–421.) Ligi parkümmend aastat hiljem, Faehlmanni „Valitud teoseid“ ette valmistades, luges Lepik ise mõnegi selle keerulise teksti sõna või rea teisiti välja. Kalevipoja loo värsistuskatsete tekst (Faehlmann 1999: 129–133) on uute lugemite tõttu muutunud autoritruumaks nii sisult kui ka vormilt. Võrdluseks siin esimese [1] värsistuskatse eelviimane rida 1931. aasta kujul ja 1940ndate lõpust pärinevast „Valitud teoste“ käsikirjast (Lepik 1940ndate lõpp: 112):

1931: *Nur [Nun?] dann schöne Auge dringt in das Gewirk*

1940ndate lõpul: *Nun dann schaue Auge dreist in das Gewesne*

Kui teksti dešifreerijateks on olnud eri isikud, esineb teisiti lugemeid tavaliselt veelgi rohkem. Näitena võib tuua Faehlmanni ühe kõige raskesti loetavama käsikirja „Mein Streit mit *Nolcken* und *Liphart*“, mis on kirja pandud tugevas närvipinges, ilmselt vahetult pärast ägedat vaidlust. M. Lepik publitseeris selle teksti Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetuse lisana (Lepik 1936: 202–211), ajaloolane August Traat talurahvaliidumist puudutavas dokumendikogumikus (Naaber, Traat 1982: 239–252, 265–266). Ligi viiskümmend aastat hiljem avaldatud tekst on astunud sammu Faehlmannile lähemale. Olgu siinkohal näiteks katkend: „Die Staatsrätin v. Stiernhielm hätte am Theetisch gesagt, ich sei der eifrigste Bauernaufwiegler ...“, kus peame Traadi parandust (lk 245) *ärgste pro eifrigste* õigeks, arvestades nii sõna graafilist kirjepilti kui ka sisulist külge. Faehlmanni „Teoste“ I köites oleme Traadi põhjendatud parandused aktsepteerinud, mõnikord aga jäänud Lepiku variandi kui meie arvates õigema juurde (vt Faehlmann 1999: 98–115, 239–241).

Autorsusest. Faehlmann esitas oma muistendid ja ettekannetesse põimitud rahvalaulujäljendid otsekui rahvaehtsatena, jättes endale vaid üleskirjutaja tagasihoidliku rolli. Originaalloomingu esitamine müstifikatsioonina või rahvasuust pärinevana kuulus romantismiperioodil kirjanduskaanonisse – nagu ka kriitikute esitatud kahtlused autorsuses. Nii hakatigi Faehlmanni muistendite rahvaehtsuses ebalema juba ta elupäevil. Tänapäeval oleme kindlad, et tegemist on algupärase ilukirjandusega: folkloristide hinnangul leidub muistendites vaid üksikuid rahvapäraseid motiive. Ka A. H. Neusi rahvalauluantoloogias „Ehstnische Volkslieder“ ilmunud kaks Faehlmanni teksti, mis Neus on esitanud Faehlmanni üleskirjutustena rahvasuust (Neus 1850: 58–59; 1851: 199–200), on tegelikult Faehlmanni originaalluuletused, milles on kasutatud rahvalaulu motiive ja vormivõtteid. (Vt Faehlmann 1999: 37, 222, 235, 257.)

Faehlmanni käsikirjade alusel avaldatud teoste autorsus pole tavaliselt probleeme tekitanud, vaatamata sellele, et kirjanikul polnud tavaks oma nime autograafidele märkida. Mõnikord käsikirjadel esinev nimekuju *Fählmann* näitab võõrast kätt, kirjanik ise kirjutas oma nime *Faehlmann*. Kahtlusi võib äratada jätkväljaande „Leiwakorwikenne“ retsensiooni käsikiri Faehlmanni enda allkirjaga *Anonymus*, lisaks tundmata käega *Dr R. F. Fählmann* (müstifikatsiooni põhjuste kohta vt Faehlmann 1999: 247). Nii selle retsensiooni

(Faehlmann 1999: 151–163, 247–249) kui ka teiste siin käsikirjade alusel avaldatud teoste autorsuse kõige olulisemaks kriteeriumiks on sisu kõrval siiski alati olnud Faehlmanni väga eripärane käekiri. Tuge pakub ka ÕES-i vana tulmeraamat (Acquisitions-Catalog), kuhu E. Sachssendahl on kõnesolevad käsikirjad sisse kandnud Faehlmanni nime all. Ka Faehlmanni autograafe pealkirjastades on ta sageli lisanud autori nime.

Trükitekstide alusel avaldatud Faehlmanni teoste autorsus on probleemsem eestikeelsete kalendritekstide puhul, sest need on kas allkirjastatud pseudonüümidega (*F. F., F., -n.*) või ilmunud anonüümselt. Käsikirju neist peaaegu säilinud pole, erandiks vaid mõttesalmid ja lühipala „Willets“ (Faehlmann 1999: 191–193, 219–221, 254–255, 257). Faehlmanni autorsusele võib kinnitust leida kõrvalistest allikatest: ta kirjavahetusest Kreutzwaldiga (Aaver jt 1976: 11–252) ning Kreutzwaldi kirjast Th. Beisele 18. augustist 1859 (Lepik 1956: 568–570). Mis puutub ÕES-i toimetistest pärinevatesse tekstidesse, siis need on kõik ilmunud autori nime all.

Küsimusi on põhjustanud „Teoste“ I köite „Lisas“ publitseeritud õpetlikud kalendrikirjutised rõugete ja sarlakite vältimiseks ja ravimiseks (Faehlmann 1999: 225–232, 257–258). Ei nende saksakeelsete originaaltekstide ega ka ilmunud eesti tõlgete käsikirjad pole järelepõlvedeni jõudnud. Sarlakite artikli allkirjaks on tavapärane *F. F.* ja seda on alates M. J. Eiseni publikatsioonist (Faehlmann 1883) korduvalt avaldatud Faehlmanni nime all. Eespool nimetatud Kreutzwaldi kirjast Th. Beisele aga selgub, et Faehlmannilt pärineb küll saksakeelne algtekst, kuid eesti tõlke tegelik autor on D. H. Jürgenson. Rõugete artikli tartukeelse tõlke autor on jäänud siiani küsimärgi alla. Kirjas Beisele peab Kreutzwald saksakeelse algteksti autoriks küll Faehlmanni, kuid märgib, et tõlkija on talle tundmata. Kirjas J. Sommerile 20. veebruarist 1840 (Litterarum 1938: 972) kinnitab Faehlmann oma autorsust üldsõnaliselt ja palub Sommeril end mitte hirmutada lasta tartu dialektist. Selle kirja tekst võimaldaks küll oletuse, et ka tõlke on teinud Faehlmann ise, kuid sellele räägib vastu artikli keelekasutus: esiteks eelistas Faehlmann kirjakeelena talinna keelt ja on kirjades sõber Kreutzwaldile tartu keelt nimetanud koguni umbkeeleks (nt Aaver jt 1976: 59, 167); teiseks on kaheldav, et järvamaalastest Faehlmann suutnuks kirjutada niivõrd head lõunaestilist keelt.

Dateerimisest. Enamik ÕES-is peetud Faehlmanni saksakeelsete ettekanete käsikirju on jäänud autoril pealkirjastamata ja dateerimata. Oleme neid

dateerinud ÕES-i koosolekute kohta nädalalehes Das Inland avaldatud informatsiooni alusel. Abiks on olnud ka E. Sachssendahli dateeringud, kes Faehlmanni käsikirju pealkirjastades lisas sageli ka ettekande esitamise aja. Ka ÕES-i toimetistes avaldatud ettekannete puhul oleme nende esmase kirjapaneku aja kohta saanud ilmumisandmetega võrreldes täpsemat teavet nädalalehe Das Inland informatsioonist: trükki jõudsid ettekanded harilikult alles aasta või paar pärast esitamist.

Faehlmanni eestikeelne kalendrikirjandus kõite teises osas ja „Lisas“ on avaldatud trükitekstide alusel ja kronologiseeritud ilmumisandmete järgi (erandiks vaid käsikirja jäänud mõttesalmid). Muidugi määravad ilmumisaasta ja tsensori trükiluba ikkagi vaid aja, enne mida teos on loodud (*terminus ante quem*).

Tsensuurist. Kirjanduse trükkitoimetamise protsessis on autori ja lugeja vahel alati vahetalitajaid, kes võivad ühel või teisel põhjusel autori teksti muuta ja nii kas tahtlikult või tahtmatult rikkuda autori loominguulist tahet. Tekstoloog püüab autori tahet kaitsta, vabastades teose tekstimuutmistest, mida autor pole aktsepteerinud. Faehlmanni puhul tulevad potentsiaalsete autoriteksti muutjatena arvesse tsensor, toimetajad ja trükiladujad.

Tsensuurimoonutuste eemaldamine tekstist pole kerge, sest mitte alati ei ole kasutada piisavalt dokumentaalset materjali (kirjavahetusi, tsenseeritud käsikirju, sensoriarhiivi toimikuid). Faehlmannist pole järele jäänud tsensoripliiatsi jälgedega käsikirju. Küll aga leidub ta usalduslikes kirjades heale sõbrale Kreuzwaldile vihjeid tsensuurisurvele, möödapääsmatule vajadusele arvestada tsensuurieskirjadega (vt nt Aaver jt 1976: 34–35, 113 jm). Tsensuuri kaudse mõju kõrvaldamine tekstist on siiski peaaegu võimatu, sest autotsensuursed kaalutlused liituvad tihedalt teose loomisprotsessiga ja on tavaliselt varjatud.

Ühel juhul oleme saanud Faehlmanni autotsensuurse kärpe taastada. Tsensuuri ennetades kärpis Faehlmann venelasi halvustava tekstiosa ÕES-i toimetistes ilmunud muistendist „Das Kochen der Sprachen“ (Faehlmann 1840). Selle kärpe ennistamine tekstis (vt Faehlmann 1999: 45–46, 235–236) sai võimalikuks vaid õnneliku juhuse tõttu. Nimelt avaldas J. G. Kohl selle muistendi juba järgmisel aastal Saksamaal tervikuna (Kohl 1841: 251–255). Et tegemist oli tõepoolest enesetsensuuriga, tõestab Faehlmanni üsna selgesõnaline märkus muistendi esitrükis: „[---] aber leider hat sie [die Sage]

gewisser Rücksichten wegen nicht vollständig gegeben werden können.“ (Faehlmann 1999: 42.) Sellest vihjest võiks ka järeldada, et muistendi käsi- kirjas oli problemaatiline tekstilõik siiski olemas.

Ka oma kalendrijuttude kirjutamisel pidi Faehlmann pidevalt arvestama tsensuuriga. 16. juunil 1842 kirjutab ta Kreutzwaldile, et selle aasta kalendri pärast tehakse neile ikka veel etteheiteid seal puudutatud talurahvaasjade pärast ja et tsensor Sahmen olevat palunud taltsamaid kirjutisi (Aaver jt 1976: 34–35). Nii ei järgnegi enam jutule „Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi affi, tühhi kõik“ (Faehlmann 1841; 1999: 194–200) teisi talurahva hädasid puudutavaid. Võimalik autotsensuur Faehlmanni kalendrijuttudes jääb aga tabamatuks.

Toimetusmuudatustest. Faehlmanni eluajal ÕES-i toimetistes ilmunud tekstide autentsuses pole põhjust kahelda: Faehlmann oli ise toimetustöös tegev ja kellegi teise omavoliline sekkumine tema teksti pole mõeldav. Nii on tulnud toimetusmuudatusi eemaldada ainult ühest tekstist, nimelt 1849. aastal ette kantud, kuid toimetistes alles postuumselt avaldatud muistendist „Die Sage von Wannemuine“ (Faehlmann 1852). Toimetus on selle muistendi teksti interpolateerinud sisult hästi liituvat Endla järve ja Juta loo, mis leiti Faehlmanni järele jäänud paberite hulgast. Meie oleme lisatud osa avaldanud vahetult „Die Sage von Wannemuine“ lõpul. Muistendis leiduvatele eestikeelsetele värssidele ÕES-i toimetiste poolt teksti lisatud saksa tõlked oleme viinud tekstist kommentaaride ossa. (Faehlmann 1999: 175–183, 251–252.) Siinjuures tuleb hinnata toimetustöö avatust ÕES-i toimetistes: kõik Faehlmanni teksti täiendused on antud nurksulgudes koos toimetuse märkustega.

Ka 1840. aastate eestikeelsete kalendritekstide tahtlikku muutmist pole põhjust oletada. Faehlmann osales nii kalendri kaastöö hankimisel kui ka trükkitoimetamisel, kuuludes 1841. aasta 4. juunist ka toimetuse koosseisu.

Trükivigadest. Autori teksti moonutavate trükivigade eemaldamine ÕES-i toimetistes ilmunud tekstidest oli suhteliselt kerge: trükivigade parandused leiduvad toimetisvihikute lõpulehekülgedel pealkirja all „Berichtigungen“. Peale nende ülekandmise tuli veel parandada vaid mõni üksik omapoolne leid.

Küll aga kujunes tõsiseks probleemiks trükivigade sage esinemine 1840. aastate eestikeelsetes kalendritekstides. Üheks sealsete trükivigade röhkuse põhjuseks on kindlasti see, et trükikodade omanikeks ja trükitöolisteks olid Faehlmanni ajal domineerivalt sisserännanud välismaalased, peamiselt

sakslased, kes ei osanud eesti keelt. Kirjades Kreutzwaldile nuriseb Faehlmann alatihi kalendrites esinevate trükivigade üle. Mõnikord tegeleb ta isegi Kreutzwaldi tekstide korrigeerimisega, kurtes, et „trükilao korrektoori jätab trükkalitõbras oma kõige noorema õpipoisi hooleks“ (Aaver jt 1976: 98).

Et Faehlmanni ajal polnud veel välja kujunenud ühtset ortograafilist süsteemi ja pea iga autori õigekirjas leidis iseärasusi, on sageli raske otsustada, kas on tegemist Faehlmanni keele eripärasustega või trükivigadega. Küsitavusi tekitavad ka Faehlmanni ortograafia kõikuvused (nt *fīis* ja kõnekeelse *fīs* vaheldumine 1830. aastate lõpul ja hiljemgi). Veel rohkem probleeme on D. H. Jürgensoni ortograafia iseärasustega sarlakite artikli tõlkes (Faehlmann 1999: 229–252, 258). Seepärast oleme eestikeelsetes tekstides parandanud vaid päris ilmseid trükivigu.

Tekstide edastamisest. Tekstide kriitilisel läbitöötamisel ja reprodutseerimisel oleme püüdnud hoiduda autori loomingu tahte rikkumisest. Ei saksa-ega eestikeelsetes tekstides pole me Faehlmanni omaaegset keelepruuki redigeerinud. Säilitatud on nii autori leksika kui ka ortograafia, üldreeglina pole muudetud ka interpunktsiooni. Koostjatepoolsed konjektuurid (oletusel põhinevad tekstiparandused, mis on tehtud kontekstist lähtudes, täiendavaid tekstiallikaid kasutamata), lühendatud sõnakujudele lisatud osad, küsimärgid küsitavate väljalugemiste taga ja tekstiosade puudumist tähistavad kriipsud [---] on asetatud nurksulgudesse.

Vaikides (s.o nurksulge kasutamata) oleme parandanud vaid ilmseid kirjekomistusi ja trükivigu. Näiteks on näpuveaks loetud lauselõpu punkti puudumine või sõna ekslik kordamine lauses. Vaikides on lisatud Faehlmanni käsikirjades peaaegu alati puuduvad *i*-täpid ja ka sageli puuduvaid umlaudi-märke ning *ö*-tähe looge.

Saksakeelsetes tekstides on nurksulge kasutamata välja kirjutatud Faehlmanni autograafides sageli esinevad tüüpilised keerundlõpud *-lich*, *-ung*, *-en*, *-em*, samuti sidesõna *und* mitmesugused lühendatud kujud. Samuti on välja kirjutatud sõnade *sich* ja *auf* tingmärgid. Et tähed *ß* ja *ss* pole Faehlmanni käekirjas eristatavad, on nende edastamisel püütud järgida ajastuomast pruuki. Pikka *f*-i ei ole saksakeelsetes tekstides edastatud. Kuna pika *m*-i ja *n*-i märkimiseks kasutatud grafeemide \bar{m} ja \bar{n} puhul on saksakeelsetes tekstides tegemist vaid märgiga, mis häälduses ei kajastu, oleme nende asemel kasutanud tavapärasest kaksikkonsonanti *mm* ja *nn*.

Eestikeelsetes tekstides oleme Faehlmanni ortograafiat järginud täht-tähelt, kaasa arvatud diakriitilised märgid. Siiski pole vajalikuks peetud reprodutseerida *ä*, *ö* ja *ü* puhul Faehlmanni käsikirjades ja ka trükitekstides esinevat kirjapilti *ä̇*, *ö̇* ja *ü̇*. Samuti on *ä* asemel mõnikord kasutatud *æ* (*sæng*) edastatud tänapäevaselt.

Kalendrijuttude kirjutamine langes ajale, mil Faehlmann tegeles eesti keele ortograafiaküsimustega kõige intensiivsemalt. Arvestades rahva kõnekeelt ja püüdes vältida graafiliselt sama kirjapildiga sõnade segiajamist ja valestimõistmist, kujundas ta siin oma ortograafilise süsteemi, mida on hakatud nimetama vana kirjaviisi teisendiks.

Vana kirjaviisi suurimaks puuduseks peab Faehlmann õigustatult pikkade ja lühikeste konsonantide ühesugust kirjapilti. Eristamistarvet näeb ta tähtede *m*, *n*, *r*, *s* ja *l* puhul ja soovitab lühikesi häälikuid märkida *m̄*, *n̄*, *rr̄*, *ff̄* ja *ll̄* ning pikki häälikuid *mm*, *nn*, *rr̄*, *sf̄* ja *ll̄*. Uuendused tulevad kalendrites kasutusele järk-järgult, võimalik, et seoses trükitehniliste raskustega. Pika *l*-i märk *ll̄* trükitekstidesse üldse ei jõuagi. Tähemärke *m̄* ja *n̄* on Faehlmann saksa keele eeskujul eestikeelsetes tekstides kasutanud ka juba varem, kuid ikka üksikjuhtudel, näiteks rea lõpetamisel ruumipuudusel või ehk lihtsalt kiirustades. Kindla eesmärgiga, s.o pikkade ja lühikeste häälikute eristamiseks, hakkab ta *m̄*-i ja *n̄*-i kasutama 1840. aastate algul ja seda üsna järjekindlalt. Paralleelselt jõuab kalendrilehekülgedele ka *sf̄* pika *s*-i tähistamiseks, kuid mitte alati järjekindlalt. Loos „Kalendriteggija kimbus“ (Faehlmann 1845a, 1999: 211–215) üllatab *sf̄*-i vaheldumine *fs̄*-iga – mõlemad pika hääliku märkimiseks. Külal on tegemist autori kirjajomistustega käsikirjas või trükivigadega, vaevalt küll Faehlmanni sihiliku taotlusega. Kalendrijutu „Efelift ja löwwift“ tekstis (Faehlmann 1842; 1999: 201–203) leiame esimest korda pikka *r*-i tähistava *rr̄*-i ja ka peenendusmärgi (*unt*, *part*), jutust „Kribus-krabus“ (Faehlmann 1844; 1999: 205–207) aga kolmandat välde tähistava rõhumärgi (*linná*, *asjá*, *wäljá*).

Faehlmanni saksakeelsetes käsikirjades domineeriva gooti kirja oleme edastanud püstkirjas, ladina šrifti, mida autor on seal kasutanud isiku- ja kohanimedes ning eesti- ja ladinakeelsetes tekstiosades, kursiivis. Eesti tõlgetes on kursiiviga eristatud originaaltekstides leiduvad eesti- ja ladinakeelised tekstiosad. Faehlmanni allajoonimised autograafides on antud sõredalt. Trükitud alustekstide puhul on järgitud seal esinevaid šrifte (rasvane, sõre), ka suurema kirjakraadiga esile tõstetud sõnad on edastatud sõredalt.

Koostajate tekst on nurksulgudes []. Faehlmannist pealkirjastamata jäänud käsikirjade puhul on nurksulgudes edastatud nii koostajate kui ka E. Sachssendahli poolt lisatud pealkirjad. Sachssendahli pealkirjadele on tekstoloogilistes kommentaarides osutatud. Ümarsulud () on autorisulud, noolsulge < > on erandlikult kasutatud Nolckeniga peetud vaidluse käsikirja äärtel leiduva Faehlmanni teksti edastamiseks (vt Faehlmann 1999: 99–115).

Vajaduse korral oleme tekstist vasakule lisanud ridade numbrid. Kui numbrid leiduvad tekstist paremal, on tegemist Faehlmanni enda numeratsiooniga.

Autori tekstilõigendust oleme nii käsikirjaliste kui ka trükitud tekstiallikate puhul järginud täpselt, muu tekstipaigutus on edastatud vastavalt võimalusele.

Kommentaaridest ja variantidest. Raamatu lõpust (Faehlmann 1999: 233–258) leiab lugeja kommentaarid iga avaldatud teksti kohta. Väljaande tüübist olenevalt oleme eriti oluliseks pidanud tekstoloogilist kommentaari, mis esitab andmed valitud alustekstide kohta ja dateerimise allikad. Tekstide paremaks mõistmiseks vajalik kommentaar on ulatuslikum kakskeelses esimeses osas (Faehlmann 1999: 33–183, 235–252), kus domineerivad ÕES-is peetud teaduslikud ettekanded. Eestikeelse loomingu osas (Faehlmann 1999: 185–232, 253–258) on tekstoloogilisele kommentaarile lisatud vaid üksikuid sisu mõistmiseks vajalikke selgitusi. Arhaisme ja murdesõnu oleme selgitanud teksti vahetus läheduses joone all.

Faehlmanni loominguulist tööd peegeldavate variantide esitamist oleme oluliseks pidanud algupärase ilukirjanduse puhul. Saksakeelsete käsikirjaliste tekstide variante pole üldjuhul edastatud, erandiks on vaid Kalevipoja loo värsistamiskatsed (Faehlmann 1999: 129–133, 243–244). Esitatud variantid peegeldavad domineerivalt autori tekstimuutmisi alustekstidena kasutatud autograafides. Neil harvadel juhtudel, kui teosest on säilinud mitu autograafilist allikat, oleme variantidena esitanud ka nende tekstierinevusi.

Variantide edastamisel pole autograafi välise pildi reprodutseerimist eesmärgiks seatud, avada on püütud autori mõtte liikumist. Puhtortograafilisi ja interpunktsiooni erinevusi pole kajastatud. Variantidena on esitatud nii sõnu kui ka (luule puhul) terveid värsse. Terviklike värside edastamisel järgneb värsinumbrile koolon. Üksikute sõnade variantide puhul tuuakse ära ka lemma, s.o sõna või tekstiosa põhitekstist, mida antud variant asendab (nt

tähendab 2 *ilpude*] *kontsude*, et teises värsis on meie poolt alusena kasutatud kalendritekstis esineva *ilpude* asemel mustandautograafis *kontsude*). Autori parandusi käsikirjas (mahatõmbamised, ülekirjutamised, täiendused) tähistab < (nt tähendab 3 *raiskas* < *rikkus*, et kolmandas värsis on sõna *rikkus* asendatud sõnaga *raiskas*). Komplitseeritumatel juhtudel, s.o korduvalt parandatud mustandite puhul, kasutatakse teksti arengu astmete tähistamiseks sulgudesse asetatud araabia numbreid ja alfabeeti ((2) tähendab, et kõik, mis on eespool, s.o (1) järel, on asendatud tekstiga, mis on (2) järel). Koostaja märkused variantide puhul on antud kursiivis (nt *mtl.* – märgib mitteleotavat teksti).

Käesoleva väljaande saamisloost. Faehlmanni loomingu tekstikriitilisel publitseerimisel on suuri teeneid Mart Lepikul. Ta avaldas ÕES-i „Kirjade“ seerias Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetuse (Lepik 1936) ning – sama väljaande lisana – Faehlmanni ülestähenduse „Mein Streit mit *Nolcken* und *Liphart*“ (Lepik 1936: 202–211). Edasi toimetas Lepik trükki veel viis Faehlmanni kirja (Lepik 1938) ning bibliofiilse „Kogutud luuletused“ (Faehlmann 1938) – kõik originaalkeeltes tekstikriitiliste kommenteeritud üllitistena.

1947. aastal võeti tänu Lepikule ÕES-i publikatsioonide kavva aastateks 1947–1950 Faehlmanni teadusliku ja ilukirjandusliku pärandi tekstikriitiline väljaanne, millest pidid esialgsete kavatsuste kohaselt välja jääma vaid Faehlmanni arstiteaduslikud tööd. Hiljem otsustati, et ka muid teoseid avaldatakse valikuliselt. Niisiis oli kavas välja anda Faehlmanni „Valitud teosed“.

Tolleaegses kahtlustustest tulvil ja vulgaarsotsioloogilistest arusaamadest läbiimbnud kultuurisituatsioonis tuli Lepikul toimetajana järjest teha järeleandmisi riikliku kirjastuse Teaduslik Kirjandus nõuetele. Saksakeelsele tekstile tuli „laiade hulkade“ huvides lisada tõlked; mõni aeg hiljem tahtis kirjastus, et saksa originaaltekstid paigutataks joone alla ja põhitekstidena esitataks tõlked. Korduvad ümbertegemised olid koostajale vastumeelsed ning võtsid aega ja energiat, ent Lepik soostus ilmutamisvõimaluse nimel siiski muudatusi tegema. Käsikirja põhiosa sai valmis, kuid probleemiks osutus Faehlmanni senise käsitluse kohandamine nõukogulikele mallidele. Nimelt oli Lepik 1947. aasta kirjastuslepingus kohustunud tekstidele lisama ka ülevaate Faehlmanni elust ja tegevusest. Tõsiteadlasena ta Faehlmanni „ümberrhindamiseni“ ei jõudnudki ja 2. juulil 1949 tühistas kirjastus lepingu. Faehlmanni teoste avaldamise mõtet siiski lõplikult maha ei maetud. Kirjastuse

pöördumisi Lepiku poole Faehlmanni teostekogu koostamiseks on säilinud järgmistestki kümnenditest. (Vt lähemalt Aaver, Laanekask 1992).

Taas tõusis Faehlmanni „Valitud teoste“ avaldamine päevakorraks 1970. aastate lõpul, ligi viis aastat pärast senise koostaja Lepiku surma. Kirjastus Eesti Raamat on palunud „Valitud teoste“ käsikirja (Lepik 1940ndate lõpp) retsenseerida Liis Raua, kes oli sellal parim Faehlmanni tundja ja Lepiku kunagine lähim kaastöötaja. Raua retsensioon näitab süvenemist ja asjatundmist (Raud 1978). Arvustaja on enam-vähem rahul teoste valikuga, tehes vaid paar täiendusettepanekut eestikeelse kalendrikirjanduse osas. Raua nurin tekstide kärpimise pärast („Das Kochen der Sprachen“ väljajätmine, kärped ettekandes „Wie war der heidnische Glaube der alten Esten beschaffen“ jm) on eelkõige etteheide koostamisajale, vähem Lepikule. Retsensendi arvates tuleb hoolikalt kontrollida kommentaare ja tõlgete vastavust originaalidele. Eriti oluliseks peab ta aga nii Faehlmanni autograafidele kui ka trükistele toetuvate tekstide võrdlemist alustekstidega. Just tekstide tähtsuse üle kontrollimise vajadus sai komistuskiviks L. Raua asumisel „Valitud teoste“ koostajaks: Raud oli hiljuti kolinud Tallinna, Faehlmanni autograafe aga talletatakse Tartus.

Tõenäoliselt Liis Raua soovitusel pöördus kirjastus nüüd Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna töötajate Heli Laanekase ja Eva Aaveri poole. Hakkasime 1980. aastail Faehlmanni tekstidega tegelema plaanilise töö kõrval, publitseerides „Litterarias“ ning Keeles ja Kirjanduses aastatel 1988–1997 kaheksa käsikirja jäänud, avalikkusele tundmatut teksti, millest viis leidsid juba ka „Valitud teoste“ käsikirjas. (Vt Aaver, Laanekask 1988a, 1988b, 1997, Laanekask 1991.) 1998. aastal võeti Faehlmanni tekstikriitiline teostekogu Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolise arhiivi tööplaani, projektijuhiks sai Kristi Metste.

Mil määral oleme käesoleva väljaande koostamisel toetunud Mart Lepiku „Valitud teoste“ käsikirjale? Mida oleme muutnud, täiendanud, parandanud? „Valitud teoste“ käsikiri ja käesolev väljaanne on tüübilt ja ülesehituselt lähedased: tegemist on tekstikriitilise üllitise, mille tekstid on esitatud kahes osas. Faehlmanni „Teoste“ I köite esimene osa sisaldab saksakeelseid originaaltekste koos tõlgetega (Faehlmann 1999: 33–183), teine osa eestikeelset originaalloomingut (Faehlmann 1999: 185–232). Meie poolt tehtud oluline muudatus on see, et laiendasime tekstide valikut: eestikeelsete originaaltekstide arv on kasvanud kahekordseks, saksakeelsesesse ossa

oleme lisanud kolm teksti. Faehlmanni kalendrikirjutisi põhitekstide teises osas oleme „Lisas“ täiendanud kahe omaaegse tõlkega Faehlmanni saksa-keelsetest kirjutistest rõugete ja sarlakite ravi kohta. Nimetatud kalendripalad, Faehlmanni kaasaegsete poolt tehtud tõlked, on nende kirjutiste ainsaks arvestatavaks tekstiallikaks, sest Faehlmanni saksa-keelne originaaltekst pole meieni jõudnud. Oluline muudatus on ka see, et oleme väljaande kavandanud kahekõiteliseks.²⁷ Teises köites kavatseme avaldada Faehlmanni kirju ning keeleteaduslikku ja arstiteaduslikku loomingut. Sellega seoses oleme Lepiku komplekteeritud tekstidest praegu välja jätnud Faehlmanni poolt Tartu ülikoolis peetud eesti keele lektorikursuse avaloengu sissejuhatus 1842. aastast: avaldame selle teises köites.²⁸ Et oleme valikut laiendanud, muutsime ka väljaande pealkirja: nimekuju „Teosed“ tähistab väljaandeliiki, mis sisaldab autori põhilisi teoseid kõikidest talle tüüpilistest žanridest.

Vajadust „Valitud teoste“ käsikirja tekste kontrollida rõhutas juba L. Raud oma retsensioonis. Siin avaldatavad tekstid olemegi tähtselt alustekstidega läbi võrrelnud, püüdes võimalikult vältida koostajapoolseid vigu. Lepiku omaaegsetest kärbetest oleme mõistagi loobunud: tekstid on avaldatud tervikuna.

Ootuspäraselt vajasisid pool sajandit seisnud töö puhul tõhusat täiendamist ja parandamist nii tõlked kui ka kommentaarid. Kommentaaride maht on umbes kahekordistunud. Avaldatud tõlgete enamik põhineb Lepiku omadel. Erandiks on vaid kaks uuemat tõlget: Leo Anvelti „Minu vaidlus Nolckeni ja Liphartiga“ (vt Naaber, Traat 1982: 247–253, Faehlmann 1999: 99–115) ja Ain Kaalepi „Kalevipoja loo värsistamise katsed“ (Faehlmann 1999: 129–133). Lepiku ja Anvelti tõlketekste oleme redigeerinud. Juurde valitud tekstid (*Estonica*, Das estnische Volkslied, als Basis aller Prosodie ... ja Die Volksschrift: *Leiwakorwikenne*, I, vt Faehlmann 1999: 93–97, 151–163) on tõlkinud Heli Laanekask.

Heade nõuannete eest võlgnevad koostajad tänu Imbi Pelkonenile ja Marju Lepajõe. Meie siiras tänu ka Joel Iljale ja Maris Kuperjanovile.

²⁷ Tekstikriitilise väljaande kava on hiljem täienenud: „Teoste“ II köide (Faehlmann 2002) sisaldab Faehlmanni keele- ja arstiteaduslikke töid, „Teoste“ III köites (Faehlmann 2011) on avaldatud tema kolm raamatut: doktoriväitekiri, ülevaade eesti keele pöördkondadest ja uurimus düsenteeriaepideemiast. – H. L.

²⁸ Seda teksti „Teoste“ II köites siiski pole, vt Metste 2002: 9; publikatsioon vt Aaver, Laanekask 1988a: 22–51. – H. L.

Kirjandus

- Aaver jt 1976** = Aaver, Eva, Abel Nagelmaa, Liis Raud. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele 1833–1866. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1992.** Mart Lepik tekstikriitikuna. – Keel ja Kirjandus 2, 78–89.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1988a.** F. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 5. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1988b.** Kaks Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul peetud F. R. Faehlmanni ettekannet. – Keel ja Kirjandus 8, 497–504.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1997.** Friedrich Robert Faehlmanni käsikirjad Eesti Kirjandusmuuseumis. Litteraria 13. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Tartu: Virgela.
- Acquisitions-Catalog** = Acquisitions-Catalog der Manuscripte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft in Dorpat. KM EKLA.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1840.** Esthnische Sagen. – Verhandlungen der gelehrten Esthnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd 1, H. 1. Dorpat, Leipzig: F. Severin, C. F. Köhler, 38–47.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1841.** Tühhi jut, tühhi lorri, tühhi affi, tühhi kõik. – Tarto- ja Wörro-ma Kalender ehk Täht-ramat 1842 ajaštaja päle, perran meie Isfanda Jefusfe Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 52–63.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1842.** Efelift ja löwwift. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1843 Ajaštaja päle, perran Isfanda Jefusfe Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 40–44.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1844.** Kribus-Krabus. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1845 Ajaštaja päle, perran Isfanda Jefusfe Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 50–54.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1845a.** Kalendriteggija kimbus. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1846 Ajaštaja päle, perran Isfanda Jefusfe Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 45–54.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1845b.** Piibo jut. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1846 Ajaštaja päle, perran Isfanda Jefusfe Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 44–45.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1849.** Willets. – Ma-rahwa Kalender ehk Täht-ramat 1850 Ajaštaja päle, perran Isfanda Jefusfe Kristusfe sündimift. Tartu: Schünmanni lesk, 56–60.

- Faehlmann, Friedrich Robert 1852.** Die Sage von Wannemuine. – Verhandlungen der gelehrten Ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd 2, H. 4. Dorpat: Schönmann's Wittwe, C. Mattiesen, 72–76.
- Faehlmann 1883** = Dr. Fählmanni kirjad. [Matthias Johann Eisen (koost.)] Tartu: Schnakenburg.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1938.** Kogutud luuletused. Mart Lepik (koost.). Tartu: P. Arumaa.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1999.** Teosed I. Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste (koost-d). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Faehlmann, Friedrich Robert 2002.** Teosed II. Kristi Metste (koost.). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Faehlmann, Friedrich Robert 2011.** Teosed III. Kristi Metste, Jaan Undusk, Marju Lepajõe (koost-d). Tartu–Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Kohl, Johann Georg 1841.** Die deutsch-russischen Ostseeprovinzen oder Natur- und Völkerleben in Kur-, Liv- und Esthland. Th. 2. Dresden–Leipzig: Arnold.
- Laanekask, Heli 1991.** F. R. Faehlmanni retsensioon jätkväljaande „Leiwakorwikenne“ kohta. – Keel ja Kirjandus 6, 359–365.
- Lepik, Mart 1931.** F. R. Faehlmann'i osast „Kalevipojas“. – Eesti Kirjandus 8, 416–424.
- Lepik, Mart (toim.) 1936.** Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 4. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Lepik, Mart 1938.** Viis Fr. R. Faehlmanni kirja. – Litterarum Societas Esthonica 1838–1938. Liber saecularis II. Õpetatud Eesti Seltsi toimetused 30, II. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 966–980.
- Lepik, Mart (koost.) 1940ndate lõpp.** Faehlmanni „Validud teosed“. KM EKLA, f. 315, m. 175:1.
- Lepik, Mart (toim.) 1956.** Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele 1847–1866. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Litterarum 1938** = Litterarum Societas Esthonica. Liber Saecularis. Õpetatud Eesti Seltsi toimetused 30. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Martens, Gunter, Hans Zeller (Hrsg.) 1971.** Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Metste, Kristi 2002.** Friedrich Robert Faehlmanni keele- ja arstiteaduslikest töödest. Saateks. – Friedrich Robert Faehlmann. Teosed II. Kristi Metste (koost.). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 5–14.

- Naaber, Vello, August Traat (koost-d) 1982.** Talurahvaliikumine Eestis 1841.–1842. aastal. Dokumentide kogumik. Tallinn: Eesti Raamat.
- Neus, Alexander Heinrich 1850.** Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Erste Abtheilung. Herausgegeben von der ehstländischen literarischen Gesellschaft. Reval: Kluge und Ströhm.
- Neus, Alexander Heinrich 1851.** Ehstnische Volkslieder. Urschrift und Uebersetzung von H. Neus. Zweite Abtheilung. Herausgegeben von der ehstländischen literarischen Gesellschaft. Reval: Kluge und Ströhm.
- Raud, Liis 1978.** [Retsensioon Faehlmanni „Valitud teoste“ (koost. M. Lepik) käsitirjale. 12.3.1978.] KM EKLA, reg. 1999/112.
- Rogers, George C. Jr. 1981.** The Sacred Text: An Improbable Dream. – Vogt, George L., John Bush Jones (eds.). Literary & Historical Editing, 23–33.
- Statut 1839** = Statut der gelehrten ehstnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat: Lindfors' Erben.

Ääremärkusi kirjavahetuste väljaandmise juurde

Ilmunud: Ääremärkusi kirjavahetuste väljaandmise juurde. – Lembit Vaba, Heikki Hurta (toim-d). Lähivertailuja 10. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tampereella 14. toukokuuta 1998. Folia fennistica & linguistica 23. Tampere: Tampereen yliopisto 1999, 37–46.

Kirjaväljaande arvustusi lugedes hämmastab väljaande koostajat-toimetajat, et kriitik ei pööra peaaegu üldse tähelepanu asjadele, millega publitseerija(d) on võib-olla aastaid vaeva näinud: tekstide leidmine ja koondamine, väljaandele sobiva struktuuri loomine, tekstide väljalugemine ja trükis edasiandmine, autori ja adressaadi kindlakstegemine, puuduvate daatumite väljaselgitamine, tekstide kommenteerimine. Kirjade sisu refereerivaid retsensioone lugedes valdavad koostajat-toimetajat kahesugused tundmused: esiteks suur rõõm, et ka kriitik peab autorit ja tema kirjatekste lugemisväärilisteks ja huvipakkuvateks, ning teiseks nukker üksildus- ja alaväärsustunne – toimetajast teenijavend ja tema probleemid on kriitiku arvates olnud vist liialt tühised tähelepanemiseks ja avalikuks arutlemiseks.

Suuresti on sellises kõrvalejäämisel süüdi toimetajad ise: praktiline editioonitöö on olnud sedavõrd haarav, et teoreetilisteks või üldistavamateks seisukohavõttudeks pole aega jäänud. Eestis tehtu peale mõeldes tuleb meelde vaid mõni töö, mis on pühendatud spetsiaalselt kirjavahetuste väljaandmise probleemistikule: Eva Aaveri artikkel „Kirjade publitseerimine päevakorrale“ (1972), Tiina Reinmetsa diplomitöö „Kirjavahetuste publitseerimine Eesti NSV-s“ (1975). Väikese pingutusega võiks siia hulka lugeda ehk ka artikli „Kirjad tulevikku“ (Aaver, Laanekask 1998). Soomest ei oska siinkirjutaja nimetada ühtki kirjapublikatsioonide probleeme üldistavat käsitlust (mis muidugi ei välista selliste üldistuste olemasolu).

Kirjapublikatsioonide endid on aga nii Eestis kui ka Soomes ilmunud rohkesti. Vastava bibliograafia puudumisel on raske tuua täpsemat statistikat. Midagi ütleb seegi, et päringule „kirjeet“ sain Oulu ülikooli raamatukogu arvutikataloogist 315 vastust. Jättes nende hulgast kõrvale ilukirjanduslikud

teosed ja tõlked võõrkeeltest, jäi siiski veel järele ligi paarsada Soome kultuurikontekstiga seotud eraldi kirjaväljaannet. Soome ajakirjanduses ja koguteostes ilmunud kirjaväljaannete kohta ei oska praegu öelda muud, kui et neid on ilmunud ja ilmub edaspidigi.

Igatahes satub Eesti traditsiooniga harjunu Soomes ilmunud kirjvõõrkeelsete üle vaadates segadusse: väljaandeid on rohkesti, kuid valdavalt enamikus on need laiemale publikule suunatud lugemisraamatud, kapitaalseid ja hõlmavaid tekstikriitilisi üllitisi on vähe. Isegi selline soliidne kirjastaja nagu Soome Kirjanduse Selts avaldab kirju valikuliselt, näiteks Maija Hirvonen ja Kaisu Lahikainen toimetatud August Ahlqvisti kirjad (Ahlqvist 1982), Juhani Niemi toimetatud Juhani Aho kirjad (Niemi 1986) või Raija Majamaa toimetatud Elias Lönnroti kirjad (Lönnrot 1990). Kirju kärbitakse, neist avaldatakse ainult tõlkeid, kommentaar kipub olema napp. Raamatud on siiski kergesti ja huviga loetavad, sest pole raskepärast tekstikriitilist andmestikku lugemismõnu häirimas ja põnevamate kohtade väljaotsimise vaev on lugeja eest ära nähtud. Sellised väljaanded on näiteks Antero Mannineni toimetatud kaheköiteline Swani öeste kirjvõõrkeelsete vahetus (Manninen 1993 ja 1995) või Riitta Kallase toimetatud kaks köidet Aino Kallase kirjvõõrkeelsetest Ilona Jalava ja Helmi Krohniiga (Kallas 1988 ja 1989). Eesti populaarsetüübilistele väljaannetele omast keele redigeerimist kohtab aga harvem: arvatavasti on Soome lugejaskond kasvatatud keelesallivamaks.

Möönan, et ei jõudnud läbi vaadata kõiki paarisadat soome üllitist, kuid olulisemate autorite ülevaatamisel puutus kätte õigupoolest ainult kolm väljaannet, kus väidetavalt on avaldatud kõik kasutada olnud kirjad: Helle Kannila toimetatud Minna Canthi kirjad (Kannila 1973), Aarre M. Peltoneni toimetatud neli köidet Eino Leino kirju (Leino 1960, 1961a, 1961b, 1962) ja Aleksis Kivi kogutud teoste 4. köites ilmunud kirjakogum (Kivi 1984). Oletan, et sellise traditsiooni kujunemisel on oma osa olnud turumajandusel: kõigile tekstikriitika nõuetele vastava kapitaalse väljaande tegemine on aeganõudev ega too mitte mingil juhul materiaalselt tulu. Oma osa on aga nähtavasti ka teistsugusel kultuuriloolisel traditsioonil.

Eesti kultuurilooliste käsikirjade esimene koguja ja publitseerija oli Johann Heinrich Rosenplänter, kes juba 1813. aastast hakkas Beiträges keelenäidetena avaldama ka eestikeelseid kirju või kirjatkendeid. Ajakirja hilisemates numbrites leidub filoloogilist huvi pakkuvaid saksakeelseid kirju. Ka esialgu personaalse ajakirjandusena tekkinud eestikeelne perioodika hakkas

kaastöötajate lisandudes avaldama kirju: nii kujunes väljaandjale saadetud erakirjast avalikkusele määratud ajakirjanduslik kaastöö.

Erakirjade kui väärtuslike kultuuridokumentide publitseerimist hakkas Eestis sihiheadlikult harrastama alles Eesti Kirjanduse Selts (EKS), kes avaldas kirju ajakirjas Eesti Kirjandus juba esimesest aastakäigust (1906) peale. 1909. aastal omandas selts Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse ja toimetas selle trükki (Leetberg 1910–1911). Tänu sellele, et toimetaja Kaarel Leetberg avaldas kirjad algkeeles ja keelt redigeerimata (tõlge on lisatud joonealusena), on väljaanne veel tänapäevalgi edukalt kasutatav. Järgmine suurem Eesti Kirjanduse Seltsi egiidi all ilmunud publikatsioon, „Koidula ja AlMBERGI kirjavahetus“ (Anni 1925) nii usaldusväärne ei ole, sest toimetaja August Anni[st] on osa kirju avaldanud ainult tõlkes; vaid Koidula ja AlMBERGI eesti-soome segakeeles kirjutatud kirjad on esitatud originaalkujul, koos joonealuse tõlkega. EKS avaldas ka „Koidula kirjad omakseile“ (Rosenthal-Lipp 1930), kuid kahjuks ainult toimetaja Edith Rosenthal-Lipu tõlgetena, mis nüüdseks on lootusetult vananenud.

Õpetatud Eesti Seltsi 1930. aastatel üllitatud kirjaväljaanded on heal tekstikriitilisel tasemel. Mart Lepiku toimetusel ilmunud „Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus“ (Lepik 1936) esitab kirjad algkeeles, toob joone all ära autorite parandused ja eristab toimetajapoolsed teksti sekkumised sulgude või šrifti abil. Senise laialivalguva ja lohiseva kommenteerimisstiili asemele on tulnud lühisõnaline ja asjalik. Samal aastal ilmus ka Oskar Looritsa toimetatud „Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden“ (Loorits 1936), mis oli mõeldud kasutamiseks nii Eestis, Soomes kui laiemaltki ning on samuti ajaproovile hästi vastu pidanud. Siin on kirjad avaldatud algkeeles, lisatud on saksakeelsed tõlked ja kommentaarid.

Tänu T. Reinmetsa diplomitööle (1975) on olemas täpsed andmed aastatel 1940–1975 Eestis ilmunud kirjapublikatsioonide kohta: tööle lisatud bibliograafias on 77 nimetust. Enamik neist on ilmunud perioodikas ja mitmesugustes kogumikes, eraldi raamatutena on sel ajavahemikul avaldatud vaid E. Vilde (1957), F. R. Kreutzwaldi (Lepik 1953–1962) ja C. R. Jakobsoni (1962) kirju. Hilisema aja ja välis-Eestis ilmunu kohta selliseid andmeid käepärast pole. On siiski selge, et originaaltruu ja kommentaaridega varustatud tekstikriitiline publitseerimisviis jätkus Eestis eelkõige ajakirjas Keel ja Kirjandus ning Tartu ülikooli ja Kreutzwaldi-nimelise kirjandusmuuseumi väljaannetes. Kirjandusmuuseumis M. Lepiku toimetusel ilmunud

„Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetuse“ köited 2–5 (Lepik 1953–1962) on küll kiiduväärsed suure kirjakogumi kogumise, korraldamise ja kommenteerimise seisukohalt, kuid teksti edastamise täpsus on kannatanud. Nimelt tuli Lepikul 1953. aastal ilmuma hakanud suurväljaandes lõivu maksta tolleaegsele vulgaarsotsioloogilisele arusaamale „lugejate laiadest hulkadest“, kes ei vajavat saksakeelseid algtekste. Nii saigi Lepik avaldada üksnes tõlked. Tõsi, head tõlked (tõlkijateks nt B. Alver, L. Anvelt, A. Annist), kuid ikkagi paratamatult vananevad ja ebatäpsed. Ka kärped, mida Lepik 2. ja 3. köite kirjatekstides oma maitsest lähtudes tegi, jättes välja talle vananenuna tunduvaid teaduslikke arutlusi või tema arvates tühist kuulujuttu, kahandavad tagantjärele hinnates väljaande väärtust. Lepiku töö jätkajad Eva Aaver, Abel Nagelmaa, Liis Raud ja Heli Laanekask viisid kirjaväljaande avaldamise lõpule (köited 1 ja 6, Aaver jt 1976 ja 1979), kuid väljaande ühtsuse ja kiirema ilmumise huvides siingi originaaltekste ei avaldatud.

Eesti Kirjandusmuuseumi teine kirjavahetuse suurüllitis on aastatel 1995–1997 ilmunud „Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832“, mis koosneb neljast köitest (Anvelt jt 1995–1997) ja kahest registrivihikust (Anvelt, Laanekask 1995, Aaver jt 1997). Siin püüdsid trükkitoimetajad realiseerida oma arusaama tekstikriitilisest editsioonist.

Selle üllitise koostamislugu on ilmumisajast tunduvalt pikem, ulatudes õigupoolest tagasi Rosenplänterini, kes oli Masingu kirjade esimene koguja, korraldaja ja kommenteerija. Väljaande tegelik struktuur vaieldi selgeks 1970. aastate lõpul, kui Kreutzwaldi kirjavahetuse lõpetanud tööriühm (Aaver, Nagelmaa, Laanekask) liitus Leo Anveltiga, kes oli Masingu kirjade tõlkimise ja kommenteerimisega tegelnud juba 1950. aastatest peale. Teoreetilist kirjandust, millele toetuda, oli äärmiselt vähe: juba Lepikule autoriteediks olnud „Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke“ (Witkowski 1924), millest Aaveril oli konspekt, ja vene tekstoloogide (Dmitri Lihhatšov, Juri Prohhorov, Vera Netšajeva jt) tööd, eriti sarjas „Вопросы текстологии“ ilmunud „Принципы издания эпистолярных текстов“ (Нечаева 1964). Angloameerika tekstikriitikud tundusid keskenduvat eelkõige Shakespeare'i tekstide väljaandmisele, kuid R. Welleki ja A. Warreni kirjandusteooria (mille üht paljudest trükkidest Aaver oli lugenud-konspekteinud) lühidavõitu kuues peatükk „The ordering and establishing of evidence“ kinnitas veendumust: tekstikriitiline publikatsioon kuulub humanitaarsesse kõrgkultuuri ja sellega tasub tegelda. Suure huviga sai loetud ja

tutvustatud Münchenis ilmunud kogumikku „Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation“ (Martens, Zeller 1971, Aaver, Laanekask 1980). Kirjavahetuste väljaandmise kohta polnud kogumikus küll midagi, ent teoses sisalduv sõnum avatud, kaasamõtlemist ja erinevaid tõlgendusi võimaldavast tekstiesitusviisist oli sümpaatne ja julgustav. Toeks olid ka oma väljaandmiskogemused (Aaveril lisaks Kreutzwaldile Koidula, Nagelmaal Vilde), kirjade väljaandmise senine traditsioon, kõigepealt M. Lepiku tegevus, ja kõik kättepuutuvad kirjavahetuspublikatsioonid. Eriti palju abi oli sel ajal Weimaris ilmuvast Herderi kirjade väljaandest (Herder 1977–1984).

Kogu väljaanne püüti rakendada kirjade sisu avamise teenistusse. Valdavalt saksakeelsete, gooti šriftis tekstide väljalugemine ja printsiibikindel edastamine, kirjade kronoloogiline reastamine, daatumit ja kirjutamiskohta sisaldava kirjapea lisamine, saksakeelsete kirjade eesti keelde tõlkimine, võõrkeelsete ja vähe tuntud väljendite seletamine joone all, originaalteksti iseärasusi ning dateerimisseiku kirjeldav tekstoloogiline kommentaar, sündmusi, isikuid, teoseid jms avav reaalkommentaar, ees- ja saatesõnad, Masingu elu ja tegevuse kronoloogia, dokumentaalne lisamaterjal (illustratsioonid, Rosenplänteri eessõnad, mõningad põhikogumiga tihedalt seotud kirjad), kahe eraldi vihikuna („Personalia“, „Registrid“) avaldatud registrid – kõik see on mõeldud abistama asjahuvilist lugejat. Võimalikule rahvusvahelisele kasutajale vastu tulles on osa kommentaariumist antud ka saksakeelsena (saateartiklid, Masingu elu ja tegevuse kronoloogia, illustratsioonide nimestik). Reaalkommentaare ja isikuannotatsioonide saksa keelde tõlkimisest kui liialt töömahukast otsustati siiski loobuda.

Ajastut puudutavate detailuurimuste vähesuse tõttu tuli kommenteerimisel toetuda peamiselt arhiivimaterjalidele ja vanadele trükiallikatele. Ka Rosenplänteri vastuskirjade puudumine raskendas mõistmist. Kuigi väljaandjad püüdsid anda oma parima, on kommenteerimislüngad sellise materjali puhul paratamatud. Arvustus (nt Jansen 1998) on kommentaaride uudsust ja põhjalikkust siiski esile tõstnud.

Palju peamurdmist põhjustasid Masingu kirjadel leiduvad teiste isikute (eelkõige Rosenplänteri, aga ka hilisemate lugejate) märkmed, mille hulgast Rosenplänteri omi on kommentaarides edastatud ja seletatud. Tekstide väljalugemine ja trükis edastamine ongi selline probleemidering, millega tuleb tegelda kõigi allikapublikatsioonide puhul. Kuidas mõista puhuti loetamatut käekirja, kas järgida autori tekstipaigutust, kuhu paigutada autori märkused

ja vahelekirjutused, kas edastada autori tekstiparandusi, mida teha eri laadi lühenditega, kuidas või kas eristada autori poolt kasutatud erinevaid šrifte, kuidas edasi anda autori poolt eri viisil esile tõstetud tekstiosi, kuidas suhtuda omaaegsetesse keelenditesse, mida teha autori kirjekomistustega ja kuidas neid eristada ajastuomasest suurt variantsust lubavast kirjutustavast? Masingu kirjade väljaandes on püütud üldiselt olla järjekindlalt autoritruu, toimetajapoolsed vähesed teksti sekkumised on lugejale avatud kas otse tekstis või siis editsioonipõhimõtteid kirjeldavas eessõnas. Masingu tekstiparanduste osalisest edastamisest, mis esialgu plaanis oli, hiljem siiski loobuti: paranduste osaline kajastamine tundus ebajärjekindel, kõikide esitamine aga olnuks liialt töömahukas ja kirjade sisu seisukohalt ebaoluline.

Tagantjäreletarkusega hinnates kulutati ehk liiga palju energiat selleks, et korduvalt siluda ja ümber teha kirjade tõlget, mis ju nagunii on väljaande kõige kiiremini vananev ja paratamatult muidki tõlgendusvõimalusi pakkuv osa. Ka võõrkeelsete väljendite tõlked ja sõnaseletused, mis mõnel puhul tüütult korduvad, koondaks praegu ühte, igas kõites leiduvasse sõnastikku. Võimalik saksakeelne lugeja võib ehk siiski kahetseda, et puuduvad eestikeelsete kirjade, reaalkommentaariumide ja isikuannotatsioonide saksa tõlge ning kommentaaridele viitavad numbrid saksakeelses originaaltekstis.

Masingu kirjaväljaanne valmis väga pika aja jooksul ning koondab mitme põlvkonna humanitaaride jõupingutusi ja kogemusi. Suhteliselt pikka aega ette valmistatud heatasemeline väljaanne on ka A. H. Tammsaare kogutud teoste sarjas ilmunud „Kirjad“ (1993, koost-d Eerik Teder, Elem Treier). Aarne Vinkeli koostatud „Mu kallis Liisi“ – Juhan Liivi kirjad Liisa Goldingule (Liiv 1996) – on samuti pikaajase töö vili, mille tekstikriitilist väärtust kahjuks kahandab redigeeritud keel.

Aktuaalsete ja oluliseks peetavate tekstide puhul on aga võimalik ja tulebki kasutada kiiremaid lahendusi. Hea näite sellest pakub Sirje Oleski ja Kajar Pruuli koostatud raamat „Akadeemia kirjades. Ants Orase ja Ivar Ivaski kirjavahetus 1957–1981“ (Olesk, Pruul 1997), kus põhirõhk on selgelt kirjatextide publitseerimisel ning kommentaarium on teadlikult valikuline, eestikeskne. Muidugi on selge ka see, et Orase-Ivaski rahvusvahelise konteksti uurimine saab jätkuda, sest ilmunud kirjavahetus pakub selleks paljudesse suundadesse avatud käepärast materjali.

On tõenäoline, et lähemas tulevikus Eestis ilmuvad kirjaväljaanded on nimelt seda tüüpi, tekstile keskenduvad, sedavõrd suur on praegu Eesti ja

eestlaste saatust peegeldavate materjalide tulv arhiividesse ja ühiskonna soov oma taasleitud lähimälu kasutada. Oma osa on ka turumajanduse karmidel seadustel: kapitaalsete väljaannete ettevalmistamine on igas mõttes kulukas ja tegija(te)le materiaalselt vähe sisse toov töö. Tahaks siiski loota, et suudame muutunud tingimusi kasutada ka tekstikriitiliselt kõrgetasemeliste ja põhjaliku kommentaariga varustatud suurväljaannete koostamiseks ja avaldamiseks.

Kirjandus

- Aaver, Eva 1972.** Kirjade publitseerimine päevakorrale. – Keel ja Kirjandus 11, 690–692.
- Aaver jt 1976** = Aaver, Eva, Abel Nagelmaa, Liis Raud (koost-d) 1976. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 1. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt 1979** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1979. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus 6. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt 1997** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Kristi Metste, Abel Nagelmaa 1997. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Registrid. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1980.** Etapitähis editsiooniteaduses. – Keel ja Kirjandus 3, 185–187.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1998.** Kirjad tulevikku. – Richard Villems, Jüri Engelbrecht (toim-d). Eesti Vabariigi teaduspreemiad 1998. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 72–79.
- Ahlqvist, August 1982.** Kirjeet. Kielimiehen ja kaukomatkailijan viestejä 1845–1889. Maija Hirvonen, Kaisu Lahikainen (toim-d). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 374. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Anni, August (toim.) 1925.** Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Anvelt jt 1995–1997** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1995–1997. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. 1.–4. köide. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt, Leo, Heli Laanekask (koost-d) 1995.** Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Personalialia. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Herder, Johann Gottfried 1977–1984.** Briefe. Gesamtausgabe 1763–1803. 7 Bde. Unter Leitung von Karl-Heinz Hahn herausgegeben von den Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten der klassischen deutschen Literatur in Weimar. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger.

- Jakobson, Carl Robert 1962.** Minu kallid ...! Valik kirju pruudile. August Mikk (koost., toim.). Kurgja-Linnutaja: C. R. Jakobsoni Talumuuseum.
- Jansen, Ea 1998.** Otto Wilhelm Masingu kirjade publikatsioonist. – Keel ja Kirjandus 8, 571–575.
- Kallas, Riitta (toim.) 1988.** Kolme naista, kolme kohtaloa. Aino Kallaksen kirjeenvaihtoa Ilona Jalavan ja Helmi Krohnin kanssa vuosina 1884–1913. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 485. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kallas, Riitta (toim.) 1989.** Kolme naista, kolme kohtaloa. Aino Kallaksen kirjeenvaihtoa Ilona Jalavan ja Helmi Krohnin kanssa vuosina 1914–1955. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 509. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kannila, Helle (toim.) 1973.** Minna Canthin kirjeet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 313. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kivi, Aleksis 1984.** Kootut teokset 4. Runot. Kirjeet. Toimitusneuvosto: Eino Kauppinen, Simo Konsala, Kai Laitinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 399. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Leetberg, Kaarel (toim.) 1910–1911.** Kreutzwaldi ja Koidula kirjawahetus 1.–2. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Leino, Eino 1960.** Kirjeet L. Onervallo. Aarre M. Peltonen (toim.). Helsinki: Otava.
- Leino, Eino 1961a.** Kirjeet Freya Schoultzille ja omaisille. Aarre M. Peltonen (toim.). Helsinki: Otava.
- Leino, Eino 1961b.** Kirjeet taiteilijatovereille, arvostelijoille ja tutkijoille. Aarre M. Peltonen (toim.). Helsinki: Otava.
- Leino, Eino 1962.** Kirjeet Aino Kallakselle, ystäville ja yhteisöille. Aarre M. Peltonen (toim.). Helsinki: Otava.
- Lepik, Mart (toim.) 1936.** Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjawahetus. Õpetatud Eesti Seltsi kirjad 4. Tartu: Õpetatud Eesti Selts.
- Lepik, Mart (toim.) 1953–1962.** Fr. R. Kreutzwaldi kirjawahetus 2.–5. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Liiv, Juhan 1996.** Mu kallid Liisi. [Kirjad Liisa Goldingule.] Aarne Vinkel (koost.), Eva Aaver (toim.), Liina Lukas (tlk). Tartu: Ilmamaa.
- Loorits, Oskar (toim.) 1936.** Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. Tartu: Õpetatud Eesti Selts. [Äratrük väljaandest: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1934, 29–133.]
- Lönnrot, Elias 1990.** Valitut teokset 1. Kirjeet. Raija Majamaa (toim.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 510. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Manninen, Antero (toim.) 1993.** Yhdeksän mustaa joutsenta. Swanin sisarusten kirjeitä: kokemuksia, elämyksiä ja ajatuksia autonomian ajan Suomessa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 579. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Manninen, Antero (toim.) 1995.** Mustat joutsenet ja heidän jälkipolvensa. Swanin sisarusten kirjeitä: kokemuksia, elämyksiä ja ajatuksia itsenäisessä Suomessa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 619. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Martens, Gunter, Hans Zeller (Hrsg.) 1971.** Texte und Varianten. Probleme ihrer Edition und Interpretation. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung.
- Нечаева Вера (ред.) 1964.** Принципы издания эпистолярных текстов. Вопросы текстологии. Выпуск 3. Москва: Наука.
- Niemi, Juhani (toim.) 1986.** Juhani Ahon kirjeitä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 441. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Olesk, Sirje (koost.), Kajar Pruul (toim.) 1997.** Akadeemia kirjades. Ants Orase ja Ivar Ivaski kirjavahetus 1957–1981. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Reinmets, Tiina 1975.** Kirjavahetuste publitseerimine Eesti NSV-s. Diplomitöö. Tartu. [Käsikiri TÜ eesti kirjanduse osakonnas.]
- Rosenthal-Lipp, Edith (toim.) 1930.** Koidula kirjad omakseile. 1873–1886. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Tammsaare, A. H. (Hansen, Anton) 1993.** Kogutud teosed 18. Kirjad (1896–1940). Eerik Teder, Elem Treier (koost-d). Tallinn: Eesti Raamat.
- Wellek, Rene, Austin Warren 1968.** Theory of Literature. London: Penguin Books.
- Vilde, Eduard 1957.** Artikleid ja kirju. Tallinn: Eesti Raamat.
- Witkowski, Georg 1924.** Textkritik und Editionstechnik neuerer Schriftwerke. Ein methodologischer Versuch. Leipzig: Haessel.

KUMMARDUS KOIDULALE

Koidula soome keel ehk *hüwa kui miete sisästa* *selkeäksi tulep*

Ilmunud: Koidula soome keel ehk *hüwa kui miete sisästa selkeäksi tulep*. –
Looming 1994/7, 958–964.

Kui kuulen eestlasest iseõppijat kasutamas selliseid väljendeid nagu *kaikki on korrassa* või *ei meie niida hevosega konesid tartte* 'me ei vaja neid hobujõul töötavaid masinaid', tuleb mulle alati meelde Lydia Koidula. Tema aeg, rahvusliku ärkamise aeg, oli Eesti ja Soome kultuurisuhete ajaloo üks intensiivsemaid perioode. Tolleaegsete eesti ja soome rahvusliku liikumise tegelaste harras hõimuvaimustus, praeguse skeptilise pilguga vaadates pisut naiivne, on siiski täiesti mõistetava poliitilise ja vaimuloolise tagapõhjaga nähtus. Otsiti ju mõlemal pool Soome lahte eluvõimalusi kahekordse surve all: üheks rõhujaks oli tsaarivõim, teiseks kummagi maa seisuslik ülemkiht. Eestis takistasid põlisrahva arengut sakslased, Soomes rootslased.

„Meie olleme wössud ühhe kånno peal ja olleksime ka kelepoolest ennam üht karwa, kui mitte politika sundussed ja merrelahhe meid ei lahhutaks. Tõssi on kül, some wennad on meitest omma politika ja iggapäise ello polest ammo ees. Nemmad ollid warsi eest otsa õnnelikkumad olnud, kui meie essiwannemad. Rootsi poolt tullu neile ja saksa poolt meile, mis nüüd kumbgil kääs on kita, agga Rootslased ei tonud neile mitte tenistusse ikket egga orjapiitsa ristiussoga ühhes kasa, nago Sakslased sedda meie maal teggid,“ kirjutab J. V. Jannsen Y. S. Yrjö-Koskinenile 1866. aasta septembris, ja jätkab: „Wägga tarwis ja tullus olleks meil, kui meie Some wendade ellust ja käekäigust sagedamalt teadust saaksime.“ (Loorits 1936: 41–45.)

Tõepoolest leidis eesti rahvuslik eneseteadvus möödunud sajandi keskpaiku tuge ja julgustust hõimurahva veidi edenenumatest oludest. Ent eestlaste vastärrganud innukusest said uusi ideid ja tegutsemiskindlust ka soome kultuuritegelased. Et Soomes oli soomemeelsus ärrganud varem kui eesti-meelsus Eestis, on hõimusuhete tõlgendamisel ikka olnud lihtsam näha

eestlasi üksnes eeskujuvõtjatenä, vanema venna jalajälgedes käijatenä. Eesti rahvusliku liikumise osa soomluse tugevnemises on hiljem tulnud eraldi rõhutada. Nii on Martti Haavio kirjutanud (1937: 576–577): „Luulen, ettei ole tähän asti milloinkinään kiinnitetty kylliksi huomiota siihen, mikä merkitys Virolla tuli olemaan suomalaisen Suomen luomisessa. Voidaan sanoa, että se oli ratkaiseva, ainakin eräissä suhteissa. [---] Selaillessamme vanhoja asia-kirjoja ja sanomalehtiä teemme sen huomion, että eteläinen heimomaamme 1860–1880-luvuilla monessa suhteessa muodostuu Suomen suomenmielisten esimerkkimaaksi, maaksi, jonne matkustetaan saamaan uusia, suomalaisuutta ja kansansivistystä edistäviä vaikutuksia.“

Ühtekuuluvuse ja võrdsuse tunnet, mis valdas tolleaegseid eesti ja soome kultuuritegelasi, tuleb siinkohal eriti esile tõsta, sest just sellest tundest võrsus Koidula omaloodud eesti-soome „ühiskeel“.

Koidula suhted Soomega kasvasid välja isakodust. J. V. Jannsen oli käinud Soomes juba 22-aastase Vändra kõstrina. Hiljem, lehetegijana, avaldas ta aeg-ajalt teateid soomlaste edusammudest seadusandluses ja kirjutas nende viljasaakidest rubriigis „Omalt maalt“ – oli ju Soome 1809. aastal liidetud Vene impeeriumiga. Ühenduses Soome viljaikaldustega ja toetuse kogumisega näljahädalistele hakkas Jannsen oma lugejatele lähemalt tutvustama soomlasi kui sugulasrahvast, kes olevat „keige rahwa seast lihha polest meie lähhemad suggulased“, samuti „kelega ühhe põhja peal“. (Undla-Põldmäe 1981: 127–128.)

Just keelebarjäär hakkaski takistama tihedamat läbikäimist, sest „ühe põhja peal“ olevaid keeli oli nõudlikuma suhtlemise korral siiski vastastikku raske mõista. Soome keele oskus oli Eestis peaaegu olematu. Soomes õpetati eesti keelt põgusalt Helsingi ülikoolis. Kõrgemaks hariduskeeleks oli Eestis saksa, Soomes rootsi keel, mida kummalgi maal tajuti rahvusliku rõhumise märgina ja millele vastukaaluks püüti kasutada omaenda emakeelt. Viimasel ajal on tulnud kuulda imestamist selle üle, miks endise Nõukogude Liidu endised alamad ei taha suhtlemisel kasutada hästi kätteõpitud vene keelt, vaid tõnkavad meelsamini mis tahes muud võõrkeelt. Koidula ajal oli lugu samamoodi: ei sobinud soomlasel ja eestlasel omavahel rääkida saksa keelt (mida Soome haritlased ju oskasid, üks paremini, teine halvemini). Kui Y. S. Yrjö-Koskinen, kes juba 1864. aastal oli viibinud Tallinnas ja selle ümbruses, 1866. aastal J. V. Jannsenile kirjutab ja pärib teateid eesti rahvusliku liikumise hetkeseisu ja suundumuste kohta, on ta soovinud eestikeelset vastust

(mille ta ka sai ja mida eespool tsiteerisin). Rootsi keelt eesti rahvusliku liikumise tegelased ei osanud. Paraku olid soome keele sõnastikud ja grammatikad orienteeritud Skandinaavia suunas või siis iseõppijale liialt teaduslikud.

Mõistagi võttis kõigest osa ka isa „parem käsi“ Lydia. 1866. aasta novembris kirjutab ta (isa nime kasutades) Yrjö-Koskinenile saksakeelse kirja (Loorits 1936: 49–53), milles rõhutab soome keele oskuse vajalikkust Eestis: „Ich gestehe mit Vergnügen ein, dass die so wünschenswerthe Annäherung an Finnland in meinen Augen das sicherste Mittel ist, meiner Nationalität die Stellung gegenüber den Deutschen und Russen zu sichern, die sie vor dem Aufgehen in jene beiden Nationen bewahrt. [---] Wie bedeutungsvoll die Kenntniss der finnischen Sprache unter Verhältnissen, wie sie sich eben bei uns zu entwickeln beginnen, werden müsste, ist denen nicht unbekannt, die für diese Entwicklung, sei es mit oder ohne Parteirücksichten, ein offenes Auge haben.“

Ent samas kurdab ta: ainus Eestis kättesaadav abivahend soome keele õppimiseks on Gustav Renvalli ladina- ja soomekeelne „Suomalainen Sana-Kirja“ (Renvall 1826). Seda olevat päris võimatu kasutada neil iseõppijal, kes ladina keelt ei oska, s.t Lydial endal: tütarlastekoolis ladina keelt ei õpetatud ja ka Tartu ülikooli juures sooritatud koduõpetajannaeksami kavas (vt Undla-Põldmäe 1975) polnud seda keelt. Ta palub Yrjö-Koskinenil juhatada endale soome-saksakeelset või soome-eestikeelset grammatikat.

Yrjö-Koskineni vastus sellele kirjale on tundmata. Tõenäoliselt ei puutunud Koidula kätte vähetuntud „Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen“ (Strählmann 1816), mis leidis Tartu ülikooli raamatukogus ja mille katkend oli 1815 avaldatud Beiträge IV vihikus (Strählmann, Rosenplänter 1815, vt ka Laanekask 1982: 130). Esimene soome keele õpik eestlastele ilmus alles 1881.–1883. aastal (M. Veske „Soome keele õpetus“ I–II). Mingi võimaluse soome keelega tutvumiseks andis siiski Renvalli leksikon, kus on esitatud ka lühidad saksakeelsed sõnaseletused.

1867. aasta suvel tuleb Yrjö-Koskinen taas Eestisse, seekord otse Jannsenite juurde Tartusse, kaasas eestihuviline J. Krohn. Nähtavasti just sel korral, umbes kuu aega enne „Emajõe Ööbiku“ ilmumist, puutus Koidula soome keelega lähemalt kokku. Tõenäoliselt on siis juttu olnud ka sellest, et saksa keel ei sobi kahe sugulasrahva vaheliseks suhtluskeeleks – mõte, mida Yrjö-Koskinen rõhutab reisijärgses tänukirjas. Selle kirjutab Yrjö-Koskinen preili Lydia Jannsenile 1867. aasta sügisel prantsuse keeles, ning

konventsionaalsele tänule külalislahkuse eest järgnevad üsna avameelsed etteheited: Eestis oldavat Soome suhtes liiga loiud, ei osatavat soome keelt, ei loetavat soome lehti, ei käidavat Soomes külas. (Loorits 1936: 61–63.) Peamise keeleõppimisvahendina on külalised Lydiale soovitanud soome keeles lugemist, mis aga sobiva sõnaraamatu puudumisel oli vaevaline. Nii kaebab Koidula Kreutzwaldile 1868. a märtsis: „Tutwustama h a k a n u d olen ma Soomekeelega kül, aga pikalt, väga pikalt astuwad warbad tundmata teedel, kus kedagit juhti ees ei ole, sam sammult edasi. Palju mina õpetamata naesterahwas targa Dr. Renvalli pika Ladinakeele seletustest aru saan, mis mulle otsekohe sedasama kasu saatwad, kui oleksiwad Moora- ehk Türgikeele kirjutatud. [---] „Lugege, lugege ikka jälle! kui Teie ka eestotsa kõigist, mis loete, aru ei saa,“ andis mulle Dr. Krohn mullu sui nõu, – jah, tõt tunnistada: ülearu suurt kasu ei ole ma sest lugemisest tännini tõeste weel näinud ...“.

(Leetberg 1910: 142–143.)

Ometi on Koidula sel perioodil lugemisele lisaks alustanud soome keelest tõlkimist. Tema esimese trükist ilmunud soome tõlke, Yrjö-Koskineni kirja ümberpaneku 1868. aasta Eesti Postimehes on läbi vaadanud keegi soomlane (Leetberg 1910: 143). See oli tänukiri J. V. Jannsenile, vastus Eestist Soome näljahädalistele saadetud toetuse peale (Yrjö-Koskinen 1868). Võimaluse korral on Koidula kasutanud keeleandeka J. Hurda abi (Leetberg 1910: 143, Loorits 1936: 75). Esimese laulupeo eelsest ajast on pärit ka laulusõnade tõlkeid, sealhulgas „Maamme“-laulu saksakeelne reaallane (Undla-Põldmäe 1981: 131), millest Jannseni värsistatuna sai „Mo issama, mo õn ja rõõm“, mis kõlas juba esimesel üldlaulupeol ja ilmus peokogumikus (Põldmäe 1969: 121, Laulud 1869: 10). Koidula luulevahenduskatsed on pigem mugandused kui tõlked, sisulähedased ja õnnestunud ümberpanekud vahelduvad imelike valesstimõistmistega. Näiteks A. Ahlqvist „Savolaisen laulu“ värsirea *Kuin korkeat sen kukkulat* on Koidula tõlkinud *Kuis hiiüab kõrgelt kukku siin* (Undla-Põldmäe 1981: 137). Siiski oli ka see laul (eesti pealkirjaga „Mo meles seisab allati“, vastav värss võib-olla Jannseni sõnastatuna kujul „Kuis kukkulind siin kõrgelt hiiüd“) esimese üldlaulupeo kavas (Põldmäe 1969: 121) ja ilmus laulukogumikus (Laulud 1869: 10; vt ka Koidula 1969: 156, 532–535). Väga populaarseks sai Yrjö-Koskineni sõnadele loodud laul „Suomen salossa“ – Koidula muganduses „Isamaa hiilgava pinnala paistab“. (Undla-Põldmäe 1981: 138, vt ka Koidula 1969: 329, 579.) Nii või teisiti suutis Koidula rahuldada eesti muusikaharrastajate nõudmist soome

viiside ja laulusõnade järele, mis tähendas ühtlasi ka vabanemist saksa ainumõjudest.

1869. aasta laulupeo päevil viibis Jannsenite kodus kaks soome külalist: C. G. Swan ja J. R. Aspelin. Koidula sõnade kohaselt ei osanud kumbki neist nimetamisväärselt ei eesti ega saksa keelt. Vestlus toimunud nii, et küsimusi esitasid külalised soome keeles, vastused anti eesti keeles. „Aber, langsam und bedächtig geführte Conversation war dennoch beiderseits verständlich,“ kinnitab Koidula Kreutzwaldile 1869. aasta juulis (Leetberg 1910: 327). Seda võib uskuda, sest mõlemad külalised avaldasid Soomes pikki peokirjeldusi. Nähtavasti püüti suhtluses rakendada ja täiendada ka olemasolevaid nappe keeleoskusi. Just laulupeoelevuses, mil Aspelini sõnutsi hurmatuna viibiti päevade kaupa rahvuslikes unelmais (Aspelin 1911), vist sündiski Koidula spontaanne eesti-soome segakeel. Swan omakorda laulnud koju jõudes kõigile tuttavale eesti laule ja kõnelnud eesti keelt (Haltsonen 1957: 28). Aspelin kirjutab „laururikkale ööbikule Emajõe rannal“ kohe pärast laulupeo (11./23.07.1869) püüdlikus eesti keeles: „Andke mulle andeks et ma hakkam teie laulukeelt murdma, aga Emajõe ööpika ja Wannemuise laulukeel ja saamas operakeel, minagi kirjutama, on palju, palju kenam kuin Schilleri saksakeel ja keige armsam on se keel sest, et seda pajatas Kalewipoeg, selle wennad elasid Soomesaarel ja Kalewil oli Soome jutu pärast 12 poege, neist mino kodumaal, Pohjanmaal, elas Soini Liminga linnas, Hiisi Paltamo linnas ja kolmandal oli linna Pyhakoskel Oulujõe rannal. Sellepärast on Soomekeel ja Eestikeel sama Kalewikeel ...“.

Koos sama kirjaga (Haltsonen 1957: 24–27) on Aspelin Koidulale saatnud ka esimese eesti-soome sõnaraamatu, sõnastiku Kreutzwaldi „Eesti rahva ennemuistsete juttude“ juurde (Aminoff 1869). Nii sugeneb Koidulalgi julgus oma eesti-soome keelt kirjavahetuses kasutada: peojärgsed sõnumikud soome sõpradele on juba selles keeles (seni oli Koidula näiteks Yrjö-Koskinenile ja A. Almborgile kirjutatud saksa keeles). Ka luuleloomingusse jõuab sama keelekuju, parimaks näiteks Soomes loodud pühendusluuletus „Toivossa aika kuluu!“ (vt Koidula 1969: 324–325, 578).

„Mina kirjutan (kaiki minu aastatellä) palju, oike palju siin k u i l a p s i – sydamestä sulke!“ tunnistab Koidula ise (Anni: 33). Sellist *sydamestä-sulke*-keelt leidub kirjades Yrjö-Koskinenile, Aspelinile, Elisabeth Avellanile, Emilie Bergbomile ja muidugi Antti Almborgile. Kus kohmakas väljendusviis lennukale või täpsust taotlevale mõttele jalgu jääb, võtab Koidula abiks

prantsuse või saksa keele. Suhtluses see keelte Paabel enam-vähem toimis, faktide vääritlemist peaaegu ei kohta. Küll aga võib oletada võõrustust seoses erineva arusaamaga üksikutest etiketinüanssides. Soome korrespondendid kirjutasid Lydiale tavaliselt soome keeles (kuigi neist paljude eeldused eesti keeles kirjutamiseks olid paremad tänu ülikooliõpingutele), sest esiteks olid nad kogenud, et neid mõistetakse, ja teiseks ei olnud neil nähtavasti sellist julget loomungulist ebakonventsionaalsust, mida jätkus Koidulal. „Jos te ymmärräte suomea, niin hyvin kuin minä viroa teidän kirjeessänne, niin minä en viitsi sepitellä teille [---] vironkieltä kuten Wiipurissa tein,“ teatab Aspelin vastuses Koidula esimesele segakeelsele kirjale (Haltonen 1957: 28).

Kirjavahetuses unistatakse koguni rahvuste ühinemisest: „Jah, auustetu herra, ka meie teeme tööd selle loodetava päiwa wasta, millal „Suomen ja Wiron kansa yhdistettynä itsenäisenä kansakuntana ottaa osaa ihmisyyden suuren sivistystyöhön,“ tsiteerib Koidula Almborgile vastates mehe eelmist kirja (tõsi, veidi konarlikult; Anni 1925: 14–16). Loodetava ühtsuse loomisel on aatlejate arvates eriti tähtis vastastikune keeleoskus. Koidula ei väsi rõhutamast: eestlastele on vaja sobivat soome keele õpikut ja sõnaraamatut.

„Üli suur on kiele-opetus-raamatute tarbe meie kahe sukurahwalla, paljo suurem, kui luku näitap. Teie ehkä arwate, armas neitini, että minulle on niisama helpus selwitätä Teie sanu, kui Teil minu kirja? Ei ole. Teie kielellä on nii paljo loppuliikmeit taka, joka Wiron kielelta ammu maha-jäätud, – että monta kerta kaua arwata annap ja ei tule sittenkin alati s a n a selkeaksi, hüwa kui m i e t e sisästä selkeäksi tulep. [---] Tuleksiwat meile tarpeliset kieleopetusraamatut, uskultage, kolm aastat (vuoten) annaksiwat meile rohkemat kasu joka nüüd kolmkümmend annawat!“

Nii veenab Koidula kirjas E. Avellanile 1870. aasta mais (Rummo 1968: 1868). Sama aasta septembris ta lausa nõuab lähedasemalt Almborgilt: „Teil on hänesse yliopisto ja silloin niin paljo tarku miehi koosa – oppikirja! oppikirja!“ (Anni 1925: 36.)

Pärast 1871. aasta Soome-reisi emotsionaalseid kõrghetki, millele järgnes Koidula nn Tatjana kiri ja äkilist jahutust toonud vastus Almborgilt (Anni 1925: 68–82), Koidula oma eesti-soome segakeelt enam nii ulatuslikult ei kasutanud. Ent huvitav on märkida soome-eesti segakeelt, milles siitpeale on kirjutatud Almborgi kirjad Koidulale. Neis leidub muide segakeelseid vorme (*ei ma tiia* 'ma ei tea', *hänesse* 'enese', *piian* 'peatselt', *ümmardama* 'aru

saama' jt), mis on pärit Koidula kirjadest ja mida Almberg nähtavasti on pidanud eestikeelseks.

Vaadeldes nüüd põgusalt, milliseid jooni on Koidula soome keeles tähele pannud ja kasutab (kord rohkem, kord vähem järjekindlalt) oma eesti keele soomepärasamiseks. Näited pärinevad Koidula kirjast Almbergile 19. detsembril 1870 (Anni 1925: 43–44).

Soome keele foneetilistest erijoontest on Koidulale siin kõrva ja sulge hakanud vokaalharmoonia, mis oli ju tuttav ka Lõuna-Eesti keeletarvitusest (*hüvä, ikäva, keväte, kyllältä, lisatä, näitelmiästä, siltä, südäntä*), järgsilbi *o*, mida esines ka Koidula enda eesti keeles (*elo, kirjotama, kanto külge, painotata, paljo*), lõpukao puudumine (*avalikulta, hüvaksi, ika, pühapäiva, kellesta, rohkemalta, vapandusta*), *õ* puudumine (*ehtu, korva, moni, tosine, ei moista, ei voinu, joulupuut, kaik, oike palju*), diftong pika vokaali asemel (*kieli, luonut, Suomemaale, viel*), *i*-lõpulised diftongid (*pühapäiva, täiva, vaiste*) ja muudki diftongierinevused (*tiäte, toise*). Konsonantismi alalt on tema jaoks kõige paelavam olnud soome fortisklusiil seal, kus eesti keeles on leenis (*kasvap, keštap, käsi-työt, lentap, liikmet, lähetasivat, naiset, pidanut, ehitata, haiketta, ika, keväte, kiitete, lintusi, süntinu, vapandusta*). Siin on ehk taustal olnud ka läänemurdes ja Lõuna-Eesti murretes esinev klusiilide tugevnemine.

Morfoloogias on Koidula siinses katkendis üritanud kasutada järgmisi soomepäraseid (või tema arvates soomepäraseid) jooni. Ainsuse partitiivis esineb *ta-* või *tä-lõppu* (*südäntä, vapandusta, vastusta*), *d-lõpu* asemel *t-lõppu* (*käsi-työt, Joulupuut*). Illatiivis on korra kasutatud soome inessiivi *ssa-lõppu* (*lähetsin anonym mullu raha Suomessa*), inessiivis esineb *n-lõppu*, ilmselt Lõuna-Eesti murrete mõjul (*Sylvestrin 'silvestris, nääride ajal', pään 'peas', zeitungin 'seitungis, lehes'*), elatiivis on palju *sta-lõppu* (*kellesta, korkeasta, liikutamista, Lydiasta*). Korra on selline lõpp lisatud Almbergi kirjast pärit soome mitmuse partitiivi vormile (*näitelmiästä 'näidenditest'; Almbergil näytelmiä*). Adessiivis esineb *lla-lõppu* (*tõbevoudilla*), sama lõpp on kord ka allatiivis (*tragöödia on liiksa suur Vanhemuine saalilla 'saalile'*). Mitmuse nominatiiv on *t-line* või lõputa (*oiket Virolaiset, silmät niisket; kaik laulu oliva surnut, nema*) – ka siin on taustal olnud lõunaestilised vormid. Leidub selliseid eriskummalisi mitmusevorme nagu *lapste hüvaksi* 'laste heaks' või *luentoja pidajad* 'loengute pidajad'. Soome mitmuse partitiiv *luentoja*, mida Koidula kasutab mitmuse genitiivina, on taas pärit Almbergi kirjast. Verbi

alalt torkab silma lõputa ainsuse esimene pööre, lõuna- ja lääne-eestiline joon, mida Koidula on ekslikult pidanud ka soomepäraseks (*arva* 'arvan', *lupa, ole, taha, tunne*; samuti imperfektis: *käisi* 'käisin'). Ainsuse kolmanda pöörde lõpus on Koidula segakeeles sageli -p, klusiilide tugevnemise loogika järgi (*kasvap, kestop, lentap, tulep*). Harvem kohtab soomepärasemat lõputa vormi (*minul tule tapelda, kellesta voi puhuda*). Mõlemal variandil on vasteid Lõuna-Eesti murretes. Mitmuse kolmandas pöördes on mitmuse tunnusetu vorme, mida esineb Lõuna-Eesti murretes (*tuleva, oliva*) ja imperfektis *ivad-sivad*-vormidest inspireeritud kujusid (*laulivat, lähetasivat*). *nud*-partitsiip on kas *nut-* või lõunaeestiliselt *nu*-lõpuline (*luonut, pidanut, surnut, jäänu, kukkunu, süntinu, tarretanu*). *tud*-partitsiibis esineb soomepärasest *ttu*-vormi (*auustettu, kinnitettu*), siingi on ehk taustal olnud lõunaeestilised *tu-*, *du*-vormid.

Süntaksi alalt torkasid eriti silma elatiivrektsioonid seal, kus eesti keeles oleks tavaline genitiivist ja kaassõnast koosnev sõnaühend (*olete pahane Lydiasta, mis on tänini minust patustatud, että mind kiitete „Saaremaa onupojasta“, olen vähe kade Soome näitelmästä*).

Koidula eesti-soome segakeele sõnavaras leidub päris soome sõnu õiges tähenduses (*aika, eli, että, itse, jo, kerta, korkeasta latvasta, makuisa, miete, mutta, niin, oikeus, pitkä, sentähden, seura, sukulaiset, työ, vanha, Virolaiset*). Enamasti aga on tegu hübriididega (*aina* 'ainult', *ikäva* 'igav, kurb', *kuna* 'kuhu', *painotata* 'trükkida', *palju kiituksia* 'palju tänu', *puhuda* 'rääkida', *rienumötet* 'rõõmumötet', *sisara* 'õe', *Suome veljetega* 'Soome vendadega'). Väga iseloomulik on võõrkeelsete sõnaseletuste lisamine teksti, kui on arvata olnud, et partner muidu väljendist aru ei saa: *saanu haigeaks sooja tōbesse (Nervenfieher)*. Ortograafias on Koidula puhuti kasutanud soomepärasest *y-d ü* märkimiseks (*kyll, kyllälta*).

Teadlik „ühiskeele“ looja Koidula ei olnud, enda arvates kirjutas ta nähtavasti siiski soome keeles, olgugi et imelikus. „Kui Teie, auustettu neiti, perä puole tunnete, miten imelisalta kielella minä tänä päiwini Suomi puole kirjutanu, siis ka minusta arwuna minä saa olemä nii kauken, että minul pitkemalta joka sana tarpessa sanakirja ei lähä,“ iseloomustab ta Avellanile oma keelt (Rummo 1968: 1868). Ent sama hõimuvaimustus, mis oli aluseks Koidula spontaansete eesti-soome segakeelele, on lehvinud ka hoopis teaduslikumas seltskonnas. Soome Kirjanduse Seltsi 50-aastast tegevust tähistaval koosolekul 1881. aastal pidas seltsi asepresident A. Genetz ettekande „Kielellisiä

aineksia Suomen sillan rakennukseen“, tehes ettepanekuid eesti, soome ja ungari keele foneetika, õigekirjutuse ning sõnavara vastastikuseks lähendamiseks. Ta esitas koguni kaks luuletust selles fantastilises ühiskeeles. (Pöytäkirja 1882: 259–271.) Järgnenud vilkast arutelust on protokollitud kaheksateist sõnavõttu, nii poolt- kui ka vastuväiteid (Pöytäkirja 1882: 271–273). Hiljem ei ole sellist ühiskeelt enam tõsimeeli luua püütud. Spontaanselt aga tekib seda ikka ja jälle.

Koidula soome-eesti segakeel sündis hõimuvaimustuse ja isikliku kiindumuse toel. Probleemiks jääb, kas selles keeles väljendunud ühtekuuluvustunne kaalus üles need suhtlushäired, mida segakeelsus paratamatult põhjustas.

Kirjandus

- Aminoff, Torsten Gustaf 1869.** Wirolais-suomalainen sanakirja satukokoukseen: Eestirahwa ennemuistesed jutud. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimittuksia 46. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Anni, August (toim.) 1925.** Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Aspelin 1911** = Johan Reinhold Aspelin Aino Kallasele 27.12.1911. KM EKLA, f 157, m 6: 2.
- Haavio, Martti 1937.** Suomalaiset ja Viron kansallinen herääminen. – Suomalainen Suomi 8, 574–582.
- Haltsonen, Sulo 1957.** Kolme J. R. Aspelinin kirjettä Lydia Koidulalle. – Kalevalaseuran vuosikirja 37. Helsinki: WSOY, 23–34.
- Koidula, Lydia 1969.** Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Eva Aaver (koost.). Tallinn: Eesti Raamat.
- Laanekask, Heli 1982.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – Keel ja Kirjandus 3, 122–133.
- Laulud 1869** = Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo Laulud. Tarto Wannemuine-seltsist väljaantud. Tartu: H. Laakmann.
- Leetberg, Kaarel (toim.) 1910.** Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus 1. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 5: 1. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Leetberg, Kaarel (toim.) 1911.** Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus 2. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 5: 2. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Loorits, Oskar (toim.) 1936.** Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. Tartu: K. Mattiesen 1936. [Äratrükk väljaandest: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1934, 29–133.]

- Põldmäe, Rudolf 1969.** Esimene Eesti üldlaulupidu 1869. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pöytäkirja 1882** = Pöytäkirja, tehty Kielitieteellisen Osaston keskusteluissa Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran viisikymmenvuotisessa juhla kokouksessa Perjantaina 1 p. Heinäkuuta v. 1881. – Suomi. Kirjoituksia isänmaallisista aineista. Toimittanut Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Toinen Jakso. 15 Osa. Helsinki.
- Renvall, Gustav 1826.** Suomalainen Sana-Kirja. Lexicon linguae Finnicae, cum interpretatione duplici, copiosiore Latina, brevior Germanica. 1–2. Åbo: Frenckell.
- Rummo, Paul 1968.** Kaks Koidula kirja. – Looming 12, 1866–1872.
- Stråhlmann, Johann 1816.** Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen, mit Beziehung auf die Aehnlichkeit der finnischen Sprache mit der ungarischen, und einem Anhang von finnischen Idiotismen und Vergleichung der finnischen und ungarischen Etymologie, mit einem Auszuge in diesen Sprachen verwandter Wörter. St. Petersburg: M. C. Iversen.
- [Stråhlmann, Johann, Johann Heinrich Rosenplänter] 1815.** Bruchstück aus einer neuen finnischen Grammatik. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 4, 80–95.
- Undla-Põldmäe, Aino 1975.** Lydia Jannseni „suur eksam“ Tartu ülikooli juures. – Keel ja Kirjandus 1, 30–32.
- Undla-Põldmäe, Aino 1981.** Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Veske, Mihkel 1881.** Soome keele õpetus. Esimene jagu. Lühikene grammatik. Viljandi: F. Feldt.
- Veske, Mihkel 1883.** Soome keele õpetus. Teine jagu. Lugemise harjutused. Tartu: H. Laakmann.
- Yrjö-Koskinen, Yrjö 1868.** [Auustatud söbber!] – Eesti Postimees 14.02, nr 7, lk 49–50.

Antti Albergi eesti keel ehk *mis mu nyt peab sanoma* *puolustukseks*

Ilmunud: Antti Albergi eesti keel ehk *mis mu nyt peab sanoma puolustukseks*. – Helena Sulkala, Heli Laanekask (toim-d). Lähivertailuja 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.–9.5.1994. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen tutkimusraportteja 40. Oulu: Oulun yliopisto 1994, 56–61.

Anton Frederik Alberg (1846–1909), hiljem soomepärase nimega Antti Jalava, oli Turu lähedase Masku kihelkonna pastori poeg, kes juba koolipoisina vaimustus soomluse ideedest. Saanud 1863. aastal Helsingi ülikooli ajaloo-filoloogiateaduskonna üliõpilaseks, osales ta innukalt soomemeelsete üliõpilaste ja õppejõudude rahvuslikes ettevõtmistes ning keskendus õpinguteski soome keelele ja meelele. 1869. aastaks, 22-aastasena, olid tal sooritatud ülikooli lõpetamiseks vajalikud eksamid ja temast oli saanud Helsingi rootsikeelse tütarlastekooli soome keele õpetaja ning aasta algul ilmuma hakanud ajalehe Uusi Suometar peatoimetaja. Lehte toimetas Alberg küll vaid poolteist aastat, kuid edaspidigi kasutas ta oma nobedat ajakirjanikusulge. Albergi mitmekülgset tegevust on raske lühidalt kokku võtta. Ta oli Soome senati tõlk ja sekretär, senati trükikoja juhataja, tegutses Soome Kirjanduse Seltsi ja rahvaharidusseltsi juhatuses. Kirgliku teatrisõbrana aitas ta kaasa soome rahvusliku teatri sünnile. Teinud 1874–1875 õppereisi Saksaja Böömimaale ning Ungarisse, kujunes Albergist teenekas ungari keele ja kultuuri tutvustaja Soomes ja alates aastast 1881 Helsingi ülikooli ungari keele lektor. Alberg abiellus 1875. aastal oma endise õpilase Alma Flomaniga. Nende tütar Ilona Jalava oli Aino Kalda hea sõbratar. Antti Jalava suri aasta enne seda, kui Kallas hakkas koguma materjali Lydia Koidula elulookirjelduse jaoks.

Teatmeteostes ja mälestustes on Albergi iseloomustatud väga soodsalt. Ta olnud siiras, lõbus, aadetest süttiv, haruldaselt külgetõmbav, ta tundunud sobivat igaks ülesandeks, kus vajati praktilist aru, kiiret otsustusvõimet, osavust ja täpsust. Noorde heledalokilisse Albergisse olnud armunud ta

õpilased ja kõik soome naised. Ühesõnaga, Almborg oli selline nagu paljud soome mehed: mitte juhuslikult ei kanna Ilona Jalava kirjutatud biograafia alapealkirja „Tavallisen miehen tarina“. Meie, eestlased, võiksime ta kohta öelda Faehlmanni sõnadega:

Ükskord oli üks mees. Ta sündis, kosis ja suri.

Enam ma temast ei tea. Aga see oli üks mees!

Võiksime nii öelda, kui poleks olnud 1867.–1868. aasta suurt näljahäda Soomes. Hädalistele korjati abi ka väljaspool Soome piire. Teiste seas oli raha korjamas ja läkitamas hõimumeelne Eesti Postimees oma toimetaja J. V. Jannseni isikus. 1868. aasta sügis oli kehv ka Eestis ja 1869. aasta kevadel oli siingi nälg varaks. Nüüd kogub abiraha soome vennasrahvas ja Uusi Suometari toimetaja A. Almborg saadab selle Eesti Postimehele. Jannseni parema käena toimiv Koidula tänab (isa nime alla kirjutades) saadetise eest ja teatab hiljem samal kombel veel paari järgneva abisumma päralejõudmisest. 1869. aastal, kohe pärast laulupeo kõrgpäevi, tellib Lydia endale sama aasta Uusi Suometari, ikka veel isa nime alla kirjutades. 1870. aasta 7. jaanuaril tellib Koidula taas Almborgilt lehte. Lühike asjaajamiskiri torkab silma esiteks sellega, et Koidula – meelega või kogemata – kirjutab alla oma nime. Teiseks on Koidula kirjas kasutanud oma eesti-soome segakeelt:

Auustatud Herra!

Palun läkitada alamal nimetetu adressi mööda 1 Exmpl. „Uusi Suometar“ aasta 1870 peale ja lisan tellimise hinta juure. Adres tuleb oigeste niida kätte.

Tartus, Näärikuu 7. pääwal 1870.

Auustates

L. Jannsen.

Adres: „Neiti Lydia Jannsen’ille Tartossa“.

Sellele järgneb Koidula kiri 14. veebruarist 1870 allkirjaga *Üks Eesti käsi ja süda*, milles Lydia saadab 10 hõberubla Helsingi üliõpilasmaja ehituse heaks. Vastuskirjas pöördub Almborg, kes käekirja oli ära tundnud, nüüd otse Lydia poole. See tutvuse sõlmimine viibki Almborgi eesti igavikku. Sest alati, kui räägime Koidulast ja tema „hinge idadest“ (vrd „Mälestused“) –

*Soomi, Soomi, ei sa kau
Meelest ega südamest!
Sulle õrnema ma jau
Jätsin hinge idadest!*

– siis meenutame ka Almbergi. Koidula ja Almbergi kirjavahetus elas üle 1871. aasta kohtumisel sügenenud kriisi ning jätkus ka pärast luuletaja abiellumist ja Kroonlinna asumist. Harv kirjavahetus Almbergiga jäi Koidulale õieti ainsaks kirjasidemeks pere ja omaste ringist väljapoole. Viimane meieni jõudnud Almbergi kiri on pärit 1875. aastast, Koidula kiri 1877. aastast. Kirjade nigelavõitu, aga mingil kombel siiski ülesannet täitev väljaanne ilmus aastal 1925. Raamat, mille on toimetanud August Anni[st], on praeguseks bibliofiilne haruldus. Originaalkirju säilitatakse Tartus F. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas²⁹.

Nüüd lähemale keelele. Koidula hakkas pärast 1869. aasta laulupidu, kus Jannsenid võõrustasid ka Soome külalisi, kasutama kirjavahetuses soomlastega huvitavat eesti-soome segakeelt, mis toetus hõimuvaimustusele, nappidele iseõppimisteadmistele ja julgele loominguelsele ebakonventsionaalsusele. Soome keele kooliõpetust Eestis ei antud ja süstemaatilisemaks iseõppimiseks puudusid Koidulal esiteks aeg ja teiseks sobivad õppevahendid. Almberg oli eesti keelt õppinud Helsingi ülikoolis, kuid ei pidanud oma keeleoskust kirjavahetuse jaoks nähtavasti piisavaks: kuni 1871. aasta kohtumiseni Jannsenite Soome-reisi päevil kirjutas ta Koidulale soome keeles. Pärast kohtumist kirjutatud kolm kirja on juba eestikeelsed – või tuleks kasutada jutumärke? Igal juhul rohkem eestikeelsed kui Koidula kirjad olid soomekeelsed. Milline on Almbergi eesti keel?

„Mo Eesti keele osavuuus ei ole mitte kiituse väärt, sest et väga veike ma seda veel oskan. Teie küsite, kes minu opetaja on ollut ja kas ei ma tiia Teile nii hüva pedagogi Soomekeele oppimiseks. Todelliselt, seda ma ei tiia, sest minu opetaja on ollut – jah, kas te võite arvata? – Teie iseenese, ma très-aimable amie, ja ma ei usu et Teie võite saada nii hüvä opetaja Soome keeles. Esiot-salt filol. kandidati-examis k ü s i t i (päriti) veikese Eesti keele osavuuut, aga see polnud palju. See peenikese, mis ma oskan Teie keelt, olen ma oppinud Teie enese kirjaist ja raamatuist.“

²⁹ Käsikirjade osakond kannab nüüdseks taas endisaegset nime: Eesti Kultuurilooline Arhiiv.

Nii kirjutab Almberg Koidulale 1871. aasta augusti taganemiskirjas, mis on kõigiti sõbralik ja taktiline, ent ometi Koidula unelmaid kindlalt lõpetav. Eesti keel Almbergi kohtumisjärgsetes kirjades ei ole niivõrd märk oma keelepädevuse suuremast usaldamisest, kuivõrd suurema läheduse ja siiruse taotlemise ilming. Võib-olla on siin veidi ka alateadlikku kompensatsiooni selle olgu kuitahes diskreetse, kuid siiski ootamatu taandumise eest?

Almbergi ülikoolipäevil jagas eesti keele alaseid teadmisi vastne soome keele ja kirjanduse professor August Ahlqvist. Trükis ilmunud loengukavade kohaselt on ta 1863.–1864. õppeaastal pidanud loenguid soome keele grammatikast koos sissevaadetega sõsarkeeltesse, järgmisel õppeaastal on ta käsitlenud üldist ja uurali-altai etnograafiat, 1865.–1866. õppeaastal taas soome keele grammatikat. Lisateateid saame Almbergi päevikust, mille katkeid ja refereeringuid I. Jalava on esitanud raamatus „Antti Jalava. Tavallisen miehen tarina“. 2. veebruaril 1865 on Ahlqvist alustanud eesti Uue Testamendi käsitlemist ja rääkinud „Apostlite tegude“ raamatust. Sama aasta aprillis on Almbergi onupoeg ja õpingukaaslane Erkki Almberg pidanud ettekande „Viron maasta ja kansasta“. Loengukavadest selgub, et 1866.–1867. ja sellele järgneval õppeaastal, s.o Almbergi kahel viimasel ülikooliaastal on Ahlqvist muu hulgas andnud ka otsest eesti keele õpetust, tõlkides ja keeleliselt kommenteerides Kreutzwaldi „Eesti rahva ennemuistseid jutte“, teost, mille esmaväljaanne (1866 Helsingis) oligi ilmunud just ülikooliõpetuse eesmärke silmas pidades. Lisaks kandidaadieksamil nõutud eesti keele oskusele, millest Almberg räägib eeltsiteeritud kirjas Koidulale, tuli tal oma eesti keele alaseid teadmisi rakendada ka väitlustes ja võistlustöodes, näiteks 1866. aasta 15. novembril on ta esinenud teemal „Sukukielten yhtäläisyydet ilmenevät niitten pronomineissa ja laskusanoissa“. Eesti keele õpetamise ajalugu Soomes on väärt detailsemat uurimist, kuid juba praegu võib väita, et Almbergi alus oma eesti keele oskuse edasiseks rakendamiseks-täiendamiseks oli tugevam kui Koidula ja mõne ta kaasaegse soome keeleoskuse põhi. Koidula „soome keele“ puhul on küsimus õigupoolest vaid teatud joontes, mida ta kasutab oma eesti keele soomepäramiseks.

Soomes tegutseval eesti keele lektoril tekib Almbergi eestikeelseid kirju lugedes tahtmine nentida: ei ole midagi uut päikese all! Ikka neidsamu soome tudengitegi kirjatöödest tuttavaid eksimusi häälikute kvaliteedi ja kvantiteedi märkimisel (*hüvä* või *hyvä* pro *hüva*, *voin* pro *vöin*, *hoomikul* pro *hommikul*, *suostun* pro *soostun*, *antaa* pro *anda*, *osavuus* pro *osavus*, *koko* pro *kogu*,

toisel pro teisel, aida pro aeda, piti pro pidi, tutavad pro tuttavad, pitk pro pikk) ja käänamisel-pööramisel (*Teit pro Teid, Helsinkiin pro Helsingisse, metsasse pro metsa, paikasse pro paika, mist pro millest, Postimeehet pro Postimehed, mõõgade pro mõõkade, asjaid pro asju, mõneid pro mõnesid, kõikis asjais pro kõikides asjades või kõigis asjus, kirjaist pro kirjadest, rahvaille pro rahvaile või rahvastele, kõikil vigail pro kõigil või kõikidel vigadel, ovat pro on, tema ei peab pro tema ei pea, meie ei peame pro meie ei pea, Teie ei peate pro Teie ei pea, jätas pro jättis, jääs pro jäi, kuul pro kuulis, sõidas pro sõitis, kasvanut pro kasvanud, lähtnud pro läinud, ollut pro olnud, andaksin pro annaksin, mineksivad pro läheksi(va)d, toivogame pro soovigem, laulati pro lauldi, jooti pro joodi).*

Tuttavlikke komistusi leidub sellistes lauseõpetusseikades nagu sihitise käändes (*tunnete vistist ennemuistese jutu pro ennemuistset juttu; kui meie viimaks lahutati pro kui meid ...; kuul ööpika laulva pro kuulis ööbikut laulvat; niisuguse naese soovite pro niisugust naist soovite; toivad nad see pro tõid nad selle*), modaalverbi *pidama* kasutamises (*Teie peab mulle nimetada pro Teie peate mulle nimetama; et Teie piti tulema pro et Teie pidite tulema; mis minu Hämeenlinnas pidi ostama pro mille ma Hämeenlinnas pidin ostma*) ja mujalgi, kus soome rektsioon või kongruents eesti keelest erineb (*palun Teid usaldama pro usaldada, käsitate mind olema pro olla, tänu neist sõnaist pro nende sõnade eest, iga sõnast pro igast sõnast, teine suvel pro teisel suvel*). Muidugi on soomepärasest sõnajärge (*kui tema ei ise taha neid tagasi; see ei ometi tee midagi; sest et väga veike ma seda veel oskan*).

Sõnavaraski leidub tuttavaid fennisme (*paikasse, mis ma talvel asusin pro kohta, kus ma talvel elasin; liig rohke palumine pro julge; see peenikese, mis ma oskan Teie keelt pro selle vähese; seep see juur on pro see'p see just on; Teie õe kirjutusega kulmus pro nurgal; see oli üht teretulnud pro sama tere-tulnud; kord üks poeg kuul ööpika laulva pro kord kuulis üks poiss ööbikut laulvat; poeg sõidas pärast pro poiss sõitis järele; miks meie puhume kahest isamaast pro räägime; ei taha alati selitada pro seletada; Teie ei peate saama süüid minust ütleva pro Teie ei pea saama põhjust minust ütelda; seda ma tean vist pro kindlasti*). Sõnade puudujäägist aitab üle soome sõnade kasutamise, vahel koos eesti, vahel soome muutemorfeemidega (2 osa *Koskisen Historiaa; tuhat kiitoksia; kui iloiseks ma tulim*).

Arusaadavuse kindlustamiseks on Almberg sageli lisanud saksakeelse tõlkevaste: *Teie malja (Gesundheitstrunk) jooti suure rõõmuga; mitu viisast*

(weise) mõttet on siin; Ma soovin, et se Teie rahvale toob seda hyötyä (Nutzen), mis teie tarkoitus (Absehen) on olnud sellega; aga ma toivon (hoffe); kuul ööpika laulva puutarhas (Garten); seda ma ei ollenkaan (gar nicht) usu; tõutada Teile midagi meie sõbruse suhteen (was unsere Freundschaft betrifft). Mõnel puhul on kasutatud kord eesti, kord soome sõna: *Wiron esimesest naisest, Eesti maa lillest; sõbrust on nii mitmet sugu; mis minu meelemõistusest on todellinen ystävyys.*

Kõige huvipakkumamad on need juhud, kus Almberg on hakanud tarvitama Koidulalt pärit segakeelseid väljendeid. „*Minä ei tiia, mitän Teie luulete sest kaikista, mutta minä ei oska valet Teile puhuda,*“ kirjutab Koidula Almbergile 16. veebruaril 1871. Ja Almbergi hilisematest kirjadest: *seda ma ei tiia; ma luulen; Mutta – miks meie puhume kahest isamaast?* Soome sõnadele *mutta* ja *puhua* ning mõnele muulegi ei ole tõlget lisatud, sest neid oli kasutanud ka Koidula. Tõenäoliselt Almberg siiski tajus Koidula segakeele nihestatust ega pidanud seda keelekuju eesti keeleks, nagu oli teinud J. R. Aspelin, kui ta Koidula esimesele segakeelsele kirjale vastas: „*Jos te ymmärrätte suomea niin hyvin kuin mina viroa teidän kirjeessänne, niin mina en viitsi sepitellä teille vironkieltä.*“ Almbergi paremast eritlusoskusest annab tunnistust see, et Koidula rohketest segakeelsetest väljenditest kasutab ta vaid üksikuid. Olgu näiteks veel toodud *Mo südame kõige lämmim tänu* (vrd Koidula: *Te ei pitä mitte [---] uskaldama nii – nii lämmi sanu paberi kätte*); *ma luulen, Teie ymmärrate seda ise* (vrd Koidula: *kui ma koik ymmäräksi tosi oleva*); *jättab kõik hänese tööd ja tegemise* (vrd Koidula: *mitän mulle maalite Hänesse kodusta*).

Nii Almbergi eesti keel kui ka Koidula eesti-soome segakeel sobivad suurepäraselt illustreerima praeguse võõrkeeleõpetuse üht põhiteesi: suhtlemisvahendina on keel võimeline toimima ka üsna suure ebakorrektsuse kiuste. Ent see tees kehtib nähtavasti ainult siis, kui suhtlemissituatsioonis prevaleerib vaid üks või mõni suhtlusmotiividest. Kui domineeriv motiiv taandub, vajame ka kuitahes igapäevases läbikäimises ikkagi täpset ja nüansirohket keelepädevust. Mõlemat korrespondenti tiivustas hõimuvaimustus ja vastastikune huvi ning meeldumus, millele peatselt vist lisandus alateadlikku süütunnet ja vabandamissoovi. Kui romantilised tunded kainenesid ja tutvus muutus mitmemõõtmelisemaks, siis kirjajahetajad loobusid üritamast teineteise emakeelt kasutada. Kolm viimast Koidula kirja Almbergile, mis on järelpõlvedeni jõudnud (23.11.1874, 6.9.1875 ja 28.1.1877), on läbinisti

saksakeelsesed, ja küllap kirjutas Almbergki samas keeles, mida ju mõlemad valdasid paremini.

Kirjandust

Anhava, Jaakko (toim.) 1993. Suomen kieli, suomen mieli. August Ahlqvist vaikuttajana. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Anni, August (toim.) 1925. Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

Förteckning 1863 = Förteckning öfver föreläsningar och öfningar, hvilka vid Kejserliga Alexanders-Universitetet i Finland af Professorer och öfrige Lärare under läseåret ifrån d. 1 Sept. 1863 till d. 31 Maj 1864 komma att anställas 1863. Helsingfors.

Förteckning 1864 = Förteckning öfver föreläsningar och öfningar Helsingfors.

Förteckning 1865 = Förteckning öfver föreläsningar och öfningar Helsingfors.

Förteckning 1866 = Förteckning öfver föreläsningar och öfningar Helsingfors.

Förteckning 1867 = Förteckning öfver föreläsningar och öfningar Helsingfors.

Heikel, Ivar A. 1940. Helsingin yliopisto 1640–1940. Helsinki: Otava.

Suolahti jt 1928 = Suolahti, Gunnar, Carl v. Bonsdorff, Gunnar Castrén, V. Tarkiainen (toim-d) 1928. Helsingin yliopiston alkua ajoilta. Porvoo: Werner Söderström osakeyhtiö.

Jalava, Ilona 1948. Antti Jalava. Tavallisen miehen tarina. Porvoo, Helsinki: WSOY.

Klinge, Matti jt 1989 = Klinge, Matti, Rainer Knapas, Antto Leikola, John Strömberg 1989. Keisarillinen Aleksanterin yliopisto 1808–1917. Helsinki: Otava.

Koidula, Lydia 1969. Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Eva Aaver (koost.). Tallinn: Eesti Raamat.

Laanekask, Heli 1994. Koidula soome keel ehk *hüva kui miete sisästa selkeäksi tulep*. – Karl Pajusalu, Valma Yli-Vakkuri (toim-d). Lähivertailuja 7. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tammivalkamassa 5.–7.5.1993. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44. Turku: Turun yliopisto, 65–74.

Undla-Pöldmäe, Aino 1981. Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.

Kommunikatsioonistrateegiatest

Lydia Koidula eesti-soome vahekeeles

Ilmunud: Kommunikatsioonistrateegiatest Lydia Koidula eesti-soome vahekeeles. – Pirkko Muikku-Werner, Hannu Remes (toim-d). Virsu. Viro ja suomi: kohdekielel kontrastissa. Lähivertailuja 13. Joensuu: Joensuun yliopisto 2003, 265–275.

Olen varasemates töödes näidanud neid isiklikke ja sotsiaalseid põhjusi, mis kutsusid esile eesti-soome vahekeelega Lydia Koidula ja mõne tema soomlasest aatekaaslase vahelises suulises ja kirjalikus suhtlemises, ning analüüsinud põgusalt selle keele grammatilisi iseärasusi (Laanekask 1994a, 1994b, 1997). Lisaks olen käsitlenud Koidula poolt Kreutzwaldile kirjutatud kirjades aset leidva koodivahetuse põhjusi (Laanekask 2003) ja selle koodivahetuse grammatikat (Laanekask 2002). Käesolevas artiklis kesken-
dun kommunikatsioonistrateegiatele, mida Koidula kasutab oma eesti-soome vahekeelsetes kirjades.

Kommunikatsioonistrateegiad on mistahes keelelise kommunikatsiooni osa. 1970. aastatest alates on neid uuritud nii psühholingvistilisest kui sotsiolingvistilisest vaatenurgast, kusjuures erilist tähelepanu on pälvinud kommunikatsioonistrateegiad võõr- ja teiskeelses suhtluses (Bialystok 1990: VI, Kasper, Kellerman 1997). Tutvustan lühidalt mõned kommunikatsioonistrateegiate taksonoomiat ja vaatlen Koidula kasutatud kommunikatsioonistrateegiaid nende taustal. Kommunikatsioonistrateegiatena käsitan meetodeid, mida võõr- või teise keele kasutaja rakendab puudulikust keeleoskusest tingitud kommunikatsiooniraskuste ületamiseks. Et Koidula puhul on formaalne ja mitteformaalne keeleõppimine (vrd nt Sajavaara 1980: 119–123) tihedalt põimunud, kasutan käesolevas artiklis verbe *õppima* ja *omandama* ning vastavaid tegevusnimesid nende üldkeelses tähenduses, neile erilist terminoloogilist kaalu andmata.

Teise või võõrkeele õppijaid on häid ja vähem häid, edukamaid ja vähem edukamaid. Eduka keeleõppuri üks määratlusi pärineb H. H. Sternilt. Ta on esile tõstnud neli õppimisstrateegiat, mis eristavad edukat õppijat edutust:

- 1) aktiivse kavandamise strateegia – head õppurid osalevad aktiivselt oma õpingute kavandamises, püstitavad eesmärged, tunnetavad eri arengujärke jne;
- 2) teadusliku (eksplitsiitse) õppimise strateegia – õppur tunnetab keelt kui teaduslikku probleemi, kui struktureeritud tervikteadmiste süsteemi, mis vajab äraõppimist;
- 3) sotsiaalse õppimise strateegia – õppur püüab leida võimalusi õpitava keele kasutamiseks igal võimalikul juhul (vestlus, raamatud, filmid jne); hea õppur loob ja kasutab teatud erilisi kommunikatsioonistrateegiaid, et ületada suhtlemisraskusi, mis tekivad puuduliku keeleoskuse tõttu;
- 4) tundmuslik strateegia – hea õppur püüab hakkama saada nende emotsionaalsete ja motivatsiooniga seotud probleemidega, mis paratamatult kaasnevad võõrkeeleõppimisega. Õppur püüab kujundada endas positiivset hoiakut iseenda suhtes, õpitava keele suhtes ning ühiskonna ja kultuuri suhtes, mida see keel esindab. (Stern 1984: 411–412.)

Kui püüda iseloomustada Koidulat soome keele iseõppijana nende postulaatide taustal, siis on ilmne, et ajalehetööga koormatud poetessi õppimisstrateegias leidub nii nõrgemaid kui ka tugevamaid külgi. Ei ole märke mingist õpingute erilisest planeerimisest või vaheetappide seadmisest. Soome keele õppimise eesmärgi on ta siiski sõnastanud 1866. aasta novembris kirjas Y. S. Yrjö-Koskinenile, seostamata seda küll otseselt endaga: soome keele oskamise kaudu on eestlastel võimalik tihedamalt liituda soomlastega, et nii eestlaseks jääda ja vältida sulandumist sakslaste või venelaste sekka (Loo-rits 1936: 50). Seda, et Koidula korduvalt kurdab soome keele õppimiseks vajalike vahendite (õpik, grammatika, sõnaraamat) puudumise üle (vt Laanekask 1994b: 67–70), võib pidada osutuseks sellele, et ta teadvustas endale keele struktureeritud ja täpse õppimise tarvet. Oli tal ju koolipõlvest kogemus prantsuse ja vene keele süstemaatilistest õpingutest. Võime niisiis öelda, et keele teadusliku õppimise vajadust Koidula küll tunnetas, ent strateegia rakendamiseks puudusid nii aeg kui ka vahendid.

Silmapaistvalt tugev on Koidula puhul kolmas õppimisstrateegia: Koidula luges soome väljaandeid, tõlkis-mugandas soome keelest laulusõnu ja ajalehekirjutisi, püüdis isiklikes kokkupuudetes soomlastega nende keelest aru saada ja hakkas värskelt omandatud väheseid oskusi julgelt kasutama.

Tekkis omapärane dünaamiline eesti-soome vahekeel, idiolekt, mida Koidula arvatavasti kasutas ka soomlastega suuliselt suheldes. Dokumenteeritud on see keel Koidula kirjades soome sõpradele ja mõnes tema luuletuses (Laanekask 1994b: 67–79). Missuguseid kommunikatsioonistrateegiaid Koidula sel puhul rakendab, sellest allpool.

Ka Sterni poolt esile toodud neljas strateegia on Koidula puhul eriti märgatav. Soome keele omandamise motivatsioon oli seotud rahvusromantiliste tunnete ja lootustega ning isikliku sümpaatiaga, mida ta tundis Soome ja soomlaste vastu. Situatsioonis, kus soome ja eesti rahvusliku liikumise tegelastele võrdselt sobiv ühine keel puudus (vt Laanekask 1994b: 66–67), oli Koidula emotsionaalselt valmis suhtlema soome keeles kommunikatsiooniraskustele vaatamata. Mainigem ka, et Koidulal oli kindlasti suur ja õigustatud eneseusaldus oma verbaalsete võimete suhtes neis keeltes, mida ta oli kasutanud ja kasutas (saksa, eesti, prantsuse), sest see keelekasutus oli õnnestunud ja andnud positiivseid kogemusi. Selle suhtumise iseendasse kui osavasse keelekasutajasse kandis ta nähtavasti üle ka soome keele omandamisprotsessi. Lisaks oli Koidula esimese laulupeo päevil Tartus kogenud, et ka vähese vastastikuse soome või eesti keele oskuse pinnalt lähtunud kommunikatsioon õnnestub (Laanekask 1994b: 68–69).

Keeleoskuses toob Stern (1984: 400) esile neli iseloomulikku joont: keele formaalne ja semantiline valdamine, kommunikatiivne suutlikkus ja loovus. Neid kõiki tuleks keelt omandades arendada ning üksteist kompenseerides peaksid need õppimisprotsessi saatma. Soome keele formaalne valdamine jättis Koidula puhul tublisti soovida, ning nagu on tõestanud Aino Undla-Põldmäe (1981: 137–140), oli tal vähemalt luuletõlgete puhul ka semantilisi raskusi. Seevastu kommunikatiivne suutlikkus ja loovus on Koidula puhul eriti esileküündivad: ta on innukas ja osav suhtleja ning suhtub keelekasutusse suure loomingulise ebakonventsionaalsusega, võimalikest vigadest või väärnimõistmistest hoolimata, kartmata ebaõnnestumist või väärkuse (ehk „oma näo“) kaotamist.

Vaatlen Koidulat soome keele õppijana ja kasutajana veel teisestki vaatepunktist. Teise keele omandamise individuaalsetest iseärasustest rääkides on Lily Wong Fillmore (1979: 203–228) määratlenud teatud sotsiaalsed strateegiad, mis on seotud kognitiivsete strateegiatega ja võimaldavad keeleõppuritest lastel jõudsalt edeneda. Need sotsiaalsed ja kognitiivsed strateegiad on esitatud tabelis 1 (Wong Fillmore 1979: 209). Kuigi Koidula jaoks

oli soome keel võõr-, mitte teine keel, võib selle erinevuse antud juhul ehk tähelepanuta jätta. Kui vaadelda Koidula keelekäitumist tabelis 1 toodud sotsiaalsete strateegiatega valguses, võiksime „rühmaks“ pidada Jannsenite soome sõpru (Y. S. Yrjö-Koskinen, J. Krohn, C. G. Swan, J. R. Aspelin, A. Almqvist). Juba enne 1869. aasta laulupidu Tartus oli Koidula oma kodus kohtunud Yrjö-Koskineni ja J. Krohniga, lugenud soome ajalehti-ajakirju ning tõlkinud soomekeelseid laulusõnu ja ajalehetekste (Undla-Põldmäe 1981: 128–140).

Tabel 1. Kognitiivsed ja sotsiaalsed strateegiad teise keele edukal omandamisel

Sotsiaalsed strateegiad	Kognitiivsed strateegiad
1. Liitu rühmaga ja tegutse, nagu sa saaksid aru, milles asi on, isegi kui sa tegelikult ei saa aru.	1. Pea endastmõistetavaks, et see, mida inimesed ütlevad, on otseselt seotud antud situatsiooniga või sellega, mida sina või teie parajasti kogete. Metastrateegia: püüa ära arvata!
2. Jäta mulje (mõnede hästi valitud sõnade abil), et oskad keelt rääkida.	2. Omanda mõned väljendid, millest sa aru saad, ja hakka rääkima.
3. Looda oma sõprade abile.	3. Pööra tähelepanu korduvatele osadele nendes väljendites, mida sa oskad.
	4. Kasuta võimalikult kõike, mida oled omandanud.
	5. Pööra esialgu tähelepanu suurtele asjadele, jätta detailid pärastiseks.

Laulupeoaegsest õnnestunud suhtlemiskogemusest Swani ja Aspeliniga, kes olid nädal aega Jannsenite võõrustada, on Koidula kirjutanud F. R. Kreutzwaldile nii:

Leider verstanden die Herren nur so viel Deutsch und Estnisch, als sich auf der Tour von Reval hierher zum Conversationston aneignen liess, also weniger noch, als ihrer Zeit die Herren Koskinen und Krohn. Es gab daher oft ein köstliches Gemisch: finnische Fragen und estnische Antworten. Aber, langsam und bedächtig geführte Conversation war dennoch beiderseits verständlich. (Leetberg 1910: 327.)

Selles kirjelduses võib hea tahtmise korral ära tunda kõik kolm tabelis 1 loetletud sotsiaalset strateegiat. Võib arvata, et Koidula suutis neil päevil jätta

mulje, et ta saab soome keelest aru ja veel enam, suudab seda veidi kõnelda. Sõprade abile toetuminegi oli vastastikuse suure heatahtlikkuse ja mõista tahtmise õhkkonnas kerge. Kommunikatsiooni õnnestumist tõestab fakt, et nii Swan kui ka Aspelin avaldasid koju jõudes soome- ja rootsikeelsetes lehtedes mahukaid peokirjeldusi (nende kohta vt Undla-Põldmäe 1981: 142). Loomulikest kommunikatsiooniraskustest annab aga tunnistust Aspelini kiri Aino Kallasele aastaid hiljem (1911). Selles mainib Aspelin tollaseid keele-raskusi Tartus Koidulaga suhtlemisel:

Kuigi hurmatuna viibisin päevade kaupa rahvuslikes unelmais tema seltsis [---] takistas mind keel ja võib-olla loomuski vaimsemalt Koidulaga tutvumast. (Undla-Põldmäe 1981: 141.)

„Mõned hästi valitud sõnad“ (vrd Wong Fillmore’i sotsiaalne strateegia 2) tulevad näiteks esile laulupeo järel kirjutatud kirjas Yrjö-Koskinenile (Loo-rits 1936: 105–109), mis on esimene Koidula eestikeelne läkitus talle: varem oli Koidula Yrjö-Koskinenile kirjutanud saksa keeles. Kirjas leidub koodi-vahetust eesti keelest saksa, soome, prantsuse ja ladina keelde, aga ka sellist vahekeelele väga iseloomulikku nähtust nagu koodide ühendamine. Viimase, positiivse kõlaga vaste inglise terminile *code mixing* on hiljuti kasutusele võtnud Sirje Hassinen, kes kasutab soomekeelset *koodien yhdistäminen* senise üsna negatiivselt kõlava tõlkevaste *koodien sekoittaminen* asemel (vt nt Hassinen 2002: 45–52).

Esitan kõigepealt näite koodivahtusest, kusjuures pangem tähele, et soome keelt puudulikult oskav Koidula on soomekeelseid tekste tsiteerides mitmes kohas komistanud, muutes soome keelt eestipärasemaks ja liikudes nii koodide ühendamise suunas. Tsitaatide kasutamine, allikaks kas soome ajakirjandus, kirjandustekstid või ka soome sõprade kirjad, on muide Koidula eesti-soome vahekeeles üsna sagedane (vrd eriti Wong Fillmore’i sotsiaalsed strateegiad 2–3 ja kognitiivsed strateegiad 2–4). Alljärgnevas katkendis on juttu eesti, saksa ja vene ringkondade vahelistest erimeelsustest laulupeo puhastulu kasutamisel ning eesti põllutöökooli (*põllom. kool* ’põllumeeste kool’) rajamisel. Koidula emotsionaalseid allakriipsutusi ma käesolevas näites ei edasta. Koodivahtuse olen järgnevas esile tõstnud paksu kirjaga, soome keele poole sihtivad või soomekeelsed osad on lisaks alla joonitud.

[---] sellega oleme Scyllast Charybdise alla sattunud, sest nüüd oleks põl- lom. kool Sakslaste instituut. Sinna sooviks nemad nüüd kõik meie 900 rbl,

sest neil on veel salaja kartus südames hra Hurt'i pidokõne üle, et: „**Viron kansalle valmistettaisiin tilasuuta omalla korkeampa sivistystä, kuin midasen kylä ja pitäjäkouluissa on tarjona.**“ Kes teab, mis meil selle rahaga veel meele tuleks? Ja, jah! Põllom. kl. on nii vagane instituut, ei tee kellegile haiget, ei taha ka „**in Russland eine neue Cultur begründen, die Keinem Nutzen schafft.**“ *Vive l'établissement rural! A bas le „Vanemuine“.*

Aga – vabaduse vaim ei ole enam suretada, tänu taeva Taadile! (Loorits 1936: 108.)

Ka eelmisele näitele vahetult järgnevas tekstikatkes on nii eesti-soome koodi-vahetust kui ka koodide ühendamist, viimase ilmingu olen allolevas esile tõstnud ka allakriipsutusega:

*Teil on hiljuti **Suomemaal** olnud, mis meil veel ei ole: „**Ensimainen yleinen kansakoulukokous**“; nüüd tuleks meil vahetada: **Suomlased** peaksivad kodu „laulujuhla“ toime ajama ja meie nende **koulukokouselta** märki võtma. Teie **Jyväskylä** on meie Villandi, ja Helsingi sünniks **Tartoga** kõrvo panna. (Loorits 1936: 108.)*

Sama nähtust, „mõnd hästi valitud sõna“ ehk eesti-soome koodivahetust ja koodide ühendamist hakkab esinema ka kirjavahetuses A. Almbergiga ja J. R. Aspeliniga. Näiteks on Almbergile läkitatud kiri 1870. aasta algusest järjekorras viies Koidula poolt ajalehe Uusi Suometar toimetajale läkitatud sõnumik, kuid esimene, kus ta Almbergile kirjutades kasutab eesti-soome vahekeelt. Esitan selle lühikese ametliku kirja tervikuna. Soomekeelsed või soome keele poole sihtivad osad edastan paksu kirjaga, koodide ühendamine on lisaks alla kriipsutatud:

Auustatud herra!

*Palun läkitada alamal **nimetetu** adressi mööda 1 Exmpl. „**Uusi Suometar**“ aasta 1870 peale ja lisan tellimise **hintu** juure. Adres tuleb **oigeste niida** kätte.*

Tartus, Näärikuu 7. pääwal 1870.

Auustates

L. Jannsen.

*Adres: „**Neiti Lydia Jannsen'ille Tartossa**“.* (Anni 1925: 11.)

L. Wong Fillmore'i loetletud kognitiivsetest strateegiatest torkab kohe silma mõistatamine ehk äraarvamine, ja seda just siis, kui mõistatamine on viltu läinud. Näiteks kasutab Koidula oma juba tsiteeritud kirjas Yrjö-Koskinenile soome verbist *ymmärtää* lähtunud eesti-soome vahekeelset verbi tähenduses 'mäletada', mitte algupärases soome tähenduses 'mõista, aru saada':

„*Ma ei ümära, kas ma Teile kirjotasin, et meie censur Sakslaste käest Venelaste kätte läinud?*“ (Loorits 1936: 106.)

„*Ümárate veel, hra professor, et tüki aja eest meie kirjasi vahetasime Eesti-maa kirjaliste-seltsi asutamise pärast?*“ (Loorits 1936: 106.)

Tabel 2. Näiteid äraarvamise strateegiast Koidula soome-eesti luuletõlkes

Ahlqvist (Oksanen)	Koidula
<i>Kuin korkeat sen kukkulat</i>	<i>Kuis hüab kõrgelt kukku siin</i>
<i>Täss 'Savon joukko tappeli, Ja joka kynsi kylmeni Edestä Suomenmaan.</i>	<i>Võimust Savonel tapelda ja nõnda künnab, külvab ta Suome maa eest!</i>
<i>Sen kansa kaikki kärsinyt, Ja onnehensa tyytynyt, Tää armas, kallis maa!</i>	<i>Kus rahvas oskab kannata' Ja õnnes rõõmsalt hõiskada – Mei' armas, kallis maa!</i>

„Imelikud valestimõistmised“, mida Aino Undla-Põldmäe on märganud Koidula luuletõlgetes, on just samasuguse ebaõnnestunud mõistatamise tulemus. Üheks Undla-Põldmäe näiteks on August Ahlqvisti (August Oksaneni) luuletuse „Savolaisen laulu“ tõlge (vt tabel 2 ja Undla-Põldmäe 1981: 137). Tabeli 2 viimase näite puhul ei ole päris selge, kas on tegemist poetilise tõlkevabadusega või vääritimõistmisega (*tyytyä* > *'tuututada' > 'hõisata'). Vääritimõistmistele vaatamata täitis laulutõlge oma ülesande: Collani viisiga ja Koidula tõlgitud sõnadega laul eesti pealkirjaga „Mul meeles seisab alati“ oli 1869. aastal esimese eesti üldlaulupeo ühendkooride kavas ja ilmus „Jubelipiddo-laulude“ kogumikus. (Undla-Põldmäe 1981: 131, 137.) Esmatähelepanu pööramine suurtele asjadele ja detailide pärastiseks jätmine (vrd Wong Fillmore'i kognitiivne strateegia 5) oli end õigustanud.

Imsest on tõlgenduse küsimus, mida Koidula puhul võib lugeda „suurteks asjadeks“ ja mida „detailideks“, kuid tundub, et Koidulale oli tähtsaim

ühtekuuluvuse näitamine, hõimuliidu ja ühiste eesmärkide toonitamine soomekeelse suhtluse abil; grammatikareeglid või sõnatähendused olid küll tähtsad, ent siiski alles teises järjekorras tulevad seigad. Muidugi ei olnud ta vormi suhtes ükskõikne, ta igatseb õpiku, sõnaraamatu ja grammatika järele ja on õnnelik, kui on saanud Soomest lubadusi sobivate õppematerjalide koostamiseks-saatmiseks. Nii kirjutab ta Kreutzwaldile oma esimeses laulupeojärgses kirjas:

Ich soll jetzt endlich eine gute finnische Grammatik bekommen, die ursprünglich finnisch-schwedisch von Hr Svan selbst verfasst, von ihm für mich in's Deutsche übertragen werden soll. Ich bin sehr froh darüber. Das Lexicon zu Papa Kreutzwald „Ennemuistesed jutud“ erwarte ich auch nächster Zeit. Sie sehen, lieber Papa, „Soome sild“ edeneb. (Leetberg 1910: 327–328.)

Lubatud sõnastiku ta peatselt sai, sobivat grammatikat või õpikut aga mitte (vt Laanekask 1994b: 67–69). Ent keeleõppimine ja õpitu kohene kasutamine suhtlemises (vrd Wong Fillmore'i sotsiaalne strateegia 2 ning kognitiivsed strateegiad 2 ja 4) ei jäänud seepärast veel seisma. Iseõppijast Koidula soome keele omandamisprotsess on suurepärase näide sellest, kuidas keele õppimine ja kasutamine on põimunud niivõrd tihedalt, et nende eristamine tundub võimatu: õppimisstrateegia on samas kommunikatsioonistrateegia ja vastupidi. H. H. Sterni eeskujul (vt lähemalt Bialystok 1990: 28) olen käesolevas artiklis loobunud kommunikatsiooni- ja õppimisstrateegiate lahushoidmisest.

Üks esimesi kommunikatsioonistrateegiate eritlusi pärineb Elaine Tarone'ilt (1977), kes on eristanud viit teadlikku kommunikatsioonistrateegiat teise keele kasutajate vahekeeles (siin refereeritud Bialystok 1990: 39–42 järgi): **vältimine**, **parafraas**, **transformatsioon**, **abile apelleerimine** ja **miimiliste vahendite kasutamine**. Vältimise allstrateegiateks on a) kõneaine vältimine ja b) loobumine sõnumi edastamisest (alustatakse, kuid jäetakse pooleli); parafraasi allstrateegiad on a) ligikaudse väljendi kasutamine (*kask* asemel *puu* vms), b) oma väljendi leiutamine ja c) ümberütlev kirjeldus (umbes nagu populaarses mängus „Alias“); transformatsiooni allstrateegiad on a) tähttäheleline tõlge esimesest keelest ja b) koodivahetus.

Kui püüda selle käsitluse najal analüüsida Koidula eesti-soome vahekeele kommunikatsioonistrateegiaid, siis tuleb nentida, et vältimisstrateegiaid on meil tagantjärele üpris raske, kui mitte võimatu märgata. Igal juhul on vältimisstrateegiad Koidula individuaalsust arvesse võttes üpris

vähetenäolised: nagu allpool näitan, on ta keelekasutajana selgesti orienteeritud suhtluses tekkivate probleemide käsilevõtmisele ja lahendamisele, mitte nende vältimisele. Mis puutub miimilistesse vahenditesse, siis nende ekvivalendiks kirjapildis võiksid olla joonistused, allakriipsutused, mõttekriipsud ja -punktid, küsimärgid – kõik need tekstiosad, mis sõnatult võiksid viidata kommunikatsiooniraskustele. Joonistusi Koidula kirjades ei leidu, emotsionaalseid kirjavahemärke ja allakriipsutusi on ta kirjades palju, kuid need tõstavad esile kirjutaja suhtumist räägitavasse, kommunikatsiooniraskusi nende märkide taga pole ma märganud.

Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis (fond 59) leiduvaid Koidula originaalkirju vaadates on näha ka mõningaid mahakriipsutusi, üle- ja vahelekirjutusi, mis viitavad raskustele mõtte sõnastamisel. Näib, et probleem on olnud enamasti sisuline, mitte lingvistiline. Näiteks vahekeelses kirjas Almbergile 16. veebruarist 1871 leidub järgnev vahelekirjutusega passus (vahelekirjutus siin edastatud paksu kirjaga):

*Minu kaksi nuoremat veljet käivat vielä kooliss, üks vanhem veli on kuollut, toine vanhem veli, **kottu ära**, ei tee – paraku! – vanhemille mitte palju riemu!*
(Vrd Anni 1925: 55.)

Või kirjas Almbergile 18. juulil 1871:

*Siin Hyyvikylas ma kuivatasin ka Teie bouqueti: lilled olivat 2½ päiva kärsinut **käes kandes** välja – ei oleko see kaunis? Suome ehku süü! Nyt seisavat „Kalevala“ vahel ja ootavat!* (Vrd Anni 1925: 71.)

Harvem võib sellist enesekorrektsiooni, sobivama väljendusviisi otsimist märgata lingvistiliste seikadega seoses. Kirjas Almbergile 16. veebruarist 1871 olevas lauses on sõna *rannalta* asemel esialgu hakatud kirjutama sõna *kall[as]*, kuid – ei tea, kas konjugeerimisraskuste tõttu ablatiivi moodustamisel või soome kollokatsiooni meenumisel – see maha tõmmatud (läbikriipsutatud osa siin edastatud loogelistes sulgudes):

Tamperi teest ma Teile jo kirjutasin: puolesta päivästä oli meil paljo vihma, see upotas poole ilo ja poole ehte (Schmuck) järvi{kall}rannalta märja sisse.
(Vrd Anni 1925: 69.)

Veidi hiljem on samas kirjas sõna *natuke*, mida soome keeles pole, asendatud sõnaga *vähe* (vrd soome *vähän*):

„Sääl oli rohket vierait: Helsingi neitit ja nuoret herrat, vide neitid Taverstjerna etc. etc., – {natuke} vähe Svecomaanid, vähe präntentiös – kaikist vähe!“ (Vrd An ni 1925: 71.)

Sellise enesekorrektsiooni juhtumeid leidub ka Tarone'i poolt esitatud näidete hulgas suulise kommunikatsiooni kohta (vt ka Tarone, Yule 1989: 109–115), kuid eraldi strateegiana ta enesekorrektsiooni pole välja toonud. See sobiks ühe alaliigina parafrasistrateegiate hulka. Möödamannes olgu mainitud, et ka S. D. Krasheni poolt 1978. aastal esitatud monitorimudelit (vt Sajavaara 1980: 124–127) võiks enesekorrektsiooni kui kommunikatsioonistrateegia lahtimõtestamisel kasutada. Üldiselt aga kirjutab Koidula puhtalt ja ladusalt, selliseid parandusi on harva. Muidugi on võimalik, et puhtandkirjale eelnes mustand – vähemalt üks selline on Koidula kirjavahetuspraktikast teada (mustandkiri Kreutzwaldile, vt Aaver 1993) –, kuid Koidula ülekoormatust arvesse võttes on kontseptide tegemine vähe tõenäoline.

Mis puutub Tarone'i sõnastatud parafrasistrateegiatesse, siis ligikaudse väljendi kasutamist või ümberütlevat kirjeldust ma Koidula eesti-soome vahekeeles märganud ei ole. Küll aga leidub Koidula vahekeeles silmapaistvalt rohkesti omaloomingulisi vorme ja väljendeid, mille aluseks on ettekujutus või fantaasiapilt sellest, missugune võiks olla vastav soome keeleüksus. Oma väljendi leiutamine on Koidula eesti-soome vahekeeles vist küll sagedaseim kommunikatsioonistrateegia. Nagu juba öeldud, soodustas selle strateegia kasutamist positiivne suhtluskogemus ja Koidula isikuomadused keele kasutajana. Oluline on ka eesti ja soome keele suhteline lähedus. Pea kõik eelnevad ja järgnevad näited Koidula vahekeelest sisaldavad seda strateegiat:

*Teil on pealegi weel palju rohkem chances **Suome** rahwa **itsenäituse** kohta, kui meil, – ja meie ka ei **ripusta** lootust warna, ja meie ka **uskaldame**, et meie rahwa **õitse aika takasi tulep** ja teeme **työt selle puole**. (Almbergile 31.5.1871. Anni 1925: 23.)*

Järgmises näites on soome keele seisukohast „õige“ vaid sidesõna *mutta*, kuid sellele vaatamata on kommunikatsioon olnud edukas:

*Õige suur abi oleks, kui saaksime **hüwa Suome-Eesti** grammatikat ja suu-remat **Suome-Eesti sanakirja**: kui väga **lähäp** neid **kaksi** tarwis. Aminoffi **sanakiri on hüwa külla, mutta weike**; **ainoa** „Ennemuistse juttudele“ **kelvoline**. (Almbergile 31.5.1871. Anni 1925: 24.)*

Koidula kirjades Almborgile kasutatud eesti-soome vahekeele käändesüsteemi soomepäraseid elemente on analüüsinud Sakari Neuvonen Tartu Ülikooli eesti keele (võõrkeelena) kateedri juures tehtud bakalaureusetöös. Ta on osutanud, et soomepärase käändevormide kõikuv määr sõltub ka sisulistest teguritest: eelnevate soomekeelsete kirjade olemasolul, suurema hõimuvaimustuse seisundis või Soomega tihedama sideme perioodil on soomepäraseid vorme Koidula kirjades rohkem. Seevastu ajapuudus, vajadus üheselt mõistetud saada või emotsionaalse kõrgepingele leevendumine suhetes Soome ning soomlastega vähendavad soomepärase käändevormide hulka Koidula kirjades (Neuvonen 2000).

Tarone'i poolt esile toodud transformatsioonistrateegiast üht, tähtsamat tõi esimesest keelest (bilingvaalse Koidula puhul saksa või eesti keelest), pole ma märganud. Küll aga esineb vahekeelsetes kirjades rohkesti koodivahetust: ühes ja samas kirjatekstis on eesti keelt, ühendatud koodiga või võõrapärasustatud (vt allpool) keelendeid, prantsuse, saksa, ladina ja soome keelt. Kõige rohkem on muidugi siirdumist saksa keelele, ja kiirustades või täpsust taotledes on saksa keel esikohal. Ka prantsuse keelele siirdumist kasutab Koidula suhteliselt palju. Prantsuse keel polnud saksa keel (mis oli eesti ärkamisaja tegelastele küll hariduskeel, aga samas ka rahvusliku surve märk), see oli haritud naise tunnus ja lisaks oskasid seda – kes rohkem, kes vähem – ka soome aatekaaslased. Järgnevas näites olen paksu kirjaga esile tõstnud saksa- ja prantsuskeelsed osad.

*Teie olete oike hüva, Herra Maisteri, että mind kiitatte „Saaremaa onupojasta“ – c'est beaucoup plus que je ne mérite. Minu vanha taati Kreutzwald tahap nyt anda painotata ühte uusi näiteluku: „Tuletorn“ (**Houwalds „Leuchtturm“**), **Tragödie in mehreren Acten und in Versen**, kaunis, väga kaunis, mutta – liika raske viel meie diletantti võimusele! (Almborgile 19.12.1870. Anni 1925: 44.)*

Koodivahetust on kasutatud kas a) sulgudes lisatud sõnaseletustena, b) jutumärkides esitatud tsitaatidena või c) pikemate või lühemate osadena vahetult muu teksti sees. Omamoodi üllatus on eesti-soome vahekeelses tekstis ette tulevad sulgudes soomekeelsed sõnaseletused (järgnevas näites paksu kirjaga). Enamasti on need nähtavasti pärit Aminoffi eesti-soome sõnaraamatust Kreutzwaldi muinasjuttude juurde, mis Koidulani oli jõudnud peatselt pärast esimest laulupidu (Laanekask 1994b: 69). Soomekeelseid osi noppis ta ka soomlaste kirjades ja muudest soomekeelsetest tekstidest.

Mis Teie kooli asjusta puhute, auustettu Herra, on meile palju mieteleta annut: meie puol on koolihuku niinsama kahisemassa, kirik ja vald omava riitun kooli valitsuse (hallituse) pärasta. Saksa koolit seisavat kaik riigi (valtakunta) valitsuse all; kylä- ja kihelkonna- (pitäjä-) koolit on kiriksan-date mielevalla kätte annetu, ei opeta kaukemalla kui piiblitugemiselle ja katekismuse tundmiselle Eesti kielessa. Iseäranis (eryttäin) nyt, viimeilla aikalla, lyöp kirikuherrate viha palama [---]. (Almbergile 15.9.1870. Anni 1925: 33–34.)

Innukas kirjutaja on vahel ka eksinud (*eryttäin pro erittäin* jms). Vahel aga on Koidula kasutanud kirjavahetuspartnerite soome-eesti vahekeelest pärinevaid keelendeid. Näiteks kirjutab Almberg 6.12.1870:

„Nyt Te tarvitsisitte oige suure nuhtlemis-jutlu, armas Neid!“ (Eesti Kirjandusmuuseumi kultuurilooline arhiiv, f 59. Vrd Anni 1925: 41.)

Koidula vastuskirjast 19.12.1870 leiame jutumärkides tsiteerituna tuttava, kuigi veidi modifitseeritud keelendi, mida antud juhul ei saa pidada koodivahetuseks, kuna see liitub muu eesti-soome vahekeelse tekstiga. Küll aga kuulub koodivahetuse hulka sulgudes olev saksakeelne sõnaseletus *Nervenfeber*:

Teil on oikeus mulle pidada „nuhtlusjutlu“, aga mul on ka vapandusta: selle kerta oleksime tullut Suomemaale, kui ei oleks minu sisar saanu haigeaks sooja tõbesse (Nervenfeber). (Anni 1925: 43.)

1980. aastast on pärit vahekeele kommunikatsioonistrateegiate eritlus E. Bialystokilt ja M. Frohlichilt, mis lähtub infoallikatest, mida teiskeelse suulise kõne tootmisel kasutatakse. Selles liigituses on kommunikatsioonistrateegiad jagatud kolme alaliiki: esimesel keelel põhinevad, teisel keelel põhinevad ja paralingvistilised strateegiad. Esimesel keelel ehk lähtekeelel põhinevaid strateegiaid on omakorda kolm (vrd Tarone'i transformatsiooni allstrateegiad a ja b): koodivahetus, võõrapärastamine ja transliteratsioon (selle all on mõeldud sõnasõnalist tõlget). Ka teisel keelel ehk sihtkeelel põhinevaid strateegiaid on kolm: semantiline külgnevus (vrd Tarone'i parafraasi allstrateegia a: ligikaudse väljendi kasutamine), deskriptsioon (vrd Tarone'i parafraasi allstrateegia c: ümberütlev kirjeldus) ja uue sõna loomine (vrd Tarone'i parafraasi allstrateegia b). (Bialystok 1990: 42–43.)

Käesoleva artikli teemaga seoses pakkus mulle erilist huvi võõrapärastamise strateegia, mida on kirjeldatud kui sihtkeele mingi elemendi rakendamist

lähtekeelses väljendis (seega umbes nagu koodide ühendamist). Nagu juba öeldud, on eesti ja soome keele koodide ühendamine Koidula eesti-soome vahekeeles üks põhilisi kommunikatsioonistrateegiaid. Kuna Koidula teadmised soome keelest olid katkendlikud ega põhinenud süstemaatilisel õppimisel, tuli tal soome keel otsekui endal luua, võõrapärastades eesti keelt arvatavas soome keele suunas. Suur osa Koidula eesti-soome vahekeele elemente on just nimelt sellise võõrapärastamise tulemus. Võõrapärastamisel kasutatavad elemendid võivad tal olla pärit mujaltki kui soome keelest, näiteks eesti murretest, nagu seda on *nu*-lõpuline partitsiip või *n*-lõpuline inessiiv järgmises näites:

Nyt on niin süntinu, on pealegi telegramm trükitu (painutettu) ka Saksa zeitungin – c'est affreux! (Almbergile 19.12.1870. Anni 1925: 43.)

On ka võimalus, et nähtust esineb soome keeles, kuid Koidula rakendab seda kas ebajärjekindlalt või vääras kohas. Näiteks on ta nähtavasti tähele pannud soome kirjpildi tugevamaid klusiile nii sõna sees kui ka lõpus ja kasutab seda tähelepanekut oma vahekeele loomisel: *süntinu, vapandusta, tahap, lyöp, kirikuherrate* jne, kui noppida näiteid eelnevalt esitatud kirjakatketest.

Puudutan põgusalt veel üht kommunikatsioonistrateegiate kirjeldust, mille 1983. aastal on esitanud C. Færch ja G. Kasper. Nad lähtuvad oma liigituses võõrkeelekõneleja käitumismudelist. Kui kõneleja on orienteeritud probleemi vältimisele, valib ta lihtsustamis- ja vältimisstrateegiad ning kas loobub sõnumi edastamisest või modifitseerib sõnumi sisu lihtsuse suunas. Seevastu kõneleja, kes on orienteeritud probleemidega silmitsi minekule ja probleemide lahendamisele, valib kättevõitmisstrateegiad ja modifitseerib sõnumi sisu edastamise viisi, jättes sõnumi enda lihtsustamata (Færch, Kasper 1983: 36–37). Koidula on keelekasutajana selgelt teist tüüpi: pole märgata, et ta üritaks teha järeleandmisi sisus, lihtsustaks oma mõtet. Küll aga kasutab sisu edasiandmiseks mitmeid kättevõitmisstrateegiaid, eriti selliseid kompensatoorseid strateegiaid (vt Færch, Kasper 1983: 46–50) nagu koodivahetus, oma väljendi loomine ja interlingvaalne ülekanne (ligikaudu sama kui eelkirjeldatud võõrapärastamine).

Koidula eesti-soome vahekeeles esinevaid kommunikatsioonistrateegiaid iseloomustab seega riskikartmatus, keelelise ressursi laiendamine (vrd Corder 1983: 17–18) ja suur loovus. Keelelise ressursi laiendamisel on silmapaistvalt suur osa keelelisel omaloomingul, võõrapärastamise, koodide ühendamise ja

koodivahetuse strateegial. Koidula kasutab selliseid hea keeleõppuri sotsiaal-seid strateegiaid nagu rühmaga liitumine, „oskaja“ mulje jätmine ja sõpradele toetumine. Kognitiivseid strateegiaid rakendab ta edukalt. Ta on hea ära- arvaja (toetudes julgelt soome ja eesti keele lähedusele ning seejuures vahel ka eksides), hakkab kõike omandatut kohe kasutama ja pöörab tähelepanu suurtele asjadele, detailideni õigupoolest kunagi jõudmata.

Kirjandus

- Aaver, Eva 1993.** Koidula kirjakontsept vastuseks Kreutzwaldi kirjale. – Keel ja Kirjandus 12, 739–741.
- Anni, August (toim.) 1925.** Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Tartu: Eesti Kirjan- duse Selts.
- Bialystok, Ellen 1990.** Communication Strategies. A Psychological Analysis of Second-Language Use. Cambridge: Basil Blackwell.
- Corder, Stephen Pit 1983.** Strategies of Communication. – Claus Færch, Gabriele Kasper (eds.). Strategies in Interlanguage Communication. London–New York: Longman, 15–19.
- Færch, Claus, Gabriele Kasper 1983.** Plans and Strategies in Foreign Language Communication. – Claus Færch, Gabriele Kasper (eds.). Strategies in Inter- language Communication. London–New York: Longman, 20–60.
- Hassinen, Sirje 2002.** Simultaaninen kaksikielisyys. Läheiset sukukielet viro ja suomi rinnakkain. Acta universitatis Ouluensis B. Humaniora 43. Oulu: Oulun yliopisto.
- Kasper, Gabriele, Eric Kellerman 1997.** Introduction: Approach to Communica- tion Strategies. – Gabriele Kasper, Eric Kellerman (eds.). Communication Strategies: Psycholinguistic and Sociolinguistic Perspectives. London–New York: Long man, 1–13.
- Laanekask, Heli 1994a.** Antti Almbergi eesti keel ehk mis mu nyt peab sanoma puolustukseks. – Helena Sulkala, Heli Laanekask (toim-d). Lähivertailuja 8. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hailuodossa 7.–9.5.1994. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 40. Oulu: Oulun yliopisto, 56–61.
- Laanekask, Heli 1994b.** Koidula soome keel ehk *hüva kui miete sisästa sel- keäksi tulep*. – Karl Pajusalu, Valma Yli-Vakkuri (toim-d). Lähivertai- luja 7. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Tammivalkamassa 5.–7.5.1993. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44. Turku: Turun yliopisto, 65–74.

- Laanekask, Heli 1997.** Lydia Koidulan suomi ja Antti Almbergin viro. – Helena Sulkala, Heli Laanekask (toim-d). Runon silta – kielen silta. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 7. Oulu: Oulun yliopisto, 11–22.
- Laanekask, Heli 2002.** Koodivahetuse grammatikast Koidula kirjades Kreutzwaldile. – Reet Kasik (toim.). Lähivertailuja 12. Soome-eeesti kontrastiivseminar 30.5.–1.6.2001 Kääriku. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 19. Tartu: Tartu Ülikool, 41–56.
- Laanekask, Heli 2003.** Yksi kirjoittaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille. – Ellen Niit, Ulla Palomäki (toim-d). Lähivertailuja 11. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hirvensalon Rauhalan huvilassa 12.–13.5.2000. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 71. Turku: Turun yliopisto, 47–67.
- Leetberg, Karl (toim.) 1910.** Kreutzwaldi ja Koidula kirjawahetus I. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Loorits, Oskar (toim.) 1936.** Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. Tartu: Õpetatud Eesti Selts. [Ärärükk väljaandest: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1934, lk 29–133.]
- Neuvonen, Sakari 2000.** „Sydamestä sulke“. Lydia Jannseni poolt Antti Almbergile saadetud eesti-soome segakeelsete kirjade käändesüsteemi soomepäraste elementide analüüs kirjade sisu taustal. Bakalaureusetöö. Tartu. [Käsikiri TÜ rakenduslingvistika osakonnas.]
- Sajavaara, Kari 1980.** Toisen kielen oppiminen ja omaksuminen. – Kari Sajavaara (toim.). Soveltava kielitiede. Helsinki: Gaudeamus, 115–135.
- Stern, Hans Heinrich 1984.** Fundamental Concepts of Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
- Tarone, Elaine 1977.** Conscious Communication Strategies in Interlanguage. – H. D. Brown, C. A. Yorio, R. C. Crymes (eds.). On TESOL '77. Washington D.C.: TESOL, 194–203.
- Tarone, Elaine, George Yule 1989.** Focus on the Language Learner. Approaches to Identifying and Meeting the Needs of Second Language Learners. Oxford: Oxford University Press.
- Undla-Põldmäe, Aino 1981.** Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Wong Fillmore, Lily 1979.** Individual Differences in Second Language Acquisition. – Charles J. Fillmore, Daniel Kempler, William S.-Y. Wang (eds.). Individual Differences in Language Ability and Language Behavior. New York–San Francisco–London: Academic Press, 203–228.

Koodivahetuse grammatikast

Koidula kirjades Kreutzwaldile

Ilmunud: Koodivahetuse grammatikast Koidula kirjades Kreutzwaldile. – Reet Kasik (toim.). Lähivertailuja 12. Soome-eesti kontrastiivseminar 30.5.–1.06.2001, Kääriku. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 19. Tartu: Tartu Ülikool 2002, 41–56.

Olen koodivahetust Koidula kirjades Kreutzwaldile vaadelnud sotsiolingvistikalisest vaatepunktist, püüdes analüüsida, miks Koidula kasutab oma kirjades eri keeli ja siirdub kirjatekstis ühelt keelelt teisele (Laanekask 2003). Käesolevas artiklis jälgin Koidula kirjades esinevat koodivaheldust lingvistilisest vaatepunktist. Keskendun ühe lause piires aset leidvale koodivahetusele. Püüan jälgida, mis liiki koodivahetust Koidula lausetes esineb, missuguses kohas lauses on võimalik siirduda ühelt keelelt teisele ja missugune süntaktiline roll on sisestatud keelel matriitskeelses lauses. Nimetan koodivahetuseks keelekasutaja siirdumist ühelt keelelt teisele samas vestluses (tekstis). Selliseid probleeme nagu koodivahetuse ja laenu eristamine, koodivahetuse ja koodide segunemise vahekord jms ma käesolevas artiklis lähemalt ei käsitle. Koodivahetusealased uurimused toetuvad enamasti suulisest vestlusest pärit ainestikule. Kirjaliku ja suulise väljendusviisi erinevusest (vt nt Hennoste 2000: 1136–1145) tulenevad ilmingud Koidula bilingvaalsetes kirjatekstides jäävad samuti käesolevast käsitlusest välja.

Teoreetilises kirjanduses on koodivahetust traditsiooniliselt jagatud kolmeks:

- 1) emblemaatiline koodivahetus (*emblematic switching* ~ *tag-switching*), kus ühe keele sees on üksikud teiskeelsed kiilud või hüüundid;
- 2) lausetevaheline koodivahetus (*intersentential switching* ~ *extrasentential switching*), kus ühest keelest teise siirdutakse lausete (või osalausete) piiril nii, et üks lause on ühes, teine teises keeles;
- 3) lausesisene koodivahetus (*intrasentential switching*), kus koodivahetuse piir on lause või osalause sees või koguni sõna sees (Poplack 1980, Romaine 1989: 112–115, Appel, Muysken 1992: 118).

Emblemaatilise ja lausetevahelise koodivahetuse puhul koodivahetuse lingvistilistest piirangutest tavaliselt ei räägita, sest seos kiilude ja muu lause-osa vahel on vaid sisuline, grammatiliselt vormistamata, ning sama võib enamasti öelda ka lausetevahelise seose kohta tekstis. Siinkohal märgitagu, et mõned autorid loevad lausetevaheliseks koodivahetuseks ka siirdumist ühest keelest teise osalauseste piiril, nii et sama lause osalused on erinevates keeltes (vt nt Romaine 1989: 112–113). Kuna grammatiline seos osalauseste vahel on alati olemas (olguigi et rinnastusseos on alistusseosest nõrgem) ja kuna alati ei ole võimalik kiilude või osalauseste staatust ja seose liiki üheselt määratleda, pidasin otstarbekaks vaadelda lausesisese koodivahetusena ikkagi terviklause piires toimuvat koodivahetust. Lause piiri määratlemine on kirjutatud keeles suhteliselt lihtne, igal juhul lihtsam kui suulises keeles.

Lausesisese koodivahetuse lingvistilistest piirangutest rääkides on esile tõstetud näiteks ühelt poolt vaba morfeemi piirangud (koodivahetus on raskendatud või võimatu sõnatüve ja afiksi piiril; sama kehtib ka idiomaatilist tervikut moodustavate väljendite koostisosade puhul) ja ekvivalentsi piirangud (koodivahetus on raskendatud või võimatu seal, kus kahe keele sõnajärg ei ole ekvivalentne; vt Poplack 1980: 585–589).

Appel ja Muysken (1992: 122–128) jagavad eri autorite poolt esile toodud lausesisese koodivahetuse piirangud ja eri autorite lähenemisviisid kolmeks.

Esiteks toovad nad esile üksikud grammatilised piirangud, mis osutuvad kontaktlingvistika uute andmete lisandumisel sageli paikapidamatuks. Sellised oleksid näiteks väited, et subjekti ja objekti tähistavad pronoomenid peaksid olema samas keeles kui põhiverb või et põhiverb ja abiverb peaksid olema samas keeles.

Teiseks käsitlevad nad universaalseid piiranguid, mis koonduvad kahe grammatilise ja psühholingvistilise keskme, nimelt lineaarsuse (*linearity*) ja sõltuvuse (*dependency*) ümber. Lineaarse piirangu all mõeldakse kahe keele elementide lineaarset järjekorda, mis peaks koodivahetuse võimaldamiseks olema sarnane. Poplacki ekvivalentsuspiirang on tüüpiline lineaarne piirang. Näiteks on arvatud, et hispaania-inglise koodivahetuses on adjektiivse täiendi ja substantiivse peasõna vahel koodivahetus võimatu või raskendatud, sest sõnajärg keeltes on erinev: ingl *the white house* ja hisp *la casa blanca*; seega oleks võimatu *the blanca house* või *la casa white*. Samasugusele lineaarsele lähenemisviisile toetudes on arvatud, et fraasi esimene sõna määrab keele, mille sõnajärjekorda järgitakse. Seega oleks eelnevate näidete koodivahetus

võimalik, võimatu aga *the house blanca* või *la white casa*. Ka lineaarsest loogikast lähtuvad piirangud on edasisel uurimisel ühtelugu osutunud ebatõeks (vt ka näiteid Verschik 2001: 533). Suurema püsikindlusega näivad kirjanduse põhjal olevat piirangud, mis lähtuvad sõltuvusest. Seda esile toonud autorid on väitnud, et kui moodustaja X määrab moodustaja Y vormi (näiteks rektsooni- või kongruentsisuhte kaudu), siis peavad mõlemad moodustajad olema alistava liikme keeles või vähemalt alluma alistava keele reeglitele. Kui tegemist ei ole subordinatsioonisuhtega, on koodivahetus sagedane (nt kiilude, hüüundite, paljude adverbide puhul). Ent ka subordinatsioonisuhtes olevate elementide vahelisel piiril võib esineda koodivahetust, ainult et sel juhul vajatakse mingit neutraliseerivat elementi (nt määravat artiklit determinandina: inglise-hispaania koodivahetuses, kus matriitskeeleks on hispaania, on tõenäolisem *veo los horses*, ebatõenäolisem *veo the horses* 'näen hobuseid').

Kolmandaks käsitlevadki Appel ja Muysken suhtelisi piiranguid (*relativized constraints*), mis kujutavad endast universaalsete piirangute ja neutraliseerivate elementide koosmõju igal konkreetsel juhul. Neutraliseerivaks elemendiks võib olla juba käsitletud lineaarne neutraalsus ja grammatiline sõltumatus, ent selleks võib olla ka mõne matriitskeelse morfeemi või sõna lisamine sisestatud keelde vms.

Bilingvaalses diskursuses kasutatakse neutraliseerivaid vahendeid selleks, et vältida lausungite ebagrammatilisust, mis igal juhul kipub tekkima, kui samas lauses on kõrvuti erinevad keeled. Poplack ja Sankoff (1988) on kirjeldanud nelja strateegiat ebagrammatilisuse vältimiseks:

- 1) sujuv koodivahetus ekvivalentsetel piiridel (nt lausete vahekoahas);
- 2) tervikkomponentide sisestamine grammatiliselt sobivas kohas;
- 3) markeeritud koodivahetus, kus grammatika eiramist markeeritakse mitmesuguste metatasandi vahenditega (pausid, hesitatsioonid, kordused, metalingvistiline kommentaar vm);
- 4) juhuslikud laenud.

Praeguse artikli materjaliga seoses tunduvad eriti olulisena kolm esimest strateegiat.

Käesolevas kirjutises kasutan Muysers-Scottoni poolt mitmekeelse suhtluse analüüsimiseks 1993. aastal välja töötatud matriitskeele raammudeli (*matrix langue frame model*, *MLF model*, vt Muysers-Scotton 1993) mõistes-tikku, mida nii Muysers-Scotton ise kui ka teised on hiljem edasi arendanud ja

täpsustanud (selle kohta vt Fuller 1999: 541–544). Matriitskeel on see keel, mis määrab mitmekeelse lause grammatilised raamid. Sisestatud keel (*embedded language*) vastandub matriitskeelele, annab tavaliselt sisumorfeeme, kuid võib esineda ka otsekui saartena matriitskeele sees. Matriitskeel võib bilingvaalses kontekstis vahelduda lausest lausesse. Seda, milline keeltest on matriitskeele rollis, saab määratleda nii sotsiaalpsühholoogiliste kui ka keele struktuuri puudutavate tunnuste abil. Sotsiaalpsühholoogilisest aspektist kujutab matriitskeel endast „tavalist“, markeerimata keelevarianti, keelt, mille kasutamist teatud kontekstis eeldatakse. Keele struktuuri seisukohalt on matriitskeel see, mis määrab lausesisese koodivahetuse morfosüntaktilise raami. Kui morfeemid jagada sisumorfeemideks (nt noomenid, verbid) ja süsteemimorfeemideks (nt käändelõpud, tunnused), siis on matriitskeelest tavaliselt pärit pindmine morfeemijärjekord ja süntaktiliselt olulisi süsteemimorfeeme; sisumorfeeme võib olla ka sisestatud keelest. Lisaks kasutatakse matriitskeele määratlemiseks mõnikord ka lihtviisilist loendamist: keel, mis annab enamiku morfeeme, on tavaliselt matriitskeel. Matriitskeele sees olevad sisestatud keele „saared“ on sellised, kus nii sisu- kui ka süsteemimorfeemid on pärit sisestatud keelest. Sisestatud keele „saared“ matriitskeele sees annavad tunnistust sellest, et teatud sotsiolingvistilistel, semantilistel, pragmaatilistel, morfosüntaktilistel vms põhjustel on sisestatud keele lõigud olnud ulatuslikumad ja on puudunud muu võimalus liitumiseks matriitskeelega.

Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse jälgimisel kasutan Kaarel Leetbergi publikatsiooni aastatest 1910–1911 (Kirjavahetus I, Kirjavahetus II), milles autorite keel on esitatud redigeerimata kujul (vrd Leetberg 1910: XIV). Olen käesoleva artikli jaoks vaadanud läbi Koidula kirjad Kreutzwaldile aastatest 1867–1868 (leiduvad I köites kuni leheküljeni 278), kokku 20 kirja. Neli kirja neist aastatest olid peaaegu läbinisti saksakeelsed, ülejäänus esines koodivahetust. Käesolevas artiklis käsitlen üksnes neid ühe lause piires esinevaid koodivahetuse juhtumeid, kus matriitskeeleks on eesti keel ja sisestatud keeleks saksa või (harvem) prantsuse keel. Niimoodi selekteeritud materjal ei ole kuigi ulatuslik, 47 näidet, kuid esialgseks sissevaateks sellest ehk piisab. Näidete puhul olen vahel piirdunud osaga pikast lausest, vahel aga toonud välja rohkem kui ühe lause, nii kuidas sisuline kontekst on nõudnud. Väljajätteid tähistab kolm kriipsu nurksulgudes: [---]. Näite ees olev ümarsulgudes number on näite järjekorranumber, näite järel olev ümarsulgudes number

märgib publikatsiooni I köite lehekülge. Sisestatud keele esiletõstmiseks kasutatav poolpaks kiri pärineb siinkirjutajalt, Koidula enda allakriipsutused, mis publikatsioonis on edastatud sõrendatud trükikirjaga, antakse siin edasi allakriipsutusega.

Kõige enam koodivahetusjuhtumeid (kokku 16) on sellised, kus sisestatud keeles on terve osalause või kiillause. Kiiluga on tegemist kuuel juhtumil (1–6). Saksa- või prantsuskeelne kiil – emotsionaalne hüüdlause (2, 4, 6), küsilause (1) või vaeglause (4) – on muu lauseosaga seotud ainult sisuliselt, grammatiline seos puudub. Kirjapildis vormistab seost enamasti mõttekriips. Näite (3) puhul on saksakeelse seletuse grammatiline staatus ebamäärasem. Kogu näidet võiks pidada ka segaliitlauseks, kus koolon väljendab osalause vahel olevat rinnastavat seletusseost ning rinnastavalt seotud osalausele järgneb sidesõna *kuni* abil esimese osalausega alistavalt seotud komplementaarne ajalause.

- (1) Kui „nõrga paigade leidmisele“ nii kiir oleksin, kui minu helde õpetaja ütleb, siis võiks seesinane osavus mulle ka siin kohegil weikest paukest läbipugemisele walmistada; aga – „**Weiberlist!**“ **warum verlässt du mich hier?** – Ei jää mulle siis muud paremat nõu üle, kui neid sõnu Teile meele tuletada [---]. (106–107)
- (2) [---], „wankumata sõbrus“ on ommeti tema meelest weidi wäärt olnud, muidu ei oleks minu „wana“ (!) – **prenez garde, mon père!** – armas sõber „witsa“ nii targalt nuhtleja käte wahelt wäljawäänanud, et ähwardamise eest hiljemine pisemat hirmu ei tohi tulla! (206)
- (3) Mina unustasin koolitajat ja ootamist, lugesin ja lugesin: **es war das Capitel „Christus“ mit der Erklärung über die Entstehung der biblischen Historie**, – kunni raamatu peremees mind otsima tulles raamatu käest ära wöttis ja mulle pika jutluse sest pidas, „mis tütarlapsele kõlbab“. (228)
- (4) Ehk arwab minu Wirulaulik oma koolilapsel küllalist julgust olema, sealt, kus mitte nõnda – – **nein, Nichts!** Jean Paul laseb kusgil üht tütarlast ütelda [---]. (231)
- (5) [---] mis sest kõik oleks wõinud sündida, kui Teie minu palumist oma sule mõneaegse minu kohalise kinnipidamise pärast, mis nagu „kõrgem sund kõlanud“ – **warten Sie nur, Sie böser, lieber Papa!** – ülearu täht tähelt oleksite täitnud! (263)

- (6) Mina tahan veel kasvatamist, enam kasvatamist, kui mõni teine minu wanadune tütarlaps, minuga peaks veel kaua kannatadama, ja meele wastalikum töö oleks mul nähä, kui mina hoopis oma abikaasa – **nein, wie das kling!** – kasvatamist kätte peaksin wõtma! (266–267).

Kolmel korral on sisestatud keeles olev lauseosa matriitskeelse lausega seotud rinnastavalt. Siin on seletusseost, mida Koidula interpunktsioonist vormistab mõttekriips (7), vastandusseost, millele osutav sidesõna aga on juba matriitskeeles, s.t eesti keeles (8), ja markeerimata ühendavat seost (9). Näite (9) saksakeelne osa kujutab endast referaati (vt EKG 2: 293–296): Koidula tsiteerib tuntud saksakeelset vanasõna. Referaatlause vormistajaks on siin jutumärgid ja selle grammatiline seos järgneva lauseosaga on üsna nõrk.

- (7) Veel katab lumi maad ja hangud hingawad tanawade äärtel, veel on toalagi ja seinad talwetolmu täis: aga juba teewad ka päikese kiired lummewaiba kallal tööd – **es gehet wie Vorempfindung einstigen Erwachens, wie Frühlingsahnung durch die noch traumumfangene Welt!** Kewade! minu kewade! (111)
- (8) **Das „Muss“ enthält eine Fülle von Beruhigungsgründen**, aga kellel mets, wesi ja taewaõhk mitte nagu minul teise poole osa elu tarwistuseks ei ole, sellel lähäb waigistamisega wähem aega. (111)
- (9) **„Ausnahmen bestätigen die Regel“**, wõib olla, et see minust õige ei olnud, niisugust wäljawõttust laulusisuks waliteda [---]. (147)

Seitsmel juhul (10–16) on saksakeelse ja eestikeelse lauseosa vahel alitav seos. Ühelgi korral ei ole sisestatud keel matriitskeele sees pealausena. Sisestatud keeles osa esineb kolmel korral põhjuslausena (10–12). Materjali hulgas on ka atribuutlause (13), viisilause (14), ajalause (15) ja objektlause (16). Näites (16) on tegemist tüüpilise referaadiga, mis koosneb pealauselisest saateväljendist ja objektikõrvallauselisest referaatost, kusjuures referaat (antud juhul saksakeelne tsitaat) on vormistatud jutumärgides otsekõnena. Eesti keele otsekõne puhul ei väljendata alistusseost kunagi sidesõnade abil (EKG 2: 294) ja selliseid pole antud juhul ka Koidulal. Ülejäänud näidete puhul on kõrvallause seostamiseks pealausega kasutatud sidendit. Sidend on kolmel korral matriitskeeles: *sest* (10), *ja* (12) ning *et* (13). Kuid sidend võib olla ka sisestatud keeles: *denn* (11), *dass* (14) ja *als* (15). Näidetes (11) ja (15) on tegemist saksakeelse tsitaadiga, mis algab sidendiga ja on tervikuna

sobitatud eestikeelsesse lausesse. Kui saksakeelse tsitaadi alguses sidend puudub, siis on kasutatud eestikeelset sidendit (10, 12, 13). Juhul aga, kui saksakeelne lauseosa ei alga tsitaadiga, on sidendki saksa keeles (14).

- (10) Kas minusugusel peaks tarwis olema, Teile, auustatud tohriherra, $\frac{3}{4}$ lugejahulga sellepoolset aru seletada? Tarwis Teile nimetada, kuidas neil, kel silma ees ka: „Issand Issand“ teistega ühes suus, selga pöördes wande ja kirumine mokkal, sest: **Gewohnheit ist die zweite Natur, o – ist mehr als das!** – Ma kuulen Teid ütlewad [---]. (17)
- (11) Kohtumõistja rindus kaebas ennegi juba: „Ja kui ka! kes kibedat ei kannata, see magusat ei maitse: **denn an den Dornen merkst du, dass du die Rose hast.**“ Aga kahetsemine ja aru peas tuliwad jälle lonkades taga järele. (45–46)
- (12) Mina ei oska kellegist seda uskuda, sest „**wer der Dichtkunst Stimme nicht vernimmt, ist ein Barbar, er sei auch wer er sei.**“ Siiski, auustatud herra [---]. (108)
- (13) See saab Teile tunnistuseks olema, armas Wirulaulik, et **der Ruhm, der keine Lorbeerkrone träumte, nie aus der Obskurität hervorgegangen.** – Ma olen sõna sõnalt „laulu lind, kes põõsastikus elab!“ (109)
- (14) Eile õhtu rääkis isa (pärast seda, kui üks seltsiliige „„Eestlase“ ja „Maarahwa“ sõnadetõusmise“ pärast kõnet oli pidanud, mis mulle oma waimu ja wormi järele Wirulaulikut nõnda meeletuletas, **dass ich, als der Redner mir später vorgestellt wurde, auf meine Frage: „Wie und nach welchen Mustern haben Sie sich nur zu solcher Sprachgewandtheit herangebildet?“ – gar nicht sehr überrascht war, zur Antwort zu erhalten: „Einzig nach Papa Kreutzwald!“** – – –) Wanemuine seltsi saalis Weske pärast [---]. (226)
- (15) [---] lubage mulle kõnelda, kuda see esimine tutwustamine sündis. „**Als ich noch im Flügelkleide in die Mädchenschule ging**“ saatis mind koolitaja korra oma tuppa midagi tooma. (228)
- (16) Jean Paul laseb kusgil üht tütarlast ütelda: „**Wie lieb könnte man einen Rousseau haben, wenn er eine Frau wäre**“ – **das ist gewiss wahr!** Ma tahan hea meelega kõigile, kellel lähemat õigust minu Wirulauliku kallistamise peale, eest ära minna [---]. (231)

Materjali hulgas ei leidu ühtegi näidet, kus vaid öeldis oleks sisestatud keeles. Ühes eestikeelses lauses on saksakeelne öeldisfraas (öeldis ja seisundi- või sõltuvusmäärus; vrd ka näide 43):

- (17) Aga kui mulle korra õnneks veel peaks antama, kallist kät, kelle süüks neid [sõnu] üksi julgen mõista, pigistada, kät, mis mind tead- ja tahtmata „**zum Schmollen**“ **verurteilte**, seda teadku minu armas uskmata Wirulaulik: nuhtlemata ei peaks need wiis armast ülekohtust sõrme Teie Lydia uulte alt mitte peasema! (173)

Seevastu on viis näidet, kus vaid alus on sisestatud keeles (saksakeelne):

- (18) Üht pisarat ei wõi mina ometi mahalangemast keelda – „**Resignation**“ on üks kallis sõna. (21)
- (19) Aga niisuguste sündimistele on kitsad piirid aetud ja see wõib ehk wäga hea olla, sest ma olen mõnikord leidnud, et **Theorie** ja **Praxis** ometi kaks asja on. (65)
- (20) Kusagil minu rindus on üks paigake, kuhu töörika pääwade kära ja toimetus ei ulata: senna astun ma warjule, kui oma Wirulaulikuga kõnelen: „**Spitzen**“ ei ulata sissepidi südame tükki! (111–112)
- (21) Teie näete siit selgeste, kui kaugele minu „**Selbstverleugnung**“ ulatab! (208)
- (22) „**Religion**“, nagu Albrecht teda annab, ei olnud tema sulest mulle enam kui ühest tükist tutaw [---]. (228)

Kahel korral on eestikeelses lauses teiskeelne alusfraas (alus ja järel- või eestäiend):

- (23) Andke andeks, auustatud herra, kui mina räägin, kuidas ma mõtlen; wõib olla, et „**le revers de la medaille**“ teine on, aga et mina teda weel ei näe! (17–18)
- (24) [---] miks siis „wastaoksa tegu“ noorel põlwel nii zur Gewohnheit õpetatakse minema, et hiljemine sest **die zweite Natur** peab sündima? (206)

Paar korda esineb aluse juurde kuuluvat saksakeelset piiritlevat järellisandit (vrd EKG 2: 125):

- (25) Ei, lubage mulle iseenda waigistamiseks Teile kätte ütelda, et Dr. Kreutzwaldi „külge sündinud haigus **Zweifelsucht**“, kelle wasta minu Wirulaulik midagi ei wõi parata, mind ise enda wasta nii halastamataks ei muuda, et selle pärast poolt sammukest temalt kaugustaksin [---]. (173)
- (26) Teie näete, kuidas selle sõna tähendus, keda wõeras keel „Emancipation“ hüüab, nii kaugelt mind ometi walitsemas ei ole, et se wana hea saksa-keelne sõna „**Neugierde**“ tema pärast meelest ärakustuks. (16)

Ühel korral (27) on tegemist sihitisliku kvantorfraasi koosseisus oleva saksa-keelse täiendiga. Siin nõuaks kvantor täiendi partitiivset vormi. Seda matriits-keele poolt eeldatavat käänet ei ole Koidula markeerinud, nagu ta mujalgi tavaliselt ei harrasta segamorfoloogiat (vt ka sihitise näiteid 28–30, 32, 33 ja määruse näiteid 38–41).

- (27) Oma jagu **Frauenpolitik** on mulle ka jumalikudest koduseks tarwituseks kingitud, aga – aga! (66)

Verbi juurde kuuluvatest sisestatud keeles laienditest vaatlen esiteks sihitist, mida materjali hulgas leidus suhteliselt rohkesti, kokku seitsmel korral (28–34). Märkimisväärne on, et Koidula peaaegu ei kasuta segamorfoloogiat, eestikeelse matriitsi kohane sihitise kääne jääb enamasti lihtsalt märkimata. Vaid ühel juhul (31) on vahetult lisatud eesti tüvevokaal *i*, mis selles näites tõenäoliselt annab tunnistust sellest, et võõrsõna *emantsipatsioon* on alustanud eesti keeles kodunemist. Näites (34) on sisestatud prantsuskeelne sõna *copie*, mis prantsuspäraselt hääldatuna ja nominatiivse täissihitisena tüvevokaali lisamist ei eeldagi.

- (28) Ma näen Dr. Kreutzwaldi „**Zweifelsucht**“ jälle uultel liikuwad. (46)
- (29) „**Rauschgold**“ ei ole ma oma Wirulaulikule mitte anda tahtnud ega oleks ma teadnud, kelle käest seda osta [---]. (107)
- (30) Kui hea meelega lendaksin ma ise Teile juure Teid küsima, kas külaline Teile mitte wastomeelt ei ole ja oma ihnust teile äraseletama, mis eht naesterahwa wiisi „**Spitzen**“ liig aruldaseks waraks peab, kui et oma tahes ja teades neid kellegile kergemeelikult täiks ärajagada. (111)
- (31) Minu armas Wirulaulik ei arwa „**Emancipation**“ meie naesterahwa kohta kõlblikuks sõnaks – aga kui ilus oleks nüüd, kui mul Ladinakeel selge oleks ja rahuga wõiksin oodata, kunni Soom–Eesti- ehk Soome–Saksakeele grammatika walmis saaks. (142)

- (32) Oh kui hea meelega ma Teie kõrwas istudes mitme selle kohta puutuwa küsimise üle Teiega kõneleks! See on wõimata – ma näen juba eemalt „**die Pflicht**“ kulmu kortsutawad! (182)
- (33) Paari nädala pärast tahab üks tema sõbradest, kes temaga ühes korteris elab ja minu isale hiljuti tulewa „Postimehe“ numri tarbeks „**Leitartickel**“ (?) sissesaatis, Tartu tulla [---]. (226–227)
- (34) Minu lauludega ärgu olgu minu isaliku sõbral ruttu! Neil on palju aega, ja minul **copie** igapähe wõetud — ma tean neid rõõmuga Teie käes! (232)

Mitmeti võib tõlgendada järgmist juhtumit:

- (35) [---] aga kusgil südame ukse kõrwas, kuhu lahkuse ja helduse wood weel laenetades ulatawad, loodan ma enda mälestusele kaa paigakese tohtiwad teada, **un petit coin** – selle kohakese õigust ei anna ma mitte käest ära, mitte kõige maailma au ega ilu eest! (231–232)

Kui pidada seost osalauseste ... *tohtiwad teada* ja **un petit coin** – *selle* ... vahel lõdvaks rinnastusseoseks, nii et nende osalauseste vahelist koma võiks vabalt asendada ka semikoolon või punkt, võiks sisestatud prantsuskeelne väljend tähenduses 'väike nurk' olla alusfraasist (täiend + alus) koosnev vaeglause, millele järgneb rinnastavalt seotud seletav osalause. Sellisel juhul sobiks sisestatud keel matriitskeelsesesse raami tõrgeteta. Lauset lihtsustades ja ükskeelseks muutes kõlaks see umbes nii: *Ma loodan oma mälestusele ka paigakese tohtivat teada; väike nurk – selle kohakese õigust ei anna ma käest.* Ent me võiksime osalauseste piiri tõmmata ka teisiti, mõistes lauset ligikaudu nii: *Ma loodan oma mälestusele ka paigakese tohtivat teada, väikese nurga – selle kohakese õigust ei anna ma käest.* Siis oleks prantsuskeelne väljend tõlgendatav verbi *teada* juurde kuuluva sihtisfraasina, mille eesti keele poolt eeldatav genitiiv on taas jäänud markeerimata.

Kaheksal korral (36–43) on sisestatud keel eesti lauses määruse rollis. Siin on ajamäärus (36) ja viisimäärused (37), mis muutumatute adverbidenä sobituvad matriitskeelde hästi:

- (36) enne olewad meil „Maarahwas“ olnud, nüüd ei olla neil sest küllalt, pidada „Eestirahwas“ olema; enne olnud meil „maakogudus“, **jetzt** olla kogudus kahte jakku aetud, mõned olla endale ise „seltsi“ teinud (waene „Wanemuine“!) [---]. (186)

- (37) Wõi nõnda tänamataks arwati mind, et kõige hea wasta, mis tännini mulle **mittelbar** ja **unmittelbar** Teilt tulnud, oma Wirulaulikut nimetamata ja tundmata süü eest „mälestuse raamatust läksin kustutama!“ (172)

Eestikeelse matriitsi eeldatav abessiiv on jäänud märkimata järgnevas eitavas kaasnemismääruses, mis on huvitav sellegi poolest, et koodivahetuse piir on matriitskeelse prepositsiooni ja sisestatud keeles substantiivi vahel:

- (38) Teie näete, minu isalik sõber, et Teie Lyda hoopis ilma „**Religion**“ ei ole, ja sinna mina ei wõi parata [---]. (222)

Suhteliselt palju on saksakeelset seisundimäärust. Matriitskeele poolt eeldatav translatiiv on jäänud märkimata lokatiivse seisundimääruse puhul (39–41); latiivse seisundimääruse translatiivile vastab saksakeelne konstruktsioon *zu* + daatiiv (42). Viimasele näitele on lähedane näide (43), mida eestikeelse matriitsi kohaselt võiks tõlgendada kas sõltuvusmäärusena (*saadab* või *pane* *mossitama*) või ka latiivse seisundimäärusena (*saadab* või *viib* *mossitamisse* või *mossitamisele*); saksakeelne *zu* + daativ (*zum Schmollen*) on lähedasem just latiivsele seisundimäärusele.

- (39) Teie näete, kuidas selle sõna tähendus, keda wõeras keel „**Emancipation**“ hüüab, nii kaugelt mind ometi walitsemas ei ole, et se wana hea saksakeele sõna „Neugierde“ tema pärast meelest ärakustuks. (16)
- (40) Uskuge! selle ees, mis Teie „**Inconsequenz**“ nimetate, wõiksin ma hõiskades põlwe nikutada [---]. (104)
- (41) Kas tohin Teile awaldada, et minu aru, auustatud herra! sinna poole tahab kaaluda, kus arwatakse, et Eestisugu Eewa tütardele, nimelt Teie alandliku koolitütrele, sest mis „**Weiberlist**“ nimetatakse, weel liig kasinat jagu mõdedetud [---]. (106)
- (42) [---] miks siis „wastaoksa tegu“ noorel põlwel nii **zur Gewohnheit** õpetatakse minema, et hiljemine sest die zweite Natur peab sündima? (206)
- (43) Ärge arwage, armas isalik sõber, et sellega Teile iseenele tarbeks kiituse kõnet tahtsin pidada ehk Teid koguni seks ergutada – üksnes wabandada tahtsin iseennast, Teid üksi sest mõttest tagasi hoida, kui oleks mul midagi teada, kelle üle mind elades „**zum Schmollen**“ oleks weel saata – ärge seda oma Lydiast arwage, see teeb mulle haiget! (163)

Vormikonflikti matriitskeele ja sisestatud keele vahel ei teki ka siis, kui eestikeelse matriitslause poolt eeldatava elatiivse sõltuvusmääruse ja selle täiendite kohal (*'lahti mõistetud fingeeritud ehtsuse etteheitest'*) on saksakeelne määrusfraas:

- (44) Bettina A. kirjawahetus oma kuulsa sõbraga ei ole tänaselgi pääwal veel koguni lahti mõistetud **vom Vorwurf fingirter Aechtheit** – kas mina nüüd ei tohi pead kõrgel kanda? (136)

Üks näide on ka eestikeelse määrusliku *des*-gerundiivtarindi asendamisest vastava saksakeelse fraasiga. Seos muu lausega on rinnastav (vt EKG 2: 264) ja vormikonflikti ei teki:

- (45) Eile õhtu rääkis isa (pärast seda, kui üks seltsiliige „,Eestlase“ ja „Maa-rahwa“ sõnadetõusmise“ pärast kõnet oli pidanud [---]) Wanemuine seltsi saalis Weske pärast, seletas, **anknüpfend an den vorangegangenen Vortrag**, kasu ära, mis temale Saksamaal stuuderimisest tuleks [---]. (226)

Verbi juurde kuuluvatest lauseliikmetest esineb paaril korral ka saksakeelset öeldistäidet:

- (46) „Lilleke“ ei ole ka mitte „õrn“ **Sensitive**, et „väriseva käe“ igatsetud kinnihakkamise eest, mis tulusal wiisil aru ja mõtteid peas õigema paigale püüab raputada, lehed ärapeidaks. (46)
- (47) „Teie saate mind wihkama“ etc. etc. ...!!! – Ammust aeast kord oli mul nõu wõetud, seda teha – ja jah, ärge nii suuril silmil nende sõnade peale waadake – mul oli tõeste seks nõu wõetud, nii kowa ja kindel nõu, kui ial tütarlapse südames idanenud, kes ei kellegi „ingel“ ega (loda!) ka kellegi „**dämon**“ ei ole, kuda üksi laulikud naesterahwast nimetawad [---]. (64)

Nägime niisiis, et eelneva materjali hulgas on suures enamuses näited, kus koodivahetus kujutab endast sujuvat üleminekut matriitskeelelt sisestatud keelele nende keelte ekvivalentsetel piiridel või tervikkomponentide sisestamist matriitskeelde nii, et grammatilist konflikti kahe keele vahel ei teki. Neljakümne seitsmest siin käsitletud lausesisese koodivahetuse näitest võib konfliktsituatsiooni täheldada üheteistkümnel korral. Enamasti on tegu sellega, et matriitskeele poolt eeldatav käänevorm on märkimata jäänud: kvantorfraasi täiendi partitiiv (27), sihitise partitiiv (28, 29, 30, 32), sihitise genitiiv (33), eitava kaasnemismääruse abessiiv (38), lokatiivse seisundimääruse

translatiiv (39, 40, 41). Vaid ühe partitiivse sihitise korral on keeltevahelise konflikti vältimiseks saksakeelsele sõnale neutraliseeriva vahendina lisatud eestikeelne tüvevokaal; lisaks on kogu sõna pandud jutumärkidesse (31). Jutumärgid kujutavadki endast siinses tekstis vahendit, millega sageli koodivahetust markeeritakse ja vormikonflikti neutraliseeritakse. Üheteistkümnest konfliktsest juhtumist on jutumärkidega markeerimata jäänud vaid üks (27). Jutumärkidega on sageli markeeritud ka muidu sujuvat koodivahetust ja nende taustal on sageli refereering, s.t rohkem sisuline kui grammatiline põhjus. Keelte lahushoidmise ja koodide segamise vältimise põhjused on Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse puhul eelkõige sotsiolingvistilised (vt lähemalt Laanekask 2003).

Mis puutub sisestatud keeles osade süntaktilisse rolli matriitskeelses lauses, siis on silmatorkav, et kordagi ei esine näidete hulgas sisestatud keeles öeldist ja vaid korra (43) on tegemist sisestatud keeles öeldisfraasiga. Verbiga võrreldes noomeni domineerimisele koodivahetuses ja laenamises on osutanud mitmed autorid (vt nt Poplack 1980: 602, Romaine 1988: 114–115). Matriitskeele seisundile grammatilise struktuuri määrajana viitab ehk ka see, et kordagi ei esine sisestatud keel matriitskeele suhtes pealausena. Rohkesti esineb teiskeelseid kiile ja osalauseid (kokku 16), aga ka selliseid sisestatud keeles verbilaiendeid nagu sihitis, määrus või määrusfraas ning öeldistäide (kokku 19). Teiskeelset alust või alusfraasi on näidete hulgas seitsmel korral. Suhteliselt vähe on teiskeelset täiendit ja lisandit (kokku 3). Paar näidet (3, 35) olid mitmeti tõlgendatavad. Sisestatud keele seos matriitskeelega on grammatilise seoseta või rinnastav 14 juhul, 8 korda esineb predikatsiooniseost. Märkimisväärne on alistava seose rohkus (kokku 24 näites) ning see, et grammatiliselt konfliktised on just alistavalt seotud lauseosad.

Kirjandus

- Appel, René, Pieter Muysken 1992.** Language contact and bilingualism. London, New York, Melbourne, Auckland: Edward Arnold.
- EKG 2** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Fuller, Janet M. 1999.** Between Three Languages: Composite Structure in Interlanguage. – Applied Linguistics 20: 4, 534–561.

- Hennoste, Tiit 2000.** Sissejuhatus suulisesse eesti keelde I. Taust ja uurimisobjekt. – Akadeemia 5, 1115–1150.
- Kirjavahetus I** = Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1910.
- Kirjavahetus II** = Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, 1911.
- Laanekask, Heli 2003.** Yksi kirjoittaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille. – Ellen Niit, Ulla Palomäki (toim-d). Lähivertailuja 11. Suomalais-virolainen kontrastiivinen seminaari Hirvensalon Rauhalan huvilassa 12.–13.5.2000. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 71. Turku: Turun yliopisto, 47–67.
- Leetberg, Karl 1910.** Seletuseks. – Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus I. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus, IX–XV.
- Myers-Scotton, Carol 1993.** Duelling languages: grammatical structure in codeswitching. Oxford: Clarendon Press.
- Poplack, Shana 1980.** Sometimes I'll start a sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPAÑOL: toward a typology of code-switching. – Linguistics 18, 7/8, 581–618.
- Poplack, Shana, David Sankoff 1988.** Code-switching. – Sociolinguistics. Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. Ulrich Ammon, Norbert Dittmar, Klaus J. Mattheier (eds.). Second Volume / Zweiter Halbband. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 1174–1180.
- Romaine, Suzanne 1989.** Bilingualism. Oxford: Basil Blackwell.
- Verschik, Anna 2001.** Interferentsi mehhanismidest ja vene-eesti kontaktidest. – Keel ja Kirjandus 8, 529–542.

Multilingvaalsusest Lydia Koidula kirjades

Ilmunud: On multilingualism in Lydia Koidula's letters. – Johanna Laakso, Johanna Domokos (eds.). *Multilingualism and Multiculturalism in Finno-Ugric Literatures*. Finno-Ugrian Studies in Austria. Schriftenreihe für die Forschungsbereiche der Abteilung Finno-Ugristik 8. Institut für Europäische und Vergleichende Sprach- und Literaturwissenschaft an der Universität Wien. Berlin–Münster–Wien–Zürich–London: LIT 2012, 106–127.
Eesti keeles ilmub esimest korda.

Lydia Koidula (1843–1886) on eesti romantilise luule armastatud klassik, proosa- ja näitekirjanik, ajakirjanik, keskeid tegelasi eesti rahvuslikus liikumises (vt lähemalt Puhvel 1995). Ajastule tüüpiliselt oli ta kakskeelne: tema kodu- ja hariduskeeleks oli saksa keel, kuid ka eesti keele omandas ta juba lapsepõlvkodus ja tema ilukirjanduslik looming on põhiliselt eestikeelne. Rahvusliku liikumise ajale iseloomuliku hõimuvaimustuse tõttu püüdis Koidula iseõppijana omandada ka soome keelt, luues omapärase soome-eesti vahekeelse idiolekti. Haritud naisena suutis ta suhelda ka prantsuse keeles. Koidula mahukas epistolaarne pärand sisaldab kõiki neid keeli, sageli ühes ja samas kirjatekstis või ühes ja samas kirjakogumis teatud adressaadile.

Multilingvaalsust ja koodivahetust kirjalikes tekstides on seni uuritud suhteliselt vähe. Siinses artiklis esitan mõne võimaliku lähenemisviisi, mida olen kasutanud Koidula kirjade mitmekeelsuse uurimiseks. Esiteks räägin neist isiklikest ja sotsiaalsetest põhjustest, mis kutsusid esile Koidula soome-eesti vahekeele tekke, esitlen selle keele grammatilisi iseärasusi ja Koidula kommunikatsioonistrateegiaid selles idiolektis. Teiseks vaatlen koodivahetust, mis leiab aset Koidula eesti- ja saksakeelsetes kirjades oma suurele kaasaegsele, kirjanik Friedrich Reinhold Kreutzwaldile. Esitlen lühidalt võimalusi selle koodivahetuse põhjuste ja grammatika uurimisel.

1. Koidula eesti-soome vahekeel

1.1. Et oleks selge, millest juttu tuleb, esitan kõigepealt Koidula soome-eesti vahekeele näiteid, mis on pärit tema kirjadest oma soome korrespondentidele. Soomekeelsed või soome keele poole sihtivad elemendid olen järgnevatel näidetes märkinud paksu šriftiga, saksa-, prantsuse- ja ladinakeelsed osad olen märkinud kursiiviga.

- (1) Üli suur on **kiele-õpetus- raamatute tarbe** meie kahe sukurahwalla, palju suurem, kui luku näitap. Teie ehkä arwate, armas **neitini, että** minulle on niisama **helpus selwitätä** Teie sanu, kui Teil minu kirja? Ei ole. Teie **kielellä** on nii palju **loppuliikmeit** taka, **joka Wiron kielelta** ammu mahajäätud, – **että monta kerta** kaua arwata annap ja ei tule **sittenkin** alati sana selkeäksi, **hüwa** kui **miete sisästä** selkeäksi tulep. [---] Tuleksiwat meile tarpeliset **kieleõpetusraamatut**, uskultage, kolm aastat (**vuoten**) annaksiwat meile rohkemat kasu **joka** nüüd kolmkümmend annawat! (Elisabeth Avellanile mais 1870; vt Rummo 1968: 1868.)
- (2) Teil on **hänesse yliopisto** ja **silloin** niin palju tarku miehi koosa – **oppikirja! oppikirja!**” (Antti Almbergile sügisel 1870; vt Anni 1925: 36.)
- (3) Oh, Teie isamaa on kaunis, **herrani**, kaunis, nii **että** ma aga Soome sukule seda isamaad ei **kaetse!** (*beneide!*) Ja siis Kangasala ja Roini ja **kaik** see tee! Järvi järvi taga ja kõrval, pimedat metsad palja kalju otsalla, **vahellä** külad ja **viljaline** maa, ja igal pool lahke **kansa** – „Tere, tere!” – (Almbergile juulis 1871; vt Anni 1925: 70.)
- (4) Sää! oli rohkem **vierait**: Helsingi **neitid** ja **nuoret herrat**, *vide neitid* Taverstjerna *etc. etc.* – vähe **Svecomaanid**, vähe **prätentiös** – **kaikist** vähe! – *toujours le bon ton!* Kui **sittenkin** palju Teil paronid on niin kui Boie ja *la baronne*, siis **voite** olla **rauhaliset** Suomis. Vanhemat – *exceptée la jeune baronne* – **olivat vielä** rohkem minu mielestä, kui **nuoret**. (Almbergile juulis 1871; vrd Anni 1925: 71.)
- (5) **Mitään** viisi olema saanud koju, **sedä** minä ei **moista!** Minä panin silmät kinni ja heitsin waggoni nurka **takasi** ja – **eläsin vielä kerta ne** neli **viikko** läbi! Ja **nyt – nyt** olen ma siin! **Vielä puhu** tuuli ja **auringo** paistaa – **suuri lehmuse** (*Linde*) all **aidas** on üks **penki**, seal **voi** ma istuda ja **mõtelda** – **mõtelda?** (Almbergile juulis 1871; vt Anni 1925: 73.)

1.2. Üks võimalus selle keele uurimiseks on tuua esile need sotsiaalsed ja isiklikud põhjused, mis sellise keelevormi põhjustasid.

1.2.1. Sotsiaalsed põhjused Koidula soome-eesti vahekeele tekkeks

Koidula soome-eesti vahekeel arenes välja 1860. aastate lõpus – 1870. aastate alguses. See oli aeg, mil hoogustus ühiskonna moderniseerumine Eestis ja Soomes: senise seisuseühiskonna asemele oli kummalgi maal tekkimas tsiviilühiskond, mis osalt hakkas tuginema rahvusühtsusele. Naturaalmajandust hakkasid välja tõrjuma kaubalis-rahalsed suhted, infovahetus kiirenes, suuline pärimuskultuur hakkas taanduma kirjaliku kultuuri ees (lähemalt nt Jansen 2004, Zetterberg 2007: 416–442). Rahvuslik-romantilise propaganda kõrgaeg saabus Eestis küll veidi hiljem kui Soomes, ent ka Soomes oli 1860. aastatel alanud soomekeelse kirjanduse ja kultuuri suur tõusuaeg, kus keele- ja hõimuseguluse ideed olid tähtsal kohal. Eesti rahvusliku liikumise liidrid püüdsid soomlastest eeskujuna võtta (Alenius 1996: 51–80, Puhvel 1995: 87–89), kuid ka soomlased said uut indu eestlaste koondumisest rahvusidee ümber (Haavio 1937, Laitinen 1992).

Rahvuslikes suhetes oli Eestis ja Soomes erinevusi: Eesti põliskasukad eestlased olid põhiliselt talupojad, kes alles hiljuti (1816–1819) olid vabastatud pärisorjusest, või siis mõisateenijad ja linnade lihtrahvas. 13. sajandist peale Eestis elavad sakslased olid linnakodanikud, aadlikud, vaimulikud, ametnikud jne, talupoegi nende hulgas polnud. Seisusepiiride ületamine ja haridusteel külakoolist kaugemale jõudmine oli eestlasele seni tähendanud saksastumist. Soome talupoegade hulgas oli nii soomlasi kui ka rootslasi ja pärisorjust polnud Soomes kunagi olnud. Kõrgklass ja edenenum haridus oli küll rootsikeelne, kuid keskklassi hulgas oli nii soomlasi kui ka rootslasi ja soomlusele õhutamise oli alanud juba 19. sajandi esimestel kümnenditel. Koidula isa, Eesti rahvusliku liikumise juhtfigure ajakirjanik Johann Volde-
mar Janssen kirjutab ühele soome rahvusliku liikumise juhtidest Yrjö Sakari Yrjö-Koskinenile 1866. aasta septembris kirja (Koskineni soovil eesti keeles), milles ta rõhutab eestlaste ja soomlaste tihedama läbikäimise vajadust (Loorits 1936: 41–45): „Meie olleme wössud ühhe kånno peal ja olleksime ka kelepoolest enam üht karwa, kui mitte politika sundussed ja merrelahhe meid ei lahhutaks. Tõssi on kül, some wennad on meitest omma politika ja iggapäise ello poolest ammo ees. Nemmad ollid warsi eest otsa õnnelikkumad olnud, kui meie essiwannemad. Rootsi poolt tulli neile ja saksa poolt meile,

mis nüüd kumbgil kääs on kita, agga Rootslased ei tonud neile mitte tenis-
tusse ikket egga orjapiitsa ristiussoga ühhes kasa, nago Sakslased sedda meie
maal teggid. Wägga tarwis ja tullus olleks meil, kui meie Some wendade
ellust ja käekäigust sagedamalt teadust saaksime.“

Tihedamad hõimusuhted tugevdasid rahvuslikku identiteeti ja neist loo-
deti kaitset ümberrahvustumise eest. Sama 1866. aasta novembris kirjutab
Koidula (oma isa nime all) Yrjö-Koskinenile saksa keeles (Loorits 1936:
49–53): „Ich gestehe mit Vergnügen ein, dass die so wünschenswerthe Annä-
herung an Finnland in meinen Augen das sicherste Mittel ist, meiner Natio-
nalität die Stellung gegenüber Deutschen und Russen zu sichern, die sie vor
dem Aufgehen in jene beiden Nationen bewahrt.“

Martti Haavio (1937: 576–577) väidab: „Selaillessamme vanhoja asia-
kirjoja ja sanomalehtiä teemme sen huomion, että eteläinen heimomaamme
1860–1880-luvuilla monessa suhteessa muodostuu Suomen suomenmielisten
esimerkkimaaksi, maaksi, jonne matkustetaan saamaan uusia, suomalaisuutta
ja kansansivistystä edistäviä vaikutuksia.“

Kai Laitinen on viimast väidet pidanud küll mõneti liialdatuks, kuid
mõõnab siiski, et varasemate soome kultuuritegelaste Eesti-hoiakutes polnud
vanema venna üleolekutunnet väikevenna suhtes (Laitinen 1992: 54). Ühte-
kuuluvuse ja võrdsuse tunne, mis valdas tollaegseid eesti ja soome kultuuri-
tegelasi, on üks põhjusi Koidula soome-eesti vahekeele tekkeks.

1.2.2. Keelesituatsiooni erinevus ja sarnasus Eestis ja Soomes

Tihedam suhtlemine eeldas ühise suhtluskeele olemasolu. Kuigi soome ja
eesti keel on läänemeresoome keeltena sugulaskeeled ja vastastikku mõne-
võrra mõistetavad, on nende keelte erinevus siiski küllalt suur ja võib põhjus-
tada arusaamatusi igas vähegi nõudlikumas suhtlemissituatsioonis. Eestis oli
tol perioodil ülimuskeeleks (= kõige kõrgema staatusega keeleks) ja haritlas-
keeleks saksa keel, Soomes rootsi keel. Saksa keel Eestis oli ehk veelgi suu-
rem rahvusliku rõhumise märk kui rootsi keel Soomes, kuid keskseisusesse
tõusnud eestlased oskasid saksa keelt suurepäraselt ja tavaliselt oli saksa keel
neile ka kodukeeleks. Just selline oli Jannsenite pere. Rootsi ja soome keelt
Eestis tavaliselt ei osatud. Soome rahvusliku liikumise tegelased enamasti
ei osanud eesti keelt, nende saksa keele oskus oli kõikuv. Vene tsaaririigi
muudes osades nii tähtsa vene keele oskus oli eesti ja soome rahvusmeel-
sete haritlaste seas peaaegu olematu. Üksikud (nt Koidula ja Yrjö-Koskinen)

suutsid kasutada prantsuse keelt. Soome keel Soomes ja eesti keel Eestis olid küll rahvuse tähtsad atribuudid, kuid nende keelte kasutusala oli veel piiratud ning nende polüfunktsionaalsuse, standardiseerimise ja tähtsustamise poole alles liiguti.

Igal juhul oli selge, et keelebarjäär kippus eestlaste ja soomlaste läbikäimist takistama: ei saksa ega rootsi keel, vene ega prantsuse keel ei sobinud hästi suhtluskeeleks. Seetõttu üritati vastastikku õppida ja kasutada teineteise keelt, kinnitades selgi kombel hõimusuhteid.

Soome haritlaste võimalused eesti keelt õppida olid veidi paremad kui eestlaste võimalused omandada soome keelt. Teavet eesti keele kohta oli Carl Niclas Keckman Helsingi ülikoolis jaganud juba 1830. aastatel (Pääkkönen 1994). Eesti keelest oli väga huvitatud ja õpetas seda Helsingis ka Elias Lönnrot (Remes 2003). Tõhusam eesti keele õpetus Helsingis algas pärast seda, kui 1863. aastal sai Helsingi ülikooli soome keele professoriks August Ahlqvist (Remes 2008: 183). Esimese eesti keele õpiku soomlastele avaldas Julius Krohn (1872), kuid juba varem oli Helsingis eelkõige üliõpilaste keeleõpet silmas pidades avaldatud eesti muinasjutukogumik (Kreutzwald 1866) ja selle juurde kuuluv eesti-soome sõnastik (Aminoff 1869), samuti sugulaskeelte lugemik rohkete eesti keele näidetega (Ahlqvist 1869).

Kuigi Tartu ülikoolis oli eesti ja soome keele lektoraat rajatud juba 1803. aastal (Tamul 2003: 23), alustas soome keele õpetamist Eestis tegelikult alles Mihkel Veske, olles 1880. aastatel Tartu ülikooli eesti keele lektor. Tema on ka esimese eestlastele määratud soome keele õpiku autor (Veske 1881, 1883). Seni Eestis praktiliselt puudusid iseõppijale vajalikud soome keele õppematerjalid (grammatika, tekstiraamat, sõnaraamat). Tartu ülikooli raamatukogus leiduv J. Stråhlmanni „Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht Finnen“, mille katkend oli avaldatud Eestis ilmunud ajakirja Beiträge 4. vihikus 1815. aastal (Laanekask 1982: 130), oli haruldane ega ulatunud enam huviliste kätte. Mõnevõrra abi pakkus ladina-soome sõnaraamat, kus leidus ka lühidaid saksakeelseid seletusi (Renvall 1826) ja värskelt ilmunud eesti-soome sõnastik (Aminoff 1869), mida Koidula kasutaski (Laanekask 1994a: 68–69). Ikkagi kurdab Koidula korduvalt, et soome keele õppimine on eestlase jaoks raske (vt siinsed näited (1) ja (2) ning lähemalt Laanekask 1994a).

1.2.3. Koidula isiklikud põhjused tema eesti-soome vahekeele tekkeks

Lisaks tol ajal üldisele rahvusromantilisele hõimuvaimustusele oli Koidula pidanud korduvalt kogema, et ka silmast silma kontaktide ajal takistas keelebarjäär tihedamat läbikäimist soome aatekaaslastega. Juba 1867 olid Jannsenite Tartu-kodus külalisteks olnud Yrjö-Koskinen ja Julius Krohn, kes mõlemad valdasid saksa keelt, nii et sel puhul oli vastumeelsus saksa keelt kasutada olnud pigem ideoloogiline (Undla-Põldmäe 1981: 128–130, Laanekask 1994a: 67–68). Esimese eesti üldlaulupeo päevil 1869 viibisid Jannsenite kodus kaks soome kultuuritegelast-ajakirjanikku: Carl Gustaf Swan ja Johan Reinhold Aspelin. Mõlemad avaldasid hiljem vaimustunud reisikirju ja peokirjeldusi Soome ajakirjanduses (Undla-Põldmäe 1981: 142). Koidula sõnul ei rääkinud Aspelin ja Swan eesti ega ka kuigivõrd saksa keelt. Vestlused olevat toimunud nii, et külaliste soomekeelsetele küsimustele vastati eesti keeles. Aeglane ja targu peetud konversatsioon olnud siiski vastastikku arusaadav, väidab Koidula pärast laulupidu oma kirjas Kreutzwaldile (Leetberg 1910: 327; vt ka käesolev artikkel, osa 1.4.3).

Nähtavasti püüti suhtluses rakendada ja täiendada ka olemasolevaid nappe keeleoskusi ning veenduti, et eesti ja soome keele varal (ja mõnikord teisi keeli abiks võttes) on võimalik üksteisest aru saada. Swan olevat koju jõudes laulnud kõigile tuttavatele eesti laule ja kõnelnud eesti keelt (Haltsonen 1957: 28). Just laulupeoelevuses, mil Aspelini sõnutsi viibiti „hürmatuna päevade kaupa rahvuslikes unelmais“ (Aspelin 1911), nähtavasti sünnibki Koidula soome-eesti vahekeel. Kui varem oli Koidula soome kirjasõpradele kirjutanud põhiliselt saksa keeles, siis pärast 1869. aasta suve laulupidu kirjutab Koidula neile juba oma vahekeeles (Laanekask 1994a: 69, 1997: 20–22). Julgustab ka see, et soome korrespondendid omakorda püüavad oma kirjades kasutada eesti keelt. Teadliku ühiskeele loomise poole Koidula ei pürginud, ta arvas, et kirjutab soome keelt, kuigi veidi kohmakat (iseloomustus on pärit Koidula kirjast Elisabeth Avellanile, vt Rummo 1968: 1868). Mõnikord peeti Koidula soome-eesti vahekeelt eesti keeleks ja hakati Koidula vahekeelseid väljendeid kasutama eesti keelena (vt lähemalt Laanekask 1994a: 69–70, 1994b: 60). Huvitav on, et samast perioodist on pärit ka teadlikumaid katseid ühiskeelt luua (Laanekask 1994a: 73).

Soome keelt omandama kannustas Koidulat ka ajalehetöö isa abilisena Eesti Postimehe toimetuses, kus tuli vahendada eesti keelde soomekeelset

infot. Eesti Postimehe ja selle lisaväljaannete loodud kuvand Soomest oli sel perioodil valdavalt positiivne (Alenius 1996: 51–79). Koidula osa selle kuvandi loomisel on veidi puudutanud Aino Undla-Põldmäe oma artiklis, mis on pühendatud Koidula Soome-suhetele (Undla-Põldmäe 1981: 126–167), kuid küsimus vääriks detailsemat käsitlemist. On teada, et oma esimese tõlke soome keelest avaldas Koidula lehes juba 1868 (Undla-Põldmäe 1981: 135–136, Yrjö-Koskinen 1868a), ka on ta avaldanud soomekeelse kirjanduse tutvustusi.

Koidula enda kirjanikukuulsus oli Soome kitsas haritlaspiiris hakanud levima suust suhu, aga ka Yrjö-Koskineni tutvustuse (1868b) ja August Ahlqvisti lugemikus „Suomalainen Murteiskirja“ (1869) avaldatud üheksa luuletuse varal (Undla-Põldmäe 1981: 134–135). Kuigi Koidula püüdis omaaegse moraaliarusaama mõjul avalikku tuntuust vältida, oli tema loomingu soodne vastuvõtt soome hõimlaste poolt ometi positiivne tegur, mis omakorda motiveeris soome keelt omandama.

Soome keelest oli vaja tõlkida ka laulutekste, eriti seetõttu, et 1869. aasta laulupeol taheti laulda muidki laule kui saksa omi. Loodi uusi eesti algupärandeid, kuid laule paluti ja saadi ka soome aatekaaslastelt (Undla-Põldmäe 1981: 130–132). Koidula oli muuhulgas teinud reaalse saksa tõlke Collani rootsikeelse laulu „Vårt land“ soomekeelsest versioonist „Maamme“. See tõlge oli ehk mõeldud Koidula isale J. V. Jannsenile, kes värsistas eestikeelses sõnad. (Undla-Põldmäe 1981: 131.) Laulu „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“ esitati 1869. aasta laulupeol (Põldmäe 1969: 121, Laulud 1869: 10). Praegu on kumbki laul oma maa rahvushümn.

Koidula on ise otse eesti keelde tõlkinud-mugandanud teisigi soome laule. Vääritimõistmised ei takistanud. Nt August Ahlqvist (August Oksanen) „Savolaisen laulu“ värsirea „Kuin korkeat sun kukkulat“ on Koidula oma eestikeelses versioonis „Mul seisab meeles alati“ tõlkinud sõnadega „Kuis hüüab kõrgelt kukku siin“. Seegi laul esitati laulupeol 1869. (Undla-Põldmäe 1981: 136–140, Põldmäe 1969: 121, Laulud 1869: 10; vt ka Koidula 1969: 156, 532–535 ja siinses artiklis 1.4.3.)

Praktilist soome keele oskust läks vaja ka suvel 1871, kui Koidula koos isaga ja vend Harryga tegi reisi Soome, kus kohtuti sõpradega, mitme Soome suurmehega (Snellman, Lönnrot, Yrjö-Koskinen jt) ja maal ringi rännates ka soome lihtrahvaga. Reisi kohta ilmus Eesti Postimehes nii Jannseni reportaaž (Jannsen 1871b) kui ka hilisem reisikiri (Jannsen 1871a; vt ka Undla-Põldmäe 1981: 153–156, Aaver jt 1994: 172–186).

Kindlasti motiveeris Koidulat soome keelt kasutama isiklik kiindumus soomlasesse Anton Frederik Albergisse (hiljem soomepärase nimega Antti Jalava), kes oli kooliõpetaja, ajakirjanik ja kirjanik, soomemeelse ajalehe Uusi Suometar esimene peatoimetaja 1869–1870, hiljem muuhulgas innukas Ungari-huviline. Koidula tellis Albergi toimetatud lehte ja neil sügenes tihe rahvusromantiline kirjavahetus (avaldatud Anni 1925), mis oma tippaegadel on eesti-soome vahekeelne. Koidula tunne jõudis kõrgpunkti, kui Alberg oli 1871 Jannsenite giidiks Helsingis ja selle lähiümbruses. Alberg ei vastanud Koidula kiindumusele samaga, ent sõprussuhe ja kirjavahetus jäi püsima. (Undla-Põldmäe 1981: 147–161, Laanekask 1994b, Puhvel 1995: 101–119.)

1.3. Koidula soome-eesti vahekeele grammatilised ja leksikaalsed iseärasused

Teine võimalus Koidula kirjade multilingvaalsust uurida on analüüsida Koidula soome-eesti vahekeele grammatilisi ja leksikaalseid iseärasusi, eriti neid jooni, mida Koidula suurema või väiksema järjekindlusega kasutab oma eesti keele soomepäramiseks või võõrapäramiseks, otsekui jutumärkides „soomepäramiseks“. Nimelt leidub Koidula soome-eesti vahekeeles osalt soome keelest pärit elemente, osalt aga eesti murretest – tavaliselt Lõuna-Eesti (eL) murretest – pärinevaid jooni, mida Koidula põhjaeestilises (läänemurdelises) eesti keeles tavaliselt polnud.

Järgnevas loetelus olen Koidula kirjadest nopitud vormi juurde sulgudes lisanud tavapärased eesti (ee) ja vajaduse korral ka soome (so) kujud. Sellised vahekeelsed elemendid on näiteks:

- vokaalharmonia taotlus (vokaalharmoniaat esines ka eL murretes): *hüvä* (ee *hea*, *hiiva*, so *hyvä*), *keväte* (ee *kevade*, so *kevät*), *kyllälta* (ee *kyllalt*, so *kyllikseen*), *lisatä* (ee *lisada*, so *lisätä*), *siltä* (ee *silda*, so *siltää*), *südäntä* (ee *südant*, so *sydäntä*);
- järgsilbi *o*, mida osalt esines veel Koidula enda eesti keeleski: *elo* (ee *elu*, so *elämä*), *kirjotama* (ee *kirjutama*, so *kirjoittamaan*), *paljo* (ee *palju*, so *paljon*);
- lõpukaota vormid: *avalikulta* (ee *avalikult*, so *julkisesti*), *hüvaksi* (ee *heaks*, *hüvaks*, so *hyväksi*), *kellesta* (ee *kellest*, so *kenestä, josta*), *rohkemalta* (ee *rohkemalt*, so *enemmältä*), *vapantusta* (ee *vabandust*, so *anteeksipyyntöä*);

- pikkade vokaalide diftongistamine: *kieli* (ee *keel*), *luonut* (ee *loonud*), *viel* (ee *veel*, so *vielä*), *Suomemaale* (ee *Soomemaale*, so *Suomenmaalle*);
- *i-lõpulised* diftongid (esineb ka eL murdeis): *pühapäiva* (ee *püha-päeva*, so *sunnuntaita*), *taiva* (ee *taeva*, so *taivaan*), *vaiste* (ee *vaeste*, so *köyhien*);
- fortisklusiilid leenisklusiilide asemel (osalt ka eL): *kasvap* (ee *kasvab*, so *kasvaa*), *käsi-työt* (ee *käsitööd*), *ika* (ee *iga*, so *jokainen*), *keväte* (ee *kevade*, so *kevät*);
- ainsuse partitiivis *-ta*, *-tä*: *südäntä* (ee *südant*, so *sydäntä*), *vastusta* (ee *vastust*, so *vastausta*);
- inessiivis *-n* (eL inessiiv on *n-lõpuline*): *pään* (ee *peas*, so *päässä*), *zeitungin* (ee *seitungis*, so *sanomalehdessä*);
- elatiivis *-sta*: *kellesta* (ee *kellest*, so *kenestä*, *josta*), *korkeasta* (ee *kõrgest*);
- adessiivis *-lla*: *tõbevoudilla* (ee *tõbevoudil*, so *sairasvuoteella*);
- mitmuse nominatiiv *t-lõpuline* või lõputa (osalt ka eL): *oiket Virolaiset* (ee *õiged eestlased*, so *oikeat virolaiset*), *silmät niisket* (ee *silmad niisked*, so *silmät kosteat*), *kaik laulu* (ee *kõik laulud*, so *kaikki laulut*);
- verbil aktiivi indikatiivi ainsuse esimese isiku lõputa vorm (eL ja ka läänemurdeline joon, mida ei olnud eesti kirjakeeles): *arva* (ee *arvan*, so *arvaan*, *luulen*), *lupa* (ee *luban*, so *lupaan*), *ole* (ee ja so *olen*);
- ainsuse kolmandas isikus sageli *-p* (Koidula oli ilmselt tähele pannud soome keeles mujal esinevaid tugevamaid klusiile): *kasvap* (ee *kasvab*, so *kasvaa*), *kestap* (ee *kestab*, so *kestää*), *lentap* (ee *lendab*, so *lentää*), *tulep* (ee *tuleb*, so *tulee*);
- *nud-partitsiibi* lõpp *-nut* või (eL-pärane) *-nu*: *luonut* (ee *loonud*), *pidanut* (ee *pidanud*, so *pitänyt*), *jäänu* (ee *jäänud*, so *jäänyt*), *süntinu* (ee *sündinud*, so *syntynyt*);
- elatiivireksiooni seal, kus eesti keeles on tavaliselt genitiivist ja postpositsioonist koosnev väljend: *olete pahane Lydiasta* (ee *olete pahane Lydia peale*, so *olette suuttuneita Lydialle*) *että mind kiitate „Saaremaa onupojasta“* (ee *et mind kiidate „Saaremaa onupoja“ eest*, so *että minua kehutte Saaremaa onupoeg -näytelmästä*);
- õigeid soome sõnu ja fraase õiges tähenduses: *aika* (ee *aeg*), *eli* (ee *ehk*), *itse* (ee *ise*), *jo* (ee *juba*), *kerta* (ee *kord*), *korkeasta latvasta*

- (ee *kõrgest ladvast*), *miete* (ee *mõte*), *mutta* (ee *aga*), *sen tähden* (ee *sellepärast*), *seura* (ee *selts*);
- enamasti siiski segavorme: *aina* (ee *ainult*, so *ainoastaan*), *kuna* (ee *kuhu*, so *mihin, johon*), *painotata* (ee *trükkida*, so *painattaa*), *sisara* (ee *sõsara*, so *sisaren*), *riemu-mõtet* (ee *rõõmu-mõtet*, so *iloista ajatusta*; so *riemu, ilo*, ee *rõõm*);
 - muukeelse seletuse lisamine või muu koodivahetus: *saanu haiges sooja tõbesse* (*Nervenfieber*); vt ka näited (4) ja (5) osas 1.1.

Sakari Neuvonen (2000) on analüüsinud Koidula soome-eesti vahekeele käändesüsteemi soomepäraseid elemente tema kirjades Almborgile ja leidnud, et soomepärase käändevormide kõikuv määr sõltub ka sisulistest teguritest. Rohkem on soomepäraseid elemente eelnevate soomekeelsete kirjade olemasolul, suurema hõimuvaimustuse seisundis või Soomega tihedama sideme perioodil. Soomepärase käändevormide hulk väheneb, kui Koidula on ajapuuduses, kui ta soovib, et teda üheselt mõistetak, ja ka siis, kui tema emotsionaalse kõrgepinge seisund leeveneb.

1.4. Koidula soome-eesti vahekeele kommunikatsioonistrateegiatest

Veel üks võimalus Koidula eesti-soome vahekeele uurimisel on analüüsida selle keele kommunikatsioonistrateegiaid. Kommunikatsioonistrateegiad on mistahes keelilise kommunikatsiooni osa. Neid on uuritud juba 1970. aastast peale nii psühholingvistilisest kui ka sotsiolingvistilisest vaatepunktist. Erilist tähelepanu on pälvinud kommunikatsioonistrateegiad võõr- ja teiskeelses suulises suhtluses. Olen uurinud kommunikatsioonistrateegiaid Koidula eesti-soome vahekeelsetes kirjades (Laanekask 2003a). Kommunikatsioonistrateegiate all olen mõistnud neid meetodeid, mida võõr- või teise keele kasutaja rakendab puudulikust keeleoskusest tingitud kommunikatsiooniraskuste ületamiseks.

1.4.1. Koidula õppimisstrateegiad

Olen kõigepealt vaadelnud Koidula kui soome keele iseõppija õppimisstrateegiaid, toetudes Hans Heinrich Sternile (1984). Tema eeskujul olen muide loobunud kommunikatsiooni- ja õppimisstrateegiate lahushoidmisest. Stern (1984: 411–412) tõstab esile neli õppimisstrateegiat, mis eristavad edukat õppurit edutust:

- 1) aktiivse kavandamise strateegia – hea õppur osaleb aktiivselt oma õpingute kavandamises, püstitab eesmärged, tunnetab eri arengujärke jne;
- 2) teadusliku (eksplitsiitse) õppimise strateegia – hea õppur tunnetab keelt kui teaduslikku probleemi, kui struktureeritud tervikteadmiste süsteemi, mis vajab äraõppimist;
- 3) sotsiaalse õppimise strateegia – hea õppur püüab leida võimalusi õpitava keele kasutamiseks igal võimalikul juhul ning loob ja kasutab teatud erilisi kommunikatsioonistrateegiaid, et ületada suhtlemisraskusi puuduliku keeleoskuse korral;
- 4) tundmuslik strateegia – hea õppur püüab ületada emotsionaalseid ja motivatsiooniga seotud probleeme, mis kaasnevad võõrkeeleõppimisega. Ta püüab kujundada endas positiivset hoiakut iseenda suhtes, õpitava keele suhtes ning ühiskonna ja kultuuri suhtes, mida see keel esindab.

Koidula soome keele omandamisprotsessis on nii tugevamaid kui ka nõrgemaid külgi. Ta oli tööga väga koormatud ega ole erilisi märgke sellest, et ta oleks soome keele õpinguid planeerinud või õpingutele vaheetappe seadnud. Soome keele õppimise eesmärgi on ta siiski sõnastanud eespool tsiteeritud kirjas Yrjö-Koskinenile 1866, seostamata seda küll otseselt endaga: soome keele oskamise kaudu on eestlastel võimalik tihedamini liituda soomlastega, et nii eestlaseks jääda ja vältida sulandumist sakslaste või venelaste sekka. Nägime ka, et Koidula kurdab korduvalt soome keele õppimiseks vajalike vahendite (õpik, grammatika, sõnaraamat) puudumist. Ilmselt teadvustas ta endale keele struktureeritud ja täpse õppimise tarvet. Oli tal ju koolipõlvest kogemus prantsuse, vene ja saksa keele süstemaatilistest õpingutest. Kolmas õppimisstrateegia on Koidulal silmapaistvalt tugev: ta luges soome väljaandeid, tõlkis-mugandas soome keelest laulusõnu ja ajalehekirjutisi, püüdis isiklikes kokkupuudetes soomlastega nende keelest aru saada ja hakkas värskest omandatud vähesteid oskusi julgelt kasutama. Märkimisväärselt tugev on ka neljas strateegia: sotsiaalsel ja isiklikel põhjustel oli Koidula emotsionaalselt valmis suhtlema soome keeles, vaatamata kommunikatsiooniraskustele. Lisaks oli Koidulal ilmselt õigustatud eneseusaldus oma verbaalsete võimete suhtes neis keeltes, mida ta seni oli õppinud või oskas: eesti, saksa, prantsuse. Suhtumise iseendasse kui osavasse keelekasutajasse kandis ta nähtavasti üle ka soome keele omandamisprotsessi. Ka oli ta kogenud õnnestunud suulist

kommunikatsiooni eestlaste ja soomlaste vahel, mida vähene keeleoskus ei takistanud.

1.4.2. Koidula soome keele oskus

Stern (1984: 400) on keeleoskuses toonud esile neli iseloomulikku joont: 1) keele formaalne valdamine, 2) keele semantiline valdamine, 3) kommunikatiivne suutlikkus, 4) loovus. Keelt omandades tuleks arendada neid kõiki. Soome keele formaalne valdamine jättis Koidula puhul tublisti soovida ja tal oli ka semantilisi raskusi. Seevastu kommunikatiivne suutlikkus ja loovus on Koidula puhul silmapaistvad: ta on innukas ja osav suhtleja ning suhtub keelekasutusse suure loominguulise ebakonventsionaalsusega. Ta ei karda ebaõnnestumist või vääriskuse (ehk „oma näo“) kaotamist.

1.4.3. Koidula sotsiaalsed ja kognitiivsed strateegiad soome keele õppijana

Olen vaadelnud Koidulat soome keele õppijana ka vaatepunktist, mis toetub Lily Wong Fillmore'i (1979) seisukohtadele kognitiivsetest ja sotsiaalsetest strateegiatest teise keele edukal omandamisel.

Tabel 1. Strateegiad teise keele omandamisel

Sotsiaalsed strateegiad	Kognitiivsed strateegiad
1. Liitu rühmaga ja tegutse, nagu sa saaksid aru, milles asi on, isegi kui sa tegelikult aru ei saa.	1. Pea endastmõistetavaks, et see, mida teised inimesed ütlevad, on otseselt seotud antud situatsiooniga või sellega, mida sina või teie parajasti kogete. Metastrateegia: püüa ära arvata!
2. Jäta mulje (mõnede hästi valitud sõnade abil), et oskad keelt rääkida.	2. Omanda mõned väljendid, millest sa aru saad, ja hakka rääkima.
3. Looda sõprade abile.	3. Pööra tähelepanu korduvatele osadele neis väljendites, mida sa oskad.
	4. Kasuta võimalikult kõike, mida oled omandanud.
	5. Pööra esialgu tähelepanu suurtele asjadele, jäta detailid pärastiseks.

Koidula puhul võiksime „rühmaks“ pidada Jannsenite soome sõpru (Yrjö-Koskinen, Krohn, Swan, Aspelin, Almberg jt). Lauulupeoagsest õnnestunud suhtlemiskogemusest Swani ja Aspeliniga, kes olid terve nädala Jannsenite külalised, kirjutab Koidula Kreutzwaldile 1.07.1869 (Leetberg 1910: 327): „Leider verstanden die Herren nur so viel Deutsch und Estnisch, als sich auf der Tour von Reval hierher zum Conversationston aneignen liess, also weniger noch, als ihrer Zeit die Herren Koskinen und Krohn, Es gab daher oft ein köstliches Gemisch: finnische Fragen und estnische Antworten. Aber, langsam und bedächtigt geführte Conversation war dennoch beiderseits verständlich.“

Selles kirjelduses võib ära tunda kõik kolm tabelis toodud sotsiaalset strateegiat. Võib arvata, et Koidula suutis neil päevil jätta mulje, et ta saab soome keelest aru ja suudab seda ehk ka veidi kõnelda. Sõprade abile toetumine oli vastastikuse mõista tahtmise õhkkonnas kerge. Kommunikatsioon õnnestus, nagu tõestavad Swani ja Aspelin mahukad peokirjeldused Soome lehtedes. Aspelin on aastaid hiljem siiski maininud ka keeleraskusi Tartus Koidulaga suhtlemisel. (Undla-Põldmäe 1981: 141–142.)

Sotsiaalne strateegia 2, „mõned hästi valitud sõnad“, tuleb esile nt laulupeojärgses Koidula kirjas Yrjö-Koskinenile. Põhikeel on eesti (varasema saksa asemel); kirjas leidub koodivahetust eesti keelest saksa, soome, prantsuse ja ladina keelde, aga ka sellist vahekeelele väga iseloomulikku nähtust nagu koodide ühendamine. Terminit *koodide ühendamine* on kasutanud laste soome-eesti vahekeelt uurides Sirje Hassinen (2002), pidades seda õigusega positiivsema kõlaga väljendiks kui *koodide segamine*, ingl *code mixing*.

Näide (6) on pärit sellest kirjast ning demonstreerib koodivahetust ja koodide ühendamist. Soome keelt puudulikult oskav Koidula on soomekeelseid tekste tsiteerides komistanud, muutes soome keelt eestipärasemaks ja liikudes nii koodide ühendamise suunas. Tsitaatide kasutamine (vrd sotsiaalsed strateegiad 2–3 ja kognitiivsed strateegiad 2–4) on Koidula eesti-soome vahekeeles sagedane. Allikaks võivad olla soome ajakirjandus, kirjandustekstid või ka soome sõprade kirjad. Alljärgnevas näites on juttu eesti, saksa ja vene ringkondade erimeelsustest Eestis 1869. aasta laulupeo puhastulu kasutamisel ja eestikeelse põllutöökooli rajamisel. Koodivahetuse olen näites esile tõstnud kursiivkirjaga, soome keele poole sihtivad või soomekeelsed osad on lisaks paksus kirjas ja koodide ühendamine alla joonitud.

- (6) [---] sellega oleme Scyllast Charybdise alla sattunud, sest nüüd oleks põllom. kool Sakslaste instituut. Sinna sooviks nemad nüüd kõik meie 900 rbl., sest neil on veel salaja kartus südames hra Hurt'i pidokõne üle, et: „*Viron kansalle valmistettaiseiin tilasuuta omalla korkeampa sivistystä, kuin midä sen kylä ja pitäjäkouluissa on tarjona.*“ Kes teab, mis meil selle rahaga veel meele tuleks? Ja, jah! Põllom. kl. on nii vagane instituut, ei tee kellegile haiget, ei taha ka „*in Russland eine neue Cultur begründen, die Keinem Nutzen schafft.*“ *Vive l'établissement rural! A bas le „Vanemuine“.* Aga – vabaduse vaim ei ole enam suretada, tänu taeva Taadile! (Loorits 1936: 108.)

Kognitiivsetest strateegiatest torkab Koidula kirjades kohe silma mõistamine ehk äraarvamine, eriti siis, kui mõistamine on viltu läinud. Samast Koidula kirjast Yrjö-Koskinenile on pärit näited, kus Koidula kasutab soome verbist *ymmärtää* lähtunud eesti-soome vahekeelset verbi tähenduses 'mäletada', mitte algupärases tähenduses 'mõista, aru saada':

- (7) Ma ei ümära, kas ma Teile kirjutasin, et meie *censur* Sakslaste käest Venelaste kätte läinud? (Loorits 1936: 106.)
- (8) Ümarate veel, hra professor, et tüki aja eest meie kirjasi vahetasime Eesti-maa kirjaliste-seltsi asutamise pärast? (Loorits 1936: 107.)

Samasuguse äraarvamise näiteid võib tuua ka luuletõlgetest. Näiteks võrreldgem juba mainitud Ahlqvisti (Oksaneni) „Savolaisen laulu“ ja Lydia Koidula mugandust „Mul meeles seisab alati“.

Tabel 2. Tõlkevõrdlus

Ahlqvisti (Oksaneni) tekst	Koidula mugandus
Kuin korkeat sen kukkulat	Kuis hüab kõrgelt kukku siin
Täss' Savon joukko tappeli, Ja joka kynsi kylmeni Edestä Suomenmaan.	Võimust Savonel tapelda Ja nõnda künnab, külwab ta Suome maa eest!
Sen kansa kaikki kärsinyt, Ja onnehensa tyytynyt, Tää armas, kallis maa!	Kus rahvas oskab kannata' Ja õnnes rõõmsalt hõiskada – Mei' armas, kallis maa!

Nagu eelnevas öeldud (vt 1.2.3), kanti Collani viisistatud laul Koidula tõlkes (mida võib-olla viimistles ka Jannsen) ette esimesel üldlaulupeol 1869 ja ka

trükiti laulukogumikus „Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo Laulud“. Kognitiivne strateegia „pööra tähelepanu suurtele asjadele, jäta detailid pärastiseks“ oli end õigustanud. Tundub, et Koidulale oli tähtsaim soomlaste ja eestlaste ühtekuuluvuse näitamine, hõimluse ja ühiste eesmärkide toonitamine, seevastu grammatikareeglid ja täpsed sõnatähendused olid „detailid“, mida võis esialgu kõrvale jätta.

1.4.4. Teadlikest kommunikatsioonistrateegiatest

Koidula soome-eesti vahekeeles

Üks esimesi kommunikatsioonistrateegiate analüüse pärineb Elaine Tarone'ilt (1977). Nagu eelnevadki taksonoomiad, on Tarone'i liigitus tehtud eelkõige suulist keelekasutust uurides. Ta on eristanud viit teadlikku kommunikatsioonistrateegiat teise keele kasutajate vahekeeles (refereering Bialystock 1990: 39–42 põhjal):

- 1) vältimine
 - a) kõneaine vältimine,
 - b) loobumine sõnumi edastamisest;
- 2) parafraas
 - a) ligikaudse väljendi kasutamine (*kask* asemel *puu* vms),
 - b) oma väljendi leiutamine,
 - c) ümberütlev kirjeldus (umbes nagu tuntud mängus „Alias“);
- 3) transformatsioon
 - a) tähttäheleline tõlge lähtekeelest,
 - b) koodivahetus;
- 4) abile apelleerimine;
- 5) miimiliste vahendite kasutamine.

Koidula kirjade eesti-soome vahekeeles pole märgata vältimisstrateegiaid. Suulise keelekasutuse miimiliste vahendite ekvivalendiks võiksid kirjutatud keeles olla joonistused, allakriipsutused, mõttekriipsud, küsimärgid, s.t märgid, mis viitavad kommunikatsiooniraskustele. Koidula kirjade graafilist vormistust on võimalik uurida nende säilituskohas, Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (fond 59). Koidula allakriipsutused jne tõstavad esile emotsionaalset suhtumist, kommunikatsiooniraskusi nende taga pole märgata.

Enesekorrektsiooni, mis avaldub mahakriipsutustes, võiks pidada parafrasistrateegiaks. Parandusi on Koidulal üldiselt vähe. Nt siinse artikli näites

(4) on sõna *natuke* asendatud sõnaga *vähe* (vrd soome *vähän*): „{natuke} vähe *Svecomaanid*, vähe *prätentiös* – kaikist vähe!“

Silmapaistvalt palju on Koidula kirjades oma leiutatud, koode ühendavaid vorme, millest eelnevas on juba mitu näidet esitatud. Selle strateegia kasutamist soodustas nähtavasti positiivne suulise suhtlemise kogemus ja Koidula isikuomadused keelekasutajana. Järgnevas veel üks näide kirjast Almborgile mais 1871:

- (9) Teil on pealegi veel **paljo** rohkem *chances* Suome rahwa **itsenäituse kohta**, kui meil, – ja meie ka ei **ripusta** lootust warna, ja meie ka **uskaldame**, et meie rahwa **õitse aika takasi tulep** ja teeme **työt** selle **puole**. (Anni 1925: 23)

Transformatsioonistrateegiatest leidub Koidula kirjades eriti rohkesti koodivahetust: ühes ja samas kirjas võib olla eesti keelt, ühendatud koodiga või võõrapärastatud (Bialystok 1990) keelendeid, saksa, prantsuse, ladina ja soome keelt, nagu seda on näha näidetes (4) ja (5). Kõige rohkem on siirdumist saksa keelele, ent leidub ka prantsuse keelele siirdumist. Prantsuse keel polnud saksa keel (mis oli küll ülimuskeel, ent ka rõhumiskeel), oli haritud naise tunnus, ning ka soome aatekaaslased eeldatavasti oskasid seda. Järgnevas katkes kirjast Almborgile detsembrist 1870 olen paksu kirjaga esile tõstnud saksa- ja prantsuskeelsed osad:

- (10) Teie olete oike hüva, Herra Maisteri, että mind kiitâte „Saaremaa onupojasta“ – **c'est beaucoup plus que je ne mérite**. Minu vanha taati Kreutzwald tahap nyt anda painotata ühte uusi näiteluku: „Tuletorn“ (**Houwalds „Leuchtturm“**), **Tragödie in mehreren Acten und in Versen**, kaunis, väga kaunis, mutta – liika raske viel meie diletantti võimusele! (Anni 1925: 44)

Koodivahetust on kasutatud kas a) sulgudes lisatud sõnaseletusena, b) jutumärkides esitatud tsitaatidena või pealkirjadena või c) pikemate või lühemate osadena vahetult teksti sees. Omamoodi üllatavad on eesti-soome vahekeelses tekstis ettetulevad sulgudes soomekeelsed sõnaseletused, mis on nähtavasti pärit Aminoffi sõnaraamatust (1869), olgugi et vahel ekslikult kirjjutatud. Näide kirjast Almborgile septembris 1870:

- (11) Mis Teie kooliasjusta puhute, auustettu Herra, on meile palju mieteleta annut: meie puol on kooliluku niinsama kahisemassa, kirik ja vald omava riitun kooli valitsuse (**hallituse**) pärast. Saksa koolit seisavat kaik riigi

(**valtakunta**) valitsuse all; kylä- ja kihelkonna- (**pitäjä**-) koolit on kirik- sandate mielevalla kätte annetu [---]. Iseäranis (**eryttäin**) nyt, viimeillä aikalla, lyöp kirikuherrate viha palama. (Anni 1925: 33–34.)

Väga sagedane on Koidula eesti-soome vahekeelsetes kirjades võõrapäramise strateegia (Laanekask 2003a: 273). Termin pärineb Bialystokilt (1990: 42–43), kes on võõrapäramist kirjeldanud kui sihtkeele mingi elemendi rakendamist lähtekeelses väljendis. Nagu peatükis 1.3. nägime, kasutab Koidula võõrapäramiseks ka eesti murretest pärit elemente. Olgu siinkohal selle kohta veel üks näide kirjast Almbergile detsembris 1870, kus leiduvad soome keelele ja eesti kirjakeelele võõrad, kuid Lõuna-Eesti murretele iseloomulikud *nu*-tunnuseline mineviku partitsiip ja *n*-inessiiv:

(12) Nyt on niin **süntinu**, on pealegi telegramm trükitu (painutettu) ka Saksa **zeitungin** – c'est affreux! (Anni 1925: 43)

1.4.5. Koidula käitumismudel võõrkeele kasutajana

Claus Færch ja Gabriele Kasper (1983) on kommunikatsioonistrateegiate kirjelduses lähtunud võõrkeelekõneleja käitumismudelist. Kui kõneleja on orienteeritud probleemi vältimisele, valib ta lihtsustamis- ja vältimisstrateegiad ning kas loobub sõnumi edastamisest või modifitseerib sõnumi sisu lihtsuse suunas. Kõneleja, kes on orienteeritud probleemidega silmitsiminekuks ja probleemide lahendamisele, valib saavutusstrateegiad ja modifitseerib sõnumi sisu edastamise viisi, jättes sõnumi enda lihtsustamata (Færch, Kasper 1983: 36–37). Koidula on oma eesti-soome segakeelsetes kirjades väga selgelt teisti tüüpi keelekasutaja: pole märgata, et ta üritaks teha järeleandmisi sisus või oma mõtet lihtsustada. Küll aga kasutab ta mitut saavutusstrateegiat, eriti selliseid kompensatoorseid strateegiaid (Færch, Kasper 1983: 46–50) nagu koodivahetus, oma väljendi loomine ja võõrapäramine (Færch ja Kasper nimetavad viimast nähtust interlingvaalseks ülekandeks).

1.4.6. Koidula soome-eesti vahekeele kommunikatsioonistrateegiatest: kokkuvõte

Koidula kommunikatsioonistrateegiaid tema eesti-soome vahekeelsetes kirjades iseloomustab riskikartmatus, keelelise ressursi laiendamine (vrd Cor- der 1983: 17–18) ja suur loovus. Keelelise ressursi laiendamisel on silma- paistvalt suur osa keelelisel omaloomingul ning võõrapäramise, koodide

ühendamise ja koodivahetuse strateegiatel. Ta kasutab hea keeleõppuri sotsiaalseid strateegiaid: rühmaga liitumine, „oskaja“ mulje jätmine, sõpradele toetumine. Ka kognitiivsetes strateegiates on ta tubli. Ta on hea äraarvaja (toetudes eesti-soome lähedusele ja mitte hoolides eksimustest) ning hakkab kõike omandatud kohe kasutama. Ta pöörab tähelepanu suurtele asjadele ega jõuagi kunagi detailideni.

2. Koodivahetusest Koidula eesti- ja saksakeelsetes kirjades Kreutzwaldile

Rohkesti esineb koodivahetust ka Koidula eesti- ja saksakeelsetes kirjades oma suurele kaasaegsele, kirjanik Friedrich Reinhold Kreutzwaldile (1803–1882). Selle iseloom on siiski teistsugune kui Koidula soome-eesti vahekeeles. Olen mõnes artiklis analüüsinud Koidula kirjades Kreutzwaldile aset leidva koodivahetuse sotsiolingvistilisi põhjusi ja grammatikat (Laanekask 2002, 2003b).

2.1. Koodivahetuse sotsiolingvistilisi põhjusi

Koidula kirjades Kreutzwaldile

Olen kirjeldanud Eesti omaaegset saksa-eesti keelesituatsiooni (Laanekask 2003b: 47–54) ning toonud esile Koidula kirjades Kreutzwaldile aset leidva koodivahetuse põhjusi, toetudes Roman Jakobsoni (1973) käsitlesele keelekasutuse funktsioonidest ning sellest lähtuvale René Appeli ja Pieter Muyskeni uurimusele (1992). Olen kirjeldanud koodivahetuse referentsiaalset, direktiivset, ekspressiivset, metafoorset, metalingvistilist ja poetilist funktsiooni Koidula kirjades Kreutzwaldile (Laanekask 2003b: 56–64; vrd Appel, Muysken 1992: 118–121). Lisaks olen kasutanud analüüsil Georges Lüdi (1987) liigitust. Tema jagab suulise kommunikatsiooni eksolingvaalseks (kõnelejatel on erinev keeletaust) ja endolingvaalseks (kõnelejatel on ühesugune keeletaust).

Teiseks võib kommunikatsioon olla unilingvaalne (kõnelejad on ükskeelsed) või bilingvaalne (kõnelejad on kaks- või mitmekeelsed). Selle kohaselt on Lüdi eritlenud nelja erinevat kommunikatsiooniviisi:

- 1) eksolingvaalne ja bilingvaalne (bilingvaalsetel vestluspartneritel on erinevad keeletaustad),
- 2) eksolingvaalne ja unilingvaalne (vestluspartnerid on ükskeelsed ja nende keeled on erinevad),

- 3) endolingvaalne ja bilingvaalne (bilingvaalsetel vestluskaaslastel on ühesugune keeletaust),
- 4) endolingvaalne ja unilingvaalne (ükskeelsed vestluskaaslased räägivad sama keelt).

Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse keel on enamasti kolmas kommunikatsiooniviis: kahe bilingvaali peaaegu endolingvaalne suhtlus. Nad on koodivahetusega harjunud, neil pole vaja kirjades läbi rääkida keeletaustast tingitud tähenduserinevuste üle. Vaid siis, kui Koidula kasutab soome keele elemente (Kreutzwald ei osanud soome keelt), lisab ta tõlke. Seevastu on Koidula kirjavahetus soome sõpradega bilingvaalide eksolingvaalne suhtlus, milles on küll harjutud koodivahetusega, kuid jätkuvalt põrkutakse erinevast keele- ja kultuuritaustast tulenevatele probleemidele. Neist ülesaamiseks tuleb kasutada mitmesuguseid eelnevas kirjeldatud strateegiaid.

2.2. Koodivahetuse grammatikast Koidula kirjades Kreutzwaldile

Olen analüüsinud ka Koidula kirjades Kreutzwaldile esineva koodivahetuse lingvistilist aspekti (Laanekask 2002). Olen keskendunud ühe lause piires aset leidvale koodivahetusele ja püüdnud jälgida, mis liiki koodivahetust Koidula lausetes esineb, missuguses kohas lauses on võimalik siirduda ühelt keelelt teisele ja missugune süntaktiline roll on sisestatud keelel (*embedded language*) matriitskeelses (*matrix language*) lauses. Olen lähtunud Carol Myers-Scottoni (1993) matriitskeelse raammudeli (*matrix language frame model*) teooriast, mida nii ta ise kui ka teised on hiljem täpsustanud. Koidula kirjades Kreutzwaldile sisalduva koodivahetuse lingvistilisest aspektist loodan täpsema ülevaate anda edaspidi.

3. Kokkuvõtteid ja järeldusi

Käesolevas artiklis olen andnud ülevaate uurimisprojektist, mille käigus olen püüdnud rakendada suulise keekekasutuse mitmekeelsuse uurimise tulemusi selleks, et analüüsida kirjalikku multilingvaalset keekekasutust. Viimast on seni uuritud vähe. Uurimismaterjalina olen selles projektis kasutanud eesti 19. sajandi luuleklassiku ja eesti rahvusliku liikumise keskse tegelase Lydia Koidula mitmekeelseid kirju oma kaasaegsetele Eestis ja Soomes.

Artiklis olen põhjalikumalt peatunud Koidula soome-eesti vahekeelele. Olen analüüsinud selle keele tekke sotsiaalseid ja isiklikke põhjusi, vahekeele

grammatilisi iseärasusi ning Koidula kommunikatsioonistrateegiaid selle keele kasutamisel. Põgusamalt olen tutvustanud uurimisprojekti seda osa, milles olen käsitlenud Koidula eesti- ja saksakeelsetes kirjades eesti rahvuseepose loojale Kreutzwaldile aset leidvat koodivahetust. Sedagi koodivahetust olen analüüsinud nii sotsiolingvistikust kui ka lingvistikust lähtudes.

Kirjaliku multilingvaalse keelekasutuse uurimisel võib kirjavahetuste keele põhjalikum jälgimine osutuda üpris viljakaks, sest just siin on võimalik tõmmata paralleele suulise suhtlusega ja kasutada suulise keele uurimise tulemusi. Edaspidi oleks huvitav uurida ka kirjaliku ja suulise multilingvaalsuse erijooni.

Kirjandus

- Aaver jt 1994** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Sirje Olesk 1994. Lydia Koidula 1843–1886. Tartu: Ilmamaa.
- Ahlqvist, August 1869.** Suomalainen murteiskirja tahi lukemisia Viron, Karjalan, Vatjan, Vepsän ja Liivin kielillä suomalaisten sanastojen kanssa. Helsinki: Simeliuksen perillisten kirjapaino.
- Alenius, Kari 1996.** Ahkeruus, edistys, ylimielisyys. Virolaisten Suomi-kuva kansallisen heräämisen ajasta tsaarivallan päättymiseen (n. 1850–1917). Studia Historica Septentrionalia 27. Oulu: Pohjoinen.
- Aminoff, Torsten Gustaf 1869.** Virolais-suomalainen sanakirja satukokoukseen: Eestirahwa Ennemuistesed jutud. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 46. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Anni, August 1925.** Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Appel, René, Pieter Muysken 1992.** Language contact and bilingualism. London, New York, Melbourne, Auckland: Edward Arnold, a division of Hodder & Stoughton.
- Aspelin 1911** = Johan Reinhold Aspelin Aino Kallasele 27.12.1911. KM EKLA, f 157, m 6: 2.
- Bialystok, Ellen 1990.** Communication Strategies. A Psychological Analysis of Second-Language Use. Oxford: Basil Blackwell.
- Corder, Stephen Pit 1983.** Strategies of Communication. – Claus Færch, Gabriele Kasper (eds.). Strategies in Interlanguage Communication. London, New York: Longman, 15–19.
- Færch, Claus, Gabriele Kasper 1983.** Plans and Strategies in Foreign Language Communication. – Claus Færch, Gabrielle Kasper (eds.). Strategies in Interlanguage Communication. London, New York: Longman, 20–60.

- Haavio, Martti 1937.** Suomalaiset ja Viron kansallinen herääminen. – Suomalainen Suomi 8, 574–582.
- Haltsonen, Sulo 1957.** Kolme J. R. Aspelinin kirjettä Lydia Koidulalle. – Kalevalaseuran vuosikirja 37. Helsinki: WSOY, 23–34.
- Hassinen, Sirje 2002.** Simultaaninen kaksikielisyys. Läheiset sukukielet viro ja suomi rinnakkain. Acta universitatis Ouluensis B. Humaniora 43. Oulu: Oulun yliopisto.
- Jakobson, Roman 1973.** Functions of Language. – J. P. B. Allen, S. Pit Corder (eds.). Readings for Applied Linguistics. The Edinburgh Course in Applied Linguistics, vol. 1. London: Oxford University Press, 53–57.
- [Jannsen, Johann Voldemar] 1871a.** Mis „Postimehhe“ sadik taggasitulle juttustab. – Eesti Postimees, nr 34–41, 25.08.–13.10., lk 197–198, 203–204, 209, 215, 221, 227–228, 233, 239–240.
- Jannsen, Johann Voldemar 1871b.** Somemaalt. Reisikirri. – Eesti Postimees, nr 28–29, 14.07.–21.07., lk 162, 169.
- Jansen, Ea 2004.** Vaateid eesti rahvuse sünniaegadesse. Tartu: Ilmamaa.
- Koidula, Lydia 1969.** Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Eva Aaver (koost.). Tallinn: Eesti Raamat.
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 1866.** Eestirahwa Ennemuistessed jutud. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 42. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Krohn, Julius 1872.** Wiron kielioppi Suomalaisille. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Laanekask, Heli 1982.** O. W. Masingu keeleteaduslikust vaatepiirist. – Keel ja Kirjandus 3, 122–133.
- Laanekask, Heli 1994a.** Koidula soome keel ehk *hüva kui miete sisästa selkeäksi tulep*. – Karl Pajusalu, Valma Yli-Vakkuri (toim-d). Lähivertailuja 7. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 44. Turku: Turun yliopisto, 65–74.
- Laanekask, Heli 1994b.** Antti Almbergi eesti keel ehk mis mu nyt peab sanoma puolustukseks. – Helena Sulkala, Heli Laanekask (toim-d). Lähivertailuja 8. Oulun yliopiston suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 40. Oulu: Oulun yliopisto, 56–61.
- Laanekask, Heli 1997.** Lydia Koidulan suomi ja Antti Almbergin viro. – Helena Sulkala, Heli Laanekask (toim-d). Runon silta, kielen silta. Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 7. Oulu: Oulun yliopisto, 11–22.

- Laanekask, Heli 2002.** Koodivahetuse grammatikast Koidula kirjades Kreutzwaldile. – Reet Kasik (toim.). Lähivertailuja 12. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 19. Tartu: Tartu Ülikool, 41–56.
- Laanekask, Heli 2003a.** Kommunikatsioonistrateegiatest Lydia Koidula eesti-soome vahekeeles. – Pirkko Muikku-Werner, Hannu Remes (toim-d). VIRSU. Viro ja suomi: kohdekielet kontrastissa. Lähivertailuja 13. Joensuu: Joensuun yliopisto, 265–275.
- Laanekask, Heli 2003b.** Yksi kirjoittaja, monta kieltä: koodinvaihto Lydia Koidulan kirjeissä Friedrich Reinhold Kreutzwaldille. – Ellen Niit, Ulla Palomäki (toim-d). Lähivertailuja 11. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 71. Turku: Turun yliopisto, 47–67.
- Laitinen, Kai 1992.** Viron ja Suomen kulttuurisuhteet kansallisen heräämisen aikana. – Me olemme kansakunta. Wir sind eine Nation. Viron kansallinen herääminen 1800-luvun jälkipuoliskolla. Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto, 42–55.
- Laulud 1869** = Eestirahwa 50-aastase Jubelipiddo Laulud. Tarto Wannemuine-seltsist väljaantud. Tartu: H. Laakmann.
- Leetberg, Karl 1910.** Kreutzwaldi ja Koidula kirjawahetus I. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 5: 1. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Loorits, Oskar 1936.** Yrjö-Koskinens Briefwechsel mit seinen estnischen Freunden. Tartu: K. Mattiesen. [Ärtrükk väljaandest: Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 1934, 29–133.]
- Lüdi, Georges 1987.** Les marques transcodiques: regards nouveaux sur le bilinguisme. – Georges Lüdi (toim.). Devenir bilingue – parler bilingue. Actes du 2e colloque sur le bilinguisme, Université de Neuchâtel, 20–22 Septembre, 1984. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1–21.
- Myers-Scotton, Carol 1993.** Duelling languages: grammatical structure in code-switching. Oxford: Clarendon Press.
- Neuvonen, Sakari 2000.** „Sydamestä sulke“. Lydia Jannseni poolt Antti Almbergile saadetud eesti-soome segakeelsete kirjade käändesüsteemi soomepärase elementide analüüs kirjade sisu taustal. Bakalaureusetöö. Tartu. [Käsikiri TÜ rakenduslingvistika osakonnas.]
- Puhvel, Madli 1995.** Symbol of Dawn. The life and times of the 19th-century Estonian poet Lydia Koidula. Tartu: Tartu University Press.
- Põldmäe, Rudolf 1969.** Esimene Eesti üldlaulupidu 1869. Tallinn: Eesti Raamat.
- Pääkkönen, Irmeli 1994.** Viron kielen opetusta Helsingin yliopistossa 1830-luvulla. – Helena Sulkala, Heli Laanekask (toim-d). Lähivertailuja 8. Oulun yliopiston

- suomen ja saamen kielen laitoksen tutkimusraportteja 40. Oulu: Oulun yliopisto, 98–105.
- Remes, Hannu 2003.** Elias Lönnrotin ajatuksia viron kielestä. – Pirkko Muikku-Werner, Hannu Remes (toim-d). VIRSU. Viro ja suomi: kohdekielet kontrastissa. Lähivertailuja 13. Joensuu: Joensuun yliopisto, 185–191.
- Remes, Hannu 2008.** August Ahlqvist ja viron kieli. – Helle Metslang, Riho Grünthal (toim-d). Lähivertailuja 18. Uralica Helsingensia 1. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura, 176–189.
- Renvall, Gustav 1826.** Suomalainen Sana-Kirja. Lexicon linguae finnicae, cum interpretatione duplici, copiosiore latina, brevior germanica. 1–2. Åbo: Frenckell.
- Rummo, Paul 1968.** Kaks Koidula kirja. – Looming 12, 1866–1872.
- Stern, Hans Heinrich 1984.** Fundamental Concepts of Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
- Zetterberg, Seppo 2007.** Viron historia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1118. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Tamul, Sirje 2003.** Veel kord Tartu ülikooli taasavamise ja eesti keele lektori küsimusest. – Valve-Liivi Kingisepp (koost.), Mati Ereht, Tiiu Ereht (toim-d). 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. 1803 eesti ja soome keele lektoraat Tartu ülikoolis. Juubelikogumik. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 25. Tartu: Tartu Ülikool, 14–27.
- Undla-Põldmäe, Aino 1981.** Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.
- Veske, Mihkel 1881.** Soome keele õpetus. Esimene jagu. Lühikene grammatik. Viljandi: F. Feldt.
- Veske, Mihkel 1883.** Soome keele õpetus. Teine jagu. Lugemise harjutused. Tartu: H. Laakmann.
- Wong Fillmore, Lily 1979.** Individual Differences in Second Language Acquisition. – Charles J. Fillmore, William S.-Y. Wang (eds.). Individual Differences in language Ability and Language Behavior. New York, San Francisco, London: Academic Press, 203–228.
- Yrjö-Koskinen, Yrjö 1868a.** [Auustatud sõbber!] – Eesti Postimees 14.02., nr 7, lk 49–50.
- Yrjö-Koskinen, Yrjö 1868b.** Viron kirjallisuutta. – Kirjallinen Kuukauslehti 7, 179–183.

Carl Gustaf Swani mälestused

Lydia Koidulast

Ilmunud: Carl Gustaf Swani mälestused Lydia Koidulast. –
Keel ja Kirjandus 1993/12, 742–747.

Aastail 1910–1911 ilmus Tartus Kaarel Leetbergi toimetusel kaheköiteline „Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus“. Mõlemat köidet retsenseeris ilmumisel Aino Kallas, kes oli kirjavahetust lugenud kui Eesti ärkamisaja ehedat dokumenti, aga ka – ja eelkõige – kui haaravat psühholoogilist romaani kahe eesti kultuuriloos nii keskse loovisiksuse suhetest (Kallas 1910/1911, 1911a; soome keeles Kallas 1912). Esimene arvustus on valminud 1911. aasta märtsis, teine detsembris (Kallas 1955: 207, 233–234). Samal aastal avaldas Kallas eesti luule tõlkevalimiku „Merentakaisia lauluja“ (Kallas 1911b). Kogumiku eessõnas, mis valmis 1911. aasta oktoobri alguseks (Kallas 1955: 226), leidub süvenemisest tunnistust andev iseloomustus Koidula osa kohta eesti lüürikas (Kallas 1911b: 22–24). Koidula biograafia kirjutamise mõte on kindlama kuju võtnud nähtavasti just 1911. aasta sügistel: esimesed vastused oma põhjalikele Koidula elu ja loomingut puudutavatele küsimustele saab Kallas 1911. aasta detsembris (Bergmann 1911, Kerg 1911, Aspelin 1911). Teose valmimine võttis kavatselust kauem aega: „Tähdenlento. Virolaisen runoilijattaren Koidulan elämä“ ilmus Soomes 1915. aasta novembris ja Eestis Friedebert Tuglase tõlkes 1918. aastal (Kallas 1915b, 1918). Teose kirjutamise lõppjärgus, 5. detsembril 1914, nendib Kallas: „Olen muide vaimselt niivõrd ühte sulanud Koidulaga, et ma igakord ei oska eraldada omi tundeid tema omadest, need kulgevad tihti täiesti samasuunalist rada.“ (Kallas 1955: 313.)

„Tähelemlu“ retseptioonis on Kallase samastumist oma teose kangalasega peetud nii vooruseks kui ka puuduseks. Sirje Olesk on probleemi analüüsides tõdenud, et Kallas võimendas Koidula eluloos just seda, mis teda isiklikult kõige rohkem puudutas: elu võõra rahva seas, elu vaimselt ebasobivas seltskonnas ning võimetust ühendada kooskõlaliseks kirjanikukutsumus ja perekonnaelu (Olesk 1992: 279). Kirjas Tuglasele resümeerib Kallas ise: „... pean tunnistama, et olen valinud tõe ühe poole. Kuid olen selleks vist

ka liialt palju ilukirjanik, et võiksin teistsugust elulugu kirjutada.“ (Kallas 1915a.)

Ometi on Kallasel olnud piisavalt ka kirjandusloolase vaistu. Esiteks kogus ta energiliselt Koidulasse puutuvat materjali luuletaja kaasaegsetelt, keda tol ajal veel leidis, ja püüdis seda interpreteerida objektiivselt. Teiseks säilitas ta kogutu (kirjad, jutuajamiste üleskirjutused, mitmesugused koopiad). Ja kolmandaks: õigeaegselt ning pieteeditundeliselt (sulgedes 1936. aastal loovutatud „Koidulale ebasoodsad teated“ 20 aastaks) andis ta arhivaalid üle Eesti kultuuriloolisele arhiivile. Neist praegu Tartus kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas³⁰ (f 157, m 6, 7; f 186, m 35: 1–12) talle olevatest materjalidest on kirjutanud S. Olesk (1992: 275–276). Kallase toimimisviisi võib võrrelda arheoloogi omaga, kes ei kaeva lahti kogu leiukohta, vaid jätab avastus- ja edasiminekuvõimalusi ka järgnevatele uurijapõlvkondadele.

Kõige väärtuslikuma osa „Tähelelennu“ alusainestikust moodustavad kahtlemata vastused Kallase küsimustikule. C. G. Swani soomekeelsed dateerimata lühiteated (Swan 1911–1914) kuuluvad nende hulka. Swani teated Kallasele, mis alljärgnevas avaldatakse eestikeelses tõlkes (tlk H. Laanekask), peaksid olema kirja pandud ajavahemikus 1911. aasta lõpust kuni 1914. aasta alguseni, kõige tõenäolisemalt 1911. aasta lõpul või 1912. aasta alguses. Jaanuaris 1914 asus Kallas Koidula-materjale korrastama, kirjutamist alustas ta sama aasta aprillis (Kallas 1955: 284, 296).

Carl Gustaf Swan (1839–1916) oli innukas soomluse idee pooldaja, kes pärast Helsingi ülikooli filosoofiamagistri kraadi saamist (1864) osales aktiivselt Soome kultuurielus. Alustanud õpetajana, tegutses ta edaspidi ka ajakirjanikuna mitme soomemeelse väljaande (sh Kirjallinen Kuukauslehti) juures Helsingis. Aastatel 1884–1905 elas Swan perekonnaga Lappeenrantas, oli kohaliku gümnaasiumi õpetaja, toimetas enda asutatud ajalehte Lappeenrannan Uutiset (1885–1898) ja oli ajalehe Keski-Suomi vastutav toimetaja (1891–1914). Agara seltskonnategelasena aitas ta palju kaasa kohaliku elu soomemeelsemaks muutmisele. Elu lõpuaastad veetis Swan vaheldumisi Helsingis ja Voisalmi saarel asetsevas Hopeavuori suvilas. Tema sulest on pärit ka tõlkeid, keeleõpikuid (soome, inglise, prantsuse) ning inglise-soome sõnaraamat. Soomes mäletatakse Swani praegu eelkõige kui isa: tema üheksatütreilisest lapseparvest on kindlasti tuntuim Soome noorsookirjanduse

³⁰ Nüüdses Eesti kultuuriloolises arhiivis.

klassik, muinasjutumeister Anni Swan (Manninen) (1875–1958). (Hirvonen 1993: 739, Manninen 1993: 10–13.) Anni Swan oli muuhulgas Aino Kallase poolõe Helmi Krohni kolleeg lastelehe Pääskynen toimetuses (1907–1923) ning kuulus koos oma abikaasa, luuletaja ja estofiili Otto Mannineniga Kallase lähedaste tuttavate hulka (Kallas 1988: 422).

Eesti kultuuriloos on Swan tuntuks saanud seoses osavõtuga esimesest eesti laulupeost 1869: koos oma ajakirjanikust kolleegi, hilisema arheoloogia-professori ja muinsuseuurija Johan Reinhold Aspeliniga (1842–1915) oli ta siis Tartus ja Jannsenite külalislakkes kodus. Meeldejäätavad reisi kirjeldasid mõlemad mehed Soome ajakirjanduses: Aspelin ajalehtedes Uusi Suometar ja Helsingfors Dagblad ning mõnes kohalikus lehes (Põldmäe 1969: 353), Swan ajakirjas Kirjallinen Kuukauslehti (Swan 1869, Põldmäe 1969; vt ka Undla-Põldmäe 1981: 142). Keeleandekas Swan olevat Eestist tagasi jõudes laulnud eesti laule ja õpetanud eesti keelt tütardelegi, ka eesti külalistega kõneldud nende emakeeles (Haltsonen 1957: 28). Kui uskuda J. V. Jannseni komplimenti, rääkinud Swan eesti keelt „nago pärris Wirrulane“ (Jannsen 1871: 204). Mõlemad soomlased jäid eluaegseteks Eesti sõpradeks, valides eesti rahvusliku liikumise lõhenedes kumbki oma poole: Swan Jakobsoni, Aspelini pigem Jannseni-Hurda suuna. (Undla-Põldmäe 1981: 143.)

1871. aasta jaanipäeva paiku, kui Postipapa, Lydia lemmikvend Harry (Heinrich Voldemar Amandus Jannsen, 1851–1913, hilisem ajakirjanik) ja Lydia Soome jõudsid – tülikalt keset suurt suve, vaatamata A. Almbergi hoiatusele, et kedagi tuttavatest pole ehk linnas (Anni 1925: 63) –, polnud eriarvamused veel teravalt päevakorral ja Swan oli koos oma kirjandushuvilise abikaasa Emmyga (Emilia Charlotta, snd Malin, 1836–1917) üks Jannsenite reisi juhte ja võõrustajaid (ülevaade Jannsenite Soome-reisist vt Jannsen 1871; Undla-Põldmäe 1981: 153–156, 172–174). Võrreldes selle Koidulale nii olulise Soome-reisi kirjeldust „Täheleenus“ ja Swani mälestustes, on selge, et just Swani tekst on Kallasele olnud peamine allikas nii Alppila dinee kui ka Hakoineni aadlimõisa sündmuste kirjeldamisel. Imetusväärne on üle 70-aastase Swani mälu neljakümne aasta taguste detailide puhul – Undla-Põldmäe sõnutsi on ta neid „otsekui filminud“. Swan loetleb Alppila pidusöögist osavõtnuid, tolleaegset soome kultuurieliiti, kes hõimusuhteid tähtsaks pidades ja eesti külalisi üllatades oli kogunenud Jannseneid tervitama. Siin on auväärased Elias Lönnrot (1802–1884) ja Matthias Akiander (1802–1871, Helsingi ülikooli vene keele ja kirjanduse professor, ajaloolane, Soome Kirjanduse

Seltsi esimees 1868–1870) vaidlemas ajalehtede üle: liberaalne Helsingfors Dagblad on Lönnotile tundunud eksitavana võrreldes noorsoomlaste lehega Uusi Suometar. Kuulsa Lönnoti lapselikult lihtne käitumisviis rahvalikku laulu lauldes või Kirjaneitsi uudisteost, kingiks saadud „Juuditit“ (Koidula 1870) soomendades ei ole eestlastele tundunud kuidagiviisi naeruväärne: nii Jannsen oma reisikirjas (1871) kui ka Koidula mitmel pool oma kirjades on Lönnoti meenutanud suure soojuse ja lugupidamisega. Seega pole õigustatud Swani pahameel Carl Gustaf Borgi (1823–1895) üle, kes oli tõlkija ja toimetaja, Soome Kirjanduse Seltsi kassameister, vananeva Lönnoti abiline sõnaraamatutöös. Soome rahvusliku liikumise juht Johan Vilhelm Snellman (1806–1881), sel ajal (1870–1874) muuhulgas ka Soome Kirjanduse Seltsi esimees, peab peokõne. Tema südamlük ja vabameelne käitumine kauni vaimurikka hõimlanna seltskonnas üllatab ja ehk pisut šokeeribki tema kaasmaalasi. Koduteel jutustab ta vallatuid noorusmälestusi ristsetelt, mis leidsid aset tema vanemate tutvusringkonda kuulunud kehvapoolse aadliku, Kimo rauasulatustöökoja valitseja leitnant Otto Mauritz von Esseni perekonnas. Esse-nitega sidusid Snellmani muide ka perekondlikud sidemed, nimelt abiellus ta õde Anna 1836. aastal O. M. von Esseni poja Ottoga. (Rein 1981: 74.) Pere-naiserollis on haritud ja praktiline Emilie Sofia Bergbom (1834–1905), oma venna Kaarlo Juhana Bergbomi (1843–1906) lähim abiline soome rahvusliku teatri rajamisel. Noorematest fennomaanidest on Swanil meeles olnud oma põlvkonnakaaslased: Johan Julius Frithiof Perander (1838–1885), hilisem Helsingi ülikooli pedagoogikaproffessor, kelle värske väitekirja kallal (Perander 1870) Snellman aasib; Jaakko Oskar Forsman (1839–1899), ajakirjanik ja Helsingi ülikooli õigusteaduskonna soome keele lektor, hiljem õigusajaloo ja kriminaalõiguse professor. Alppilas on siiski viibinud ka J. O. Forsmani vanem vend, Helsingi ülikooli üldajaloo professor, ajalehe Helsingin Uutiset ja ajakirja Kirjallinen Kuukauslehti asutaja Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen (1830–1903), kes tundis Jannseneid oma varasematelt Eesti-reisidelt ja oli nendega kirjavahetuses (Undla-Põldmäe 1981: 154). Nimetamata on jäänud teisigi Alppilas viibinuid, näiteks Helsingi ülikooli filosoofiaproffessor Thiodolf Rein (1838–1919), kelle mälestustes lisaks Alppila lõuna kirjeldusele leidub ka teade Koidula teistkordsest käigust Soome (juba abielus olles, koos õe Eugeniega³¹; Rein 1918: 243–244). Koidula kiindumust oma noorde

³¹ Muid andmeid Koidula teistkordse Soomes käigu kohta pole leitud.

toimekasse kirjavahetuspartnerisse, tookordsesse Uusi Suometari toime-
tajasse Antti (Anton Fredrik) Almbergi (1846–1909) kirjeldab Swan ilme-
kalt, kuid suure diskreetsusega. Oli ju Almberg (Jalava) Aino Kallase lähima
sõbratari Ilona Jalava isa. (Vt ka Undla-Põldmäe 1981: 147–164, 168–177,
Kallas 1988: 338.)

Eriti nägelik on Hakoineni aadlimõisa külastuse kirjeldus. Mõisa oma-
nik oli liberaalsete vaadetega vabahärra Hans Gustaf Boije (1828–1903), kes
hiljem oli mitmel korral riigipäeva liige ja asemaamarssal. Swani jutustatud
episood Harry ja vana aadlidaamiga annab ilmekalt edasi toleleagse Soome
ühiskonna pingeid.

Tartu külalistele eriti sobiv saksa keel oli osale soomlastest mõnevõrra
sunnitud, kuigi just selles keeles püüti Alppilas vestelda (Rein 1918: 244).
Swani kirjeldusest paistab, et omavahel suhtlesid soome rahvuslased ka
rootsi keeles. Tõrgeteta ei sujunud vist soome-eesti segakeel; ebaadekvaatset
käitumist ühelt poolt ja võõristust teiselt poolt – vaatamata siirale hõimuvai-
mustusele – võis põhjustada ka erinev arusaam üksikutest etiketinüanssidest.
Koidula hingetulv Soome-reisi ajal ja vahetult reisi järel on ta kommuni-
katsiooniraskustest üle aidanud; alles tagantjäreletargana kirjutab ta Kreutz-
waldile keele- ja kasvatuserinevuste osast elukaaslase valikul (Lepik 1962:
486–487).

Koidula abielu mereväearst Eduard Michelsoniga (1845–1907) on Swan
nagu paljud teised Koidula kaasaegsed – ja nagu Aino Kallaski „Tähelen-
nus“ – mõistnud ühekülgselt. Teistest Koidula perekonnaliikmetest meenutab
Swan eriti soojalt Koidula õde Jennyt (Eugenie Cäcilie Fanny, 1845–1897),
kes kihlus Heinrich Ferdinand Samuel Rosenthaliga (1846–1916) siiski alles
1871. aasta suve algul, enne Jannsenite reisi, ja abiellus jaanuaris 1872. Koi-
dula vendadest kõneldes on Swanile tundmata olnud Jannsenite pere must
lammas, vanim poeg Leopold (Johann Emil Leopold, 1847–1880). Vanuselt
järgmine vend Julius (August Julius Wilhelm, 1849–1869) sai õnnetult surma
Tartu õpetajate seminari õpilasena; noorim vend oli Eugen Friedrich Rein-
hold Jannsen (1853–1930). Korrigeerimaks veel mõnd pisifakti, olgu märgi-
tud, et kolmas eesti laulupidu, kus lisaks Swanile ja Aspelinile viibis teisigi
Soome estofiile (Undla-Põldmäe 1981: 162), peeti Tallinnas 1880. aastal, ja
et Irjala perenaine proua Göös oli Jannseneid võõrustades juba abielus (Anni
1925: 66).

*Lühiteateid Koidulast.
Doktoriproua Aino Kaldale
kirjutanud C. G. Swan.*

1. küsimus:

Koidula välimus, silmade, juuste värv, kasv.

Vastus:

Suursugune, peaaegu ütleksin majesteetlik välimus, pikk, sale, nõtke figuur, kaunis nägu. Juuksed tumedad. Silmade (värv) kohta ei oska kindlat vastust anda, minu mäletamist mööda olid tal tumesinised silmad ja samuti mäletab ka minu abikaasa, kuid professor J. R. Aspelin ütleb mäletavat, et need olid hallid. Ei tea, kas elab veel Koidula õde doktoriproua Jenny Rosenthal või emb-kumb Koidula vendadest (näiteks Harry), mõni nendest oskaks küll sellele küsimusele kindlalt vastata.

2. küsimus:

Tema riietumisviis, hääletoon, tema käitumine, rääkimisviis, mulje temast? Kahjuks ei ole ma naiste riietumissaladustes sedavõrd asjatundja, et oskaksin vastata sellele küsimusele muud kui seda, et ta oli hästi riides, mitte liialdatult või silmatorkaval kombel luksuslikult ega ka mitte vastupidi. Nagu peen daam kunagi. Veetlev hääletoon ja rääkimisviis. (Tema käitumisest ja muljest, mille ta jättis, loete allpool.)

3. küsimus:

Tema lapsepõlv?

Sellele küsimusele ei oska ma midagi vastata.

4. küsimus:

Tema abielu?

Sellelegi küsimusele ei oska ma kindlalt vastata midagi muud, kui et siin Soomes arvati tema abielus ehk olevat mingi vastuolu, ja et ta ei abiellunud mitte puhtast armastusest, vaid rohkem ehk soovist vabaneda meeli rõhuvast mälestusest. Üldiselt arvati siin, et magister AlMBERG oli ära tanud temas tundeid, mida võiks nimetada armastuseks. Aga kes siis neid inimese ja eriti naisterahva tundeid teab. Sellest, missugune mees oli doktor Michelson, ei tea ma muud, kui et mõned minu tuttavad rääkisid, et olid kohanud teda siin kuskil sõjalaeval, ja ta ei olnud neile eriti meeldivat muljet jätnud. Nii pinnapealse teadmise põhjal ei sobi vist siiski mingit kindlat järeldust teha.

5. küsimus:

Vastuvõtt Soomes jm.?

Andestate mulle vahest, kui kaldun sellele küsimusele vastates siin-seal asjast kõrvale ja jutustan sellestki, millest Teie küsimuste eesmärki silmas pidades on kasu õige vähe või pole üldse.

Sel suvel (1871?), kui Jannsen, tema tütar Lydia ja poeg Harry käisid Soomes, elasin koos oma perega Janakkalas Hyvikkälä külas Kaapo Jusilaineni majas. Ühel päeval (minu mäletamist mööda juulis või augustis) sain kirja magister Almbergilt, kes teatas, et Jannsenid on saabunud Helsingisse. Ta palus mul kohe Helsingisse sõita ja reisida Loppi kaudu, et tuua kaasa Yrjö-Koskinen. Tegin, nagu oli kästud. Koskinen polnud alguses nõus. Tema juures oli ametis maamõõtja ja Koskinen ütles, et ei saa tulla. Ometi ta lõpuks siiski tuli. Jannsenid elasid sotsieteedimajas. Muidugi oli neid vastu võetud igati sõbralikult. Ühel päeval siis korraldati neile pidulik lõunasöök Alppilas. Laua otsas istus Snellman; siis olid seal kohal Elias Lönnrot, Matthias Akiander, C. G. Borg ja mõningane hulk nooremaid, kellest olgu nimetatud doktor Perander, Jaakko Forsman, A. Almberg. Kuigi arvukas see seltskond siiski ei olnud, sest suvi oli meelitanud paljud inimesed linnast maale. Ei mäleta, et oleksin märganud Yrjö-Koskineni, ja järeldan sellest, et teda ei olnudki seal. Kuna tal oli tähtsaid asjatoimetusi maal, siis arvan, et ta oli juba läinud koju Loppile, olles eelnevalt palunud auväärseid võõraid tulla sinna teda külastama. – Perenaise kohuseid täitis ainuke lõunal viibinud soomlanna, preili Emelie Bergbom. (Kaarlo Bergbom ei olnud linnas ega võtnud järelikult ka sellest peost osa.)

Kõne külalistele pidas lõunasöögil J. V. Snellman (saksa keeles), lähtudes soome vanasõnast „veri on paksem kui vesi“. Siis rääkis ta Jannseni tööst eesti rahva heaks ja pöördus lõpuks preili Lydia poole, märkides ära ka tema töö nii isa parema käena ajalehe toimetamisel kui ka muidu.

Oodates lõunasöögi järel kohvi, mille eest kandis hoolet preili Emelie, veetsime aega vesteldes jne. C. G. Borg, kes üldse sellistel puhkudel sai asjadest aru teistmoodi kui teised ja kes tol ajal esines Lönnroti famuluse või nõuandjana, pidas kohaseks tutvustada Lönnroti nii originaalsest küljest kui vähegi võimalik. Muuseas palus ta teda klaverit mängida ja laulda. Lönnrot puikles küll vastu, ent soostus siiski ja istus klaveri taha, öeldes, et ei oska muud kui „Heikkiläl oli kolm hobust“. Ja hakkas siis ühe sõrmega klaverit mängima ja laulma: „Heikkiläl jne.“. (Oli vist mingi trükitud juhulaul, väärtusetu ja isegi mitte naljakas.) – Episoodi enne kohvi: preili Lydia

ja Almberg jooksid ringi kaljudel, imetledes Helsingi kaunist linna ja muid vaateid. – Küigel puude all istusid Lönnrot ja Akiander ning vaidlesid ajalehtede üle. Lönnrot ütles, et talle jätkub päris hästi „Suometarist“, Akian-der aga arvas, et oleks ikka vaja „Dagbladetit“ ka lugeda „för de ledande artiklarnas skull“,³² mille peale Lönnrot vastas: „Ja, eller missledande.“³³

Seejärel joodi verandal kohvi. Preili Lydia kinkis Lönnrotile enda kirjutatud novelli (nime ei mäleta, ehkki minagi olin selle juba varem saanud ja olin tol korral juba lugenud. Selle aineks oli orjade olukord ja mäss kuskil Lääne-India saarel, aga tegelikult oli vist silmas peetud Eesti olusid. Arvan nii ka seetõttu, et kui preili Lydia minult küsis, kas olin raamatu mõttest aru saanud, ja vastasin, et minu meelest on mõeldud Eesti olusid, siis seepeale ütles ta: õige). Kui ta Lönnrotile raamatu andis, siis võttis ta istet Lönnroti kõrvale (sohval paremal pool ust, millest vasakul pool istus Snellman teisel sohval). Nüüd hakkas Lönnrot, et demonstreerida preili Lydiale oma eesti keele oskust, talle seda raamatut soome keelde tõlkima, jätkas tõlkimist leht lehe järel ja oleks vist jätkanud kogu õhtu, kui meil poleks läinud korda mingil kombel (ei mäleta enam, kuidas) taati katkestada. Siis siirdus preili Lydia teisele poole Snellmani kõrvale, kus ta näis end paremini tundvat. Snellman nimelt oli sedavõrd rõõmsas, lausa poisikeselikus tujus, et ma ei ole teda kunagi sellisena näinud; ta muutus päris kavaleriks ja oli tulvil huumorimeelt. Ta õhutas Forsmani ja Peranderi, et need hakkaksid koos preiliga Soome silda ehitama, ja Peranderile, kes oli hiljuti kaitsnud doktoriväitekirja, ütles ta: „Nu skulle det passa för doktorn att använda det där „transaktion“ eller hur var den nya termen, som doktorn använde i sin disputation, den var så lärd, att jag ej riktigt kommer ihåg den.“³⁴ Hiljem istus Snellman rahulolevalt, käsi preili ümber, ja ütles: „Se dethär har man goherrar för sina fyllda 65 år.“³⁵ Preili Emelie küll arvas, et „detta går nästan öfver anständighetens gräns“,³⁶ kuid preili Lydia ise nähtavasti nii ei mõtelnud, sest nagu ta pärast ütles, oli ta Snellmanist lausa vaimustatud. Lönnroti kohta lausus ta mulle, et oli „kujutlenud teda täiesti teistsugusena, kuid Snellman, Snellman“, temast oli ta vaimustatud.

³² juhtkirjade pärast

³³ Jah, või eksiteele juhtivate.

³⁴ Nüüd oleks doktoril sobiv koht kasutada toda „transaktsiooni“ või kuidas see uus termin nüüd oligi, mida doktor kasutas oma väitekirjas, mis oli nii õpetatud, et ma ei saanud sellest päris hästi aru.

³⁵ Näete, hüvad härrad, just seda saab oma täis 65 aasta eest.

³⁶ see ületab juba peaaegu sündsuse piiri

Hilja õhtul, kui lähenes juba südaöö ja hakati valmistuma äraminekuks, kadus Snellman puhvetiruumidesse ja me ei saanud aru, mis tegemist tal seal oli. Ei läinud aga kaua aega, kui ta tuli tagasi, tema kannul teener veini-pokaalidega. „Ärgem mingem veel,“ ütles ta, „päikesetõus on nii kaunis, ootame seda.“ Ja nii istuti veel, kõik olid ülevas meeleolus.

Kui me varahommikul jalgsi tagasi tulime, siis käis Almberg koos preili Lydiaga. Nende järel tulime Snellman, preili Emelie ja mina. Enne kui jõudsim Lääneesplanaadile (vene kasarmute juures), märkas Snellman, et Almberg ja preili Lydia seadsid sammud kõnnitee poole. Seepeale hüüdis ta Almbergile: „Magister A[lmberg], magistern bör föra sin dam in i esplanaden och icke gå på trottoaren.“³⁷ Almberg vastas, et ta on selle ettepaneku teinud, aga preili vestleb nii innukalt, et ei pane tähele. „Sagt, sagt,“ lausus S[nellman], „hvad är det med att säga, man skall ta sin dam under armen och föra.“³⁸ Ja preili Emelie ning minu poole pöördudes jätkas ta: „Med anledning häraf skall jag berätta en liten historia: då jag var som student (informator?) på Kimobruk i Oravais hos v. Essen (Löjtnat v. Essen, forvaltare på bruket³⁹) var där en kristning. Som fadder stor jag emot fröken Kernmer, som kallades Österbottens ros, – och hon var värkeligen bra vacker –, småskrattade S[nellman]. „Efter döpelseakten kom Essen till mig och frågade: nå, har du fått fadderkyssen, hvartill jag svarade, att nog begärde jag den, men hon gaf ej. „Begärde,“ sade Essen, „tror Du då att hon räcker mun åt Dig, om Du begär, man skall ej begära, utan taga.“ Och så följde jag hans råd, och så fick jag den värkeligen, ha, ha, ha!“⁴⁰

Kui olime jõudnud uue teatri lähedale, peatusime, sest Snellman pidi sealt kodu poole pöörama. Hüvasti jättes langes preili Lydia põlvili ja suudles Snellmani kätt.

³⁷ Magister Almberg, magister peaks juhtima oma daami esplanaadile, mitte kõnniteele.

³⁸ „Ütelnud, ütelnud,“ ... „mis sest ütlemisest kasu on, peab oma daamil käe alt kinni võtma ja teda juhtima.“

³⁹ Leitnant v. Essen, rauasulatustöökoja valitseja.

⁴⁰ „Selle nõuande peale tahan teile jutustada väikese loo. Kui ma olin üliõpilane (koduõpetaja?) Kimo rauasulatustöökojas Oravainen v. Esseni juures, olid seal ristsed. Vaderina seisin preili Kernmeri kõrval, keda kutsuti Österbotteni roosiks – ja ta oli tõepoolest üsna ilus,“ muheles Snellman. „Pärast ristimistalitust tuli Essen minu juurde ja küsis: „Noh, kas sa said oma vade-risuudluse kätte?“ Mina vastasin selle peale, et oleksin küll seda soovinud, aga preili ei andnud. „Soovinud,“ ütles Essen, „kas sa usud, et ta ulatab sulle ise oma suu, kui sa soovid: tuleb mitte soovida, vaid võtta.“ Ja nii ma järgisingi tema nõuannet ja sain suudluse tõepoolest kätte, ha-ha-haa!“

Pidulik lõuna oli üks õnnestunumaid, mida olen näinud.

*Seejärel läksin tagasi Janakkalasse. Paari päeva pärast saabusid Jannsenid meie juurde. Et Snellman Helsingis oli nende kuuldes teinud mulle ettepaneku viia külalised parun Boije juurde Hakoineni lossi, et hr. Jannsen võiks näha Soome mõisamajandust, siis ei jäänud mul muud üle, kui paluda kirjakesega parun Boijelt luba oma külalised sinna tuua. Saanud nõusoleva vastuse, läksimegi sinna, Jannsenid ja mina abikaasaga. Seal oli tava-
päraselt kohal tubli mitukümmend inimest nagu inglise maamõisas. Parun Boije oli mõne aja eest naasnud Riia linna põllumajandusnäituselt, kus härra Jannseni oli käinud, nii et nendel igatahes kõneainet jätkus. Mulle siiski tundus, nagu oleks aadlidaamide seltskond kui just mitte põlastusega, siis ometi mingi võõristava uudishimu või osavõtmatusega silmitsenud preili Lydiat, kes aga käitus kindlalt ja kõigist suursugusemalt. Igal juhul tundus, et nad ei olnud eriti vaimustatud, kui ta, muidugi palumise peale, istus klaveri taha ja laulis „Mu isamaa on minu arm, ei seda jäta ma jne.“ (Pean siiski siinkohal lisama, et mulle tundus nii, kuid on üsna võimalik, et ühelt poolt mu sümpaatia oma külaliste suhtes ja teiselt poolt mingi hirm ja kõhklus selle rootsimeelse aadliseltskonna ees mõjusid mu tundmustele eksitavalt. Istusin vana vabahärraproua Knorringi kõrval, kes mulle ütles: „Vill magistern vara god och presentera den unga herrn (Harry J.) för mig, h a n k a n v ä l s v e n s k a , h a n s e r s å i n t e l l i g e n t u t , j a g s k u l l e g e r n a t a l a m e d h o n o m.“⁴¹ Mille peale mina vastasin: „Svenska kan han säkert ej, men om friherrinnan försöker finska, så förstår han kanske bättre.“⁴² Kuidas edasi läks, kas teda esitleti või ei, seda ma enam ei mäleta.)*

Järgmisel päeval külalised lahkusid. Kõigepealt läksime koos, meie külalised ja mina abikaasaga, üle järve Irjala pärusmõisa preili Jahnsi (hilisem proua Göös) juurde, kus lõunastasime. Lõunasöögi järel jätsime hüvasti: külalised läksid Loppisse Y. Koskineni tervitama, mina abikaasaga pöördusin koju tagasi.

Niipalju Koidula Soome reisist.

Koidula kirjanduslikku loomingut ei tuntud tol ajal veel kuigi nimetamisväärselt, teati ainult, et ta oli eesti rahva esimene ja kõige tuntum naisluuletaja.

⁴¹ Kas magister ei oleks nii kena ja esitleks mulle seda noorhäärrat (Harry Jannsenit), t e m a oskab küll rootsi keelt, ta näeb nii intelligentne välja, ma vestleksin temaga meeeldi.

⁴² Rootsi keelt ta kindlasti ei oska, aga kui vabahärraproua katsetaks soome keelega, seda mõistaks noorhäärra ehk paremini.

Koidula õed ja vennad?

Oli vaid üks õde, Jenny, kes abiellus doktor Heikki Rosenthaliga (oli 1869. a. laulupeo ajal juba kihlatud). Ma ei tea, kas ta on veel elus. Ta oli eriliselt meeldiv ja armastusväärne daam, kasvult lühem kui vanem õde ja ka mitte nii nägus, kuid veetlev ja südameid võitev, minu arvates pigem nägus kui vastupidi. Vendi oli Lydial minu teada kolm. Kõige vanem, minu arvates üliõpilane a. 1869, ei harrastanud vist peate tudengielu suurt midagi. Hiljem (a. 1870?) kukkus ta ühe maja viimase korruse aknalt, kus ta istus, alla ja sai surmavalt vigastada (nii vähemalt jutustasid omaksed). Teine vend oli Harry, kes on Eestis nähtavasti üldiselt tuttav. Oli ehk liialt iseteadlik. Kolmas vend Eugen (?) oli sel ajal veel noor; kui ma Tartus käisin, seetõttu ei oska tema kohta öelda muud, kui et ta tundus olevat tubli noormees.

Kas Koidulal oli naiselikku võlu?

Kahtlemata, igati veetlev ja meeldiv naine, mitte vähimatki mehelikku joont temas, südamlilik, elav; veetlev hääl ja rääkimisviis, selles mõttes päris naise ideaalkuju (kuidas ta majapidamisega toime tuli, seda ma ei tea).

Esinemiskindlus?

Jah, tarbe korral käitus ta küll kindlalt ja iseteadlikult, kuid mitte mingil juhul solvalt, vaid üksnes austust äratavalt. Ei ole näinud ega kuulnud midagi muud, kui et kõik, kes teda tundma õppisid, imetlesid teda – välja arvatud doktor Perander, kes (tõsi küll naljatades) arvas, et kas ta siiski pole upsakas.

„Anekdoote“ tema kohta ma ei tea.

Tema vahekord Kreutzwaldiga?

Otsustades Koidula enda sõnade järgi aastal 1869, oli nende vahekord igas suhtes ehe ja sõbralik. Hiljem vist tekitasid erimeelsusi, kuid minu arvates mitte vaenu, need tuntud omavahelised tülid (Jakobsoni ja Jannseni vahel).

Ka Wiedemanniga näisid nende suhted lähtuvat sõbralikust vastastikusest lugupidamisest, otsustades viisi põhjal, kuidas nad teineteist kohtlesid ja teineteisega vestlesid ühel lõunasöögil doktor Rosenthali juures Tallinna laulupeo ajal 1879. aastal.

Seda, mida tean Koidula armumisest Albergi, olen juba jutustanud.

C. G. Swan.

Siin on need tühised teated, mida oskasin anda. Olen lisanud palju ebaasjakohast, kuid ehk võib see siiski mingil määral kaasa aidata üldpildi loomisele.

*Lugupidamisega
sama.*

Kirjandus

- Anni, August (toim.) 1925.** Koidula ja Almbergi kirjavahetus. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Aspelin 1911** = J. R. Aspelin A. Kallasele 27.12.1911. KM EKLA, f 157, m 6: 2.
- Bergmann 1911** = J. Bergmann A. Kallasele 13.12.1911. KM EKLA, f 157, m 6: 3.
- Haltsonen, Sulo 1957.** Kolme J. R. Aspelini kirjettä Lydia Koidulalle. – Kalevalaseuran vuosikirja 37. Helsinki: WSOY, 23–34.
- Hirvonen, Maija (toim.) 1993.** Suomen kirjailijat 1809–1916. Pienoiselämäkerrat, teosbibliografiat, tutkimusviitteet. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 570. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- [Jannsen, Johann Voldemar] 1871.** Mis “Postimehhe” sadik taggasitules juttustab. – Eesti Postimees, nr 34–41, 25.08.–13.10., lk 197–198, 203–204, 209, 215, 221, 227–228, 233, 239–240.
- Kallas, Aino 1910/1911.** Koidula ja Kreutzwald. Äärejooned. – Noor-Eesti 5/6, 512–526.
- Kallas, Aino 1911a.** Koidula ja Kreutzwald. Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetus II. – Eesti Kultura I. Tartu: Postimees, 324–350.
- Kallas, Aino 1911b.** Merentakaisia lauluja. Valikoima runokäännöksiä ja katsaus virolaiseen laulurunouteen. Helsinki: Otava.
- Kallas, Aino 1912.** Koidula ja Kreutzwald. – Valvoja 1, 33–51, 635–652.
- Kallas 1915a** = A. Kallas F. Tuglasele 17.07. 1915. KM EKLA, f 245, m 29: 14.
- Kallas, Aino 1915b.** Tähdentento. Virolaisen runoilijattaren Koidulan elämä. Helsinki: Otava.
- Kallas, Aino 1918.** Tähelend. Koidula elulugu. Friedebert Tuglas (tlk). Tartu: Odamees.
- Kallas, Aino 1955.** Päevaraamat II. Aastaist 1907–1915. Toronto: Orto.
- Kallas, Riitta (toim.) 1988.** Kolme naista, kolme kohtaloa. Aino Kallaksen kirjeenvaihtoa Ilona Jalavan ja Helmi Krohnin kanssa vuosina 1884–1913. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 485. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kerg 1911** = J. Kerg A. Kallasele 22.12.1911. KM EKLA, f 157, m 6: 8.
- [Koidula, Lydia] 1870.** Juudit ehk Jamaika saare wiimsed Maroonlased. Wälja annud Johann Jannsen. Tartu: H. Laakmann.
- Leetberg, Kaarel (toim.) 1910.** Kreutzwaldi ja Koidula kirjawahetus 1. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 5: 1. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Leetberg, Kaarel (toim.) 1911.** Kreutzwaldi ja Koidula kirjawahetus 2. Eesti Kirjanduse Seltsi toimetused 5: 2. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

- Lepik, Mart (toim.) 1962.** Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus. 1867–1873. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Manninen, Antero (toim.) 1993.** Yhdeksän mustaa joutsenta. Swanin sisarusten kirjeitä. Kokemuksia, elämyksiä ja ajatuksia autonomian ajan Suomessa. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 579. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Olesk, Sirje 1992.** Aino Kallas ja Koidula. Autor ja tema kangelanna. – Keel ja Kirjandus 5, 274–280.
- Perander, Johan Julius Frithiof 1870.** Kritisk undersökning af statsbegreppet i den Hegelska filosofin. Pro venia docendi. Helsingfors: Frenckell.
- Põldmäe, Rudolf 1969.** Soome külalise muljeid esimeselt üldlalupeolt. – Keel ja Kirjandus 6, 353–358.
- Rein, Thiodolf 1918.** Muistelmia elämän varrelta. Helsinki: Otava.
- Rein, Thiodolf 1981.** Juhana Vilhelm Snellman. I. Helsinki: Otava.
- Swan, Carl Gustaf 1869.** Matkahavannoita Viron ja Liivin maalta. – Kirjallinen Kuukauslehti, nr 8–10, lk 195–200, 221–230, 250–257.
- Swan [1911–1914]** = Carl Gustaf Swan Aino Kallasele [1911–1914]. KM EKLA, f 157, m 6: 19.
- Undla-Põldmäe, Aino 1981.** Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.

Ühest saja kolmekümne aasta tagusest reisist

Ilmunud: Ühest saja kolmekümne aasta tagusest reisist. – Eesti Leht 2001/2, 12–14.

Johann Jannsen võttis esimese sõidu üle Soome lahe ette 1841. aastal, 22-aastase Väandra köstrina. Soome jõudnud ta oma sõnutsi „kaelani märg, naggo kalkunipoeg, merrehaigusest kahwatand ja uimane“. Tema teine Soome-reis leidis aset kolmkümmend aastat hiljem, 1871. aasta suvel. Noorest köstrist oli selleks ajaks saanud populaarne lehe- ja kirjamees Johann Voldemar Jannsen, eesti rahvusliku liikumise tunnustatud juht – ning soliidne perekonnaisa. Isa reisikaaslasteks olid vanem tütar Lydia, kes sel ajal juba kasutas kirjanikunime Koidula, ja gümnasistist poeg Harry, Lydia lemmikvend. Reis ei olnud välisreis: Postipapana oli Jannsen harjunud Soome kohta sõnumikke avaldama rubriigis „Omalt maalt“. Maa oli tõepoolest „oma“: Soome kuulus 1809. aastast peale Vene impeeriumi koosseisu, kuigi vabama konstitutsioonilise erikorraga kui varem liidetud Balti provintsid. Kui Soomes olid olnud ikaldusaastad, oli Jannsen Eesti Postimehe kaudu kogunud näljahädaliste abistamiseks toetust ja ühtlasi sugulasrahvast lähemalt tutvustanud. 1866. aasta Eesti Postimehes kinnitas ta: nad on „keige rahwa seast lihha polest meie lähhemad suggulased“, samuti „kelega ühhe põhja peal“. „Some merrelahhe on naggo kiil Some ja Eestirahwa wahhele tunginud, et nemmad kui ühhe kånno pealt kaswanud arrud, mitte paljo kokko ei putu.“ Eestlased olevat „kui wåhhem oks“ soomlastest „mahhajånud“, ka „kelemurre“ olevat raske mõista. Jannsen kutsus mõlemaid rahvaid üles uuesti lähenema, „et tuggewam nõdremat wõiks õppetada ja kinnitada“.

Rahvuslik ärkamisaeg Eestis oli Soome-Eesti senise suheteajaloo üks intensiivsemaid perioode. Tolleaegne mõlemapoolne harras hõimuvaimustus on praeguse skeptilise pilgu jaoks veidi naiivne, kuid siiski mõistetav. Kummalgi pool Soome lahte otsiti eluvõimalusi kahe painava kivi vahel: üheks kiviks oli tsaarivõim, teiseks kummagi maa ülakiht. Eestis pidasid põhi-rahva arengut kinni sakslased, Soomes rootslased. Soomes oli soomemeelsus

ärrganud varem kui eestimeelsus Eestis ning seetõttu leidsid eesti rahvuslased tuge ja julgustust hõimurahva veidi parematest oludest. Ent ka Soome rahvuslased tulid Eestisse, et saada „uusi, soomlust ja rahva haridustaset edendavaid mõjutusi“, nagu on märkinud Martti Haavio. 1844. aastal oli Eestis rännanud Elias Lönnrot, kes pidas õnneks, et oli saanud eesti keelt õppida sõbra ja kolleegi Faehlmanni käest. Läbisõidul oli Eestis 1847. ja 1850. aastal peatunud teine soomlaste suurmees Johan Wilhelm Snellman. 1854 oli Eestis käinud August Ahlqvist, hilisem Helsingi ülikooli soome keele professor, kellel kujunes püsivam koostöö Kreutzwaldiga. Aastal 1869 oli Ahlqvist oma tudengite jaoks avaldanud sugulaskeelte lugemiku „Suomalainen murteiskirja“, milles muuhulgas leidub üheksa luuletust Koidula „Emajõe ööbikust“, sellest Ahlqvisti sõnul „eriti veetlevast luulekogust“. 1864. aastal Tallinnas ja selle ümbruses reisinud ajaloolane, poliitik ja ajakirjanik Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen oli saatnud Jannsenile küsitluskirja Eesti olude kohta 1866 ning saabunud teist korda Eestisse, otse Jannsenite Tartu koju 1867, kaasas tulevane rahvaluuleprofessor (ja tulevane Aino Kallase isa) Julius Krohn. Siitpeale olid Jannsenite sidemed soome hõimlastega tugevnenud. Esimesel laulupeol 1869 oli lauldud Soomest saadud laule, muuhulgas ka praegust Eesti hümnit, mille soomekeelsest tekstist „Maamme“ oli soome keelt veidi aimav Lydia teinud isa jaoks saksakeelse reaaluse. Oli võõrustatud soomlastest laulupeokülalisi Carl Gustaf Swani ja Johan Reinhold Aspelini, kelle vaimustatud reisikirjad ilmusid hiljem Soome ajalehtedes. („Me panime „Soome sillale“ nurgakivi,“ teatab Koidula sel puhul Kreutzwaldile.)

Swan oli koju jõudes laulnud kõigile tuttavatele eesti laule ja kõnelnud eesti keelt, nii et Soomes olevat koguni levinud kuuldus, et Swan on eesti keele võtnud koduseks keeleks. Kuuldus on liialdatud, kuid üks Swani üheksast tütrest, tuntud Soome lastekirjanik Anni Swan on rääkinud, et neile, lastele, olevat eesti keelt õpetatud ja Eestist tulnud külalistega on seda kõneldud. Oli vahetatud väljaandeid ja kirju. Koidula oli 1870 vastanud ajalehe Uusi Suometar üleskutsele ja saatnud anonüümselt (allkirjaga *Üks Eesti käsi ja süda*) tolle aja kohta üsna suure summa, 10 hõberubla, Helsingi Üliõpilasmaja ehitamiseks. Kui nüüd Lydia Jannsen oma nimel lehte tellib, tunneb toimetaja Antti Almberg käekirja ära. Nii sõlmubki kahe rahvusliku aatleja vahel kirjavahetus, mille pikkades arutlustes märgatakse olude sarnasust ja tuntakse sümpaatiat teineteise vastu. Almberg oli oma lehes Koidula kirjade põhjal avaldanud sõnumeid Eestist. Juba üliõpilasmaja avamispeole Helsingis 1870.

aasta novembris oli preili Lydia Jannsenit koos isaga kutsutud, ent tookord polnud võimalik sõita. Soome-reis, kuhu Koidula saab korduvaid kutseid ja oleks valmis kohe minema, lükkub järjest edasi: kord on haige käsi, kord õde Eugenie, kord on takistamas isa töökoorem. Koidula isegi oli neil aastail väga tööga kinni: kirjanik ja ajakirjanik kirjutas ja lavastas sel perioodil ka oma näidendeid. Kui noorem õde Eugenie nüüd veel kihlus, tundis Lydia nähtavasti, et tema enda isiklik elu kipub päris unarule jääma. Soomest Albergilt tulevad kirjad toovad meelde põhjatuule, mis koputab tihti vastu akent ja ajab mõtted sassi. Ent rahutuid mõtteid põhjustas ka meditsiinitudeng Eduard Michelson, kes õe peigmehe sõbrana oli majas tuttavaks saanud.

Et hiljuti oli toimetusse abiliseks võetud võimekas Jakob Hurt, saabus 1871. aasta juunis viimaks ometi aeg, mil Jannsen koos tütre ja pojaga võis ette võtta pikema reisi: Pihkva, Riia, Haapsalu, Tallinn, Soome ning seejärel Peterburi kaudu koju tagasi. Selline praegu kummalisena tunduv marsruut on tegelikult loogiline, kui mõelda tol ajal modernse aurulaeva- ja raudteeühenduse peale. Tartust mindi 11. juunil aurulaevaga piki Emajõe ja Peipsit Pihkvasse, sealt rongiga edasi Riiga, kus parajasti toimus suur Baltimaade põllumajandusnäitus, mis pakkus erilist huvi papa Jannsenile. Koidulale oli tähenduslik, et Riiani saatis neid äsja Tartu ülikooli lõpetanud Michelson, kes laevasõidul Lydia kätt palus, saamata siiski veel jaa-sõna. Riias, kus viibiti üle nädala, sõideti aurulaeval Tallinna, peatudes vahepeal paar tundi Haapsalus. Samas laevas reisis ka Carl Robert Jakobson, kelle peale Koidula ehk mingil ajal rohkem kui vaja mõelnud oli ja kelle käremaid kirjutisi Jannsen enam pool aastat polnud avaldanud. Poolteist päeva kestnud reisi vältel olevat Jakobson tüdinenud „raskemeelsetest juttudest“, millega Lydia teda asjatult kõita püüdnud, sest tema, Jakobson, polevat ju enam saadaval. Nii kirjutab Jakobson oma salajasele kihlatule, teadmata, et see halvustus järelepõlvedeni ulatub ja kirjutajat ennast imelikus valguses näitab.

Tallinnaski vedeti mitu päeva, sest aurulaev „Nicolai“ läks Helsingisse alles jaanipäeval. Muuhulgas käidi Kadriorus ja imetleti „wanna Talna linna uemaid asjo“ Kaarli kirikut ja Balti raudteevaksalit. Soome teekond võeti ette vaatamata sellele, et Alberg oli hoiatanud: suveajal ei pruugi kedagi tuttavatest Helsingis olla. Reis üle tuuletu lahe ei kestnudki tol ajal palju kauem kui praegu: kell kaksteist päeval Tallinna sadamast väljunud aurik oli Helsingi Lõunasadamast kella viieks õhtul. Sadamas olid kolmikul vastas Antti Alberg ja Helsingi ülikooli filosoofiaprofessor Thiodolf Rein. Külalised majutati

hotelli „Societetshus“, mis „seisis waewalt paarsadda sammo aurolaewast turro äres“. Vastuvõtt oli erakordselt sõbralik ja programm tihe: samal õhtul einestati koos, teisel päeval tutvuti linnaga ja kuulati Kaivopuistos vabaõhukontserti, kolmandal päeval käidi paadiretkel kaljusaarestikus. Pühapäeval oli lõunasöök Alppila restoranis Helsingi lähedal, kuhu Jannseneid üllatades oli kogunenud Soome rahvuslik eliit (Lönnrot, Snellman, Yrjö-Koskinen, Almborg, Swan jt). Jannseneid tervitati südamlikult nagu eesti rahva esindajaid – väike eelkõla kauge tuleviku riigivisiitidest! Koiduni kestnud koosviibimist peab seda aastaid hiljem täpselt kirjeldanud Swan oma elu üheks õnnestunumaks. Seltskond on märganud 65-aastase Snellmani poisikeselikku innustumist ja Koidula-Almborgi hoidumist teineteise lähedale.

Esmaspäeva hommikul sõideti rongiga Hämeenlinna: taheti ju näha ka Soome sisemaad. Hämeenlinnani reisis rongis kaasa Almborg, kes pöördus Helsingisse tagasi õhtul ja kellelt Koidula sai lahkumiskingituseks kimbu punaseid roose. Hämeenlinnast sõideti järgmisel varahommikul aurulaevaga Tamperre. Vihmane ilm ei takistanud imetlemast kauneid järvemaastikke ja kõva rassimist nõudvaid viljapõlde. Tampere sai reisiseltskond peale kuulsa kärestiku näha ka harjumatut töölisasulat vabrikuvile hüüde peale tööle tõttava inimhulgaga. Harjumatud olid ka kaherattalised vedrudeta kaarikud, millega kaljuste järverandade vahel sõideti tagasi Hämeenlinna poole, ja kõva soome rukkileib. Teel kohatud värvikat pulmarongi kirjeldades paneb Jannsen imeks pulmamärjukesse puudumist: „... agga õllekannusi egga winapuddelid ei olle minno silmad mitte näinud, ei tea, kust nemmad omma pulmarõmo võtsid, ja rõõmsad nad ommeti ollid.“ Unustamatu mulje jätab Soome maastik. „Mõnni kord käis maantee kahhe järve wahhel kõrge mäeringo otsas, naggo kattukse harja peal ja weider olli ülle metsa ladwade mõllempoole järwede peale mahhawadata; teises kohhas jälle käis tee ülle silla, mis kaljust kaljo peale ullatas, ja silla al andsid kaks järwe teine teisele suud,“ jutustab Jannsen.

Kolmapäeval oldi külas Swanide juures Janakkalas, kus külastati ka parun Boijele kuuluvat Hakoineni mõisat, saades rootsi-soome suhtumisi jälgides võrdlusainet kodustele palju kontrastsematele eesti-saksa vastuoludele. Swanile on tundunud, et aadlidaamid on kummastusega silmitsenud Lydiat, kes aga siiski on käitunud „kindlalt ja kõigist suursugusemalt“. Palve peale midagi laulda on Koidula, ise end klaveril saates, esitanud laulu „Mu isamaa on minu arm“. Neljapäeval viis teekond edasi Irjala mõisa, kus võõrustajaks oli proua Göös, kellega oli tutvunud laevareisil Tamperre, ning edasi

Yrjö-Koskineni maakoju Leppälahtis Loppis. Kivimürakale, mille Yrjö-Koskinen olevat Lydiale kinkinud, on praegu kinnitatud Koidula mälestusbareljeef. Leppälahtist läkitas Koidula Almborgile sünnipäevaks eesti-soome segakeelse veetlevalt spontaanse pühendusluuletuse „Toivossa aika kuluu!“, lisades sellele osa Almborgilt saadud roosidest.

Yrjö-Koskineni külalislahkus ja professorihärra kodune lihtsus meeldisid reisilistele sedavõrd, et edasi Viiburisse sõideti rongiga alles pühapäeval – asjatult oli J. Krohn neid seal oodanud laupäeval. Viiburis on Jannsenitele kõige sügavama mulje jätnud Monrepo park, kus „kunst ennast lomusega [= loodusega] ühendanud, nõnda et igga kümne sammuga peal, kus seisma jääme, ikka jälle uut lomuse pilti näggime, mis kaljust, weest ja pudest kokku pandud“. Kavandatud sõit Imatralle jäi ära, sest Jannsen kutsuti telegrammiga Peterburi mingit tsensuurisekeldust lahendama. Peterburis kulus kolm päeva, ja 8. juulil oldi taas laevaga teel Eestisse. Kogu reis võttis aega neli nädalat.

Reisil ja selle järel kogetu on inspireerinud Koidulat kirjutama ühe oma kaunimatest luuletustest „Suveööse“. Luuletus, mis ilmus Eesti Postimehes 21. juulil, on tulvil sügavat õnnetunnet:

Nagu rikas suveööse

On mu süda tundmust täis:

Kerge tuuleõhk seal üle

Niiske nurmerohu käis.

Koidula on end reisi järel tundnud kahelt poolt kosituna, kirjutanud Almborgile tundeküllase tänukirja, ja juuli lõpus ette võetud perekondlikul väljasõidul Lõuna-Eestisse on ta suusõnal andnud Kreutzwaldile märku oma valikuraskustest: kas tuleks otsustada „soomlase“ või „lätlase“ kasuks? Usaldusest liigutatud Kreutzwald vastas 8. augustil arutleva kirjaga, milles kaalukauss näib langevat esimese poole. Koguni kalendrisabas julges ta vihjata, et ootab „Eeltsult“ pulmakutset Soome. Usalduse selline kuritarvitamine vana sõbra poolt pahandas Koidulat tõsiselt, sest juba augusti alguses oli Koidula saanud Almborgilt sõbraliku, kuid selgelt tagasitõmbuva kirja. 16. augustil teatas Koidula Kreutzwaldile, et on vastanud jaatavalt Michelsonile. Vormiline kihlus tehti teatavaks 21. novembril. Koidula kogetud pettumus ja hingeahistus on pöördunud sissepoole ja avaldunud haigusena. „Ja selle juurde see hoo tiste tuulepuhangute metsik mäng kuivanud, koltunud lehtedega akende taga, nii et iga mälestus kunagisest haljusest, suvest ja päikesepaistest näib olevat

kadumisele määratud – ma usun, et enam päikest ei olegi!“ on ta kirjeldanud oma sügisei haigusmeeleolusid. 23. oktoobril, ligi kolmekuuse vaikimise järel vastas ta Almbergile sõbraliku kirjaga, milles tänas otsekoheuse eest – ja sügava kuristiku näitamise eest.

Kirjavahetus Almbergiga jäi kestma ka mõlemate abiellumise järel, nagu jäi püsima ka Koidula hõimuvaimustus ja sõprus Soome vastu. „Soomi, Soomi, ei sa kau / Meelest ega südamest! / Sulle õrnema ma jau / Jätsin hinge idadest!“ kirjutab Koidula kümme aastat hiljem pühendusluuletsükli Soome Kirjanduse Seltsi aastapäevaks.

See praeguseks saja kolmekümne aasta tagune reis on hästi dokumenteeritav (kirjad, mälestused, omaaegne ajakirjandus, sh Jannseni sisukad reisikirjad Eesti Postimehele) ja vääriks eraldi raamatut.

Kirjandust

Aaver, Eva, Heli Laanekask, Sirje Olesk 1994. Lydia Koidula 1843–1886. Tartu: Ilmamaa.

Alenius, Kari 1996. Ahkeruus, edistys, ylimielisyys. Oulu: Pohjoinen.

Lepik, Mart (toim.) 1962. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus 1867–1873. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Laanekask, Heli 1993. Carl Gustaf Swani mälestused Lydia Koidulast. – Keel ja Kirjandus 12, 742–747.

Undla-Põldmäe, Aino 1981. Koidulauliku valgel. Uurimusi ja artikleid. Tallinn: Eesti Raamat.

Luulekogumik „Koidulalt ja Koidulale“: saateks

Ilmunud: Saateks. – Heli Laanekask, Lembi Taev (koost-d). Koidulalt ja Koidulale.
Pärnu: Pärnu Muuseum 2003, 79–89.

Kui Lydia Jannsen avaldas 1865. aasta suvel Eesti Postimehes oma esimesena trükivalgust näinud luuletuse „Kodu“, ei olnud ta kirjaseadjana enam päris algaja. See, et 1843. aastal Jannsenite esiklapsena sündinud terane tüdruk on Pärnu saksakeelses kõrgemas tütarlastekoolis värsse septsenud ja oma kirjatöödega silma paistnud, pole muidugi üllatus. Eestikeelse kirjamehetööga leivalisa teeniv Jannsen tõenäoliselt soosis tütre kirjanduslikke kalduvusi ning need leidsid tunnustust ka koolis: siivsat kirjandusharrastust peeti neidudele sobivaks. Pärimusteate kohaselt on Lydia oma esimesed saksakeelsed luulekatsetused klassiõele Lilli Suburgile ette lugenud murdealisena, samal aastal 1857, kui eesti rahvale kirjutav isa hakkas avaldama populaarseks saavat Pärnu Postimeest.

Tolleaegses baltisaksa pärjelikultuuri kontekstis, kuhu Jannsenite edasipüüdlik, saksa keelt koduse keelena kasutav perekond kahtlemata kuulus, oli naise ülim õnn see, kui ta suutis saada heaks abikaasaks ja emaks ning luua turvalise ja hubase kodu. Ideaalkodu juurde kuulus üksmeelne kooselu armastava ja virga mehega, säästlik majandamisoskus ning tublid ja kristlikus meeles kasvatatud lapsed. Naise vaimsed huvid ja haritus olid sellise kodu lisaväärtused. Eesti keelt niisuguses end hiljuti talupojaseisusest lahti rebinud keskkonnas, milles Jannsenid elasid, muidugi osati, iseküsimus on, kuivõrd seda osata taheti: oli ju eesti keel ikka veel märk madalamasse seisusesse kuumumisest. Jannsenite perekonnaelule mõeldes tundub, et tundlik ja andekas esiklaps Lydia on kõigest hingest üritanud siluda vanematekodu puudujääke ja vastuolusid: literaadiseisusele kohaselt elada püüdva perekonna vaesust ning eestluse ja saksluse piiril paiknemist, ema haiglust, vanemate vahelisi lahkhelisid. Nii teame, et vanem tütar on ema haiguste ajal täitnud perenaise aset (perenaise asendaja ja abilise rolli võttis hiljem üle Lydiast poolteist aastat noorem õde Eugenie). Pereema Emilie vaimsete huvide vähesust korvas

Lydia sellega, et lisaks edukusele saksa tütarlastekoolis, mis oli ligikaudu gümnaasiumile lähedane õppeasutus, sooritas ta 18-aastasena Tartu ülikooli juures mitmest eri ainekohast koosneva nn suure eksami, mis andis õiguse tegutseda koduõpetajana ja oli tol ajal kõrgeim formaalne haridus, mida naisel Vene riigis oli võimalik omandada. Vaimsete huvide kooskõla, mis abikaasade vahel puudus, suutis isale nähtavasti küllalt varakult pakkuda vanem tütar. Nende huvide hulka kuulus ka varasemate valgustajate mõjul Jannsenis ärganud innukas eestimeelsus, mis ühel või teisel viisil puudutas kõiki perekonnaliikmeid, eriti aga Lydiat. Isa oli end leidnud ja suurimat tunnustust saavutamaks eesti kirjamehena ja tasapisi tekkiva eesti seltskonnaelu liidrina, sama teed hakkas käima ka tütar. Enesestmõistetav oli seejuures kursisolek eestikeelse kirjandusega – nii oma isa töödega kui ka teiste tolaeagse eesti kirjanduse saavutustega, mille üldtunnustatud tipp oli Kreutzwaldi looming.

Johann Voldemar Jannsen oli esimene eesti kirjamees, kellel õnnestus tagada oma perele rahuldav majanduslik toimetulek ainuüksi oma kirjandusliku ja ajakirjandusliku tööga. Algul, Vändra ja Pärnu perioodil, oli eestikeelne suletöö olnud vaid lisateenistuse andja. 1857. aastast väljaantav nädalaleht Pärnu Postimees aga tegi Jannsenist omaaegse populaarseima eesti kirjaniku. Autodidaktist Jannsenil õnnestus see, mis polnud korda läinud tema kaasaegsel, kõrgharitud skeptitsel Kreutzwaldil. Lihtsakoelise värsisepana ja rahvalähedase lopsaka jutuvestjana, kes samas mõistis anda Jumalale, mis Jumala kohus, ja keisrile, mis keisri kohus, tabas Jannsen täpselt omaaegse sihtgrupi, jõukamate talunike, möldrite, kõrtsmike ja mõisateenistujate ning ärksamate külaharitlaste ja linnaantvärkide maitset ja meeleolusid. Ta toitis eestlaste infonälga ning kasvas eestlaste rahvuslikku iseteadvust ja eneseusaldust, samal ajal ära kasutades eestlaste tasapisi lisanduvaid majanduslikke võimalusi ja laienevat huvi maailmas toimuva vastu.

Meenutame, et kogu väljaandmistöö, kaasa arvatud kirjavahetus lugejatega ja ametiasutustega, käsikirjade puhtakirjutamine tsensori ja trükkali jaoks, korrektuur, arve- ja raamatupidamine ning tellijate aadresside kirjutamine lehe laialisaatmiseks tuli teha käsitsi. Abilise palkamist perekonna sissetulek ei võimaldanud. Patriarhaalses perekonnamallis oluks loomulik, et isa asub tema töös abistama vanim poegadest. Kuid Jannsenite perre oli esikpoeg Leopold sündinud kolmandana (1847) ja oli Pärnu-aegadel lihtsalt veel liialt noor. Teame ka, et hiljem ei suutnud Leopold temale suunatud

ootusi täita, temast kujunes suguvõsa murelaps, kelle ebaõnnestumisi avalikkuse eest varjata püüti. Järgmised vennad olid veelgi nooremad: Julius oli sündinud 1849, Harry 1851 ja Eugen 1853. Nii oligi Lydia see, kes abivalmis tütre isa kõrval tööle asus. Jannseni parem käsi oli rohkest kirjutamisest juba siis sageli töövõimetu (hilisematel Tartu-aastatel vaevas sama häda ka Lydiat). Lisaks puhtakirjutamisele, isa diktaadi kirjanemisele jms sekretäritööle hakkas neiu peatselt täitma ka loomingulisemaid ülesandeid. 1861. aasta suvel ilmub Pärnu Postimehes esimene teadaolev Lydia Jannseni trükiteos, jutuke „Kivirist“, mis on üsna sarnane isa senise jututoodanguga: tõlkealaeline, rahvapärase keelega, moraliseeriv ja humoristlik. Sama aasta detsembris lõpetasid õed tütarlastekooli, Lydia väga heade hinnetega. Järgneva aasta kulus tulevasel eesti poetessil kodus isa abistades ning Tartu eksamikvalmistudes. 1862. aasta novembris edukalt sooritatud eksami järel võinuks Lydia hankida koduõpetajakoha mõnes aadliperekonnas või – keskenduda meheleasaamisele, sobiva peigmehekandidaadi leidmisele. See, et noor saksa kasvatus saanud naine valis kolmanda tee – isa kõrval eesti ajakirjanikuna ja kirjanikuna tegutsemise –, oli perekondlikke olusid ning Lydia kohusetunnet ja loomingulist vaimsust arvestades ootuspärane, kuid omaaegses kultuuri kontekstis väga ebatavaline samm.

Esiialgu oli meie esimesel naiskirjanikul ettevaatamatust esineda oma nime all: 1863. aasta lõpus ilmus eraldi raamatukesena jutustus „Ojamõlder ja tema minia. Üks jutt eesti rahva rõõmuks ja õpetuseks, mis Lydia Jannsen ülespannud“. Näib, et avaliku ülesastumise taustal on olnud ka Jannseni mõistetav isauhkus sulleosava tütre üle: raamatukesese eessõnas jutustab ta romantilise loo sellest, kuidas tütar juba põlvepikkusena isa töö vastu huvi tundnud ja luba palunud, kas ka tema võiks suureks saades isa toolile istuda ja eesti rahvale ühe tillukese raamatu kirjutada. Kogu hilisem kirjaniku eluajal ilmunud looming trükiti kas isa nime all, anonüümselt, peitvate initialsiaalide varjus või Carl Robert Jakobsoni poolt ette pandud pseudonüümi Koidula kasutades. Pruudieas neiu või ka abielunaisele tol ajal nii ebakohaseks peetavat avalikku kuulsust ei õnnestunud aga enam vältida.

Isa ja tütre koostöö oli nii tõhus, et lehe kasvavast populaarsusest julgust saanud Jannsen sõandas 1863. aasta lõpul ette võtta riskantse sammu. Jättes maha Pärnu kodu ja nappi, kuid kindlat sissetulekut pakkuva koolmeistriametiga, siirdus ta kogu perega Tartusse, Eesti Postimeest välja andma. Tõenäoliselt oli radikaalse elumuutuse üks põhjusi ka soov pakkuda ülikoolilinnas

soodsamaid haridusevõimalusi poegadele ning paremaid meheleminekuväljavaateid tütardele.

Lehetöö tegi Koidulast kõigepealt proosakirjaniku: juba paaril esimesel Tartu-aastal ilmub „Eesti Postimehe jututoas“ kümnekond proosapala, lisaks pikem jutustus „Peruuamaa viimne inka“ eraldi raamatuna. On siiski tõsiasi, et järelpõlvi on kõige enam mõjutanud Koidula kui lüürik. Millal on alanud eestikeelsete luuletuste kirjutamine-mugandamine (sageli oli eeskujuks mõni saksakeelne salmik), pole praegu enam võimalik päris täpselt kindlaks teha, kuid on andmeid juba Pärnus koolilugemikest tehtud muganduskatsetustest. Igal juhul on luuledebüüt „Kodu“ („Meil aiaäärne tänavas ...“) meisterlikult lihtne, kirja pandud tundehtsa poeedisulega. Samal 1865. aastal ilmus lehes ka „Emasüda“. Kas on teada teist autorit, kelle esmaluuletusi kogu rahvas veel pooleteise sajandigi pärast peast oskaks? Selle aasta sügisel on tsenseeritud esimese luulekogu „Vainulilled“ käsikiri, trükist ilmub see 1866. aasta kevadel. Teinegi luulekogu, „Emajõe ööbik“, saab samal kevadel ilmunisloa, ilmudes siiski alles järgmisel, 1867. aastal. Hilisemat Tartus kirjutatud luulet ilmub Eesti Postimehes ja selle kaasväljaannetes (nt 1871 „Eesti Postimehe Kalendris“). Osa intiimsemast lüürikast jääb siis ja edaspidigi vaid autori enda ja osalt väga kitsa lähipiiri teada ning ilmub alles postuumselt.

Koidula Tartu-perioodi töörohkes elus on tõuse ja mõõnu, rikkaliku sisuga kirjavahetusi (nt Kreutzwaldi, Jakobsoni, soomlase Antti Almbergiga, tulevase kaasa Eduard Michelsoniga), rahvuslikku vaimustust, laulupeo- ja näitemänguelevust, väliskülalisi ja rahvusvahelist tunnustust, kaotusvalu (vend Juliuse õnnetu surm 1869), õnnetippe ja meeleheitelikkust. 1871. aastal koos isa ja vend Harryga tehtud elamuslik ja hõimuvaimustuses veedetud reis Soome suubub peatselt pettumusse, sest Almberg, kellelt Lydia järgmise sammuna kosimist oli lootnud, tõmbub ettevaatlikult tagasi. Juba varem abieluettepaneku teinud Eduard Michelsonile jaa-sõnaga vastates on kirjanik aga lootusrikas: armastus, usaldus ja teineteisemõistmine on tulevase elu kindel põhi.

Koidula isiklik elu vanematekodus oli olnud kaanoneid murdev. Mõrjsajapõlvgi ei olnud tavapärane: pitsid ja lindid ja pärjad olevat selliste pruutide jaoks, kes pole hakanud jutte kirjutama, ironiseerib ta ise kirjas Kreutzwaldile (25.5.1872), viidates oma jätkuvalle tööle Eesti Postimehe juures. Ometi püüdis Koidula siiralt kohaneda ettemääratud naiserolliga ning ühitada tulevast uut, kodule ja lastele pühendatud vaikset eluviisi senise loomingulise eluga

tõusva eestluse tähelepanu keskmeks. Algul tundus, et see võiks isegi õnnestuda. 1873. aastal pärast Tartus peetud laulatust ja lühikest pulmapidu Kroonlinna siirdunud noorpaar oli algul oma uues kodus üpris õnnelik. Võtame arvesse, et kroonustipendiaadina Tartus arstiteadust õppinud ja seetõttu kohustuslikule ametikohale asunud Michelsoni jaoks oli Kroonlinna töökoht üsna soodne võimalus, mille leidmisel oli oma osa olnud äiapapa Jannseni suhtel: olles küll saar, paiknes merekindlus Kroonlinn ometi Peterburi lähistel. Pealinnast oli võimalik Eestisse jõuda raudteitsi suhteliselt vähese aja-, vaeva- ja rahakuluga. Kuivõrd palju raskem võinuks olla kohanemine Venemaa avarustel, Kaukaasias või Siberis! Igatsust koduse Eesti ja eriti Tartu järele aitasid leevendada värskes abielus nauditav üksmeel ning ühised lugemis- ja kirjutamisharrastused: Koidula tegi kaastööd Eesti Postimehele nii ükski kui ka koos mehega. Ta liitus innukalt ka seltskondlikku ellu, pidades kõnesid kohalikus naisseltsis ja juhendades tütarlaste käsitööringi. Ka esialgu Kroonlinnas elav õe Eugenie perekond, kirjavahetus kodustega ning ema ja vendade külaskäigud on aidanud uude ellu sisse elada. Kirjades leidub küll nurinat kohaliku seltskonna pealiskaudsuse üle ja koduigatsuse väljendusi, kuid põhiliselt on tulevik esimestel abieluaastatel tundunud lootusrikas. Sidemed koduga püsivad tihedana, kirjanduslik looming jätkub (näidend, luuletused, lehejutud, eraldi raamatuna 1874. aasta algul ilmunud jutustus „Martiniiko ja Korsika“).

Esimese lapse, poeg Hansu sünnitas Koidula 1874. aasta suvel, turvalises Tartus viibides, ning ka järgmisel aastal suvitati Eestis.

Esimene tõsisem mõõnaperiood saabus 1876. aasta kevadel enne tütar Hedvigi sündi, mil majanduskitsikusest ja koduigatsusest masendunud Koidula sai koos pojaga kosumisevõimaluse õe perekonna juures Tallinnas. Juulis koos pojaga ja Tallinnas sündinud pisitütrega tagasi Kroonlinna saabunud noorikul oli abistajana kaasas truu ema. Kui ema oma perenaisekohustuste juurde tagasi Tartusse sõitis, näis, et raskused algavad taas. Lahendust pakkus Michelsonile määratud õppestipendium (1876–1878), mille abil tehtud õppereisile Saksamaale ja Austriasse läksid kaasa ka naine ja poeg; beebi jäeti vanavanemate hoolde Tartusse. Rahaga oli reisil küll kitsas, kuid suurlinnad ja mägimaastikud, teater, muusika ja kunstinäitused on pakkunud unustamatuid elamusi, mis kajastuvad Koidula elevil reisikirjades Eesti Postimehele ja kirjades kodustele. Majanduslik kitsikus muutus talumatuks Viinis, kus jaanuaris 1878 sündis kolmas laps, tütar Anna. Eduard Michelson jäi õpinguid

jätkama, Koidula ja lapsed aga reisisid mais kodusesse Tartusse koos Viini neile järele tulnud papa Jannseni ja vend Eugeniga.

Lydia kosus kiiresti ja asus innukalt tegutsema. „Kui ma oma olemusele „kartuseta ja laituseta“ võin voli anda, siis avanevad kõik minu sisemise maailma varjatud lätted, ja ma teen kuude ning nädalatega enam ära kui muidu aastate jooksul, ilma et väsiks – vastupidi, see mõjub mulle hästi ja hoiab mu värskes, nii et ma kõigile väga mitmesugustele inimestele endast midagi jagada võin. Ma võiksin veel rohkem tööd teha, aga lastega on mul palju tegemist, ma pean neid omavahel ja perekonnaga sobima harjutama ning nendega palju askeldama, et nad vaimseltki edasi jõuaksid, kuigi ma arvan, et see suvi olgu kõigepealt pühendatud kehaliselt kosumisele,“ kirjutab ta mehele 6. juulil 1878. Tõhusa kirjandusliku tegevuse ja toibumisaja Tartus katkestas sama kuu lõpus raske saatuselööök: armsa poja Hansu surm sarlakitega kaasnenud kurgutõppe.

Laste surm oli tol ajal tavalisem kui praegusel lastearstide ja antibiootikumide ajastul, ent vanemate leina see kindlasti ei vähendanud. Paradoksaalsel kombel liitis ränk katsumus abielupaari senisest tihedamalt kokku ning andis jõudu Kroonlinna eluga kohaneda. Euroopas end täiendanud Michelsoni praksis kasvas, majanduslikud võimalused muutusid lahedamaks ning elu näitas veetlevaidki pooli, eriti Oranjenbaumi ja Lebežje suvedel koos pisitütardega looduse rüpes viibides. Just sellest perioodist on pärit mitu kaunist luuletust, muuhulgas krestomaatiline „Jutt“ ja siinses kogumikus „Koidulalt ja Koidulale“ leiduv „Koidula õnn!“ (mõlemad loodud suvel 1880). Jätkub ka jutulooming. Neljandaks laulupeoks Tallinnas 1880 kirjutab Koidula koguni uue näidendi, mis aga mitmel põhjusel lavastamata jääb.

Küpsemisaastatega kaasnes uusi muresid: sügav vastasseis eesti rahvuslikus liikumises, radikaalse rahvusluse üha ägenev Jannseni süüdistamine kokkuleppes sakslastega, vend Leopoldi üksildane surm Peterburi vaestehaiglas. Jannsenit tabanud halvatus järel 1880. aasta novembris üritab Koidula rakendada oma autoriteeti Eesti Postimehe päästmiseks, kuid paraku on ajad muutunud ja leht oma keskse asendi minetanud. Jannseni halvatusel järgneva 1881. aasta luuletustes on senisest realistlikumaid kujundeid, üksmeelele kutsumist ja hoiatusi. Koidula viimane eluajal ilmunud luuletus „Kostus“ (1885; vt ka kogumik „Koidulalt ja Koidulale“) lõpeb süngel meneteekel-ennustusega. Elu on süngemaks muutunud ka alanud haigus – rinnavähk –, neljanda lapse, poeg Maxi surm kohe pärast sündi (1884) ning

konfliktid omastega varandusküsimustes. Traagilises hüvastijätuluuletuses „Enne surma – Eestimaale!“ (1886) on poetessil siiski olnud jõudu lootusrikkaks tulevikuennustuseks:

*Aga sinu aukrooni
vaimusilmil aiman ma:
kasvad, Eesti, soost sooni
laste suguharuna!
Lahutades laiad tiivad
üle ühendatud maa,
sinu lahked tuuled viivad
rahu kõigi lastela!*

Koidula luule vaimustatud vastuvõtt algas juba autori eluajal. Eriti südamesse on läinud „Emajõe ööbiku“ uudne, kõrgromantiliste kujunditega isamaalüürika: lõhnav, õitsev, helisev ja linnulaululine maa, selle vagad, vaprad ja tugevad pojad ning lilledena nägusad tütreid, püha muld, mille emarüppe viimsele unele suikuda soovitakse, mullapind, mis on näinud kannatusi, verd ja pisaraid ning mille üle on tõusmas kõrge koit. „Tõesti, toogu eestulev aeg, mis ta toob, kuulsaid laulusid ja laulikuid – ülemal nimetatud laulud saavad nende kõrvas ikka kõlama ja elama, kuni eesti keel elab,“ olid C. R. Jakobsoni prohvetisõnad Eesti Postimehe artiklis (1867). Ka armutu kriitik Kreutzwald heldub oma kiriarvustustes mitmel korral „siblijalgu tegema, et tolm taga“. „Vaat see on jälle üks kaunis lapsuke, kelle üle eideke uhke ja rõõmus tohib olla. Mõtted ja sõnad lendavad ühel võimul kui pääsukesed ilusal suvepäeval,“ kiidab ta kirjas Koidulale 24. jaanuarist 1868 luuletust „Mu isamaa on minu arm“.

See, et mitmel puhul oli tegemist mugandustega, kuulus omaaegsesse kirjanduskaanonisse ega häirinud ei kirjutajaid endid ega lugejaid mingil kombel. „Aga oleksite Teie ka võõrast külast midagi laenuks võtnud, siis ei tõuseks sellest pisemat pattu. Laul on sõna ja sisu poolt kaunis,“ kirjutab Kreutzwald Koidulale (enne 17.3.1868) luuletuse „Su priiust olid matnud“ kohta. 20. sajandil Gustav Suitsu ja tema õpilaste poolt alustatud allikakriitiline uurimissuund tundus esialgu meie ärkamisaegse kirjanduse väärtust pisendavat sellega, et päevavalgele toodi järjest uusi, sageli teise- või kolmandajärgulisigi saksa autoreid, kelle teoseid eesti omaaegsed tippkirjanikud oma loomistöös olid kasutanud. Nüüdseks ollakse sellisest

anakronistlikust ühe ajastu suhtumise teise ajastusse ülekandmisest loobutud. Võimalik ka, et meie postmodernne, tsitaatide, allusioonide, muganduste ja ümberütlemiste tulvaga harjunud kirjandusteadvus on ringiga endistesse aegadesse tagasi pöördunud. Teadmine, et näiteks Koidula „Kodu“ on kirjutatud K. Grothi järgi või „Emasüda“ A. Traegeri ja K. Uhse motiividel või et hulk „Vainulillede“ luuletusi on algtõuke saanud E. Polko luuleantoloogiast „Dichtergrüsse“, jääb lihtsalt kirjandusajalooliseks nendinguks, millega suurt midagi peale pole hakata, kui räägime Koidula püsivalt kõrgest kohast eesti lugeja meeles ja südames.

Postuumselt on Koidula retseptsioonis lisaks isamaa-armastuse teemale eriti esil olnud tema traagilise kodumaast eemaloleku, koduigatsuse ja vastuolulise naisesaatuse probleemid. Koidula abielu hukkamõistmine üldsuse silmis algas küll juba poetessi eluajal: Koidula oleks nagu olnud kogu eesti rahvusliku liikumise mõrsja, kes sobinuks naiseks vaid sama rahvuslikule peiule. Selline suhtumine võimendus pärast Kreutzwaldi ja Koidula kirjavahetuse avaldamist 1910–1911, eriti aga pärast Aino Kalda biograafilise jutustuse „Tähdenlento“ (1915, eesti keeles 1918 „Tähelend“) ilmumist. Aino Kalda teened Koidulasse puutuva memuaarse ja dokumentaalse ainekogumisel ning Koidula kui erakordse saatusega loova naise aktualiseerimisel on vaieldamatud. Samas kandis ta Koidula elulugu interpreteerides sellesse üle oma isiklikud probleemid, mis tal olid võõrsil elava kirjanikuna ja egotsentrialse armastajana. Koidula abielu ja Kroonlinna elu demoniseerimine, Eduard Michelsoni esitamine mõistmatu ja tuima saksastunud lätlasena, kellele naise loomingulised püüded ja rahvuslik meelsus võõrad olid – need on üldrahvalikuks muutunud kõverhoiakud, mida hilisemad käsitlejad (nt Aino Undla-Põldmäe, Madli Puhvel, Sirje Olesk, Mati Unt) on õgvendada püüdnud.

Kogumikku „Koidulalt ja Koidulale“ oleme valinud kimbu luuletusi Koidulalt endalt ja lisanud neile valiku eri aegadel ilmunud pühendusluuletusi Koidulale. Osa viimati nimetatutest on kirjutatud juba Koidula eluajal. Kaks Kreutzwaldi luuletust kuuluvad Koidula ja Kreutzwaldi kirjavahetuse rikkasse koestikku ja annavad tunnistust nende autori sügavast meeldumusest noorde hingesugulasse. Jakob Tamme luuletus on lihtsamoeline lugemisulje, Johann Jürgenstein-Lille (?) ja Ado Reinvaldi luuletustes sisaldub naiivselt romantilist ülistust Emajõe ööbikule ja õhkamist tema uute laulude järele. Koidula surma puhul kirjutatud luuletustest paistab silma Elise Auna kohmakas, ent värskelt ja siiralt värsistatud „Koidulale“. Friedrich Kuhlbarši

„Koidula mälestuseks“ sõnastus on mõnevõrra ladusam, kuid tuimem; luuletuses avalduv lein on analüüsivam ja tulvil allusioone Koidula luuletustele. Anna Haava värsid „Koidulale“ on järelromantiliselt kulunud kujunditega nagu ka Elise Auna „Koidula pildi ees“, ent viimasele annab lisasära sonetivorm ja luuletuse poeetiline situatsioon: mõtisklus armastatud luuleõe pildi ees. Mõlemad luuletused esindavad 19. sajandi lõpu – 20. sajandi alguse tüüpilist tänulikult järeleinavat hoiakut. Valmar Adamsi „Koidulale“ on selgelt kirjutatud uue biograafilise materjali valguses, Kreutzwaldi-Koidula kirjavahetust ja Aino Kalda „Tähelendu“ lugenud olles.

Artur Alliksaare, Debora Vaarandi, Juhan Smuuli ja Bernard Kangro luuletused esindavad poetide pöördumist Koidula isamaalüürika ja koduigatsusluule poole eesti rahva katsumusaastatel – Teise maailmasõja päevil ja pärast seda. Märgitagu, et just sellesse aega kuuluvad ka räigeimad vulgaarideoloogilised Koidula-tõlgendused. Olgu siinkohal näiteks katkend Felix Kotta luuletusest „Kõnelused Koidulaga“, mis avaldati esimest korda 1946. aastal Koidula põrmu ümbermatmisega Kroonlinnast Tallinna Metsakalmistule. Juhan Smuuli luuletus „Koidulale“ (1946, vt kogumik „Koidulalt ja Koidulale“) on kirjutatud sama sündmuse puhul, kuid pole nii tülgestavalt vägisõnaline. Kotta värsid räägivad selget keelt selle eetilisel probleemse uue matuse rakendamisest Nõukogude okupatsiooni ideoloogiavankri ette:

*Mitte kaugus ei sulgenud Teile Kroonlinnast
kalmu alt naasmisteid:
klass,
kes te nimega hoobelnud noorena,
saand vanaks, ei vajanud Teid.*

*Ta omas võimu ja moodsaid masinaid,
rafineeritud kurnamisvõtteid.
Nagu kunagi Tartus
Teie jõudu kasinat
ekspluateerida polnud mõtet.*

Kogumikus „Koidulat ja Koidulale“ avaldatud hilisemate pühendusluuletuste tõlgendamise jätame lahkesti lugeja hooleks. Mainitagu vaid veel, et Minni Nurme „Koidula kivil“ viitab Soomes Loppis asuvale graniitrahnale, mille Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen olevat Koidulale kinkinud Jannsenite Soome-visiidi aegu. Selle sündmuse mälestuseks on kivile kinnitatud Juta

Eskeli loodud portreebareljeef Koidulast. Ka vaeste laste jõulude motiiv Jean F. Brierre'i lüürilises dedikatsioonis on pärit Koidula biograafiast: kirjanik korraldas esimest korda sellise lastepeo „Vanemuise“ seltsis aastal 1870.

Koidula luuletused avaldatakse Aino Undla-Põldmäe toimetatud kogumiku „Mu isamaa on minu arm“ (1978, 2. tr 1993) tekstiredaktsioonis. Luuletuste järel sulgudes olev ilmumisaasta on pärit samast kogumikust, märkides kas luuletuste esmakordset ilmumisaastat (Koidula eluajal ilmunud luuletuste puhul) või loomisaastat (-perioodi; postuumselt ilmunud luuletuste puhul). Varasemate Koidulale pühendatud luuletuste keelt olen ettevaatlikult redigeerinud, et see ei oleks vastuolus Koidula luuletuste siinse keelega. Pühendusluuletuste puhul tähistab aastaarv ilmumisaastat või autori dateeringut. Dedikatsiooniluuletused on esialgselt välja otsinud Lembi Taev, siinkirjutaja hooleks oli neist ja Koidula luuletustest valiku tegemine. Tekstide lõpliku korrektuuri ja raamatu kujundamise ning väljaandmisega seotud tehniliste probleemide lahendamise eest on hea seisnud Lembi Taev.

**KUMMARDUS
WIEDEMANNILE**

Ferdinand Johann Wiedemanni eesti keele grammatikast

Ilmunud: Ferdinand Johann Wiedemanni eesti keele grammatikast. – Annektrin Kaivapalu, Külvi Pruuli (toim-d). Lähivertailuja 17. Jyväskylä Studies in Humanities 53. Jyväskylä: Jyväskylä University 2006, 167–179.

Sissejuhatus

2005. aasta oli Eesti humanitaarkultuuris Wiedemanni aasta: möödus 200 aastat keelemehe sünnist ja 130 aastat tema kapitaalse eesti keele grammatika (Wiedemann 1875) ilmumisest. Juubelihõnguliste ettevõtmiste hulgas üks tähtsamaid oli grammatika uustruki ilmumine korrigeeritud faksiimileväljaandena (Wiedemann 2005). Järgnevas artiklis käsitlem mõnd Wiedemanni eesti keele grammatikaga seotud seika (põhjalikumad ülevaated vt nt Alvre 1975, Ariste 1977, Kasik 1999: 71–76, Pajusalu, Sutrop 2005) ja räägin probleemidest, mis on esile kerkinud, kui olen seda teost tõlkinud saksa keelest eesti keelde.

Wiedemanni triloogia

1875. aasta grammatika oli teine raamat eesti keele alasest Wiedemanni suurtriloogiast, kuhu kuuluvad ka 1869. aastal ilmunud eesti-saksa sõnaraamat (Wiedemann 1869) ning 1876. aastal ilmunud keele-, rahvaluule- ja etnograafiaalane teos eestlaste elust (Wiedemann 1876). Teosed on omavahel seotud ja koos kavandatud. Varem valminud sõnaraamatus näiteks viitab Wiedemann numbritega hiljem valminud grammatikas leiduvatele muutkondadele. Wiedemanni hea keelejuht Friedrich Reinhold Kreutzwald, kellele Wiedemann trükist ilmutat sõnaraamatut saatis poognate kaupa, on nähtavasti sel puhul selgitust palunud⁴³, ja Wiedemann vastab viitenumbrite kohta (27.12.1866 vkj; L. Anvelti tõlge):

⁴³ Kreutzwaldi kirju Wiedemannile pole seni leitud.

„Need peavad nimelt, nagu ladina keele sõnaraamatus, selle deklinatsiooni või konjugatsiooni numbrit märkima, mille järgi sõna flekteeritakse; asi oleks muidu täiesti korras ja arusaadav, kui silmas peetud grammatika ise juba olemas oleks, see aga eksisteerib tänini ainult minu peas. Et ma aga, kui jumal mulle niikauaks elu ja tervist kingib, juba järgmisel aastal selle kallale tahan asuda, siis oleks minu meelest vääriti talitatud, kui ma sõnaraamatus mõne teise, mitte aga sellega kokkukuuluva, olgugi veidi hiljem ilmuva grammatika juurde poleks juhatanud.“ (Aaver jt 1986: 85.)

On teada, et ka materjali kogudes pidas Wiedemann kogu aeg silmas kõigi kolme teose vajadusi; sõnaraamatus teadlikult kasutamata jäänud materjali (nt teatud adverbe ja liitsõnu) on ta esitanud kas näitematerjalina grammatika vastavates osades või ka oma triloogia viimases osas (nt vanasõnad, kõnekäänud, mõistatused jms). Lisaks ilmus 1864. aastal eri uurimus Võru murdest (Wiedemann 1864).

Wiedemanni seitsmes grammatika

Eesti keele grammatika käsikirja esitas Wiedemann Peterburi Teaduste Akadeemiale 13. novembril 1873, trükiloa on see saanud 1875. aasta veebruaris. 8. märtsil (vkj) 1875 kirjutab Wiedemann Kreutzwaldile (tsiteerin taas L. Anvelti tõlkes):

„Just praegu on minu eesti keele grammatika trükkimine lõpule jõudnud, ja kui raamatukõitja brošeerimisega valmis on, siis jõuab see loodetavasti veel sel kuul ilmuda ja ma saan oma priieksemplarid, et need välja jagada headele sõpradele ja [neile] õpetatud seltsidele, kes nii targad on olnud mind oma liikmeks valima.

Naisterahvastel on põhimõte, et sukavardaid ei tohi lasta külmaks minna, ja seepärast loovad nad, kui üks sukk lõpetatud, kohe jälle uue. See, mis kehtib sukavarraste kohta, kehtib vist ka sule kohta, eriti kui varsti seitsekümmend aastat vanaks saadakse, ja nõnda olen ma siis sedamaid asunud kolmanda ja viimase töö kallale eestlaste kohta, nimelt korraldama ja välja andma oma üsna rikkalikke grammatika ja sõnaraamatu jaoks materjali korjamisel sünenenud mitmesuguseid kogusid, mis puudutavad eestlaste ihulikku ja vaimset elu [---].“ (Aaver jt 1986: 92.)

Võime siis öelda, et eesti keele grammatika ilmunisega tähistas Wiedemann tõepoolest oma 70 aasta juubelit (oli sündinud 18. märtsil 1805 vkj). Seni

ilmunud eesti keele grammatikatest oli Wiedemanni oma kõige mahukam: selles on XVIII pluss 664 fooliokaustas lehekülge ja see sisaldab lisaks grammatika uurimismeetodit tutvustavale eessõnale (lk I–VIII) kõik tolleaegsesse grammatikakaanonisse kuuluvad osad: ajaloolis-kriitilise ülevaate senisest eesti keele uurimisest ja grammatikakirjandusest (lk 1–49), eesti murrete ja kirjakeele üldiseloostuse koos luulekeele analüüsiga (lk 49–80, kokku 31 lk), põhjaliku häälikuõpetuse (lk 81–158, 77 lk), sõnatuletuse peatüki (lk 158–314, 156 lk), eriti rohkete näidetega mahuka vormiõpetuse (lk 314–576, kokku 262 lk) ja muidugi ka lauseõpetuse (lk 576–660, 84 lk). Tegemist on vilunud keeleteadlase seitsmenda soome-ugri keelte alase grammatikaga (kui lugeda Wiedemanni tööde hulka ka Anders Johan Sjögrenist pooleli jäänud liivi grammatika ja sõnaraamatu viimistlemine ning avaldamine), mille valmimiseks tehtud eeltööd nii Wiedemanni enda kui tema eelkäijate poolt olid palju põhjalikumad kui eelnevate grammatikate puhul, kõnelemata sellest, et eesti keelega oli Wiedemann kokku puutunud ja seda rääkinud lapsepõlvest peale.

Kolm oma esimest grammatikat – 1847. aastal ilmunud sürjakomi ja mäemari grammatika ning 1854. aastal ilmunud udmurdi keele grammatika koos sõnastikuga – oli Wiedemann kirjutanud Tallinnas gümnaasiumiõpetaja leivatöö kõrval, vähese kättesaadava kirjaliku materjali põhjal, mis sisaldas vigu ja vastuolusid. Vähene oli ka varasemate uurijate poolt tehtu. Et keelekeskkonda minekuks sellal puudus võimalus, s.t aeg ja raha, kasutas Wiedemann kõnesolevate grammatikate puhul lisaks keelejuhtidena Tallinnas teenivaid vastavast rahvusest sõjalaevastiku madruseid (Ariste 1971: 28–33). Tallinnas ja Peterburis olevaid ersalastest sõjaväelasi kasutas ta keelejuhtidena ka 1865. aastal ilmunud ersamordva sõnaraamatu ja grammatika kirjutamisel (Ariste 1971: 68–70). Seda meetodit on ta elulõpul ise kritiseerinud kirjas ungari fennougristika ühele rajajale József Budenzile (18/30.12.1885), kui kirjeldab noorte, hea tervisega keeleteadlaste eeliseid:

„Nad võivad rännata kõiksugu rahvaste juurde ja oma keeletundmist algallikast ammutada, kuna vanad kaugel istudes end sageli teiste ebaõigete ning vasturääkivate kogude ja teadetega peavad vaevama ning võivad olla õnnelikud, kui läheb korda saada mõni tšeremissi või votjaki või mõni muu elav eksemplar, mis ometi on väga puudulik viis rahva enese kõne kuulamise kõrval.“ (A. Undla-Põldmäe tõlge, vt Undla-Põldmäe 1969: 287.)

Eesti keel uurimisobjektina eelisasendis

Wiedemanni biograaf Paul Ariste (1971) on keelemehe kolmest esimesest grammatikast rääkides rõhutanud tema silmapaistvat analüüsivõimet ja lingvistilist pädevust, mille toel Wiedemannil ikkagi läks korda luua omas ajas silmapaistvad teaduslikud uurimused, osalt mille põhjal ta valiti 1854 Peterburi Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikmeks. Hiljem, pärast A. J. Sjögreni surma, sai Wiedemannist algul erakorraline akadeemik (1857) ning seejärel (1859) korraline akadeemik soome rahvaste keele ja ajaloo alal.

Eesti keele uurimise käekäiku ja eesti keele rahvusvahelist staatust silmas pidades oli tegemist erakordselt soodsate asjaolude kokkulangemisega: eesti keelt ja Eesti olusid hästi tundev andekas ja väga töökas teadlane Vene tsaaririigi faktiliselt ainsal puhtalt soome-ugri rahvaste uurimiseks mõeldud ametkohal, millega kaasnes võimalus uurimisreisideks ning rahvusvahelises teaduslevis tunnustatud akadeemilisteks publikatsioonideks. Teine ehk sellisena kujuteldav ametkoht, 1850. aastal rajatud professor Helsingi ülikoolis (Heikel 1940: 409, Suutari, Salo 2001: 5,16), eeldas ikkagi ka üliõpilaste koolitamist ja ka rahalised olud olid kitsamad. Seepärast näeme, et kuigi soome keelega tegelevaid (ka emakeelseid) keelemehi oli rohkem ning sõnaraamatuid ja grammatikaidki ilmus 19. sajandil hulganisti, ei ole soome keelel sellest ajast ette näidata Wiedemanni eesti töödega võrdväärset laiaulatuslikku ja terviklikku, keele eri variante kirjeldavat grammatika- ja leksikakäsitlust.

Kaisa Häkkinen ongi 19. sajandi soome grammatikaid iseloomustanud kui normatiivseid (erandiks ehk ainult 1824. aastal ilmunud Reinhold von Beckeri grammatika). Ta ütleb, et tegemist on eelkõige õpetusmaterjaliga, mida koostades oli otstarbekohane pürgida pedagoogiliste lihtsustuste ja standardite loomise poole. Teaduslikust grammatikast, mida püüdis luua professor August Ahlqvist, valmis ja trükiti ainult esimene osa (Suomen kielen rakennus 1., 1877), mis puudutab noomenite derivatsiooni ja käänamist ning poeetikaõpetust; verbe puudutav osa on säilinud käsikirjalise loengukonspektina. (Häkkinen 1994: 112.)

Eesti keelega oli Wiedemann mõnevõrra tegelnud juba Eestimaa Kirjanduse Seltsis (asutati Tallinnas 1842, tegutses huviliste ringina juba varem), mille asutajaliige ja juhtivaid tegelasi ta oli, kuid seal peetud ettekanded polnud enamasti jõudnud suurema avalikkuse ette. Paljud Wiedemanni ettekanded annavad tunnistust tema laiast üldkeeleteaduslikust silmapiirist

ja kursisolekust omaaegse lingvistikaga (vrd Ariste 1971: 19–28). Esimene läänemeresoome keelte kohta kirjutatud Wiedemanni töö, mis Peterburi Teaduste Akadeemia bülletäänis avaldatuna jõudis laiemasse teaduskäibesse, oli 1855. aastal ilmunud põhjalik arvustus Eduard Ahrensi eesti keele grammatika kohta. Teise põhjaliku arvustuse kirjutas ta A. Ahlqvisti vadja keele grammatika kohta (see arvustus ilmus TA bülletäänis 1856). Järgnes liivi keelega tegelemine (ettekanne Eestimaa Kirjanduse Seltsis 1856, akadeemia bülletäänis 1859 ilmunud artikkel liivi keelest ja selle suhtest eesti keelega ning Sjögreni tööde juba mainitud viimistlemine ja avaldamine kapitaalsete liivi keele grammatika ja sõnaraamatuna aastal 1861, millele eelnes Wiedemanni esimene keeleekspeditsioon, uurimisreis Kuramaa liivlaste juurde 1858. aasta suvel. (Ariste 1971: 34–37.)

Kas kirjeldav või võrdlev grammatika?

Niisiis oli Wiedemann enne, kui tal avanes võimalus põhjalikumalt tegelda eesti keelega, teadlasena tegutsenud nii eesti lähimate sugulaskeelte kui ka kaugemate, volga ja permi sugulaskeelte vallas. Ka tema üldkeeleteaduslik pädevus ning paljude indoeuroopa keelte oskus oli erakordne. Tol ajal modernseima, noogrammatikute uurimissuunaga, mis püüdis teatud häälikuseadustele toetudes rekonstrueerida keele algvorme, Wiedemann siiski kaasa ei läinud, esitades sel puhul häid põhjendusi. Uurimismeetodi üle arutledes kirjutab ta nt J. Budenzile Ungarisse (11/23.3.1873): „Ma nimelt ei saa lahti veendumusest, et kirjeldav ja ajaloolis-võrdlev grammatika on täiesti erinevad ja sellepärast tuleks neid ka täiesti lahus käsitleda, samuti nagu geograafiat ja geoloogiat, looduskirjeldust ja darvinismi. Ajaloolis-võrdlev lingvistika on ju võimalik alles üksikkeelte praeguse tegeliku olu tundmaõppimise järel ja mulle näib selle õpetamise juures olevat väärvõte, kui lähtutakse oletatavast ürgaegsest, ning ümberkaudu käimine, kui olemasolevatest keelelistest vormidest alles algvorme peab tuletama ja nende järgi jälle esimesi rekonstrueerima. Kahtlemata saab ajaloolise lingvistika abil ka üksikkeelte tundmist süvendada, aga kõigepealt peab nende uuringute objekti siiski valdama.“ (A. Undla-Põldmäe tõlge, vt Undla-Põldmäe 1969: 282).

Laiemalt ja süvendatult on samasugune mõte sõnastatud ka Wiedemanni eesti keele grammatika eessõnas (Wiedemann 1875: I–VI). Ka Wiedemanni pikk kiri noorele eesti keeleradikaalile Mihkel Veskele (8/20.12.1872) sisaldab

samu väiteid (Undla-Põldmäe 1969: 283–284, Help 1989: 21–23). Märkame ka, et soome keele ja selle lähimate sugulaskeelte – karjala, isuri ja vepsa keele, nagu ka lapi keele uurimise on Wiedemann lahkelt jätnud soome teadlaste hooleks, ungari keele ungarlastele, handi keelega tegelemisest loobus ta A. Ahlqvisti kasuks (viimase seiga kohta vt Ariste 1971: 66–68). Ajaloolis-võrdleva keeleteaduse hiigelhüpoteesi ehituskive ehk üksikuurimusi oli veel liialt vähe, vundament oli veel liiga nõrk ja ebausaldusväärne Wiedemanni suure keelehoone tarvis. Sellise ajaloolis-võrdleva keeleteaduse klassikateose jaoks, nagu seda näiteks on Lauri Hakulineni deskriptiivne „Suomen kielen rakenne ja kehitys“ (selle esimene trükk ilmus 1941–1946; Häkkinen 1994: 114), polnud aeg lihtsalt veel küps.

Eesti keele kõrvutamist eri keeltega (sh kontaktkeeltega, nagu rootsi, saksa, vene või läti) Wiedemann oma töödes ikkagi harrastas, kuid üksnes teatud juhtudel. Võrdlusi soome ja ungari keelega on grammatikast välja noppinud Ariste (1977: 6). Tsiteerin sellega seoses Wiedemanni grammatika eessõna (Wiedemann 1875: IV; tõlge – H. L.): „Üksikutel juhtudel, kui nii on võimalik eesti keele nähtusi näitlikult ja arusaadavamalt esitada, on osutatud sarnasustele ja vastavustele soome keelega ning ka liivi keelega kui sama keeleperekonna kummagi kõige lähema liikmega. Selliseid osutusi oleks muidugi võinud teha veel lõputult rohkem, kuid läbinisti võrdlevat grammatikat esitada on mul kavas olnud sama vähe kui ajaloolistki. Sest hoopiski rääkimata grammatikast kogu keeleperekonna kohta, puudub põhjaliku ja õnnestunud võrdleva grammatika jaoks ka ainult eesti ja soome keele kohta (mis ju mõlemad on ometi selle pere kõige paremini tuntud ning kõige hoolsamalt analüüsitud liikmed) veel ikkagi liiga palju vajalikku materjali. Võrdluseks ei piisa mitte paarist juhuslikult esiplaanil olevast ning seetõttu tuntumast murdest, vaid üksikuid keeli peab tundma ja vaatlema nende kogu ulatuses ja kõikides varieteetides.“

Edukas teadusprojekt

Teadustöö planeerimise ja projektide kirjutamise oskust vajati ka tol ajal. Eesti keele uurimise senise seisu kokkuvõtte, uurimisülesanded ja eesti keele teaduslikust uurimisest tõusva kasu on Wiedemann sõnastanud akadeemias peetud ettekandes (Wiedemann 1861). Selle teaduskava tähtsad momendid on: a) eesti keele, ka eesti kirjakeele sõnavara on palju laiem kui olemasolevates

sõnastikes sisalduv, mistõttu eesti kirjanduse mõistmine on raskendatud ja hädasti on vaja hõlmavamast sõnastikku; b) puudub ka ulatuslikum grammatika, mis võtaks arvesse murdeerinevusi; lisaks peab silmas pidama, et eesti keele kaks põhimurret, Tallinna ja Tartu murre, erinevad teineteisest umbes samapalju kui poola ja tšehhi (Wiedemannil: böömi) keel, mistõttu neile ühise grammatika kirjutamine oleks mõttetu; Wiedemann kavatseb oma tulevases grammatikas lähtuda Tallinna murdest; c) eesti keele kohta leiduv ainek on tunduvalt rikkalikum kui mõne vähem tuntud keele puhul, mistõttu on suurem ka kontrollimise ja täiendamise vajadus ning loodavad sõnaraamat ja grammatika kujuneksid mahukamaks kui täiesti uurimata keelte puhul; d) lisaks teaduslikule väärtusele oleks sõnaraamatust ja grammatikast kasu ka eesti kirjakeele ühtlustamisel ja fikseerimisel. Muuhulgas mainib Wiedemann, et trükistes olev ainek olevat tal suurelt osalt juba kogutud.

Vajaliku lisamaterjali korjamiseks ja olemasoleva ainekute kontrollimiseks taotles Wiedemann 1861. aastal akadeemialt võimalust uurimisretkedeks ning ka sai selle. Esialgu palus ja sai ta raha kolmeks aastaks, igal aastal 300 rubla (Ariste 1971: 41). Mainigem Wiedemanni kirjast Jakob Hurdale 15.09.1867 (vkj) pärit teadet, et akadeemia „vana vilets eelarve“ näeb teaduslike ürituste või teaduslike tööde toetuseks, reisideks jm ette 2500 rubla aastas, millest kuidagi ei jätkuvat neljakümne akadeemiku vajadusteks (Ariste 1970: 19). Kui nüüd teha lihtne arvutustehe, saab selgeks, et iga akadeemiku peale oleks neil eesmärkidel aastas võinud kulutada keskmiselt 62,5 rubla. Kui veel võtta arvesse Wiedemanni hilisem kurtmine Hurdale (12.7.1876 vkj), et enamiku akadeemia toetusrahast saavad endale reaalarade teadlased (Ariste 1970: 39), siis võime Wiedemanni pidada kõigiti edukaks rahataotlejaks.

Plaanid ja tegelikkus

Esimese uurimisretke Eestisse tegi Wiedemann 1861. aasta suvel.⁴⁴ Nagu suurte ettevõtmiste puhul sageli, osutuvad esialgsed plaanid liiga pingeliseks. On lohutav teada, et nii juhtus isegi Wiedemanniga: tema igasuvised pikad uurimisretked Eestis leidsid aset aastatel 1861–1868, niisiis mitte kolm, vaid

⁴⁴ Väike kõrvalmärkus: 56-aastasena! See võiks julgustada minu põlvkonda praeguses noorust ihalevas Eesti ühiskonnas.

kaheksa suve, kusjuures enamasti (kuid mitte siiski iga kord ja mitte enam nii suures ulatuses kui esimesel kolmel aastal, vt Ariste 1970: 39) õnnestus tal saada akadeemialt reisitoetust. Ta kogus samal ajal materjali nii eesti keele grammatilise struktuuri kui ka sõnavara kohta. Ainestikku kogus, täiendas ja kontrollis ta nii keelejuhtide abiga kui ka trükikirjanduse ja käsikirjade toel. 1863. aasta uurimisreisi ajal tutvus ta Tartus eestlasest üliõpilase J. Hurdaga (Ariste 1970: 8) ning süvenes tema abil Lõuna-Eesti peamurde grammatikasse, s.t keelde, mida ta Lääne-Eestist pärit mehena ise ei vullanud. Wiedemanni eriuurimus Võru murde foneetikast ja morfoloogiast ilmus, nagu öeldud, 1864. aastal. J. Hurda osa selle valmimises on tegelikult sedavõrd suur (vt lähemalt Põldmäe 1988: 38–40), et tänapäeval annaks see põhjust rääkida Hurdast kui kaasautorist. Ka hiljem oli Hurt üks Wiedemanni põhilisi abilisi.

Kui suur eesti-saksa sõnaraamat 1869. aastal ilmus, asus Wiedemann kohe grammatikat koostama, mispuhul jälle ei saanud läbi Eestis käimata: ta ise ütleb oma grammatika eessõnas, et on rahvasuust materjali kogunud kolmeteistkümne suve reisel (Wiedemann 1875: VI).

Wiedemanni pärand ootab lisapublikatsioone

Wiedemanni ekspeditsioonid on hästi dokumenteeritud: ta publitseeris kohustuslikud reisiaruanded akadeemia bülletäänis. Lisaks on säilinud ka käsikirjalised reispäevikud ning kirju, millest on üllitatud kirjad Wiedemanni suurinformantidele J. Hurdale (Ariste 1970) ja F. R. Kreutzwaldile (Mart Lepiku alustatud väljaandmise lõpule viinud Eva Aaver, kirjad tõlkinud Leo Anvelt, vt Aaver jt 1986). Veel on põhjaliku artikli Wiedemanni suhetest Ungariga kirjutanud Aino Undla-Põldmäe, kasutades peamiselt Wiedemanni kirju Ungaris tegutsenud keeleteadlasele József Budenzile, kus muuhulgas samuti kajastub eesti keele grammatika koostamisega seotu (Undla-Põldmäe 1969). Neid ja muidki materjale on kasutanud P. Ariste, muuhulgas kirjutades Wiedemanni uurimisretkedest (Ariste 1955) ja koostades Wiedemanni biograafiat (Ariste 1971). Kahtlemata ootab Wiedemanni mahukas ja väärtuslik pärand siiski uusi publikatsioone. Eriti vajalik oleks Wiedemanni artiklilogumiku avaldamine saksa keeles ja kommentaariumiga, mille hulka peaks kuuluma ka eesti tõlge. Tingimata tuleks kogumikku võtta ka seni trükist ilmunuta töid.

Wiedemanni grammatika eestindamisest

2004. aasta oktoobris sain Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsilt austava ülesande tõlkida Wiedemanni grammatika eesti keelde. Esialgu oli kavas grammatika faksiimiletrükk ja tõlge avaldada eraldi köidetena, kuid ühel ajal 2005. aasta lõpus. Faksiimile on ilmunud (Wiedemann 2005), tõlkega läheb aga siiski kauem aega. Milliseid probleeme olen tõlkimisel kogunud?

Esimene probleem on: kellele grammatika eestikeelne tõlge on määratud? Pean tõlke tulevasteks kasutajateks peamiselt noorema põlvkonna eesti humanitaare (sh humanitaarüliõpilasi), kelle saksa keele oskus on kahjuks praegu enamasti väga väike või olematu (on õnneks ka meeldivaid erandeid). Loodan samuti, et ka vanemad või nooremad eestlastest saksa keele valdajad pöörduvad tõlke juurde, kas või iseoma ja minu tõlgendusega dialoogi pidamiseks.

Teine probleem on kindlasti omaaegse terminoloogia vahendamine. Olen otsustanud Wiedemanni teadusliku terminoloogia põhijoontes säilitada, mitte asendada seda nüüdisaegsete terminitega. Näiteks Wiedemanni *der Infinitiv* on eesti keeleski *infinitiiv*, mitte aga kord *partitiiv* või *osastav kääne*, kord *infinitiiv* või *tegevusnimi*. Ligikaudu samamoodi on talitanud ka nt Kristiina Ross Ahrensi tekstide tõlkimisel (Ross 2003) või Marju Lepajõe Johannes Gutsloffi grammatika ümberpanekul (Gutsloff 1998). Eriti K. Rossi tõlketööst ja tema poolt mulle juba antud nõuannetest olen saanud palju tuge. Arvan aga, et ei ole põhjust taotleda liialt arhaiseerivat, historistlikku keelepruuki, vaid ikka enam-vähem normaalset tänapäeva eesti teaduskeelt – niisamuti nagu oli normaalne omaaegne saksa teaduskeel Wiedemanni teoses. Usun näiteks, et võin selle keele kohati mitmeleheküljelisi lauseid esitada rohkeimate, kuid lühemate eestikeelsete lausetena ja kasutada ka mõningaid selliseid eesti omasõnu või võõrsõnu, mis on keelde ilmunud alles pärast Wiedemanni. Lugejasõbralikkuse huvides tuleks tõlkele lisada seletussõnastik ning vajaduse korral ka joonealuseid seletusi, umbes selliseid, nagu leidub Inge Annomi tõlgitud ning Külli Habichti ja Karl Pajusalu toimetatud Wiedemanni uurimuses Võru murdest (vt Wiedemann 2002: 13, 17, 19 jj). Kommentaariumi hulka peaks kuuluma ka põhjalik saatesõna.

Kolmas probleem on Wiedemanni poolt eesti keelenäidetele lisatud saksakeelsed tõlked. Tõlgete lisamisel pole Wiedemann muide kuigi järjekindel: vahel on ta otsekui orienteerunud saksakeelsele lugejale, kes eesti keelt

ei oska, mõnikord aga on ta hoogu sattunud ja esitanud ridamisi eesti näiteid ilma saksa tõlgeteta. Selle joone ma tõlkijana muidugi säilitan. Kas ma pean aga eestikeelsete näidete saksakeelsed tõlked omakorda eesti keelde tõlkima või võin need jätta saksakeelseks? M. Lepajõe on Gutsloffi grammatikat tõlkides Gutsloffi ladinakeelsed sõnaseletused igal juhtumil tõlkinud. Kuna originaalteksti faksiimile ja Lepajõe tõlge on väljaandes esitatud paralleelselt, on resultaat igal juhul selge ja järjekindel ning kahtluse korral on ladinakeelne vaste lihtsalt kontrollitav; mõningane liiasus juhtudel nagu nt *Tundma* 'tundma' või *Sest* 'sest' ei häiri. Wiedemanni grammatika tõlke puhul aga ei saa ma loota, et kasutajal oleks kohe käepärast grammatika originaaleksemplar või faksiimiletrükk. I. Annomi lahendust Wiedemanni Võru murde alase töö tõlkimisel (Wiedemann 2002), kus Wiedemanni saksakeelsed sõnaseletused on vaikides ära jäetud, ei pea ma õigeks (allpool esitatud kaalutluste tõttu), kuigi Annomi väljaandes on väga positiivselt kõrvuti originaali faksiimile lehekülj ja tõlke lehekülj. Arvan, et Wiedemanni grammatika eesti keelenäidete saksakeelsed tõlked tuleks grammatika eestikeelses tõlkes säilitada. Nii ongi nt teinud K. Ross Ahrensi grammatikat tõlkides (Ross 2003: 75–265). Ka tema väljaandes puudub paralleelne originaali faksiimile, nagu tulevase Wiedemanni grammatika tõlke puhulgi. Rossi tõlge Ahrensi grammatikast on aga siiski jäänud poolele teele nende lugejate suhtes, kelle jaoks see tõenäoliselt on tehtud: saksa keelt vähe või üldse mitte oskajate suhtes. Nimelt ei pruugi omaaegse eesti keele tähendused alati praeguse eestikeelse tähendusega kattuda; saksakeelne tähendus võib esitada vaid osa eestikeelsest tähendusest; omaaegne eesti keel võib tänapäevasele eesti lugejale olla arusaamatu jne.

Olen seepärast praegu talitanud nii, et jätan grammatika eesti tõlkesse sisse Wiedemanni saksakeelse sõnaseletuse, kui eestikeelne näide on tänapäevasele ühiskeele kõnelejale enam-vähem arusaadav ja Wiedemanni antud saksa tõlge sellega enam-vähem kattub. Näiteks kui Wiedemann (1875: 202) adjektiivituletusest rääkides kirjutab: „*wabadik wabandik* (Badstüber, *waba frei*), *wōzadik wōzandik* (Gesträuch, *wōza*)“, siis seisab tõlkes „*wabadik, wabandik* ('Badstüber', *waba* 'frei'), *wōzadik, wōzandik* ('Gesträuch', *wōza*)“. Seevastu juhul, kui eestikeelne näide on tänapäeva ühiskeele kõnelejale oletatavasti võõras, või siis, kui Wiedemanni poolt esitatud saksa tõlge on ümberütlev või kattub vastava eesti näite tähendusega vaid osaliselt, jätan sisse saksa tõlke ja lisan sellele nurksulgudes omapoolse eestikeelse tõlke.

Näiteks kui originaaltekst (Wiedemann 1875: 202) on „*haledik* (durch Roden gereinigte Wiese, *hale*)“, siis tõlgin: „*haledik* (‘durch Roden gereinigte Wiese [raadamisega puhastatud niit]’, *hale*)“. Teatud ebamäärasuse ja subjektiivsuse võimalus siin siiski jääb, eriti pikemate fraaside puhul. See on üks põhjusi, miks tingimata tahan koostööd teha toimetajaga, kellenä sõbralikult on lubanud tegutsema hakata dotsent Ellen Niit Tartust.

Lisaks torkab Wiedemanni grammatika eesti keelenäidete saksakeelseid seletusi tõlkides silma, et Wiedemann on mõnelgi puhul saksa tõlkevastes aktualiseerinud vaid osa vastava eesti sõna või väljendi tähendusest, vastav tähendusvaste kas Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatus või ka minu kui genuiinset keelepädevust omava eestlase teadmist mööda võib olla piiritletud teisiti; tähendus võib aja jooksul olla ka muutunud. Muidugi aktsepteerin tõlkes Wiedemanni talitusviisi. Näiteks kui originaaltekstis (Wiedemann 1875: 225) on „*löhn* (Qualm)“, siis on tõlkes „*löhn* ‘Qualm [toss, aur]“. Märksõna *löhn* tähendusvaste sõnaraamatus (Wiedemann 1869: 594) on palju rikkalikum.

Neljas probleem on Wiedemanni poolt kasutatud kirjaviis, s.t tema diakriitilised märgid, mis lähtuvad omaaegsest Karl Richard Lepsiuse alfabeedist (selle kohta vt nt Wiedemann 2002: 17). Nende igakordne tootmine arvutikirjas võtaks hirmsasti aega. Sellepärast olen konsulteerinud Eesti Keele Instituudi töötaja Indrek Heinaga ja kasutan teatud kummalist salakirja, millest loodame, et see on töö lõppetapis korraga muudetav Wiedemanni märkimisviisiks. Kuidas tegelikult läheb, ei tea, eriti kui arvesse võtta, et grammatika ajaloolises, ülevaateosas leidub veel kõiksugu muidki erimärke.

Viies probleem (paljude esitlemata jäänud küsitavuste hulgest) on töö suur maht ning väikese inimese piiratud jõu- ja ajavarud. Geenius hingust kuklas tunda ja tähtaega silme ees hoida on siiski kannustav. Kui uskuda Pajusalu ja Sutropi (2005: [8]) teadet, peaks „põhjaliku kommentaariumiga varustatud grammatikatõlge“ ilmuma „lähema kahe aasta jooksul“. Kas aastal 2007?⁴⁵

Kirjandus

- Aaver jt 1986** = Aaver, Eva, Leo Anvelt, Mart Lepik 1986. F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukku. Tallinn: Eesti Raamat, 56–98.
- Alvre, Paul 1975.** Sada aastat Wiedemanni eesti keele grammatikat. – Keel ja Kirjandus 12, 715–726.

⁴⁵ Grammatikatõlge ilmus 2011.

- Ariste, Paul 1955.** F. J. Wiedemanni uurimisretked. – Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 51. Tartu, 52–66.
- Ariste, Paul 1970.** Ferdinand Johann Wiedemanni kirjad Jakob Hurdale. – Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259. Tartu, 5–54.
- Ariste, Paul 1971.** Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Ariste, Paul 1977.** Sada aastat eesti keele teaduslikku grammatikat. – Emakeele Seltsi aastaraamat 22 (1976). Tallinn: Eesti Raamat, 5–14.
- Gutslaff, Johannes 1998.** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Marju Lepajõe (tlk, koost.), Jaak Peebo (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool.
- Heikel, Ivar August 1940.** Helsingfors universitet 1640–1940. Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag.
- Help, Toomas 1989.** Akadeemik F. J. Wiedemann eesti ja soome keele erinevuste rõhutajana. – Seppo Suhonen (toim.). Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Suomalais-virolainen Wiedemann-seminaari Helsingissä 5.–6.10.1987. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, 15–30.
- Häkkinen, Kaisa 1994.** Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Kasik, Reet 1999.** Johdatus viron kielen tutkimukseen. Castrenianumin toimitteita 55. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Pajusalu, Karl, Urmas Sutrop 2005.** Vorwort zur Faksimileausgabe. – Ferdinand Johann Wiedemann. Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop (Hrsg.). Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache, [paginatsioonita].
- Põldmäe, Rudolf 1988.** Noor Jakob Hurt. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ross, Kristiina (koost., toim.) 2003.** Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Suutari, Toni, Merja Salo (toim-d) 2001.** Castréin perilliset. Helsingin yliopiston suomen ja sen sukukielten professorit 1851–2001. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Undla-Põldmäe, Aino 1969.** Wiedemanni suhted Ungariga. – Keel ja Kirjandus 5, 279–287.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1861.** Ein Vorschlag zur genaueren Erforschung der ehstnischen Sprache. – Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg III. St.-Petersbourg, 175–180.

- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864.** Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Gelesen am 4. December 1863. – Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. VIIe série, tome VII, N°8. St. Pétersbourg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Der Akademie am 23. August 1866 vorgelegt. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. Présenté le 13 Novembre 1873. St.-Pétersbourg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1876.** Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. Der Akademie vorgelegt am 30. Sept. 1875. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2002.** Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Uurimus Võru murdest. Inge Annom (tlk), Külli Habicht, Karl Pajusalu (toim-d). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2005.** Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop (Hrsg.). Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.

Ferdinand Johann Wiedemann ja tema „Grammatik der ehstnischen Sprache“

Ilmunud: Ferdinand Johann Wiedemann ja tema „Grammatik der ehstnischen Sprache“. – Ferdinand Johann Wiedemann, Eesti keele grammatika. Heli Laanekask (tlk), Ellen Niit (toim.). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts 2011, VII–XXIII.

2005. aasta oli Eesti humanitaarkultuuris Wiedemanni aasta: möödus 200 aastat keelemehe sünnist ja 130 aastat tema kapitaalse eesti keele grammatika ilmumisest. Juubelisündmuste hulgas oli üks tähtsamaid see, et ilmus grammatika uustrükk korrigeeritud faksiimileväljaandena (Wiedemann 2005). Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi egiidi all ilmunud raamatusse on väljaandjad Urmas Sutrop ja Karl Pajusalu lisanud omapoolse saatesõna (Pajusalu, Sutrop 2005) ning grammatika faksiimiletekstis parandanud need rohkem kui sada kirjekomistust, mille loetelu Wiedemann ise oli lisanud oma uurimuse lõppu (1875: 661–664). Uusväljaande trükkitoimetajad annavad teada, et on asunud grammatikat eestindama, ja avaldavad lootust, et tõlge ilmub lähema kahe aasta jooksul (Pajusalu, Sutrop 2005: [8]).

Tõepoolest olin 2004. aastal saanud Emakeele Seltsilt austava ülesande tõlkida Wiedemanni grammatika eesti keelde. Et seda tööd tuli paraku teha muude ametikohustuste kõrvalt, on ümberpaneku valmimine viibinud – tänan kannatlikke ootajaid! –, kuid nüüd seisab Wiedemanni suurteos meie käsutuses eestikeelsena.

Keskendugem siinses saatesõnas kõigepealt Wiedemanni *estica*'le ja selle taustale. Neil, kes tahavad oma mälus põhjalikumalt värskendada Wiedemanni teadlassaavutusi ja elukäiku, soovitan käepärast hoida Paul Ariste monograafiat „Ferdinand Johann Wiedemann“ (1971, 2. tr 1973, 3. tr 2005), mis on analüüsiv, elav, palju huvitavaid fakte ja edasisi uurimisvõimalusi pakkuv raamat.

Ferdinand Johann Wiedemann (1805–1887) sündis Lääne-Eestis Haapsalu linnas. Ta isa oli haapsalulane, kelle suguvõsa oli sisse rännanud Põhja-Saksamaalt, ema oli pärit põlisest Tallinna saksa-eesti suguvõsast, emapoolne

vanaisa aga Taani käsitööline Sjællandist, kes oma pere oli Eestisse maha jätnud ja tagasi Taani siirdunud. Wiedemanni isa oli Haapsalus maakohu- ja raesekretär, laialdaste keele-, kirjandus-, muusika- ja botaanikahuvidega, mis kõik pärandusid pojalegi. Kodukeeleks oli saksa keel, ent ka eesti keele õppis Wiedemann ära juba lapsepõlvkodus. Haapsalus ei olnud tollal kreiskoolist kõrgemat õppeasutust, andekas poiss lõpetas selle kursuse juba 11-aastasena. Ta oli veel liiga noor kodust kaugele Tallinna gümnaasiumisse saatmiseks, nii et veetis kreiskoolis veel kolm aastat, täiendades end iseõppijana. 1819 võeti ta vastu Tallinna gümnaasiumi *secunda*'sse. 1821, kuueaastasena, lõpetas ta gümnaasiumi. Isa oli vahepeal vaesunud ja noorukist Wiedemann töötas paar aastat koduõpetajana parun Taube mõisas Riguldis (Lääne-Eestis Noarootsi lähedal), teenides ja säästes raha ülikooliõpingute jaoks. Sealkandis olid nii mõisarahvas kui ka talupojad rootslased, nii et Wiedemann puutus lähedalt kokku Eesti selle huvitava vähemusrahva keele ja kommetega. Rootslasi elas ka Haapsalus. Lapsepõlvest peale oli Wiedemannil olnud suur keeltehuvi ja lisaks oma saksa emakeelele, eesti ja rootsi keelele oskas ta juba enne ülikooli prantsuse, inglise, vene, ladina, kreeka, heebrea, arabia ja pärsia keelt.

Aastatel 1824–1826 õppis Wiedemann Tartu ülikoolis, isa soovil õigusteadust, tegelikult aga põhiliselt keeli. Ta käis ka pedagoogilis-filoloogilises seminaris, mis valmistas ette gümnaasiumiõpetajaid. Ülikoolis süvendas Wiedemann oma seniseid keelteoskusi ning õppis keeli lisakski: vanadest keeltest süüria ja kaldea keelt ning armeenia vana kirjakeelt grabarit, uutest keeltest itaalia keelt. Nagu tol ajal tavaline, sõbrunes ta oma üürikorteri majaperemehe perekonnaga ja abiellus peretütrega pärast ülikooli lõpetamist. Ta töötas algul erakoolis keelteõpetajana ja katsetas advokaadipraktikat. Seejärel siirdus ta Miitavi (praegu Jelgava Lätis) gümnaasiumisse, kus õpetas prantsuse keelt ja klassikalisi keeli.

Aastatel 1837–1857 töötas ta Tallinna kubermangugümnaasiumi vanade keelte õpetajana. Tallinnas tegutses Wiedemann aktiivselt Eestimaa Kirjanduse Seltsis, mille asutajaid ta oli (ametliku tegevusloa sai *Estländische Literärische Gesellschaft* 1842). Ta pidas seltsis poolsada ettekannet, neist üle poole olid keeleainelised. Osa ettekannetest on ilmunud trükis, osa on säilinud käsikirjas, mõnest aga teame üksnes pealkirja. Tol ajal ei olnud teadustegevus veel nii spetsialiseerunud ja ka harrastajaõpetlasena võis jõuda silmapaistvate tulemusteni.

Mitmekülgne Wiedemann oleks võinud saada ka tippbotaanikuks: 1852 ilmus Tallinnas tema ja Tallinna toomkooli õpetaja Franz Eduard Weberi mahukas (ligi 800 lk) teos Läänemere maade taimede, nende leiukohtade ja kasutamise kohta. Wiedemann oli 1843. aastast peale oma suvistel rännakutel kogunud suure herbaariumi, millel teos põhines. Taimenimetused on esitatud ladina, saksa, vene, eesti ja läti keeles. Läänemere maad olid tol ajal osa Vene tsaaririigist, mille majanduse edendajaid koondav Vaba Ökoonomiline Selts (*Freie Oeconomische Gesellschaft*) Peterburis andis teosele hõbemedali.

Taimede ja keelte arengut tol ajal sageli kõrvutati, ka Wiedemann on oma töödes seda teinud. Keeleteadus jäi tema huvides siiski peale. Selleks ajaks oli Wiedemann avaldanud juba paar silmapaistvat uurimust soome-ugri keelte kohta: syrjakomi keele grammatika „Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangelium Matthäi gebrauchten Dialekte“ (valmis 1842, ilmus Tallinnas 1847) ja mäemari keele grammatika „Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelieübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte“ (valmis 1845, ilmus Tallinnas 1847). Mõlemad uurimused oli Wiedemann koostanud evangeeliumitõlke alusel, kuid lisaks oli ta hankinud keelematerjali Tallinnas Vene laevastikus teenivatelt komi ja mari madrustelt. Ta oli oma uurimused lähetanud Peterburi Teaduste Akadeemiasse, otsides avaldamisvõimalusi. Seal oli hindajaks soome päritolu Anders Johan Sjögren (1794–1855), kes oli esimene akadeemik uuel teadusalal, Kaukaasia ja soome-ugri keelte ja etnograafia alal (koht oli akadeemiasse rajatud Venemaa uute koloniaalvalduste paremaks tundmaõppimiseks). Sjögren pidas Wiedemanni uurimusi nii silmapaistvaks, et mari keele grammatikale määrati pool Demidovi preemiat ning mõlema grammatika jaoks avaldamisraha. (Pavel Demidov oli jõukas vene tööstur ja metseen, kelle annetatud kapitalist jagas Peterburi Teaduste Akadeemia igal aastal tunnustuspreemiaid akadeemiast väljaspool töötavatele teadlastele.) Samal meetodil koostas ja avaldas Wiedemann ka oma kolmanda soome-ugri uurimuse, seekord udmurdi (votjaki) keele kohta: „Grammatik der wotjakischen Sprache: nebst einem kleinen wotjakisch-deutschen und deutsch-wotjakischen Wörterbuche“ valmis 1849, sai Demidovi preemia ja ilmus Tallinnas 1851.

Nende kolme grammatika ja mõne väiksema kirjutise alusel valiti Wiedemann 1854 Peterburi Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikmeks keeleteaduse

alal, mis tähendas õigust publitseerida oma töid akadeemia väljaannetes ja nõrka lootust kunagi akadeemikuks saada. Wiedemann avaldaski mitmeid kirjutisi, nt eesti ja vadja keele kohta („Ueber die neueste Behandlung der ehstnischen Grammatik“ 1855, „Ueber das Wotische in seiner Stellung zum Ehstnischen“ 1856), kuid tema peamiseks tegevusalaks kujunes sel ajal siiski liivi keel.

Nimelt suri 1855 Sjögren, kes oli kogunud ulatusliku liivi materjali oma uurimisretkedel 1846 ja 1851. Sjögreni liivi materjalid anti üle Wiedemannile, kes neid korrastas ja täiendas. Muuhulgas käis ta 1858 Liivimaal uurimisretkel. Tagantjärele kahetsetakse ikka, et Wiedemann käis küll Kuramaa rannal elavate liivlaste juures, kuid ei jõudnud sisemaale, kus siis veel oleks leidunud teistsugust murret rääkivaid Salatsi liivlasi. 1859 avaldas Wiedemann eesti ja liivi keelt võrdleva artikli „Ueber die livische Sprache und ihr Verhältniss zu der ehstnischen“. Avaldatavale grammatikale kirjutab Wiedemann sissejuhatajaks ülevaate liivlaste ajaloo ja etnograafia ning liivi keele uurimisloo kohta. Liivi keele suurteosed ilmusid 1861 Peterburis Teaduste Akadeemia väljaandel: „Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet und mit einer historisch-ethnographischen Einleitung versehen von Ferdinand Johann Wiedemann“ (CIV + 480 lk *in folio*) ja „Joh. Andreas Sjögren's Livisch-deutsches und deutsch-livisches Wörterbuch. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften bearbeitet von Ferdinand Johann Wiedemann“ (398 lk *in folio*).

1857. aasta lõpus valiti Wiedemann Peterburi Teaduste Akadeemia ekstraordinaarseks akadeemikuks soome rahvaste keele ja ajaloo alal, 1859. aasta oktoobris ordinaarseks akadeemikuks. 1858. aastast kuni surmani elas ta Peterburis, käies suviti uurimisretkedel Eestis, aga ka Lätis, Ungaris, Saksamaal ja Šveitsis. Puhkuse veetis ta põhiliselt Eestis.

Wiedemanni töövõime on imetlust äratav. Lisaks eesti keelele tegeles ta oma akadeemikuaastate jooksul paljude soome-ugri keeltega ja avaldas mahukaid töid: 1865 „Grammatik der ersa-mordwinischen Sprache nebst einem mordwinisch-deutschen und deutsch-mordwinischen Wörterbuch“ (261 lk *in folio*); 1871 monograafia Lätimaa lõunaosas elanud vadja päritolu rahvakillust „Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland“ (119 lk *in folio*); 1880 (uustrükk 1964 Bloomingtonis) „Syrjänisch-Deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen

im Anhang und einem deutschen Register“ (690 lk); 1884 „Grammatik der syrjänischen Sprache mit Berücksichtigung ihrer Dialekte und des Wotjakischen“ (XII + 252 lk). Elu lõpul tegeles ta suure mari (tol ajal öeldi tšeremissi)-saksa sõnaraamatu koostamisega, kuid see jäi käsikirja ja leiti Peterburi TA arhiivist alles 1957. Wiedemann on aidanud ka soome-ugri rahvastele emakeelset kirjasõna välja anda. Nii on Matteuse evangeelium tema kaasabil ilmunud kahes liivi murdes (1863), sürjakomi keeles (1863), karjala keele Tveri murdes (1864), udmurdi (= votjaki) keeles (1864), ersamordva keeles (1865), mäemari murdes (1866) ja mansi keeles (1868). Ta on keeleliselt redigeerinud ka eestikeelse Piibli uustrükki (1873) ning koos pastori ja keele- ning rahvaluuleteadlase Jakob Hurdaga tõlkinud saksa keelest eesti keelde Läänemere maade kohtuseadused (1882).

Kui Wiedemannist sai Peterburi Teaduste Akadeemia akadeemik, tähendas see eesti keele uurimisele ja staatusele erakordselt soodsat asjaolude kokkulangemist. Oli ju akadeemikukoht Vene tsaaririigi praktiliselt ainus puhtalt soome-ugri rahvaste uurimiseks mõeldud ametkoht. Lisaks kaasnes sellega võimalus uurimisreisideks ja rahvusvahelises teaduslevis tunnustatud akadeemilisteks publikatsioonideks. Seda kohta täitis nüüd eesti keelt hästi oskav ja Eesti olusid suurepäraselt tundev andekas, kogenud ja väga töökas teadlane. Teine ehk sellisena kujuteldav ametkoht, 1850. aastal rajatud soome-ugri professori Helsingi ülikoolis (Heikel 1940: 409, Suutari, Salo 2001: 5, 16), eeldas ikkagi ka tööpanust üliõpilaste koolitamisel ning finantsoludki olid kitsamad. Seepärast näeme, et kuigi soome keelega tegelevaid (ka emakeelseid) keelemehi oli rohkem ning soome sõnaraamatuid ja grammatikaidki ilmus 19. sajandil hulganisti, ei ole soome keelel sellest ajast ette näidata Wiedemanni eesti töödega võrdväärset laiaulatuslikku ja terviklikku, keele eri variante kirjeldavat grammatika- ja leksikakäsitlust. Kaisa Häkkinen (1994: 112) on öelnud, et enamasti olid tollaegsed soome grammatikad normatiivsed, pürgisid pedagoogiliste lihtsustuste ja standardiloomete poole. Professor August Ahlqvisti teaduslikust soome keele grammatikast ilmus 1877 üksnes 1. osa, mis puudutab värsiõpetust ja noomenite derivatsiooni, verbi osa on säilinud vaid käsikirjalise loengukonspektina.

Wiedemanni eesti keele ja kultuuri alaste suurtöödena võib nimetada kolme, kõik esmalt ilmunud Peterburis:

1869 (uustrükid 1893, 1923, 1973) „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“
(VIII lk + 1672 vg + CLVIII lk *in folio*);

1875 (uustrükk 2005) „Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte“ (XVIII + 664 lk *in folio*);

1876 (uustrükk 1973) „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten“ (VII + 498 lk).

Need kolm teost on omavahel seotud ja ilmselt koos kavandatud. Varem valminud sõnaraamatus näiteks viitab Wiedemann numbritega hiljem valminud grammatikas leiduvatele muutkondadele. Üks ta tähtsamaid keelejuhte oli Võrus elav kirjanik Kreutzwald. Wiedemann saatis oma sõnaraamatut enne selle ilmumist poognakaupa Kreutzwaldile tutvumiseks ja kui too 1866. aastal numbrit seletust päris, siis vastas Wiedemann, et kogu muutkondade süsteem on praegu olemas üksnes tema peas (Aaver jt 1986: 85). Ka ainekogumisel pidas ta kogu aeg silmas kõigi kolme teose vajadusi. Sõnaraamatus teadlikult kasutamata jäänud materjali, nt teatud adverbe või liitsõnu, on ta esitanud näitematerjalina grammatika vastavates osades; oma triloogia viimases osas aga esitab ta vanasõnu, kõnekäände, mõistatusi, uskumusi, kommete ja mängude kirjeldusi jms.

Neljandana tuleb kindlasti mainida 1864. aastal Peterburis ilmunud eriuurimust „Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt“. Lõuna-Eesti murded, eriti Võru murre, erinevad Põhja-Eesti murretest sedavõrd, et Eesti alal on pikki aegu eksisteerinud kaks eri kirjakeelt. 16.–19. sajandil olid nendeks põhjaeestiline tallinna (*revalsche*) ja lõunaeestiline tartu keel (*dörptsche Sprache*). Viimane toetus põhiliselt lõunaeestilisele Tartu murdele, kuid selles oli ka Võru murde jooni. Praegune eesti kirjakeel toetub põhiliselt Põhja-Eesti keskmurdele, kuid selles on ka teiste murrete jooni, sealhulgas mõndagi lõunaeestilist. Selle kõrvale on viimasel paarikümnel aastal välja kujundatud uus piirkondlik kirjakeel, Võru murdele toetuv võru keel. Eriti lõunaeestiliste joonte olemasolule praeguses eesti kirjakeeles on kindlasti kaasa aidanud ka Wiedemanni tasakaalukad, murdeid väärtustavad ja kirjeldavad teosed. Mainigem siinkohal ka Wiedemanni spetsiaalkäsitlust eesti murrete ja kirjakeele vahekorra kohta, kirjutist „Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache“ (1873), mille põhiseisukohti ta kordab siinse grammatika lehekülgedel.

Eesti keele uurimist võiksime tänapäeval nimetada Wiedemanni erakordselt edukaks uurimisprojektiks. Teadustöö planeerimise ja projektide kirjutamise oskust vajati ka tol ajal. 1861. aastal publitseeritud ettekandes „Ein Vorschlag zur genaueren Erforschung der ehstnischen Sprache“ on

Wiedemann formuleerinud eesti keele uurimise senise seisu ja tulevased uurimisülesanded ning näidanud ära, mis kasu sellisest tegevusest võiks tõusta.

Selle teaduskava tähtsad momendid on: a) eesti keele, ka eesti kirjakeele sõnavara on palju laiem kui olemasolevates sõnastikes sisalduv, mistõttu eesti kirjanduse mõistmine on raskendatud ja hädasti on vaja hõlmavamast sõnastikku; b) puudub ka ulatuslikum grammatika, mis võtaks arvesse murdeerinevusi, lisaks erinevad eesti keele kaks põhimurret teineteisest umbes sama palju kui poola ja böömi (= tšehhi) keel, mistõttu ühise grammatika kirjutamine on mõttetu; c) eesti keele kohta leiduv ainek on tunduvalt rikkalikum kui mõne vähem tuntud keele puhul, mistõttu on suurem ka kontrollimise ja täiendamise vajadus ning loodavad sõnaraamat ja grammatika kujuneksid mahukamaks kui täiesti uurimata keelte puhul; d) lisaks teaduslikule väärtusele oleks sõnaraamatust ja grammatikast kasu ka eesti kirjakeele ühtlustamisel ja fikseerimisel. Wiedemann ütleb ka, et trükistes olev ainek on tal suurelt jaolt juba kogutud.

Vajaliku lisamaterjali korjamiseks ja olemasoleva ainekliku kontrollimiseks taotles Wiedemann 1861. aastal akadeemialt raha uurimisretkedeks. Esialgu palus ja sai ta raha kolmeks aastaks, igal aastal 300 rubla. Ühest Wiedemanni kirjast Jakob Hurdale saame teada, et akadeemia eelarves oli teadusürituste, teadustööde ja uurimisreiside toetamiseks ette nähtud 2500 rubla aastas, millest pidi jätkuma 40 akadeemikule (Ariste 1975: 19). Lihtsa jagamistehtega saame teada, et iga akadeemik võinuks aastas kulutada keskmiselt 62,5 rubla. Kui veel võtame arvesse Wiedemanni hilisema kurtmise Hurdale, et enamiku toetusrahast saavad reaalteadlased (Ariste 1975: 39), siis võime Wiedemanni pidada vägagi edukaks rahataotlejaks.

Esimese uurimisretke Eestisse tegi Wiedemann 1861. aasta suvel. Nagu suurte ettevõtmiste puhul sageli, osutuvad esialgsed plaanid liiga pingelisteks. On lohutav teada, et nii juhtus isegi Wiedemanniga. Tema igasuvised pikad uurimisretked Eestis enne sõnaraamatu ilmumist leidsid aset mitte kolm, vaid kaheksa suve (1861–1868), kusjuures enamasti õnnestus tal saada akadeemialt ka reisitoetust. Ainekliku kogus, täiendas ja kontrollis ta nii keelejuhtide abiga kui ka trükikirjanduse ja käsikirjade toel. 1863. aasta uurimisreisi ajal tutvus ta Tartus andeka teoloogiaüliõpilasega, kes oli pärit Lõuna-Eestist Põlvamaalt, ning süvenes noormehe abiga lõunaeesti murderühma grammatikasse, mida ta ise Lääne-Eestist pärit mehena kuigi hästi ei vullanud. See tudeng oli Jakob Hurt (1839–1906), hilisem Peterburi eesti koguduse pastor,

silmapaistev keelemees, literaat ja rahvaluulekoguja. Temast sai Wiedemanni üks lähemaid kaastöölisi. Võru murde grammatikakirjelduse tekkeloos on Hurda osa tegelikult nii suur (vt Põldmäe 1988: 38–40), et tänapäevase käitumismalli kohaselt võinuks ta küll olla selle teose kaasautor. Hurt avaldas ka Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu esimese, ümbertöötatud kordustrüki (Wiedemann 1893).

Kui suur eesti-saksa sõnaraamat 1869. aastal ilmus, asus Wiedemann kohe grammatikat koostama, mispuhul jälle ei saanud läbi Eestis käimata: ta ise ütleb oma grammatika eessõnas, et ta on rahvasuust materjali kogunud kolmeteistkümne suve reisidel.

Eelnevas nägime, et enne kui Wiedemannil avanes võimalus põhjalikumalt tegelda eesti keelega, oli ta teadlasena uurinud nii eesti lähemaid sugulaskeeli (vadja ja liivi) kui ka kaugemaid, permi ja volga keeli. Ta oskas suurepäraselt vanu keeli, oli hästi kursis ka üldkeeleteadusega, nagu tõestavad mitmed tema ettekanded ja artiklid, mida me siinkohal puudutada ei jõua, ning valdas paljusid indoeuroopa keeli. Tol ajal modernseima, noogrammatikute uurimissuunaga, mis püüdis teatud häälikuseadustele tuginedes rekonstrueerida keele algvormi, Wiedemann siiski kaasa ei läinud. Ta oli nimelt veendunud, et ajaloolis-võrdlev uurimismeetod sobib rakendamiseks alles seejärel, kui olemasolevaid keelelisi vorme põhjalikult tuntakse. Ta on sellel teemal arutlenud mitmete oma kolleegidega (nt ungarlane József Budenz, eestlane Mihkel Veske; vt Undla-Põldmäe 1969: 282–284, Help 1989: 21–23) ning puudutanud seda teemat oma kirjutistes. Märkame ka, et soome keele ja selle lähemate sugulaskeelte – karjala, isuri ja vepsa keele, nagu ka saami keele uurimise on Wiedemann lahkesti jätnud soomlaste hoolde, ungari keele ungarlastele, handi keelega tegelemisest loobus ta August Ahlqvisti kasuks. Ajaloolis-võrdleva keeleteaduse hiigelhüpoteesi chituskive ehk üksikuurimusi oli soome-ugri keeltest veel liialt vähe, vundament oli veel liiga nõrk ja ebausaldusväärne Wiedemanni suure keelehoone tarvis. Sellise ajaloolis-võrdleva keeleteaduse klassikateose jaoks, nagu seda on näiteks Lauri Hakulineni „Suomen kielen rakenne ja kehitys“ (1. tr 1941–1946) polnud aeg veel lihtsalt küps.

Eesti keele kõrvutamist eri keeltega (muuhulgas ka kontaktkeeltega, nagu vene, rootsi, saksa või läti) Wiedemann oma töödes ikkagi harrastas, kuid mitte liiga sageli. Võrdlusi soome ja ungari keelega on Wiedemanni grammatikast välja noppinud Ariste (1977: 6).

Sellega seoses on Wiedemann ise siinse grammatika eessõnas öelnud (lk 4–5): „Üksikutel juhtudel, kui nii on võimalik eesti keele nähtusi näitlikult ja arusaadavamalt esitada, on osutatud sarnasustele ja vastavustele soome keelega ning muidugi ka liivi keelega kui sama keeleperekonna kummagi kõige lähema liikmega. Selliseid osutusi oleks muidugi võinud teha veel lõputult rohkem, kuid läbinisti komparatiivset grammatikat esitada on mul kavas olnud sama vähe kui ajaloolistki. Sest hoopiski rääkimata kogu keeleperekonna grammatikast, puudub veel ikkagi liiga palju vajalikku materjali põhjaliku ja õnnestunud võrdleva grammatika jaoks ka ainult eesti ja soome keele kohta, mis ju mõlemad on ometi selle pere kõige paremini tuntud ning kõige hoolsamalt analüüsitud liikmed. Võrdluseks ei piisa mitte paarist parajasti juhuslikult esiplaanil olevast ning seetõttu tuntumast murdest, vaid üksikuid keeli peab tundma ja vaatlema nende kogu ulatuses ja kõikides varieteetides.“

Oma eesti keele grammatika käsikirja esitas Wiedemann akadeemiale novembris 1873, trükiloo on see saanud 1875. aasta veebruaris ning märtsis on teos trükitud ja köitja käes, nii et Wiedemann 8. märtsil Kreutzwaldile kirjutades loodab oma priieksemplarid peatselt „välja jagada headele sõpradele ja neile õpetatud seltsidele, kes nii targad on olnud mind oma liikmeks võtma“. Samas kirjas võrdleb ta end naisega, kes ei või lasta sukavardaid külmaks minna ja pärast ühe suka valmimist kohe uue üles loob. Nii hakkavat ka tema kohe kokku panema materjali eestlaste ihulikku ja vaimset elu puudutava teose tarvis. (Aaver jt 1986: 92.)

Võime öelda, et grammatika ilmumisega tähistas Wiedemann oma 70. sünnipäeva (18. märtsil vkj), mis on soliidne vanus praegugi ja oli eriti tol ajal, kui keskmine eluiga oli praegusest palju lühem. Wiedemannil oli siiski veel ees tosin viljakat töömeheaastat. Seni ilmunud eesti keele grammatikatest oli Wiedemanni oma kõige mahukam: selles on ligi 700 suurekaustalist lehekülge ning see sisaldab lisaks grammatika uurimismeetodit tutvustavale eessõnale (*Vorwort*) kõik toleaeagsesse grammatikakaanonisse kuuluvad osad: ajaloolis-kriitilise ülevaate senisest eesti keele uurimisest ja grammatikakirjandusest (lk 1–49; kõik leheküljed siinses loetelus Wiedemann 1875 põhjal), eesti murrete ja kirjakeele üldisloomustuse koos luulekeele (*poetische Sprache*) analüüsiga (lk 49–80, kokku 31 lk), põhjaliku häälikuõpetuse (*Lautlehre*, lk 81–158, 77 lk), sõnatuletuse (*Wortbildung*) peatüki (lk 158–314, 156 lk), eriti mahuka ja rohkete näidetega vormiõpetuse (*Formenlehre*, lk 314–576, kokku 262 lk) ja muidugi ka lauseõpetuse (*Satzlehre*, lk 576–660,

84 lk). Tegemist on vilunud lingvisti seitsmenda soome-ugri keelte alase grammatikaga, mille kirjutamiseks tehtud eeltööd nii Wiedemanni enda kui ka tema eelkäijate poolt olid palju põhjalikumad kui eelnevate grammatikate puhul, kõnelemata sellest, et eesti keelega oli Wiedemann kokku puutunud ja seda osanud juba lapsepõlvest peale. Kui oma paljude uurimuste puhul oli ta saanud kasutada vaid puudulikke ja vasturääkivaid kirjalikke allikaid ja üksikuid keelejuhte – ja siiski suutnud luua heatasemelisi keeleanalüüse, mis on väärtuslikud ka praegu –, siis eesti keelega tegelemisel olid tingimused olnud ideaalilähedased. Tulemuseks on suurepärase deskriptiivne ja sünkrooniline eesti keele grammatika, mis keskendub küll Põhja-Eesti keskmurdele, kuid võtab arvesse ka kõiki teisi eesti murdeid, sealhulgas lõunaestilisi (Mulgi, Tartu, Võru ja Setu, aga ka Põhja-Lätis tol ajal veel elunevate leivude rahvakillu lõunaestilist murret). Retooriliselt küsimus: kui paljudel pooleteistmiljonilistel rahvastel on olemas selline keelekirjeldus? Kui paljud teadlas-kollektiivid on sellise teose avaldanud?

Wiedemanni grammatika kohta on ülevaateid (nt Alvre 1975, Ariste 1977, Pajusalu ja Sutrop 2005, Laanekask 2006, 2008) ja arvukalt üksikküsimuste analüüse ning edasiarendusi. Erilist huvi on pakkunud Wiedemanni eesti väl-dete ja astmevahelduse käsitlus ning murdeliigendusega ja murretega seotu, kuid ka eesti derivatsiooni, morfoloogia ja süntaksi uurijad leiavad teosest ikka ja jälle midagi sellist, mida nad seni on pidanud hilisemaks või koguni iseoma avastuseks või mida nad ise seni märganud pole. Lootkem siis koos Emakeele Seltsiga, et käesolev eesti tõlge võimaldab hõlpsamalt tutvuda Wiedemanni grammatika rikkaliku sisuga.

Räägin lõpetuseks mõnest probleemist nende paljude hulgas, mida olen tõlkimisel vaaginud.

Esimene küsimus on: kellele see väljaanne on määratud? Pean tõlke tulevasteks kasutajateks peamiselt noorema põlvkonna eesti humanitaare (muuhulgas ka filoloogიაüliõpilasi), kelle saksa keele oskus on kahjuks praegu enamasti väga väike või olematu (on muidugi ka meeldivaid erandeid). Loodan, et tõlget silmavad originaali kõrvale ka vanemad või nooremad eestihuvilised saksa keele valdajad, kas või iseoma arusaamise ja siinse tõlgenduse võrdlemiseks.

Teine probleemikogum on omaaegse terminoloogia vahendamine ja muud tekstiseigad. Olen Wiedemanni teadusliku terminoloogia põhijoontes säilitanud, mitte asendanud seda nüüdisaegsete terminitega. Näiteks Wiedemanni

der Infinitiv on eesti keeleski *infinitiiv*, mitte aga vastavalt praegusele mõistemahule kord *partitiiv* või *osastav kääne*, kord *infinitiiv* või *tegevusnimi*. Siiski ei olnud põhjust taotleda liialt arhaiseerivat, historistlikku keelepruuki, vaid ikka enam-vähem normaalset tänapäeva teaduskeelt – niisamuti nagu oli normaalne omaaegne saksa teaduskeel Wiedemanni grammatikas. Olen selle keele kohati mitmeleheküljelisi lauseid esitanud rohkemate, kuid lühemate eesti lausetena ja kasutanud ka mõningaid selliseid eesti oma- või võõrsõnu, mis on meie kirjakeelde ilmunud alles pärast Wiedemanni. Terminite seletused ja tekstis esinevate ladinakeelsete sõnade-fraaside eestindused olen alfabeetiliselt reastanud „Seletussõnastikku“, teist tähestikku kasutava kreeka keele eestindused olen paigutanud vahetult joonealusesse. Joonealuses ongi kõrvu Wiedemanni enda kommentaaridega ka mõned tõlkija/toimetaja märkused. Tõlke tekstis olen vaikides arvesse võtnud või parandanud nii Wiedemanni enda registreeritud komistused (Wiedemann 1875: 661–664) kui ka muud esile tulnud näpuvead; kahtluse korral on viimastele tähelepanu juhitud joone all. Lühendid on avatud eraldi loetelus. Wiedemanni tekstiliigendus (k.a numeratsioon ja sellega kaasnevad kirjavahemärgid) on tõlkes püütud säilitada.

Kolmas ja üpris palju peamurdmist valmistanud probleem on Wiedemanni poolt eesti keelenäidetele lisatud saksa tõlked. Nende puhul pole Wiedemann muide olnud kuigi järjekindel: vahel on ta tõesti silmas pidanud sakslasest lugejat, kes eesti keelt ei oska, vahel aga on ta hoogu sattunud ja esitanud ridamisi näiteid ilma saksa tõlketa (arvates ilmselt, et vajaduse korral kasutatakse sõnaraamatut). Selle joone olen tõlkijana muidugi säilitanud. Kaalusin aga, kas ma pean eestikeelsete näidete saksakeelsed tõlked omakorda eesti keelde tõlkima või võin need jätta saksakeelseks. Võtsin arvesse, et a) omaaegse eesti keele tähendused ei pruugi praeguse eestikeelse tähendusega alati kattuda; b) Wiedemanni lisatud saksa tõlge võib esitada vaid osa eestikeelsest tähendusest; c) omaaegne eesti keel võib praegusele eestlasele olla täiesti arusaamatu jne. Võrdlesin Eestis seni ilmunud ladina- ja saksakeelsete eesti keele grammatikate tõlkeid eesti keelde (nt Gutsloff 1998, Wiedemann 2002, Ross 2003 jt). Neis on tõlkijad Marju Lepajõe, Inge Annom, Kristiina Ross jt talitanud mitmeti, sõltuvalt ka sellest, kas originaaltekst on avaldatud paralleelselt tõlkega või tuleb teda otsida mingist muust väljaandest. Wiedemanni grammatikatõlge ilmub eraldi, isegi originaaltese hiljutine kordustrukk (2005) ei pruugi tõlke lugejal tingimata käepärast olla,

rääkimata Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatust. Seepärast olen keelenäides üldiselt säilitanud Wiedemanni saksa tõlke, kuid tõlkinud selle tagasi eesti keelde vaid siis, kui arusaadavus seda nõuab. See lahendus sisaldab teatud ebajärjekindlust ja subjektiivsust, kuid loodetavasti lepib lugeja sellega. Näiteks kui Wiedemann (1875: 202) noomenituletusest rääkides kirjutab: *wabadik wabandik* (Badstüber, *waba* frei), *wōzadik wōzandik* (Gesträuch, *wōza*), siis seisab tõlkes: *wabadik, wabandik* ('Badstüber', *waba* 'frei'), *wōzadik, wōzandik* ('Gesträuch', *wōza*). Aga näiteks kui originaalis (Wiedemann 1875: 202) on *haledik* (durch Roden gereinigte Wiese, *hale*), siis seisab tõlkes *haledik* ('durch Roden gereinigte Wiese [raadamisega puhastatud niit; alepõld]', *hale*).

Neljas probleem oli Wiedemanni poolt eesti keele kirjapanemiseks kasutatud kirjaviis. Nimelt kasutab ta omaaegse saksa keeleteadlase Karl Richard Lepsiuse poolt väljatöötatud foneetilist transkriptsiooni (vt Wiedemann 2002: 17), mille arvutikirjas edastamiseks kasutasin teatud kummalist salakirja. Selle on osav küljendaja Sirje Ratso nüüd taas muutnud Wiedemanni kirjaviisiks. Südamlik tänu talle kui heale tehnilisele toimetajale.

Täna professor Anne Lille, kes kirjutas sisse ja eestindas kreekakeelsed tekstiosad ja abistas ladina keele tõlkimisel. Palju tänu ka teistele headele kolleegidele-nõuandjatele-toetajatele Tartu ja Oulu ülikoolist, Eesti Keele Instituudist ja Emakeele Seltsist: Mati Ereht, Anu Haak, Külli Habicht, Sulev Iva, Reet Kasik, Leelo Padari, Helle Metslang, Karl Pajusalu, Kristiina Ross, Helena Sulkala, Urmas Sutrop, Mare Valge. Nauditav oli koostöö kannatliku ja täpse toimetajaga, dotsent Ellen Niiduga – aitäh!

Soovin, et käesolev publikatsioon innustaks meid veelgi tegelema Wiedemanni pärandiga. Näiteks võiksime avaldada kommenteeritud valimiku tema artiklitest ja miks mitte ka käsikirja jäänud ettekannetest. Praegu on need laiali ja raskesti kättesaadavad.

Tartus 31. augustil 2011

Kirjandus

Aaver jt 1986 = Aaver, Eva, Leo Anvelt, Mart Lepik 1986. F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed XI. Tallinn: Eesti Raamat, 56–98.

Alvre, Paul 1975. Sada aastat Wiedemanni eesti keele grammatikat. – Keel ja Kirjandus 12, 715–726.

- Ariste, Paul 1955.** F. J. Wiedemanni uurimisretked. – Ajaloo-keeleteaduskonna töid. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 51. Tartu, 52–66.
- Ariste, Paul 1971.** Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool. (2. tr 1973, 3. tr 2005.)
- Ariste, Paul 1975.** Ferdinand Johann Wiedemanni kirjad Jakob Hurdale. – Töid eesti filoloogia alalt III. Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 259. Tartu, 5–54.
- Ariste, Paul 1977.** Sada aastat eesti keele teaduslikku grammatikat. – Emakeele Seltsi aastaraamat 22 (1976). Tallinn: Eesti Raamat, 5–14.
- Gutslaff, Johannes 1998.** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Marju Lepajõe (tlk, koost.), Jaak Peebo (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool.
- Hakulinen, Lauri 1941.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. Osa 1. Äänne- ja muotooppia. Helsinki: Otava.
- Hakulinen, Lauri 1946.** Suomen kielen rakenne ja kehitys. Osa 2. Sanasto- ja lauseoppia. Helsinki: Otava.
- Heikel, Ivar August 1940.** Helsingfors universitet 1640–1940. Helsingfors: Söderström & C:o förlagsaktiebolag.
- Help, Toomas 1989.** Akadeemik F. J. Wiedemann eesti ja soome keele erinevuste rõhutajana. – Seppo Suhonen (toim.), Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 15–30.
- Häkkinen, Kaisa 1994.** Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.
- Laanekask, Heli 2006.** Ferdinand Johann Wiedemanni eesti keele grammatikast. – Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli (toim-d), Lähivertailuja 17. Jyväskylä Studies in Humanities 53. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 167–179.
- Laanekask, Heli 2008.** Keskustelu või poleemika: Ahrens ja Wiedemann. – Helle Metslang, Riho Grünthal (toim-d), Lähivertailuja 18. Uralica Helsingiensia 1. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura, 77–94.
- Pajusalu, Karl, Urmas Sutrop 2005.** Vorwort zur Faksimileausgabe. – Ferdinand Johann Wiedemann. Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop (Hrsg.). Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache, [paginatsioonita].
- Põldmäe, Rudolf 1988.** Noor Jakob Hurt. Monograafia. Tallinn: Eesti Raamat.
- Ross, Kristiina (koost., toim.) 2003.** Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- Suutari, Toni, Merja Salo (toim-d) 2001.** Castréin perilliset. Helsingin yliopiston suomen ja sen sukukielten professorit 1851–2001. Helsinki: Helsingin yliopiston suomen kielen laitos.
- Undla-Pöldmäe, Aino 1969.** Wiedemanni suhted Ungariga. – Keel ja Kirjandus 5, 279–287.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1855.** Ueber die neueste Behandlung der ehstnischen Grammatik. – *Mélanges Russes tirés du Bulletin Historico-Philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*. Tome II, 6me livraison. St.-Pétersbourg, 669–758.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1856.** Ueber das Wotische in seiner Stellung zum Ehstnischen. – *Bulletin de la Classe Historico-Philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg* XIII. St.-Pétersbourg, 299 jj, 327 jj, 337 jj.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1861.** Ein Vorschlag zur genaueren Erforschung der ehstnischen Sprache. – *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg* III. St.-Pétersbourg, 175–180.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864.** Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Gelesen am 4. December 1863. – *Mémoires l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg*. VIIe série, tome VII, N°8. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Der Akademie am 23. August 1866 vorgelegt. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1873.** Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache. – *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat* VII. Dorpat, 57–80.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. Présenté le 13 Novembre 1873. St.-Pétersbourg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1876.** Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. Der Akademie vorgelegt am 30. Sept. 1875. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1893.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Zweite vermehrte Auflage. Im Auftrage der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften redigirt von Dr. Jacob Hurt. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2002.** Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Uurimus Võru murdest. Inge Annom (tlk), Külli Habicht, Karl Pajusalu (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu: Tartu Ülikool.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2005. Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop (Hrsg.). Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.

Wiedemann, Ferdinand Johann, Franz Eduard Weber 1852. Beschreibung der phanerogamischen Gewächse Esth-, Liv- und Curlands mit möglichst genauer Angabe der Fundorte und der geographischen Verbreitung nebst Andeutung über den Gebrauch in medicinischer, technischer und öconomischer Beziehung. Dazu mehrere Beilagen enthaltend eine kurze Erklärung der vorkommenden technischen Ausdrücke, eine tabellarische Uebersicht der Pflanzen nach ihren Nutzen und Schaden, eine Vergleichung unserer Flora mit den benachbarten und einen Pflanzenkalender mit Berücksichtigung der Standorte und Bodenverhältnisse. Reval: F. Kluge.

Wiedemanni suurtöö eesti keeles

Ilmunud: Wiedemanni suurtöö eesti keeles. – Oma Keel 2012/1 (24), 114–120.

2011. aasta lõpus ilmus trükist Ferdinand Johann Wiedemanni „Eesti keele grammatika“, s.o tema uurimuse „Grammatik der Ehstnischen Sprache“ (1875) ümberpanek eesti keelde (tõlkijaks siinkirjutaja, toimetajaks Ellen Niit). Mõtte tõlkida maakeelde see siiani kõige põhjalikum eesti rahvakeele grammatika olid algatanud Emakeele Selts, Eesti Keele Instituut ja Tartu Ülikooli eesti keele õppetool ehk kui mainida isikuid, siis Mati Ereht, Urmas Sutrop ja Karl Pajusalu.

Vanade grammatikate tõlkimisega on Eestis tegeldud varemgi: juba Kristian Jaak Petersonilt on säilinud Johannes Gutsloff'i grammatika (1648) käsikirjaline saksakeelne mugandus (Gutsloff 1998: 280). Uuemaegse eestvõtjaganttõukaja au kuulub Huno Rätsepale, kelle juhendatav Marju Lepajõe sama grammatika algul diplomitööna tõlkis ja kommenteeris ning viieteistkümne aasta möödudes oma töö täiendatuna avaldas (Gutsloff 1998). Seejärel on ümber pandud teisigi vanemaid keeleraamatuid: Wiedemanni võru grammatika (2002, tlk Inge Annom), Eduard Ahrensi (tlk Kristiina Ross, Kristi Mets, Kristiina Rebane, Mailis Salvet; vt Ross 2003: 75–429), Anton Thor Helle (tlk-d, koost-d Kristiina Ross, Annika Kilgi 2006) ja Heinrich Gösekeni (tlk Kai Tafenau; vt Kingisepp jt 2010: 36–306) eesti keeleõpetused. Väärtuslik on ka eesti esimeses, Stahl'i grammatikas (1637) sisalduva saksa-eesti sõnastiku pöördvariant (Kikas 2002) ning samasugune on koostatud ka Gösekeni leksikoniosa põhjal (Kingisepp jt 2010: 27–35, 307–768).

Tähtpäevad on meie kultuuriruumis sageli olnud liikumapanev jõud ja Wiedemanni pärandiga tegelema oli filoloogide ergutanud tema lähenev 200. sünniaastapäev 2005. aastal. Juubelit tähistamas olid kiiduväärselt olnud ka haridus- ja teadusministeerium ning kultuuriministeerium, kelle rahvus- ja kultuuriprogrammide toel lisaks muudele ettevõtmistele sai teoks Wiedemanni grammatika faksiimileväljaanne (2005). Paari aasta jooksul loodeti avaldada tõlgegi, kuid nagu sageli suurte ettevõtmiste puhul, osutus töö arvatust aegaviivamaks ning pani tegija võimed ja võimalused nõudlikult

proovile. Tõlgitavat oli kokku ligi 700 lehekülge, Wiedemanni teaduslik stiil, kirjaviis ja omaaegne mõistestik eeldas aga järelemõtlemist ja pingsat tähelepanu. Peatselt sain aru, et tõlkimissetepanekuga nõustudes olin olnud liiga optimistlik nende aja- ja energiavarude suhtes, mis mulle jäid pärast kõrvutist põhitööd õppejõuna Oulus ja Tartus. Kannatliku äraootamise eest tänan veel kord töö otsesest tellijat ja kirjastajat Emakeele Seltsi ning teisi asjaosalisi!

Üks paljudest probleemidest, mida ma tõlkijana 2004. aastal asja kallale asudes polnud osanud ette näha, oli näiteks see, et alailma tuli vaagida, kas ja milline tagasitõlge anda neile eestikeelsetele näidetele, millele Wiedemann on lisanud saksa tõlke. Kuna a) praegune eesti keel ja kontekst on omaaegsega võrreldes tublisti muutunud ja b) eestikeelse väljaande kõige suurema sihtrühmana kujutasin endale ette saksa keelt üldse mitte või napilt oskavaid nüüdishumanitaare, siis pidasin tagasitõlget sageli vajalikuks. Ka sel juhul, kui saksa tõlge esitab vaid mingi osa eestikeelsest mõistemahust, püüdsin sellest lugejale enamasti märku anda. Teatud subjektiivsust/ebajärjekindlust neis lahendustes ei õnnestunud vältida. Kaalusin ka sõnaseletuste lisamist kommentaariumisse nendel juhtudel, kui Wiedemann pole eestikeelsele näitele saksakeelset seletust andnud, kuid väljend võib nüüdsele eestlasele olla arusaamatu. Üldjuhul grammatikatõlkest selliseid keelekommentaare siiski ei leia; soovi korral tuleb ümberpaneku lugejal endisaegse eesti keele tähendusi lahti harutada kas Wiedemanni sõnaraamatu või mõne muu leksikoni abil. Küll aga on tõlkele lisatud alfabeetiline loend „Sõnaseletusi ja tõlkeid“, kust võib leida endisaegsete terminite seletusi ja ladinakeelsete tekstiosade eestindusi. Kreekakeelsete tekstiosade tõlked ning mõned hädavajalikuna tundunud tekstoloogilised ja reaalkommentaarid on tõlkija või toimetaja märkusena paigutatud vahetult teksti juurde joonealusesse. Loodetavasti aitab teksti mõistmisele veidi kaasa ka tõlke eessõna. Seal väljaõeldud tänusõnu abistajatele tahaksin ikka ja jälle korrata: aitäh, hea keele- ja sisutoimetaja Ellen Niit, kreeka ja ladina keele asjatundja Anne Lill, tehniline toimetaja Sirje Ratso ja paljud teised!

Aeglaselt edeneva ümberpaneku pärast süümepiinu tundjale pakkus nappi lohutust teadmine, et isegi Wiedemann oli eesti keele alaseid suurtöid plaanitsedes olnud veidi ennatu: Peterburi Teaduste Akadeemia liikmena vastavat uurimisprojekti esitades palus ta stipendiumi kolme suve keelekogumisreisideks Eestis (Wiedemann 1861). Hiljem taotles ja sai akadeemik oma *Estica*-kavale toetust ning tööaega juurde; pikematel kevadistel-suvistel

keelekogumisreisidel Eestis käis ta 1861–1868, kuid viibis siin ka hiljem, täiendades ja kontrollides oma keelematerjale. Võru murde grammatika ilmus 1864, eesti-saksa sõnaraamat 1869, eesti keelt selle ulatuslikus variatiivsuses kirjeldav grammatika 1875 ning eestlaste rahvaluulet, kombeid ja uskumusi esitav teos 1876. Eesti keele grammatika eessõnas ütleb Wiedemann, et on ainestiku kogunud kolmeteistkümne suve reisidel kas otse rahvasuust, teiste andmetest või kogudest ning eestikeelsest kirjasõnast. Wiedemanni keelejuhtide hulgas oli nii lihtrahvast, baltisaksa eestihuvilist intelligenti (eriti pastoreid) kui ka eestlastest haritlasi: Jakob Hurt, Johann Voldemar Jannsen, Lydia Koidula, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Carl Robert Jakobson, Mihkel Veske jt.

Wiedemann oli juba varemgi koostanud tähelepanuväärseid soome-ugri keelte grammatikaid ja sõnaraamatuid (nt sürjakomi, mäemari, udmurdi, ersamordva), toetudes vaid vähestele vasturääkivatele kirjalikele allikatele ja üksikutele keelejuhtidele. Oma akadeemikust eelkäija Anders Johan Sjögreni materjalide põhjal liivi keele suurt grammatikat ja sõnaraamatut välja andes (ilmusid 1861) oli ta värske erakorralise akadeemikuna saanud korra käia ka uurimisreisil Liivi rannas. Nüüd olid asjaolud eesti keele uurimise ja staatuse jaoks kujunenud erakordselt soodsaks: keelega sai tegelda kogenud fenno-ugrist, autoriteetne korraline akadeemik, kes Eestis sündinuna ja elanuna väga hästi tundis Eesti olusid ja eesti keelt.

Nii nagu teised tema pärandiga tegelejad, mõtlesin minagi Wiedemanni fenomenile (Huno Rätsepa väljend aastast 2005). Selle oluline osa on kindlasti olnud teadlase raugematu töövõime, mida ei summutanud ei eluaastate lisandumine (eesti keelega tegeles Wiedemann põhjalikumalt vanuses 55–70, kui selja taga oli ligi 30 aastat gümnaasiumiõpetajapõlve) ega takistused või saatuselöögid (kuulmise ja nägemise halvenemine, liiklusõnnetuses vigastada saamine, tudengist poja surm). Wiedemanni grammatikat tõlkides imetlesin ikka ja jälle autori vahedat lingvistipilku, innovatiivsust ja võimet süveneda üksikasjadesse, olgu see siis eesti murdepiiride, veldete või muutesüsteemi kirjeldamisel, käändefunktsioone loetledes või sõnamoodustust analüüsides. Arvutikirja ja muutuvate tekstitöötlusprogrammidega jännates katsusin meeles pidada sedagi, et Wiedemanni ajal kirjutati käsitsi, pimedust tõrjus küünal või õlilamp ja juba terassule tulek oli olnud oluline uuendus.

Grammatikatõlke esitlusel Tartus 2012. aasta alguses juhtis Huno Rätsep tähelepanu sellele, et Wiedemanni eesti keele alaste suurteoste käsikirju pole

arhiividest leitud, nii et võime tema töötamise tehniliste üksikasjade kohta teha üksnes oletusi. Kaotamata päriselt lootust uusi arhiivileide teha, öelgem, et täielikuma sõnaraamatu koostamine oli olnud 19. sajandil eesti keelega tegelejate suur unistus. Sõnavara koguti siis tavaliselt nii, et võeti aluseks Hupeli keeleõpetuse (1818) sõnaraamatuosa, köideti sinna vahele tühjad lehed ning numeratsiooni abil märgiti neile täiendused. Selliseid kogusid on säilinud, näiteks Rápina pastori Johann Friedrich Helli eesti-saksa sõnaraamatu käsikiri Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis. Usun, et umbes samasugust üha paisuvat süsteemi võis kasutada ka Wiedemann. Muide, Heller on oma tõenäoliselt 1820. aastatel alustatud manuskripti tihti üles märkinud ka eesti talupoegadest informantide nimed. Niisiis võiksime teada saada ka Wiedemanni mõne seni tundmatuks jäänud eestlasest keelejuhi, sest Wiedemann on oma andmeid täiendades kasutanud ka Helli tööd (Kask, Laanekask 1987). Grammatika materjali kogudes pidi akadeemikul arvatavasti samuti valmis olema mingi eelnev raamistik, kuhu materjali paigutada; sama kehtib ka folklooriteose kohta. Iseloomulik on näiteks, et kui Kreutzwald 1866. aastal Wiedemanni sõnaraamatu poognatega tutvudes küsib, mida tähendavad sealsed numbrid verbide ja noomenite järel, vastab Wiedemann, et need viitavad grammatika konjugatsioonidele ja deklinatsioonidele, mille süsteem praegu olevat olemas üksnes tema peas (Aaver jt 1986: 85). Hiljuti on sellist traditsioonilist koostamisviisi kirjeldanud ka Kai Tafenu (2011) paar sajandit varasema Gösekeni puhul. Tõenäoliselt olid Wiedemannil olemas ka mingid mustandmaterjalid, mida välitöödelt tulles tuli süstematiseerida, kontrollida ja ümber kirjutada. Teame ka, et ta saatis abilistele (nt Hurdale ja Kreutzwaldile) kirjades ühtelugu lehekülgede kaupa täiendavaid või täpsustavaid küsimusi ja sai põhjalikke vastuseid. Eriti lõunaeestilise materjali tõlgendamisel on Hurda abi olnud väga suur. Hurt oli ka see, kes pärast akadeemiku surma koostas tema eesti-saksa sõnaraamatu täiendatud uusväljaande (1893). Tolleaegne käsiladu võib praeguse trükitehnikaga võrreldes tunduda küll kohmakas, kuid ometi võimaldas see kanda täiendusi-parandusi ka juba valmislaotud ossa – just nii on töötanud ka Wiedemann ja tema teoste trükiladujad. Wiedemanni töö tehnilise poole kohta võiksime mingit teavet saada ka mari-saksa sõnaraamatu säilinud käsikirjast, mille kallal teadlane töötas veel oma viimasel eluaastal (Ariste 1971: 70–71).

Autoriteetse keelemehe palju aastaid kestnud uurimistöö ei jäänud tollases Eestis märkamatuks: seda pandi tähele nii lihtsama rahva hulgas kui ka

baltisaksa ja eesti haritlasringkondades. Paul Ariste on 1930. aastate algul Hiiumaal murret kogudes kohanud vanataati, kes lapsepõlves olnud karjaga Pühalepa ja Vaemla vahel tee ääres, kui mööda sõitnud kohalik pastor Sengbusch koos ühe teise härraga. Mehed lasknud kutsaril kinni pidada ja küsinud poisilt, mida tähendab *härjahõik*. Karjapoisi antud seletus Hiiumaa sõnale leidub Wiedemanni sõnaraamatu teises trükis: pikkusmöödnuna see vahemaa, kui kaugele on kuulda härja amumist. (Ariste 1971: 48.) Kreutzwald on Peterburi akadeemikule Franz Anton Schiefnerile kirjutanud kuulujutust, mis levinud Võrus 1865. aastal pärast Wiedemanni käiku: see akadeemik olevat jälle siin, kes igal aastal pastoreid revideerimas käib (Lepik 1953: 340). Wiedemann peatus oma reisel sageli just kiriklates, reisiva literaadi traditsioonilises peatuskohas hotellide-eelsel ajal; lisaväärtusena oli seal võimalik vestelda maakeelt rohkem või vähem oskava pastoriga ning hankida arukaid eestlastest keelejuhte.

Tollase eesti keeleüldsuse harras lootus, et Wiedemanni teostest võiks saada keelenorm parajasti tormilisi muutusi läbi elava eesti keele jaoks, muidugi ei teostunud: Wiedemanni ortograafia on teaduslik, mitte igapäevaseks kasutamiseks mõeldud, ja tema esitusviis ei sisaldanud hinnanguid *õigevale*, vaid kirjeldas paljude eri piirkondade keelevariante võrdsena. Ometi on selge, et pärast Wiedemanni sõnaraamatu ja grammatika ilmumist polnud enam võimalik selline üksnes põhjaeestiline normkeel, mida võis leida mõnekümne aasta eest ilmunud Ahrensi grammatikas. Wiedemann lõi alusmüüri, millele sai tugineda tekkimas olev uus standardkeel, mille tuum on küll põhjaeestiline, kuid mis sisaldab ka rohkesti lõunaeestilist sõnavara ja mitmeid lõunamurrete grammatilisi jooni. Samuti on Wiedemanni teosed juba teist sajandit pakkumas nii Eesti kui ka rahvusvahelisele teadusüldsusele usaldusväärset teavet eesti keele tervikseisu kohta – teavet, mida tuleb küll kriitiliselt mõtestada, kuid mis on vajalik ajaloolis-võrdlevat, generatiivset, tüpoloogilist, kognitiivset või mis tahes muud keeleteadussuunda järgides.

Niisiis, tere tulemast Wiedemanni grammatikast taas ammutama ja seda lugema, nüüd ka eesti keeles. Teadusajaloo seisukohalt, mis võib üpris kõnekaks osutuda ka praegu, tunneme ju Wiedemanni veel ikka liiga vähe. Üks mees jõudis elu jooksul teha uskumatult palju. Tema rohked ettekanded ja artiklid on uuesti läbi lugemata ja tõlgendamata, tema teoste allikad ja retseptatsioon põhjalikumalt uurimata. Selles mõttes võiksimme kõik uuesti kätte võtta Paul Ariste põneva ja edasisi uurimisvõimalusi pakkuva monograafia

„Ferdinand Johann Wiedemann“ (1971, kordustrukid 1973 ja 2005). Ning lootkem koos, et suudame lõpule viia oma murdesõnaraamatu ja et uus eesti keelt tervikuna hõlmav grammatika ei jää ainult julgeks unistuseks.

Kirjandus

- Aaver jt 1986** = Aaver, Eva, Leo Anvelt, Mart Lepik (toim-d) 1986. F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed XI. Tallinn: Eesti Raamat, 56–98.
- Ariste, Paul 1971.** Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Gutslaff, Johannes 1998.** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Marju Lepajõe (tlk, koost.), Jaak Peebo (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beyden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. Zweyte durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.
- Kask, Arnold, Heli Laanekask 1987.** J. F. Helli eesti-saksa sõnaraamat. – Keel ja Kirjandus 8, 468–479.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Valve-Liivi Kingisepp (toim.). Tartu: Tartu Ülikool.
- Kilgi, Annika, Kristiina Ross (tlk-d, koost-d) 2006.** [Anton Thor Helle.] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kingisepp jt 2010** = Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Räss, Kai Tafenau 2010. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Lepik, Mart (toim.) 1953.** Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus 1853–1879. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Ross, Kristiina (koost., toim.) 2003.** Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Rätsep, Huno 2005.** Wiedemanni fenomen. – Oma Keel 1, 14–20.
- Tafenau, Kai 2011.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskujud. – Keel ja Kirjandus 6, 425–439.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1861.** Ein Vorschlag zur genaueren Erforschung der ehstnischen Sprache. – Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg III. St.-Petersbourg, 175–180.

- Wiedemann, Ferdinand Johann 1864.** Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Gelesen am 4. December 1863. – Mémoires l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. VIIe série, tome VII, N°8. St. Petersburg
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Ehstnisch-deutsches Wörterbuch. Der Akademie am 23. August 1866 vorgelegt. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. Présenté le 13 Novembre 1873. St.-Pétersbourg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1876.** Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. Der Akademie vorgelegt am 30. Sept. 1875. St. Petersburg.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2002.** Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Uurimus Võru murdest. Inge Annom (tlk), Külli Habicht, Karl Pajusalu (toim-d). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu: Tartu Ülikool.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2005.** Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop (Hrsg.). Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011.** Eesti keele grammatika. Heli Laanekask (tlk), Ellen Niit (toim.). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Keskustelu või poleemika: Ahrens ja Wiedemann

Ilmunud: Keskustelu või poleemika: Ahrens ja Wiedemann. – Helle Metslang, Riho Grünthal (toim-d). Lähivertailuja 18. Uralica Helsingiensia 1. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura 2008, 77–94.

Sissejuhatus

Käesolevat artiklit ja sellele eelnenud ettekannet pealkirjastades mõlkus mul meeles üks soome ja eesti keele vahelistest algelistest leksikaalsetest komistuskividest: tõlkida soome *keskustelu* eesti sõnaga *keskustelu* on mõnigi kord väär, sest eesti *keskustelu* on eelkõige vestlus, ühest-teisest-kolmandast jutlemine või kõige rohkem arupidamine, soome *keskustelu* aga märgib lisaks neile tähendustele sageli ka tõsisemat arvamustevahetust või koguni poleemikat.

19. sajandi eesti grammatikakirjanduse kolm silmapaistvat ja eesti kirja-keele käekäiku mõjutanud saavutust on Eduard Ahrensi (1843, 1853), Ferdinand Johann Wiedemanni (1875) ja Karl August Hermann (1884) grammatikad. Keskendun järgnevas kahe esimese autori keeleõpetustele. Püüan põgusalt vaadelda seda, millisel määral Wiedemanni grammatika lähtub Ahrensi omast ja millistes osades Wiedemanni teos Ahrensi seisukohtadega polemiseerib või neid edasi arendab. Wiedemanni ja Ahrensi seoste on varemgi korduvalt viidatud (nt Ariste 1971: 59, Kasik 1999: 68–77, Ross 2003: 13–14, Pajusalu, Sutrop 2005: [V–VI], Alvre 1975 ja 1993, Help 1989), kuid spetsiaalkäsitlust mulle ette juhtunud pole. Kasutan Ahrensi grammatika teise, täiendatud trüki (Ahrens 1853) eestikeelset tõlget (AG), mille on avaldanud Kristiina Ross aastal 2003. Et olen praegu tõlkimas Wiedemanni grammatikat eesti keelde, siis olen Wiedemanni grammatikat tsiteerides-refereerides kasutanud seda valmimas olevat tõlget, leheküljeviited on siiski 1875. aasta originaalväljaandele (WG). Keelenäited olen siinses artiklis edastanud põhiliselt tänapäevases ortograafias.

Tunnustus Ahrensil

Wiedemann hindas Ahrensi grammatikat kõrgelt: tema arvates algas Ahrensi grammatikast, mis esmalt ilmus 1843. aastal ja täiustatuna kümme aastat hiljem, „täiesti uus ja parem ajajärk eesti keele uurimises“. Ta kirjutab tunnustavalt, et Ahrensil oli olnud julgust lahku lüüa senisest konventsionaalsest kirjakeelest, nn kirikukeelest, ning tagasi pöörduda rahvakeele juurde, ja seda mitte ainult keelekasutuses, nagu olid mitmed teinud juba varemgi, vaid ka grammatikakäsitluses. Edasi ütleb ta: „Ahrens jätkas järjekindlalt Knüppferi poolt alustatud teed, tuues esile olulisi analoogiaid võõrkeeltest üksnes soome, mitte aga ladina või saksa keelega. Et ta oli samaaegselt ka eesti koguduse pastor sellises Eesti piirkonnas, kus räägitakse kõige reegli-pärasemat ja järjekindlamat tallinna keelt, ja kuna ta oli väga kannatlik, arukas ning samas piisavalt enesekindel, et end mitte võõrast arvamusest mõjutada lasta ja mistahes autoriteete kummardada, siis on ta loonud suurepärase ja täiesti iseseisva grammatika, mis erineb kõigist varasematest *toto coelo* ja on hiljemgi ületamatuks jäänud.“ (WG: 17.)

Ahrensi lingvistilisi seisukohti tundis Wiedemann läbinisti. Ahrensi grammatika teise trükki lisatud mahuka uue osa, süntaksikäsitluse, on tol ajal veel Tallinna gümnaasiumi ülemõpetajana töötav Wiedemann juba käsi-kirjas kriitiliselt läbi vaadanud, nii et Ahrens on saanud ta märkusi arvesse võtta ja tänab teda eessõnas, mis on dateeritud aastaga 1852 (vt AG: 271). Edasi on Wiedemann Peterburi Teaduste Akadeemia kirjavahetajaliikmena, kakskümmend aastat enne iseoma eesti keele grammatika ilmumist, avaldanud akadeemia bulletinis pika ja üksikasjaliku artikli Ahrensi grammatika kohta (Wiedemann 1855). Hiljem, juba akadeemikuna, on ta eraldi saksa-keelses kirjutises, mis liitus käimas oleva kirjaviisipoleemikaga, veel kord eraldi avaldanud oma üldiselt pooldava seisukoha Ahrensi uue ortograafia suhtes (Wiedemann 1869). Artiklis „Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache“, mis ilmus Õpetatud Eesti Seltsi toimetistes, on muuhulgas puudutatud Ahrensi grammatika seisukohti keelevigade ja eesti kirjakeele murdelise baasi suhtes (Wiedemann 1873). Nii Ahrensi kui ka teiste oma eelkäijate seisukohti on Wiedemann valgustanud oma grammatika sissejuhatuse peatükis „Ajaloolist“ (WG: 1–49). Lisaks sellele leidub omamoodi kahekõnet Ahrensigaga ka selles, kuidas Wiedemann on lahendanud neid rohkeid probleeme, mis kerkisid esile siis, kui Wiedemann eesti keele grammatikat

kirjeldas ja tõlgendas, tehes seda taotluslikult võimalikult hõlmava eesti murdematerjali põhjal.

Ahrensi poolt grammatikas ja mujalgi väljendatud seisukohtade tugevuseks on Wiedemann pidanud kokkuvõttes järgmisi momente: 1) eesti keele järjekindlat kõrvutamist soome keelega (mitte enam saksa või ladina keelega); 2) autoriteedikartmatust, s.t julgust lahku lüüa senisest konventsionaalsest kirikukeelest ja seda keelt rahvakeelest lähtuvalt kritiseerida; 3) Ahrensi elukohta (Kuusalu kihelkond, kus Ahrens elas ja töötas ning mille keele tarvitusele ta oma grammatikas toetub, kuulub Wiedemanni arvates Eesti just selle piirkonna hulka, kus räägitakse kõige reeglipärasemat ja järjekindlamat tallinna keelt); 4) uue eduka ortograafia loomist, mis on võimaldanud eristada kirjapildis seni täiesti ühtmoodi välja näinud, kuid ometi erinevaid vorme; 5) uudset morfoloogiakäsitlust, eriti keeleomast käänete süsteemi ja loomulikke, olulisi tunnuseid (nt astmehaldust ehk mutatsiooni) silmas pidavaid käänd- ja pöördkondi; 6) esmakordset ulatuslikku süntaksikäsitlust. (Vrd Wiedemann 1855 ja WG: 17–49).

Paradoksaalsel kombel on Wiedemann leidnud põhjust Ahrensi seisukohti edasi arendada või Ahrensiiga polemiseerida sageli just neistsamadest seikadest lähtudes.

Eesti keele kõrvutamine soome keelega

Juba 1855. aasta arvustuses oli Wiedemann kritiseerinud Ahrensi grammatika avaväidet, nagu oleks eesti keel soome keele tütar, s.t paiknevat soome keele suhtes nagu tuletatud keel algse keele suhtes (Wiedemann 1855: 672). Wiedemanni meelest ei tohiks eestlasi pidada teisenenud soomlasteks ja kaks sugulaskeelt on pigem koordinatsiooni-, mitte alluvussuhtes. Kiites küll Ahrensi järjekindlust eesti keele võrdlemisel soome keelega, jääb Wiedemann ikkagi arvamusele, et paiguti Ahrens liialdab ja respektseerib soome keelt liiga palju: mõnigi asi tunduvat Ahrensile laiduväärne vaid seetõttu, et see on teisiti kui soome keeles (WG: 17–18).

Toomas Help on sel puhul tabavalt üldistanud: Wiedemann vastandas end ühelt poolt 19. sajandi algupoole baltisaksa radikaalidele (ka Ahrensile), kes kasutasid viiteid soome keelele selleks, et eemalduda senisest saksa- ja ladina-pärasest keelekirjeldustraditsioonist. Teiselt poolt aga ei olnud Wiedemann sama meelt ka nende 19. sajandi kolmanda veerandi rahvusliku ärkamisaja

keelemeestega (nt Mihkel Veske, Carl Robert Jakobson), kelle jaoks eesti keele grammatika oli soome keeleõpetuse parafras osalt keelepoliitilistel põhjustel (saksa keele mõjuvõimu vähendamiseks), osalt aga seoses võrdlev-ajaloolise meetodi maksvusele pääsemisega (vrd Help 1989: 22).

Wiedemanni arvates ei kõlba soome keele grammatikakirjelduse meetod eesti keele grammatikaesitusele eeskujuks muuhulgas selle tõttu, et soome kirjakeel on juba enam-vähem välja kujunenud ja tuntud ning soome murdeidki rohkem uuritud, samal ajal kui eesti kirjakeel veel otsib oma aluseks olevat murret ja eesti murdeid pole piisavalt kirjeldatud (WG: I–III). Ta kirjutab: „Võrdluseks ei piisa mitte paarist parajasti juhuslikult esiplaanil olevast ning seetõttu tuntumast murdest, vaid üksikuid keeli peab tundma ja vaatlema nende kogu ulatuses ja kõikides varieteetides. Soome keele osas on viimasel ajal selles suhtes juba tegutsetud: on uuritud eri piirkondade rahvakeelt ja ajakiri „Suomi“ on avaldanud nende uurimuste väga huvitavaid tulemusi. Eesti keele puhul olen käesolevas grammatikas teinud esimese katse kirjeldada keelt laiemas ulatuses, kui seda seni on tehtud.“ (WG: IV–V.)

Wiedemann siiski harrastab oma grammatikas eesti keele kõrvutamist soome keelega (ja teistegi keeltega), kuid teeb seda üksnes siis, kui tema arvates on nii võimalik eesti keele nähtusi näitlikumalt ja arusaadavamalt esitada (WG: V; vt ka Laanekask 2006: 172–173).

Autoriteedikartmatus

Julge ja iseseisva mõtlemisvõime pahupool on liigne eneseusaldus ja riiaikus. Neid kaht nuriomadust heidab Wiedemann (kes teadlasena oli ka ise autoriteedikartmatu ja järeleandmatu, kuid Ahrensi leebemal moel) mitmeti Ahrensi ette: „See, mida Ahrens väidab, on kindlasti õige ja nii räägitakse, aga mõndagi sellest erinevat on **ka** õige ja nii räägitakse **ka**. Et autor seda eitas ja talle omase teravusega tagasi lükkas, on küllap olnud peamine põhjus, miks ta grammatikale sai osaks vastuseis.“ (WG: 18.)

Wiedemann käsitleb sel puhul muuhulgas oma grammatika sissejuhatu- ses tasakaalukalt ühelt poolt Ahrensi ja teiselt poolt Friedrich Robert Faehlmanni, Johann Friedrich Helleri, Rudolf Gustav Hollmanni ja August Hollmanni seisukohti seoses eesti keele deklimeerimisega ja süntaksiga. Ta näitab iga keelemehe tugevaid ja nõrku pooli ning seda, kuidas Ahrenski kriitikat arvesse võttis (WG: 19–25). Ahrensi poleemilise raamatu „Zur ehstnischen

Declinationslehre“ (1848) sisuks on Wiedemanni sõnusti „vastuvaidlemine, milles Ahrensil on enamasti õigus, kuigi ta oleks võinud sedasama öelda ka vähema teravusega ja kibedusega“ (WG: 24). Siiski on Ahrens samas raamat esitanud uue ja parema deklinatsioonivormide liigituse. Varasem, Ahrensi grammatika esimeses trükis olnud deklinatsioonisüsteem oli Wiedemanni arvates kaootiliselt järjestatud ja sellele tehtud etteheited olid õigustatud (WG: 24).

Ahrensi elukohast ja eesti kirjakeele murdelisest baasist

Eesti murdeid ja eesti keele suurt territoriaalset variaablust kirjeldades leiab Wiedemann, et tallinnaeesti murretest võib kõige puhtamaks, konsekventsemaks ja tüüpilisemaks pidada Kesk-Eestimaa murret, milles puuduvad soome ja tartueesti segatised ning lääne-eestilised kõrvalekalded analoogiast. Seda keelt, mis kõige paremini sobib tallinnaeesti grammatika aluseks, räägitakse umbes Eestimaa keskel, kus puutuvad kokku Lääne-Harjumaa, Virumaa ja Põhja-Järvamaa. Ahrensi kodukoht Kuusalu paikneb just selles piirkonnas ja seetõttu on Ahrens talitanud õigesti, kui ta oma tallinnaeesti grammatikas on lähtunud just sellest keelekujust. Nagu aga käesolevas artiklis juba varem viidatud, pole Wiedemann rahul Ahrensi suhtumisega murretesse. Ka ütleb Wiedemann õigusega, et eestlastel ei ole veel üldist kirjakeelt ja katsed senist kaht kirjakeelt ühendada pole seni õnnestunud. (WG: 75–79.)

Siin ongi üks suuri ja põhimõttelisi erinevusi Ahrensi ja Wiedemanni grammatika vahel. Ahrens väitis varasematele põhjaeestilistele grammatika-kirjeldustele ja Arnold Friedrich Johann Knüpfferi kogutud murdematerjalile toetudes, et murretel ei ole grammatika seisukohast mingit tähendust (vt AG: 84, 227–230). Ta keskendus oma grammatikas teadlikult põhjaeestilisele kirjakeelele, tallinna keelele, toetudes seejuures vaid ühele põhjaeestilisele murdele ja kritiseerides senise kirikukeele muid murdejooni: ta püüdis luua normatiivset grammatikat. Muud Põhja-Eesti murded, lõunaeestilise kirjakeele (tartu keele) ja Lõuna-Eesti murded jättis Ahrens kõrvale, mõõndes küll, et tartu keeles „on säilinud palju ehedaid soome sõnu ja vorme, mis Tallinna murdest on kadunud, nii et hea tartueesti keele grammatika oleks kõigile eesti keele sõpradele teretulnud nähtus“ (vt AG: 83–84). Wiedemann seevastu peab eesti keele kaasaegse seisundi kirjeldamist ja variaabluse

ulatuslikku arvessevõtmist grammatikas väga tähtsaks. Täpse ja põhjaliku keelekirjelduse olemasolu on Wiedemanni arvates oluline nii võrdlevajaloolise keele uurimismeetodi edaspidisel kasutamisel kui ka tulevase ühise ja standardse eesti kirjakeele väljakujundamisel. Ühise kirjakeele loomisel on tema arvates tähtis roll kirjameestel endil. Oma grammatika deskriptiivset meetodit põhjendades kirjutab ta muuhulgas nii: „Et kirjamehed võiksid valitava keelevormi üle otsustada teadlikult, mitte üksnes juhuslike, väliste põhjenduste abil (nagu sünni- või elukoht), on möödapääsmatult vajalik, et autorid tunneksid mitte üksnes seda dialekti, mille keskel nad on üles kasvanud, vaid teisigi murdeid, ja just selles osas võib käesolev grammatika neile abiks olla.“ (WG: 80.)

Tulevase ühise kirjakeele tuumaks sobib aga Wiedemanni arvates siiski just eelmainitud Kesk-Eestimaa murre (mida temagi oma grammatikas keskseks käsitleb) kui suhteliselt kõige reeglipärasem ja järjekindlam, seega ka koolides nii emakeelena kui ka võõrkeelena kõige lihtsamalt õpitav ja õpetatav (WG: 80).

Hääldus ja kirjaviis

Ahrensi pakutud uut eesti ortograafiat pidas Wiedemann kindlalt paremaks kui senist vana kirjaviisi. See ei tähenda siiski, et ta oleks Ahrensi kirjutusviisi tingimusteta ja mõõndusteta omaks võtnud. Oma grammatika sissejuhatuses on ta eesti ortograafia kujunemist ja toonast seisu põhjalikult iseloomustanud (WG: 27–49), rõhutades eriti, et Ahrensi poolt kasutatud häälduslähedasem ortograafia on autoril võimaldanud täpsemalt kirjeldada eesti keele morfoloogiat: „Ahrensi ortograafia eelis on täiesti kindlalt see, et eesti keele vormiõpetust on sellise ortograafia abil võimalik konstrueerida palju lihtsamalt ning esitada palju selgemalt ja ülevaatlikumalt.“ (WG: 38.)

Eriti pooldab Wiedemann Ahrensi kirjaviisiuuenduste seast pikkade ja lühikeste konsonantide ja vokaalide kirjutamist vastavalt kas ühe või kahe tähega ning järgsilbi *o* kirjutamist *u*-ga vastavalt põhjaeestilisele hääldusele. Ahrensi kirjaviisi puuduseks peab ta *õ* ja palatalisatsioonimärgi puudumist, velaarpalataalse nasaali märkimist *ng* ja *ngg* abil (*kangas* : *kangga*) ning seda, et vokaalidevahelist lühikest leenis-*s*-i ei ole eristatud fortis-*s*-ist. Tema isiklik seisukoht tollal keelepoliitiliselt nii teravas vaidlusküsimuses on üsna pragmaatiline: ortograafia on seda parem, mida täpsemalt, selgemalt ja lihtsamalt

ta eristab kõneldud keele häälikuid, ning selles suhtes olevatki Ahrensi ortograafia olemasolevatest parim ja seda võiks praktikas eelistada. Hädavajalik selline eelistus ometi polevat: „On keeli nii laialdase kirjandusega, millist eesti keeles küllap kunagi olema ei saa, nende keelte kirjaviis aga põhineb foneetilistel ja teaduslikel printsiipidel veelgi vähem kui eesti keele oma mistahes perioodil. Kui lugeja saab loetust aru, siis on lõpuks täitsa ükskõik, mis vormis talle seda pakutakse. Rahvaraamatutes võiks niisiis sama hästi kasutada ka mitte Ahrensi, vaid mingit muud ortograafiat, pidades seejuures silmas vaid puhtpraktilist vaatevinklit: milline kirjaviis lubaks võimalikult kiiresti lugema õppida, nii et koolilapsel jääks teiste õppeainete jaoks rohkem aega.“ (WG: 43–44.)

Leksikonis ja grammatikas peabki Wiedemann soovitatavaks foneetilist kirjaviisi. Kui keegi tahab sõnaraamatust järele vaadata, milline eesti sõna vastab sellele või teisele sõnale tema emakeeles, siis ei piisa talle, kui ta saab teada, kuidas sõna välja näeb, ta tahab teada ka, kuidas see sõna kõlab. Seejärel tahab ta sageli ka juba osata seda sõna edasi anda selles ortograafias, mida ta kasutab, ega taha sattuda hätta seeläbi, et hääldab sõna valesti ja põhjustab kõige kummalisemaid arusaamatusi. Grammatikas saab vormiõpetust esitada seda selgemini, mida järjekindlam ja hääldusele vastavam on ortograafia (WG: 44).

Teamegi, et Wiedemann kasutas oma eesti keele alastes teostes foneetilist kirjaviisi, mis on lähedane tema kaasaegse saksa keelemehe Karl Richard Lepsiuse (1810–1884) foneetilisele alfabeedile. Lepsius soovitas oma tähestikku kirjakeelela rahvaste keele ülesmärkimiseks 1855. aastal ilmunud teoses „Das allgemeine linguistische Alphabet“ (Ariste 1971: 52, Wiedemann 2002: 17). Velaarpalataalset nasaali märgib Wiedemannil punkt *n*-i peal, palatalisatsiooni osutab akuudimärk konsonandi järel (*l'*, *n'*, *t'*, *s'*, *r'*), vokaalidevahelise leenis-*s*-i märgiks on *z* (*iza*, aga *istuma*), pikki vokaale märgib kriips vastava vokaali kohal, diftongi märgiks on kaareke diftongi all. Võru murde eripäraste häälikute tarvis on olemas oma märgistus. Wiedemanni ortograafia erineb niisiis Ahrensi ortograafiast vägagi tunduvalt.

Siinjuures on huvipakkuv, et Wiedemann, nagu ka Ahrens, ei pea vajalikuks teise ja kolmanda välte eristamist kirjapildis⁴⁶ (välja arvatud klusiilide teatud positsioonid), kuigi Wiedemann – erinevalt Ahrensisist ning eeskätt tänu

⁴⁶ Kasutan siinkohal lihtsustades traditsioonilisi termineid, põhjalikum käsitlus leidub nt Hint 1997, Viitso 2003.

Jakob Hurdale ja Võru murdele – eesti keele kolme vädet kuulis ja eristas. Wiedemanni arvates ei olnud küsimus hääliku pikkuses, vaid silpide erinevas rõhus: kerges ja raskes rõhus (sks *der leichte und der schwere Accent* ~ *Ton*; vt WG: 130–144, vrd ka Help 1989: 23–27). Kerge aktsendi näitena toob ta nt vormid *laimata* 'tadeln', *mõista* 'versteh', *taevas* 'der Himmel', *hoone* 'das Haus', *ahju* 'des Ofens', *istu* 'sitze', *linna* 'der Stadt', *kasti* 'des Kastens' ja raske rõhu näitena vastavad nüüdses tavaterminoloogias kolmandaväitelised vormid *laima* 'tadele', *mõista* 'verstehen', *taevas* 'im Himmel', *hoone* 'des Hauses', *ahju* 'in den Ofen', *istuda* 'sitzen', *linna* 'in die Stadt', *kasti* 'in den Kasten' (WG: 135).

Ka laadivaheldusega ja klusiilide vältevaheldusega kaasas käivaid vältemuutusi on Wiedemann kirjeldanud kerge ja raske aktsendi terminites. Nii nimetab ta kergeaktsendilisteks vorme, mis tänapäeva mõistes on nõrgaastmelised, nt *karata* 'springen', *usu* 'glaube', *võidan* 'ich siege', *paadi* 'des Bootes', *jala* 'des Fusses', *patu* 'der Sünde', *kinnas* 'der Handschuh', *riie* 'das Kleid', raskeaktsendilisteks aga vastavaid tugeva astme vorme *karga* 'springe', *uskuma* 'glauben', *võitma* 'siegen', *paati* 'ins Boot', *jalga* 'in den Fuss', *pattu* 'in Sünde', *kindas* 'im Handschuh', *riide* 'des Kleides' jne. (WG: 135–136.)

Wiedemann on teraselt tähele pannud ka eesti keele trohheilist rütmiskeemi (mida ta näitlikustab noodipikkuste abil) ning väidab, et vormistikus vastab ühele raskerõhulisele silbile kaks kergerõhulist. Raske rõhu tekkimine ei seostu ilmingimata sõnade häälikulise koostisega, vaid selle põhjuseks võib olla soov säilitada trohheilist rütmiskeemi, kirjutab Wiedemann, tuues näiteks vorme, kus teine, rõhuta silp on välja langenud: esimese raskerõhulise silbiga vormid *aknate* (sõnast *aken*), *hirmsamad* (sõnast *hirmus*), *õigused* (sõnast *õigus*, soome *oikeus*) on Wiedemanni järgi just samasuguse neljaktiilise trohheilise rütmiga nagu neljasilbilised kergerõhulise algussilbiga sõnad *haganate*, *ilusamad* või *kogudused* (WG: 136).

Mõlemat Wiedemanni tähelepanekut, nii kerge ja raske rõhuga seotut kui ka viimatikirjeldatut, nn mooradega seotut, on nüüdisaegses eesti foneetikas viljakalt ja polemiseerivalt edasi arendatud (nt Eek, Help 1986, Hint 1997). Miks Wiedemann aga siiski ei pidanud vajalikuks seda eesti keele nii olulist omapära kirjas täpsemalt märkida? Ta ise seletab seda niimoodi (WG: 142–144).

1. Kaasrõhu koht jääks ikkagi märkimata, kuigi vale, kolmandal silbil (mis ju tavaliselt on kaasrõhu koht) olev kaasrõhk sõnades

armastamata või *õpetajate* (õige neljanda kaasrõhulise silbi *armas-tamata*, *õpetajate* asemel) oleks kõrvale veelgi vastuvõtmatum kui pearõhu raskuse-kerguse eristamata jätmine (*linna*, *linnna*).

2. Põhjaeesti murretes on kerge ja raske rõhu eristamine minimaalne, eriti selles murdes, mida ta oma grammatikas põhiliselt kirjeldab. Wiedemann ütleb, et seda erinevust kuulevad väga vähesed isegi siis, kui sellele tähelepanu juhitakse. Ta ise olevat seda erinevust tundma õppinud alles lõunaestlaste seas viibides, kuigi on eesti keelt kuulnud ja rääkinud lapsest saadik. Ka Ahrens seda erinevust ei kirjeldavat.
3. Väga paljudel juhtudel märgib rasket ja kerget rõhku juba häälikute kvaliteedi erinevus (nt *nahka*, *naha*, *lehte*, *lehe*, *kaske*, *kase*, *vaatan*, *vaadata*, *viibida*, *viivin*, *raipe*, *raibe*, *kiikuda*, *kiigun*, *anda*, *annan*, *tõmban*, *tõmmata* jne); juhtude üle, kus erinevus on vaid kvantitatiivne, saab otsustada analoogiale ja reeglitele toetudes.
4. Eesti murretes esineb rasket ja kerget rõhku erinevalt ja siin oleks märkimises vajalik samasugune kokkulepe nagu ühise kirjakeele suhtes, kirjutaja ei saa toetuda üksnes oma kodukandis kuuldule. Raske-kerge rõhu eristamine kirjas muudaks Wiedemanni arvates kirjapildi just sama kirjuks, nagu see parajasti oli muude sõnavormide puhul. Kõike häälikutesse puutuvat kirjapildis kajastada oleks tarbetu ning Wiedemanni arvates jookseb eesti keeles piirjoon vajaliku ja tarbetu vahel nii, et kerge ja raske rõhu märkimine kirjas on tarbetu. Kui rõhku edaspidi eristada soovitakse, eelistaks Wiedemann kasutada teistes keelteski tuntud aktsendimärki. Sellega tähistaks ta pigem sõna esimest kaasrõhku kui algussilbi rasket rõhku.

Morfoloogiakäsitlus

Ka morfoloogiakäsitluses kõnnib Wiedemann omi radu. Tüveastmevaheldust ehk mutatsiooni on Ahrens kirjeldanud morfoloogia osana, Wiedemann on mutatsiooni kirjelduse paigutanud foneetika ossa. Ahrens, kes oli oma morfoloogilistelt vaadetelt peasjalikult nominativist, s.t pidas tähtsaimaks vormiks ainsuse nominatiivi (ja verbi puhul imperatiivi ainsuse 2. pöörde tüve), räägib tenuatsioonist ehk nõrgenemisest ja firmatsioonist ehk tugevnenemisest. Tüveastmevahelduse ehk mutatsiooni alaliigid on Ahrensil vastavalt

elisioon (tüvekonsonandi väljajätt: *nahk* : *naha*; *puhka* : *puhata*; ka nt *lep* : *lepa*) ja insertsiioon (tüvekonsonandi lisamine: *puhas* : *puhta*; *tohi* : *tohtida*), assimilatsioon ehk sarnastumine (klusiili muutumine sugulasliikvidaks, nt *kumb* : *kumma*) ja dissimilatsioon ehk eristumine (liikvida muutumine sugulasliiksiliks, nt *hammas* : *hamba*), emollitsioon ehk pehmenemine (tugeva tüvekonsonandi üleminek suguluses olevaks nõrgaks konsonandiks, nt *kult* : *kuldi*; *talb* : *talva*; *oota* : *oodata*) ja induratsioon ehk tugevnemine (nõrga tüvekonsonandi üleminek suguluses olevaks tugevaks konsonandiks, nt *luige* : *luike*; *kõlgas* : *kõlka*; *loobi* : *loopida*). (Vrd AG: 113–117.)

Wiedemann (WG: 144–158) rõhutab kõigepealt, et astmevahelduse esinemine eesti keeles on ebahütlane, sest juba sõna algvorm võib murdeti olla kas tugev või nõrk (*pihk* või *pihu*, *hoobama* või *hoovama*, *viirg* või *viir*, *pandma* või *panema*) ja vastavalt sellele neis kas on või ei ole üldse mutatsiooni. Teiseks märgib ta ära Võru murdes esineva astmevahelduse kui rikkalikuma ja mitmekesisema, võrreldes Põhja-Eesti murretega. Kolmandaks on ta loobunud Ahrensi peenest, ühest vormist lähtuvast jaotusest (mille pelk kokkuvõtte grammatikas hõlmab mitmeid lehekülgi, tõlkes vähemalt viis), ning räägib vaid tugevatest ja nõrkadest vormidest, kirjeldades nähtust lihtsa tabeli abil (WG: 147), mis üsnagi palju meenutab tänapäevaseid astmevaheldustabeleid eesti keelt sihtkeelena esitatavates õpikutes:

Tugev vorm	Nõrk vorm
<i>pp, tt, kk</i>	<i>p, t, k</i>
<i>p, t, k, s</i>	<i>b, d, g, z</i>
<i>b</i>	<i>v</i> , või langeb välja
<i>d, g, z</i>	langevad välja
<i>b, d, g, s (z)</i> lühikese vokaali või sugulasliikvida järel	langevad välja ja liikvida kahekordistub
<i>hk, sk, ht</i>	<i>k</i> ja <i>t</i> kaovad

Käändsõnade deklinatsioonidesse jagamisel on Ahrens oma grammatika teises trükis arvesse võtnud ainsuse nominatiivi silpide arvu ning ainsuse ja mitmuse partitiivi lõpphäälikud, saades nii neli deklinatsiooni. Kolmes esimeses deklinatsioonis on ühesilbilised sõnad ning neljandas deklinatsioonis kahe- ja enamasilbilised sõnad. Sõnatüüpidesse (klassidesse) jaotamisel on ta arvestanud lisaks ka tüvevokaali, samuti astmevaheldust ja muid tüve muutusi.

Sõnaklasse on Ahrensil kaheksateist. Esimeses deklinatsioonis on ainsuse partitiivi lõpus vokaal ja mitmuse partitiiv pole *id*-lõpuline, sõnaklasse on kolm (nt *laev, asi, ema*). Teises deklinatsioonis on ainsuse partitiivis *-t* või *-d* ja mitmuse partitiivis *-i* (sõnaklasse taas kolm, nt *keel, käsi, tuli*). Kolmandas deklinatsioonis on partitiivis ainsuses *-d* ja mitmuses *-id* ning sõnaklasse on vaid üks (nt *maa*). Kõige rohkem sõnaklasse (kokku üksteist, nt sõnad *jumal, noorik, harjas, haljas, vaagen, aasta, ahne, ase, pime, vaene, hooletu*) on neljandas deklinatsioonis, kus partitiivis on ainsuses *-t* ja mitmuses *-id*. (Vrd AG: 120–153.) Ahrensi deklinatsioonisüsteem on üldiselt loogiline ja seda kasutas ka Carl Robert Jakobson oma „Kooli Lugemise raamatus“ (Alvre 1993: 205). Lastel võis siiski olla raske mõista, miks liigitas Ahrens sellised sõnad nagu *asi, ema, käsi* või *tuli* ühesilbiliste hulka (vt AG: 121–122).

Wiedemann (WG: 350–410) on noomenid jaganud kaheksasse deklinatsiooni. Temagi võtab aluseks ühelt poolt ainsuse nominatiivi silpide arvu, teiselt poolt aga sõnade käitumise ainsuse nominatiivis, genitiivis ja partitiivis ning mitmuse partitiivis. Esimesse deklinatsiooni kuuluvad ühesilbilised konsonandiga lõppevad sõnad (nt *jalg*) või kahest lühikesest silbist koosnevad sõnad (nt *kala*). Nende sõnade ainsuse genitiiv ja partitiiv lõpevad sama vokaaliga ja mitmuse partitiivi lõpus on mingi teine vokaal või *-sid (-si)*. Ka kahe- või enamasilbilised konsonandiga ja kaasrõhulise silbiga lõppevad sõnad (nt *usklik, kodanik*) kuuluvad esimesse deklinatsiooni. Teise deklinatsiooni on Wiedemann paigutanud *i* väljalangemise tõttu ühesilbiliseks muutunud sõnad (*keel*) või kahesilbilised lühikese esisilbiga sõnad (*meri*); viimane konsonant nendes sõnades on alati kas liikvida või leenis-*s* (viimane Wiedemannil *z*), ainsuse genitiivi lõpp on *-e*, partitiivis *-t* või *-d* ja mitmuse partitiivis *-i*. Ka kolmandas deklinatsioonis on kas *i* väljalangemise tõttu ühesilbiliseks muutunud sõnad või lühikese esisilbiga kahesilbilised sõnad, kuid nende viimane konsonant on *s* või *z*, mis ainsuses genitiivi *-e* ja partitiivi *-t* (*-tt*) ees ära jääb, pluraali partitiivi *-i* ees aga säilib (nt *õiz, kõrs, käzi*). Neljandasse deklinatsiooni kuuluvad Wiedemannil ühesilbilised vokaaliga lõppevad sõnad, mille ainsuse nominatiiv ja genitiiv on ühesugused, partitiivi lõpus on *-d* ja mitmuse partitiivis kas *-id* (mille ees pikk tüvevokaal lüheneb) või *-id* (*maa*). Siia kuuluvad ka vastavad võõrsõnad (*komitee*). Viiendasse deklinatsiooni kuuluvad vokaaliga lõppevad kahe- või enamasilbilised sõnad, kusjuures kahesilbiliste sõnade esimene silp on enamasti pikk (*aasta*). Siia kuuluvad ka konsonandiga lõppevad kahe- ja enamasilbilised sõnad, mille

lõppsilp on rõhuta (*noorik, sügavam*). Nende sõnade ainsuse genitiivis on kas sama vokaal kui nominatiivis või siis taastub nominatiivis väljalangenud vokaal, partitiivi lõpp on *-t* ja mitmuse partitiivis *-id*. Astmevahelduse (Wiedemanni terminites: erineva rõhutamise ja erinevate vormide, tugeva ja nõrga) olemasolu korral on genitiiv tugevas, partitiiv nõrgas astmes (*tütre, tütart*), vastupidi kui esimeses deklinatsioonis. Kuuendasse deklinatsiooni on Wiedemann koondanud *as-*, *es-*, *is-* ja *us-*lõpulised sõnad, mille ainsuse genitiivis on *-e*, partitiivis *-t* ja pluraali partitiivis kas *-id* või *-i* (*sõrmus, kogudus*). Siia kuulub ka *ne-*lõpulistele sõnade enamik (*patune, inimene*). Seitsmendas deklinatsioonis on Wiedemannil *as-*, *es-* ja *is-*lõpulised sõnad, mille genitiivis *s* vokaali ees välja langeb, partitiivis on ainsuses *-t* ja mitmuses *-id* (*võõras, kadakas*). Kaheksas deklinatsioon sisaldab ebareeglipäraselt käänduvaid sõnu ja need on esitatud alfabeetiliselt reastatud loendina.

Näeme niisiis, et Wiedemann on Ahrensi deklinatsioonisüsteemi edasi arendanud. Oluline on, et ta arvestab astmevaheldusega mujalgi kui klusii- lide puhul ja paneb tähele ka murdevariante käänamises (nt mitmuse osastava *sid-* ja *si-*lõpp või tartukeelsed vormid). Muuhulgas on Wiedemann loobunud Ahrensi sõnaklasside mõistest (tõsi, deklinatsioonidesiseseid alajaotusi lei- dub temalgi) ja teoretiseeritud „ühesilbilisusest“, ka on ta eri deklinatsioonina esitanud *ne-* ja *s-*sõnad (praeguse kooligrammatika V käändkond). Viimase talitusviisi otstarbekuses on ka kaheldud (nt Alvre 1993: 205). Kumbki autor pole aga tarvilikuks pidanud eristada astmevaheldusega ja astmevahelduseta noomenid eri käändkondadesse.

Käändeid on Ahrensil 11 (AG: 118–164): kolm nn flektiivset (definiitiv ehk tänapäeva nominatiiv), relatiiv (ehk genitiiv) ja indefiniitiv (ehk par- titiiv) ja üheksa sufiksilist: essiiv, faktiiv (ehk translatiiv), illatiiv, inessiiv, elatiiv, allatiiv, adessiiv, ablatiiv ja viimasena karitiiv (ehk abessiiv). Essiiv on Ahrensil alati tugevaastmeline nagu tema kodumurdes ja soome keeleski. Wiedemann (WG: 321–338) esitab käändeid 10: nominatiiv, genitiiv, infini- tiiv (ehk partitiiv), inessiiv, illatiiv, elatiiv, adessiiv, allatiiv, ablatiiv ja fak- tiiv (ehk translatiiv). Komitatiivi ei käsita ta veel käändena selle lõpu *-ga* kaassõnalise loomu tõttu, abessiivi ja instruktiivi vorme käsitleb ta adverbide hulgas, nagu ka terminatiivi ja essiivi vorme, pidades nende esinemust eesti keeles suhteliselt harvaks ja ebaühtlaseks (WG: 322).

Verbidest rääkides väidab Ahrens, et eesti keeles on tegelikult vaid üks konjugatsioon, kuna fleksioon on peaaegu sama ja erandeid põhjustab üksnes

mutatsioon. Verbitüveks peab ta imperatiivi ainsuse teist pööret. Kuid „et tugevast vormist nõrka moodustada on palju lihtsam kui nõrgast tugevat“, siis on tema arvates praktilistel kaalutlustel otstarbekam käsitleda verbitüvena *ma*-infinitiivi tüve, mis on alati tugevas vormis. Ahrens esitab kuus verbiklassi (tänapäeva mõistes pöördkonda), võttes liigitusaluseks tüve silpide arvu, tüvekonsonandid ja astmevahelduse. Mooduseid on Ahrensil neli nii aktiivis kui ka passiivis: imperatiiv, indikatiiv, optatiiv (= tingiv kõneviis) ja infinitiiv ehk määramata moodus, *Modus Infinitivus* (AG: 171–182).

Wiedemann (WG: 436–437) liigitab verbid konjugatsioonidesse (millele on olnud käepärane viidata sõnaraamatus), kuigi möönab, et need pole sisult võrdsed saksa või ladina keele konjugatsioonidega. Pöördkondi on temalgi kuus, lisaks veel seitsmes, erandlike verbide pöördkond (WG: 490–539). Liigitusalus on enam-vähem sama mis Ahrensil. Erinevusi on muuhulgas konjugatsioonide reastamises, nt Ahrensi neljas verbiklass, kahe- ja enamsilbilise tüvega astmevahelduseta verbid, on Wiedemannil esimene konjugatsioon, sest see on tema sõnutsi kõige lihtsam ja kõige suurema tegusõnade arvuga pöördkond (WG: 490). Infinitiivist kui eraldi moodusest on Wiedemann loobunud, esitades vastavaid vorme verbaalnoomenite all. Tingiv kõneviis kannab tal juba nime *konditsionaal*. Ta esitab oma verbiparadigmas eraldi kõneviisina relatiivi ehk kaudsust väljendava kõneviisi, nt jaatavas kõnes preesensi vormid *paluma, paluva, paluvat, paluda* ja preteeritumis *palunud* (WG: 480–483). Ka Ahrens on selliseid vorme oma grammatika süntaksiosas maininud (nt AG: 412: *ma nägin ühe hobuse mööda mineva / minevat; sa ütlesid ennast lese oleva / olema*), kuid pole neid omaette kõneviisiks pidanud. Wiedemann (WG: 472–473) on kõneviiside hulgas maininud ka potentsiaali, mis Põhja-Eesti murretest oli siis juba kadunud, kuid mille vorme leidis vanemas kirjakeeles ja aktiivses kasutuses veel Lõuna-Eestis. Wiedemanni verbikäsitluse juures torkab silma seegi, et ta võrdleb noomeni- ja verbivorme omavahel ning leiab, et tegusõna imperatiivi ainsuse 2. pööre on samasugune nagu noomeni ainsuse genitiiv ja tegusõna infinitiiv (= *da*-infinitiiv) vastab nimisõna ainsuse infinitiivile (= partitiivile) (WG: 437 jj.).

Olgu veel mainitud, et Wiedemanni derivatsioonikäsitlus (WG: 158–321) on tunduvalt põhjalikum kui Ahrensil (AG: 208–226).

Süntaksist ja – kokkuvõtteks

Süntaksist kirjutades on Wiedemann (WG: 573–660) küllalt sageli toetunud oma eelkäijale Ahrensile. Siingi polemiseerib ta Ahrensiga eriti objekti käsitluse osas, täpsustades aga ka täis- ja osaaluse ning täis- ja osaõeldistäite reegleid. Juba eessõnas on Wiedemann (WG: VIII) maininud Jakob Hurda suurt abi süntaksiseikade täpsustamisel. Sellest ja ka muudest võrdlust väärivatest momentidest Ahrensi ja Wiedemanni grammatikates loodan edaspidi kirjutada täpsemalt.

Pealkirjas sisalduvale poolküsimusele vastates võime vist teha järelduse, et Wiedemann küll pidas Ahrensiga nõu, niisiis vestles ehk keskusteles temaga, kuid enamasti siiski vaidles ehk polemiseeris.

Kirjandus

- AG** = Ahrens, Eduard 2003. Eesti keele Tallinna murde grammatika. – Kristiina Ross (koost., toim.), Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–429.
- Ahrens, Eduard 1843.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Theil 1, Formenlehre. Reval: Laakmann.
- Ahrens, Eduard 1853.** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Reval: Kluge und Ström.
- Alvre, Paul 1975.** Sada aastat Wiedemanni eesti keele grammatikat. – Keel ja Kirjandus 12, 715–726.
- Alvre, Paul 1993.** Eduard Ahrens grammatikuna ja keeleuendajana. – Keel ja Kirjandus 4, 199–211; 5, 277–281.
- Ariste, Paul 1971.** Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Eek, Arvo, Toomas Help 1986:** Rütminihked eesti keele kujunemisloos. Preprint KKI-45. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.
- Help, Toomas 1989.** Akadeemik F. J. Wiedemann eesti ja soome keele erinevuste rõhutajana. – Seppo Suhonen (toim.). Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Suomalais-virolainen Wiedemann-seminaari Helsingissä 5.–6.10.1987. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura, 15–30.
- Hermann, Karl August 1884.** Eesti keele Grammatik. Koolide ja iseõppimise tarwis kõikidele, kes Eesti keelt õigesti ja puhtasti kõnelema ja kirjutama ning sügavamalt tundma ja uurima tahavad õppida kirja pannud Dr. K.A. Hermann. Tartu: Wilhelm Just.

- Hint, Mati 1997.** Eesti keele astmevahelduse ja prosoodiasüsteemi tüpoloogilised probleemid. Tallinn–Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kasik, Reet 1999.** Johdatus viron kielen tutkimukseen. Castrenianumin toimitteita 55. Helsinki: Helsingin yliopiston suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Laanekask, Heli 2006.** Ferdinand Johann Wiedemanni eesti keele grammatikast. – Annekatrin Kaivapalu, Külvi Pruuli (toim-d). Lähivertailuja 17. Jyväskylä Studies in Humanities 53. Jyväskylä: University of Jyväskylä, 167–179.
- Pajusalu, Karl, Urmas Sutrop 2005.** Vorwort zur Faksimileausgabe. – Ferdinand Johann Wiedemann. Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop (Hrsg.). Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache, [paginatsioonita].
- Ross, Kristiina (koost., toim.) 2003.** Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Viitso, Tiit-Rein 2003.** Phonology, morphology and word formation. – Mati Ereht (ed.), Estonian Language. Linguistica Uralica, supplementary series I. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 9–92.
- WG = Wiedemann, Ferdinand Johann 1875.** Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. St.-Pétersbourg: Académie Impériale des Sciences.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1855.** Ueber die neueste Behandlung der ehstnischen Grammatik. – Mélanges Russes tirés du Bulletin Historico-Philologique de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. Tome II, 6me livraison. St.-Pétersbourg, 669–758.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1869.** Gutachten des Herrn Akademikers Wiedemann über die neue ehstnische Orthographie. (Ertheilt auf Ansuchen der Section der ehstländischen literarischen Gesellschaft für ehstnische Sprache und Literatur). Reval: Lindfors' Erben.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1873.** Ehstnische Dialekte und ehstnische Schriftsprache. – Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Bd 7, Heft 1. Dorpat: Laakmann, 57–80.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2002.** Uurimus Võru murdest. Versuch ueber den Werroehstnischen Dialekt. Inge Annom (tlk), Külli Habicht, Karl Pajusalu (toim-d). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu: Tartu Ülikool.

Ferdinand Johann Wiedemanni ja Anders Johan Sjögreni kirjavahetuse algus

Ilmunud: Ferdinand Johann Wiedemanni ja Anders Johan Sjögreni kirjavahetuse algus. – Keel ja Kirjandus 2005/3, 228–232.

Järgnevas publitseeritav F. J. Wiedemanni kiri, mille ta kirjutas A. J. Sjögrenile 1. jaanuaril 1843, on esimene nende kolmekümne kolme sõnumiku hulgas, mille tollaegne Tallinna gümnaasiumiõpetajast harrastusteadlane saatis oma eelkäijale, esimesele soome-ugri akadeemikule Peterburisse ja mida praegu säilitatakse A. J. Sjögreni mahukas käsikirjaarhiivis Helsingi ülikooli raamatukogus (Wiedemann Sjögrenille).⁴⁷ Andekas, töökas ning kohusetundlik soome teadlane Anders Johan Sjögren (1794–1855) oli Peterburi Teaduste Akadeemia ekstraordinaarseks akadeemikuks raskuste kiuste saanud 1832. aastal, erialaks esialgu Vene ajalugu ja muinasteadus. Korraliseks akadeemikuks sai ta aastal 1844, mil akadeemiasse loodi soome-ugri ja Kaukaasia keelte ning etnograafia akadeemiku ametikoht.

F. J. Wiedemanni huvitav kirjakogum väärib teadusloolisse käibesse toomist vähemalt kahel põhjusel. Esiteks võimaldab see detailirohket sissevaadet neisse probleemidesse ja õnnestumistesse, mis saatsid Wiedemanni tema teadlastee algupoolele, soome-ugri keelte tippspetsialistiks kujunemisel. Teiseks, kuigi A. J. Sjögreni vastuskirju pole seni leitud, kajastub Wiedemanni kirjades hästi see mitmekülgne toetus, mida Sjögren akadeemikuna suutis pakkuda nii uue teadusala, soome-ugri keeleteaduse viljelejatele kui ka tärkavate rahvuskultuuride, sealhulgas eesti kultuuri esindajatele (vt lähemalt Laanekask 1997).

Muuhulgas saab täpsustada näiteks mõningaid Wiedemanni uurijate seisukohti, mille puhul seda kirjakogumit pole arvesse võetud. Nii selgub juba siinsast publitseeritud kirjast, et Wiedemann siiski kasutas oma sürjakomi

⁴⁷ Tänapäevaseid professoreid Ago Künnapit ja Michael Branchi, kes mind lahkelt selle rikkaliku materjalikogumi juurde juhatasid.

grammatika koostamisel ka selle keele esimest, A. Fljorovi autorinime all⁴⁸ Peterburis 1813. aastal ilmunud keeleõpetust (Козлов 1813, vrd Ariste 1971: 28–29). Ka saame alljärgnevast kirjast teada, et Wiedemann võttis Sjögreniga kontakti juba sürjakomi grammatikat koostades, mitte pärast selle valmimist, nagu on väidetud (Saarinen 1987: 31). Teine komi allikas, mida Wiedemann esialgu kasutas, oli Aleksander Šergini tõlgitud Matteuse evangeelium (Šergin 1823), mis Károly Rédei (1978: 5) andmetel on esimene sürjakomikeelne trükitud raamat (vt ka Sjögren 1861: 448). Mil kombel need raamatuharuldused Wiedemanni kätte sattusid, pole siinkirjutajale teada. Wiedemanni julgustanud eellugemiseks on olnud Hans Conon von der Gabelentzi artikkel mordva keele grammatika kohta (1839). H. C. von der Gabelentzi sürjakomi grammatika (1841) on Wiedemannile esialgu olnud tundmatu: ta on saanud selle Õpetatud Eesti Seltsi kaudu kasutusse alles pärast oma komi grammatika käsikirja põhiosa valmimist ning kirjutanud siis juurde Gabelentzi grammatikat kritiseeriva lisa. Nii seletab Wiedemann käsikirja tekkmislugu, kui ta 2. novembril 1843 oma töö Sjögrenile tutvumiseks saadab (Wiedemann Sjögrenille). Sellest, järjekorras teisest kirjast selgub ka, et ta on saanud Sjögrenilt oma esimesele kirjale heatahtliku vastuse, kus on kinnitatud A. Šergini evangeeliumitõlke usaldusväarsust. A. J. Sjögreni enda selleks ajaks ilmunud kirjutistest peab ta tõenäoliselt silmas 1830. aastal Peterburi Teaduste Akadeemia toimetistes ilmunud artiklit „Ueber den grammatischen Bau des Syrjänischen Sprache mit Rücksicht auf die Finnische“.⁴⁹ Sellest kirjutisest selgub muuhulgas, et Wiedemanni käsutuses olnud kaks teost olid tõesti sürjakomi eri murrakutes: grammatika Udora ja evangeeliumitõlge Võtšegda murrakus (Sjögren 1861: 447–448; vrd Rédei 1978: 5, 46–57, 261). Mari keele alane ajakirjaartikkel, millest Wiedemann räägib siin publitseeritava kirja lõpuosas, oli jällegi pärit H. C. von der Gabelentzi sulest (1842). Ka asjade hilisemat käiku on F. J. Wiedemanni kirjade põhjal võimalik üsna detailselt jälgida. Õelgem siinkohal vaid lühidalt, et tänu Sjögreni toetusele ja poolele Demidovi preemiale, mille Peterburi Teaduste Akadeemia andis F. J. Wiedemannile tema järgmise töö, mari keele grammatika eest, sai ta Tallinnas avaldada nii oma sürjakomi kui ka mari keeleõpetuse (Wiedemann 1847 a, 1847b).

⁴⁸ Selle grammatika tegelik autor olevat kas A. Šergin või F. Kozlov, vt Rédei 1978: 5; vrd ka Sjögren 1861: 448. Raamatukogukataloogis ESTER on teose autoriks märgitud Kozlov.

⁴⁹ Siinkirjutaja on kasutanud kirjutise postuumset taastrükki, vt Sjögren 1861: 446–459.

Selts, mille liikmeks hakkamise eest Wiedemann oma kirja alguses Sjögrenit tänab, oli Wiedemanni enda, A. H. Neusi, C. F. W. Russwurmi ning teiste Tallinna ja Põhja-Eesti literaatide 1842. aastal asutatud, tegusaks kujunenud Eestimaa Kirjanduse Ühing (*Ehstländische Literarische Gesellschaft*, 1842–1940). See oli üks neist 19. sajandi Balti kubermangude poolprofessionaalsetest teadusseltsidest, kuhu algul koondusid baltisaksa haritlased ning mis siis moodustasid soodsa kasvupinna tärkavatele rahvusteadustele. F. J. Wiedemann, kes 1842–1856 oli seltsi sekretär ja 1856 asepresident, oli ühingu algaegade aktiivsemaid liikmeid. Ta pidas seltsis poolsada ettekannet, neist enamik (35) keeleanalüüse, kuid mitu teistki ettekannet oli keeleteadusega lähedalt seotud. (Ariste 1971: 19–28.) Eesti keele osa selles, miks ta soome-ugri keeltega tegelema hakkas, on ta ise käesolevas kirjas tabavalt iseloomustanud.

Võrdlev-ajaloolise keeleteaduse tekkeperioodile omasele ajaloo ja lingvistika tihedale seosele viitab näiteks Wiedemanni esimene trükis avaldatud soome-ugri keelte alane uurimus, mis käsitles soomeugrilaste varasemaid asupaiku ning soome-ugri ja altai rahvaste keelesugulust (Wiedemann 1838). Wiedemannist kujunes siiski eelkõige suurepärase keelte sünkroonilist seisundit analüüsiv ja fikseeriv lingvist. See oli ilmselt seotud tema sügava üldkeeleteadusliku veendumusega, mida ta hilisemates töodes korduvalt esile toob: keelte ajaloolise arengu kirjeldamine ilma keele kaasaegse seisundi põhjaliku tundmiseta on võimatu. Näiteks kirjutab F. J. Wiedemann oma eesti keeleõpetuse (1875) eessõnas: „Minu sooviks on olnud esitada vaid deskriptiivne grammatika, mis kirjeldab keelt sellisena, nagu see praegu tegelikult on, ja usun, et ka nii pälvin siiski tänu neilt, kes tegutsevad ajaloolise lingvistika valdkonnas. Ajaloolise lingvistika lähtepunktiks peab ju ikkagi olema tänapäeva keel, ning mida täpsemalt ja laiemas ulatuses tänapäevast keelt tuntakse, seda kindlam ja laiem on baas selleks, et uurida ja avastada neid keelevorme, mis praegustele eelnesid või võisid eelneeda.“ (Wiedemann 2011: 3; vrd Wiedemann 1875: I–II.)

Wiedemanni kirjade teksti väljalugemiseks olen kasutanud professor Michael Branchilt saadud valguskoopiaid, väljaloetut olen täpsustanud Helsingi ülikooli raamatukogus leiduva originaalteksti järgi. Järgneva kirja saksakeelset, originaalis põhiliselt gooti šriftis teksti edasi andes olen poolpaksu kirjaga tähistanud ladina šriftis kirjutatud osad. Kirja kommentaariumi hulka kuulub lisaks käesolevale sissejuhatusele ka originaaltekstile lisatud

tõlge. Väikese täpsustusena lisan veel, et Wiedemanni kirja alguse näpuvea, lühendi *d. J.* (= *dieses Jahres* 'käesoleval aastal'), mille asemel oleks muidugi pidanud seisma *v. J.* (= *voriges Jahres* 'möödunud aastal'), olen saksakeelses tekstis edastanud muutmatult.

*Hochwohlgeborener Herr Collegienrath,
Hochzuehrender Herr.*

Durch Ew. Hochwohlgeborenes Schreiben vom 16 Nov d. J. haben wir die Gewißheit erhalten, daß Sie unsere getroffene Wahl sich haben gefallen lassen, und die ehstländische literärische Gesellschaft die Ehre hat, Sie unter ihre Mitglieder zu zählen.

Diese Acquisition ist mir noch von einem ganz speciellen Interesse gewesen. Die esthnische Sprache, von der wir hier von Jugend auf umtönt werden, rückt uns unwillkürlich in die Nähe des finnischen Sprachkreises, und dieses dem Historiker und dem Philologen interessante Gebiet ist seit längerer Zeit schon ein Gegenstand meiner Privatstudien gewesen. Neuerlich ist es namentlich das Sirjänische gewesen, das mich beschäftigte, und diese ist auch die Veranlassung meines gegenwärtigen Schreibens.

*Die Dürftigkeit der mir zu Gebote stundenen Hilfsmittel – das Evangelium **Mathäi** und die klägliche Grammatik von Флэровъ – hatte mich Anfangs mehr zurückgeschreckt von den Unternehmen, das Sirjänische zu erlernen, als dazu ermuntert. Da ich indessen an einem Aufsatz über die mordwinische Sprache von dem Herrn von der **Gabelentz** in der Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes gesehen hatte, was diesem Manne mit nicht viel besseren Mitteln gelungen war, so machte ich mich auch ans Werk, das mich nun immer mehr interessiert. Diese In teresse und die Ehre, die ich habe, mit Ihnen einen und denselben Gelehrtenverein anzugehören, ermunthigen mich, Sie, obgleich ich das Glück Ihrer persönlichen Bekanntschaft nicht habe, mit einer Bitte um Unterstützung in meinen Bestrebungen anzufragen, auf deren Erfüllung ich glaube hoffen zu können, da sie Sie nur einige Zeilen kosten wird. Ich bin nämlich so frei mir über zwei Gegenstände eine Belehrung und Auskunft von Ihnen zu erbitten.*

Erstens, erinnere ich mich früher gelesen zu haben, daß von Ihnen Einiges über Sirjänen und sirjänische Sprache erscheinen ist, wo und unter welchen Titeln aber, das weiß ich nicht, und möchte ich von Ihnen erfahren.

Zweitens, habe ich von Ihnen die Bemerkung gelesen, daß in der Flärov-schen Grammatik nur ein gröberer Dialekt des Sirjänischen – ich glaube,

*Sie nennen ihn der udarische – behandelt sei. Ich habe nur gefunden, daß die Sprache in dem Evangelium **Mathüi** in vielen Stücken abweicht von dem das **Flärov** hat und sagt, und da erbitte ich mir nur von Ihnen die Auskunft, ob in der Evangelienübersetzung vielleicht das eigentliche genuine Sirjänisch enthalten ist, abgerechnet die vielen russischen Wörter, die zum Theil – da für einzelne hier und da auch echt sirjänische stehen – gewiß unnöthig hineingewischt sind. Eine gleiche Verschiedenheit der Sprache soll nach einem Aufsatz in letztem Bande der Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes stattfinden zwischen der älteren Grammatik und der neueren Evangelienübersetzung in tscheremissischer Sprache. Kann ich vielleicht auch hier von Ihnen eine Belehrung erhalten, ob dieß wirklich von zwei verschiedenen Dialekten herrührt, oder ob vielleicht in dem einen dieser Werke die Sprache reiner und zuverlässiger enthalten ist.*

Erfreuen und verbinden Sie, wenn es geschehen kann, durch die Erfüllung obiger Bitten Ihren

*mit aufrichtigster Hochachtung
ergebensten F. J. Wiedemann*

*Reval d. 1 Januar
1843.*

[Tõlge]

Kõrgestisündinud härra kolleegiuminõunik,
kõrgesti austatud härra.

Teie Kõrgestisündinu kirjast 16. nov. k.a oleme teada saanud, et Te olete suvatsenud meie sooritatud valimisega soostuda ning et Eestimaa Kirjanduse Ühingul on au lugeda Teid oma liikmete hulka.

Sellest liitumisest olen olnud huvitatud veel ühel üsna erilisel põhjusel. Eesti keel, mille kõla meid siin meie noorusest saadik kõikjal ümbritseb, nihutab meid tahtmatult soomesugu keelte lähedusse ning see ajaloolasele ja filoloogile huvi pakkuv ala on juba pikemat aega olnud minu privaatse stuudiumi objekt. Viimasel ajal olen tegelnud nimelt sürjakomi keelega ja see on ka mu käesoleva kirja ajend.

Minu käsutuses olevate abivahendite – Matteuse evangeeliumi ja armetu Fljorovi grammatika – puudused kohutasid mind püüdest sürjakomi keel ära õppida esialgu pigem tagasi, kui et julgustasid seda tegema. Kuivõrd aga olin ajakirjas Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes näinud härra Gabelentzi artiklit mordva keele kohta ja seda, mis sellel mehel oli õnnestunud

teha mitte just palju paremate vahenditega, siis asusin minagi töö kallale, mis mind praegu ikka rohkem huvitab. See huvi ning ka au, mida mulle pakub Teiega ühte teadusseltsi kuuluda – kuigi mul ei ole õnne Teid isiklikult tunda –, julgustasid mind lähenema Teile palvega, et toetaksite mind mu püüdlustes. Usun, et tohin loota palve täitmist, sest see maksaks Teile ehk vaid mõne kirjareala. Niisiis söandan võtta endale vabaduse paluda Teilt õpetust ja juhatuset kahe asja kohta.

Esiteks mäletan end varem lugenud olevat, et Teie sulest on midagi ilmunud sürjakomide ja sürjakomi keele kohta, kuid kus ja mis pealkirja all, seda ma ei tea ja tahaksin Teilt kuulda saada.

Teiseks olen lugenud Teie märkust, et Fljorovi grammatikas on käsitletud vaid sürjakomi keele tooremat dialekti, usun, et nimetasite seda Udora dialektiks. Olen vaid tähele pannud, et Matteuse evangeeliumi keel erineb paljuski sellest, mida esitab ja ütleb Fljorov. Seetõttu palun Teilt nüüd juhatuset, kas evangeeliumitõlge sisaldab ehk tõelist, genuiinset sürjakomi keelt, välja arvatud paljud vene sõnad, mis on osalt ilmselt sisse lipsanud tarbetult, kuivõrd neist üksikute asemel on siin-seal ka eht sürjakomi vasteid. Ajakirja Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes viimases numbris ilmunud artikli kohaselt eksisteerivat samasugune erinevus ka mari keele vanema grammatika ja uuema evangeeliumitõlke vahel. Kas tohiksin ehk siingi saada Teilt juhatuset: kas erinevus tuleneb tõepoolest kahest eri dialektist või siis sellest, et üks nimetatud teostest sisaldab puhtamat ja usaldusväärsemat keelt?

Kui see võimalikuks osutub, palun tehke eelnevate palvete täitmisega rõõmsaks ja oma tänuvõlgaseks Teid

tõelise lugupidamisega tervitav
ustavaim F. J. Wiedemann.

Tallinn, 1. jaanuar
1843.

Kirjandus

Ariste, Paul 1971. Ferdinand Johann Wiedemann. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.

Gabelentz, Hans Conon von der 1839. Versuch einer Mordwinischen Grammatik. – Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd 2. Göttingen, 235–284.

Gabelentz, Hans Conon von der 1841. Grundzüge der Syrjänischen Grammatik. Altenburg: H. A. Pierer.

Gabelentz, Hans Conon von der 1842. Vergleichung der beiden Tscheremissischen Dialekte. – Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. Bd 4. Bonn, 122–139.

- [Козлов, Филипп] 1813.** Зырянская грамматика. Изданная от Главнаго правления училищ. Сочинил А. Флеров. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.
- Laanekask, Heli 1997.** Anders Johan Sjögreni kirjasuhettest Eesti kultuuritegelaste. – Riho Grünthal, Reet Kasik (toim-d). Lähivertailuja 9. Suomalaisvirolainen kontrastiiviseminaari 3.–5.5.1996, Lammi. Castrenianumin toimitteita 53. Helsinki: [Helsingin yliopiston] Suomalais-ugrilainen laitos, Suomalais-Ugrilainen Seura, 68–79.
- Wiedemann Sjögrenille** = [Ferdinand Johann Wiedemanni 33 kirja Anders Johan Sjögrenille 1.01.1843–12.03.1852.] – Anders Johan Sjögren: Kirjekokoelma. Kirjeet A. J. Sjögrenille. Coll. 209, kotelo XVII. Helsingin Yliopiston kirjasto.
- Rédei, Károly 1978.** Syrjänische Chrestomathie. Mit Grammatik und Glossar. Studia Uralica. Veröffentlichungen des Instituts für Finno-Ugristik der Universität Wien. Bd 1. Wien: Verband der wissenschaftlichen Ges. Österreichs.
- Saarinen, Sirkka 1989.** F. J. Wiedemann volgalaisten ja permiläisten kielten tutkijana. – Seppo Suhonen (toim.). Ferdinand Johann Wiedemannin muisto. Suomalaisvirolainen Wiedemann-seminaari Helsingissä 5.–6.10.1987. Castrenianumin toimitteita 31. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 31–38.
- Sjögren, Anders Johan 1861.** Die Syrjänen. – Joh. Andreas Sjögrens historisch-ethnographische Abhandlungen über den finnisch-russischen Norden. Joh. Andreas Sjögren's gesammelte Schriften. Bd 1. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 233–459.
- [Šergin Aleksander] 1823.** МІАНЬ ГОСПОДЬЛОНЬ Іисусь ХристосьЛОНЬ СВАТЌЙ ЕВАНГЕЛІЕ МАТѸЄЙСАНЫ. Санктпетербургъ: Ник. Гречь.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1838.** Ueber die früheren Sitze der tschudischen Völker und ihre Sprachverwandschaft mit den Völkern Mittelhochasiens. Einladung zur öffentlichen Prüfung im hiesigen Gymnasium am 27sten und 28sten Juni 1838 von dem Oberlehrer der griechischen Sprache F. J. Wiedemann. Reval: Lindfors' Erben.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1847a.** Versuch einer Grammatik der syrjänischen Sprache nach dem in der Übersetzung des Evangelium Matthäi gebrauchten Dialekte von Ferdinand Joh. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval. Reval: F. Kluge.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1847b.** Versuch einer Grammatik der tscheremissischen Sprache nach dem in der Evangelienübersetzung von 1821 gebrauchten Dialekte von Ferdinand Joh. Wiedemann, Oberlehrer der griechischen Sprache am Gymnasium zu Reval. Re val: F. Kluge.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1875. Grammatik der ehstnischen Sprache, zunächst wie sie in Mittelehstland gesprochen wird, mit Berücksichtigung der anderen Dialekte. Présenté le 13 Novembre 1873. St.-Pétersbourg.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2011. Eesti keele grammatika. Heli Laanekask (tlk), Ellen Niit (toim.). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

**KOLLEEGIDE
KIITUSEKS**

Uue Eesti uus kirjanduslugu

Ilmunud: Raamaturiiulil käeulatuses. Uue Eesti uus kirjanduslugu. – Eesti Leht 2001/4, 29–31.

**Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker:
Eesti kirjanduslugu. Toim-d Maie Kalda ja Aime Rammus. Tallinn: Koolibri 2001. 703 lk.**

Tartu ülikooli õppejõud on avaldanud tüseda raamatu, kust iga huviline leiab teavet eesti kirjanduse kohta rahvalauludest, Läti Henrikust ja Käsü Hansust kuni Kivirähki ja Hiramini välja. Käsitus on liigendatud kolmeks: esiajast kuni 20. sajandi alguseni, nooreestlastest kuni aastani 1944 ja sealt kuni 20. sajandi lõpuni. Viimane periood oma kahte ruumi sunnitud ja Eesti vabanes taas koju koonduva kirjandusega hõlmab ligi poole raamatu mahust ja on kirjutatud kõige värskemapilguliselt.

20. sajandi teise poole lõhestatud eesti kirjanduse esitamine ühtede kaante vahel ei ole iseenesest uudis. Näiteks juba Arvo Mägi lühiülevaates „Viron kirjallisuuden historia“ (Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1965) või Raili Kilpi-Hynyneni ja Arvo Turtiaineni toimetatud luuleantoloogias „20 nykyvirolaista runoilijaa“ (Tammi, Helsinki 1969) on sõbralikult kõrvuti Kross ja Kangro, Laht ja Laaban jt. Ka Endel Nirgi ühemehe-kirjandusloos „Eesti kirjandus“ (Perioodika, Tallinn 1983; soome keeles SKS, Helsinki 1986) on pagulaskirjandus esindatud, tõsi küll, ideoloogiliselt (häbi)märgistatuna. Väljendeid nagu „luitunud kodanlik-natsionalistlikud loosungid“ või „jäigastunud pagulasehoiak“ (kui alustada leebemast otsast) on autor soome tõlke jaoks vähendanud või retušeerinud. Nõukogudeaegses kontekstis on Nirk siiski edumeelne, sest eesti viiekõitelise nn akadeemilise kirjandusloo (Eesti Raamat, Tallinn, 1965–1991) puhul oli stalinistliku peatoimetaja Endel Sõgeli valvas silm ja raske käsi sedavõrd tõhus, et väliseesti kirjandus on jäänud suures osas käsitlemata. Väliseesti kirjanduse innukas retseptioon oli niisiis osa Eesti vabanemisprotsessist. Näiteks 1987. aasta detsembris peeti Tallinnas Karl Ristikivile pühendatud konverents, mille materjalid avaldati 1988 kaheosalises kogumikus, 1989 toimus Helsingis kodu- ja väliseesti

kirjanike taasühinemise meeleoludest kantud kohtumine, 1991. aastal ilmub Piret Kanguri, Karl Muru ja Ülo Tontsi sulest sajaleheküljeline lühiülevaade „Väliseesti kirjandus“ (Eesti Raamat, Tallinn). Erikäsitlusi on ilmunud hiljemgi, näiteks Oskar Kruusi „Eestiga südames võõrsil“ (Kuldvillak, Tallinn 1996) või Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse sarjas „Collegium Litterarum“ 5–8 publitseeritud ülevaated ühispealkirjaga „Eesti pagulaskirjandus 1944–1992“ (Tallinn 1993–1996). Oluline on välismaal ilmunud eestikeelse raamatu takistamatu jõudmine Eesti raamatukogudesse ja kodudesse ning väliseesti autorite uustrukid Eestis. Retseptiooni seisukohalt tähtis on väliseesti kirjanduse kinnistumine kooli õppekavasse: vt näiteks Märt Hennoste koostatud ulatuslikku ja heatasemelist keskkoolilugemikku „Eesti kirjandus tekstides“ II (Avita, Tallinn 1998) või sama autori õpik-lugemikku „Väike eesti kirjanduslugu“ (Koolibri, Tallinn 1997).

Uus mahukas kirjandusajalugu kujutab endast otsekui eelkirjeldatud protsessi kokkuvõtet. Kahes harus arenenud kirjanduse ühte vormi painutamisest on siiski loobutud. Kirjandusajaloo autorite nimel kirjutab töögrupi juht Luule Epner: „Välis- ja kodueesti kirjandust ei vaadelda koos, vaid pigem kõrvuti: eesti kirjandusena kahes ruumis, mille poliitilised ja vaimsed koordinaadid olid siiski nii erinevad, et neid päriselt ühte sulatada näib olevat vägivaldne.“

Eriti hinnatav osa raamatus on 1980ndate lõpu – 1990ndate aastate eesti kirjanduse käsitus (lk 608–679). Siin on tabavalt iseloomustatud murrangeliselt uueneva ühiskonna sotsiaalseid ja kultuuriloolisi arenguid, antud välkvaateid tekkivatele-hääbuvatele kirjandusrühmitustele ja -suundadele (*underground* ja punk, Wellesto, Eesti Kostabi \$elts, võru liikumine, etnofuturism, Erakkond, Tartu NAK, Tallinna Noored Tegijad). Lühidalt, kuid tuumakalt on lahti räägitud näitekirjanduse areng (Kivirähk, Kõiv jt), luuletajate Priidu Beieri, Tõnu Trubetsky, Kalev Keskküla, Indrek Hirve, Jüri Kaldmaa, Tõnu Õnnepalu / Emil Tode, Hasso Krulli, Sven Kivisildniku, Karl Martin Sinijärve, Kauksi Ülle, Triin Soometsa, Elo Vee / Elo Viidingu, Kristi Oidekivi, Contra, François Serpenti, Jürgen Rooste, Kalju Kruusa, Aare Pilve, Kristiina Ehini jt looming. Terast käsitlemist leiab nii varem alustanud kirjanike uus proosa (Kross, Traat, Valton, Talve, Unt, Saat, Luik, Baturin, Raudam, Mihkelson, Kõiv, Vahing, Berg, Mattheus) kui ka nooremad tegijad (Peeter Sauter, Jaan Undusk, Mart Kivastik, Õnnepalu/Tode, Kauksi Ülle, Andrus Kivirähk, Ervin Õunapuu, Jüri Ehlvest, Kaur Kender, Hiram, Matt Barker).

Sellele kirjandusloole on olnud selge sotsiaalne tellimus, sest uue pilguga ülelugemist on vajanud ka varasem kirjandus. Ehk kõige rohkem vanades mallides püsiv on teose esimene, vanema kirjanduse osa. Seevastu teistes osades leidub – lisaks juba kirjeldatule – värskeid käsitlusi näiteks Ennost, Tuglasest, Tammsaarest, arbujatest, 1950ndate kvislingkirjandusest, 1960ndate luuleuuendusest jm. Eesti kirjanduse mõistmises ainult eestikeelse kirjandusena (jättes seega kõrvale Eesti baltisaksa ja vene autorid) püsib kirjanduslugu traditsioonilisel rajal. Mõned vajakajäämised üllatavad: käsitlemist väärivaks pole peetud ei laste- ja ajaviitekirjandust ega uut memuaristikat, teenitust vähem tähelepanu saavad sellised olulised autorid nagu Oskar Luts või Raimond Kaugver, uuema kirjanduse puhul ei ole isegi mainitud head prosaisti Eeva Parki või näitekirjanikku Jaan Tättet, vaid korra vilksab Olev Remsu nimi jne. Mõnevõrra häiriv on üksikkirjanike esitluse killustatus: näiteks Karl Ristikivi loomingust tervikpildi saamiseks tuleb hoolega registreerida järge ajada.

Viimasel aastakümnel on Eestis raamatute hind ja nimetuste arv hüppeliselt tõusnud, trükiarvud langenud, piirid kõrg- ja massikultuuri vahel hägustunud. Eesti kirjandus on ühelt poolt plahvatuslikult laienenud, teiselt poolt taandunud varasemast eestluse keskse tugisamba osast selgelt marginaalsemaks nähtuseks. Sellises situatsioonis on kirjeldatud uudisteos teretulnud lisa haritud eestlase raamaturiiulil, mistahes maailma nurgas see riul ka ei seisaks.

Whazabumba nitakupenda **ehk lisandusi eesti keele paremaks** **tundmaõppimiseks**

Ilmunud: Raamaturiiulil käeulatuses. *Whazabumba nitakupenda* ehk lisandusi eesti keele paremaks tundmaõppimiseks. – Eesti Leht 2002, 3/4, 43–44.

Oma Keel. Emakeele Seltsi ajakiri. Nr 1, sügis 2000 (86 lk), nr 1, kevad 2001 (98 lk), nr 2, sügis 2001 (95 lk).

Eesti keel vajab hoolt ja tähelepanu mitte ainult võõrsil. Tiiu Erelt on hiljuti kirjeldanud nii Eestis kui ka Soomes eksisteerivat moodsat keelekeskkonda üsna pessimistlikult: vanematega jutuajamise asemel istuvad lapsed teleka või arvuti ees, vanemad suhtlevad päeval tööl mingis kitsas erialakeeles ja koju tulnuna vajuvad televiisori ette, kümmeldes meelelahutuse ja reklaami keeles. Ilukirjanduskeelest ei saada enam aru, kaasinimestega mõtteid vahetada ei osata, vaid vähesed suudavad veatult ja lodusalt kirjutada ning oma iseseisvaid mõtteid põhjendada. Eesti ühiskonna suhtumine eesti keelde ja selle arendamisse ulatub T. Erelti arvates äärmusest äärmusesse: ühel pool halin keele rikutuse ja hukkamineku pärast ja range keelejärelevalve nõue, teisel pool arvamus, et igasugune järelevalve on ebademokraatlik ja nagunii sureb eesti keel peatselt välja.

Et aidata keelekasutajal kuldset keskteed leida, on Emakeele Selts tunnammullu sügisest hakanud avaldama uut ajakirja Oma Keel. Kaks korda aastas ilmuvast väljaandest on praeguseks ilmunud kolm vihikut. Ajakirja toimetuskolleegiumisse kuuluvad siin juba nimetatud T. Erelti kõrval ka Mati Erelt, Tiit Hennoste, Karl Pajusalu, Reet Kasik jt, tegevtoimetajateks on Maire Raadik ja Hille Saluäär. Väljaandjate soov on – M. Erelti avasõna järgi – valgustada keeleasju iga kandi pealt ja kaasa aidata eestlaste paremale emakeele tundmisele kõige laiemas mõttes. Ajakiri püüab näidata, et eesti keel koosneb mitte ainult kirja- või murdekeelest, vaid paljudest muudestki keelekujudest, millest igalühel on teatud situatsioonis õigus olemasolule. Loodetakse vastu seista ohtlikule rahvuslikule alaväärsuskompleksile,

sest eesti keel pole millegi poolest halvem kui inglise, soome või mõni teine kultuurkeel. Kirjakeele keskset asendit ajakirjas peab M. Erelt loomulikuks: „... on ju kirjakeel tänapäeva ühiskonnas ikkagi kõige olulisem keelekuju, mille käekäigust oleneb eesti rahva tulevik kõige rohkem.“

Neid kiiduväärseid suundi on Oma Keel tarmukalt järgima asunud. Eri keelekujudest on siiani tutvustatud suulist eesti keelt (Tiit Hennoste), vana kirjakeelt (Valve-Liivi Kingisepp, Argo Mund), Siberi ja Krimmi eestlaste elu-olu ja keelt (Piret Toomet, Jüri Valge), mobiilsides kiiresti populaarsuse võitnud lühisõnumiteenuse (*Short Message Service*) kasutajate ehk SMS-i keelt (Inga Kukk). Viimasest tutvustusest on muide pärit ka käesoleva kirjutise pealkirja algusosa – mida see küll võiks tähendada ja kas seegi on eesti keel? Martin Ehala arvab, et emakeele õppimine koolis peaks eelkõige olema keelerõõm, mitte -vaev. Üldarusaadavalt ja igamehekasust lähtuvalt on räägitud sellistest keeleuurimissuundadest nagu nt üldkeeleteadus (Haldur Õim), sotsiolingvistika (Leelo Keevallik), tekstilingvistika (Reet Kasik) ja murdeuurimine (Karl Pajusalu).

Kirja- ja igapäevakeele käsitlused on praktikule eriti huvipakkuvad. Mida õieti taotlevad keelekorraldajad? Mida tähendab selges eesti keeles *point ruulib*? Kes või mis on *tegija*? Kuidas kirjutada ametikirja? Missugune on olnud ja on moekas eesti eesnimi? Kas võõrsõnade õigekiri on meelega nii keeruliseks aetud? Miks *pubi* ja *glögi*, mitte *pub* ja *glögg*? Ja nii edasi. Oma Keelt lugedes saate kui mitte lõplikke vastuseid, siis vähemalt lisainfot oma seisukoha kujundamiseks.

Kui veel mainida, et ajakirjas leidub ka kirjutisi nimekate keelemeeste tähtpäevadega seoses, keeleraamatute tutvustusi ja loendeid, keeleürituste kroonikat jm, siis peaks järgnema oodatud küsimus: kas ja kust seda väärt väljaannet tellida saab ja mis see maksab? – Sellele ma kahjuks hästi vastata ei oska, sest Oma Keel seda infot ei sisalda. Ise olen ajakirja hankinud kas Tartu ülikooli raamatupoest või eesti keele õppetoolist, üksiknumber maksis mäletamist mööda 30–40 krooni. Küsige otse toimetusest: meiliaadress es@eki.ee ja postiaadress Emakeele Selts, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn, Eesti. Roosikrantsi 6 (Vabaduse väljaku vahetus läheduses) asub muide ka hea raamatupood, kust olen ostnud nii mõnegi väärt sõnaraamatu soodsama hinnaga kui mujalt. Ka Oma Keel oli seal hiljuti saadaval.

Kirjandust

Tiiu Erelt 2001. Keelekorralduse eesmärkidest ja vahenditest. – Jaan Õispuu (koost.), Marje Joalaid (toim.) Keelteoskus kui kultuuri osa. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, 52–57.

Vennastekoguduse kirjandusest virgutusalugemisenä

Ilmunud: Vennastekoguduse kirjandusest virgutusalugemisenä. –
Keel ja Kirjandus 2013/12, 941–946.

Rudolf Põldmäe. Vennastekoguduse kirjandus. Eesti mõttelugu 101.
Tartu: Ilmamaa, 2011. 536 lk.

Raamatutel ja käsikirjadel on muidugi oma saatus ning kirjutatud sõna püsib. Iidsete tõdemuste järjekordse kinnituseks on paar aastat tagasi meie lugemislauale jõudnud Rudolf Põldmäe ülevaade Eestiga seoses olevast vennastekoguduse kirjandusest. Teose on 36 aastat pärast käsikirja valmimist ja 23 aastat pärast autori surma avaldanud kirjastus Ilmamaa oma teenekas sarjas „Eesti mõttelugu“.

Raamatu aluseks oleva käsikirja pani Põldmäe kokku aastatel 1974–1975. Ta oli siis teadurina palgal Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektoris, mida juhatas Arne Vinkel ja kus parajasti oli käsil „Eesti kirjanduse ajaloo“ koostamine, peatoimetajaks instituudi direktori postile tõusnud Endel Sõgel, osav administraator ja karm ideoloogiavalvur. Armuaeg, mille Põldmäe oma privaatuurimuse kirjutamiseks oli saanud, oli ta enda tööviljakuse ja tahte ning üpris tõenäoliselt ka tollase sektorijuhataja asjatundlikkuse ja laiade õlgade varal loodud. Kollektiivse kirjandusloo esimene, eesti vanemale kirjandusele pühendatud köide oli ilmunud 1965 ning sisaldas muu hulgas kaks Põldmäe kirjutatud peatükki: „Kirjasõna XVIII sajandi esimesel poolel“ ning „Hernhuutlik kirjasõna XVIII sajandil ja XIX saj. algul“. Ka teise, 1966 ilmunud köitesse, mis vaatlleb eesti kirjandust meie rahvusliku liikumise tuumajal, oli Põldmäe kirjutatud olulisi osi, sealhulgas esimese, sissejuhatava peatüki (koos köite toimetaja Endel Nirgiga), Carl Robert Jakobsoni käsitle, 19. sajandi lõpu luule ülevaate jm. Kolmandas köites (1969) on Põldmäe sulest peatükk 20. sajandi alguse eesti näitekirjandusest.

„Edaspidine töö on autorit talutanud järjest uemate perioodide juurde. Kui ta oli 1973. aastal täitnud oma ülesande viieköitelise kirjandusajaloo

koostamisel, siis võimaldati tal instituudi juhtkonna poolt mõneks ajaks tagasi pöörduda vennastekoguduse kirjanduse uurimise juurde ...“ kirjutab Põldmäe siin tutvustatava raamatu sissejuhatuses (lk 19). Niisiis tuleb arvata, et enne vennastekoguduse kirjandusega taas tegelema asumist oli Põldmäel käsikirjas valminud ka kirjandusloo järgnevates köidetes leiduv kaastöö: 1930. aastate kirjanduselu ja proosaepika ülevaated ning Enn Kippeli, Leida Kibuvitsa, Leo Anvelti jt tolleaegsete noorprosaistide käsitlused neljanda köite 2. raamatusse (ilmus 1984), samuti peatükk 1940.–1945. aasta kirjandusest viienda köite 1. raamatusse (ilmus 1987; 1940. aasta proosa- ja luulekäsitluse autor on siiski köite toimetaja Maie Kalda).

Kirjandusloolaste paindumine/painutamine omaaegsele kohustuslikule tõlgendamisliistule (nt kontseptsioon rahvusliku liikumise kahest suunast: eesrindlik valgustuslik-demokraatlik ja tagurlik konservatiiv-klerikaalne) on „Eesti kirjanduse ajaloos“ ilmne, olgugi et paremad autorid, Põldmäe nende hulgas, on suutnud mitmekülgseid fakte esitades vältida analüüsi üheülbalisust. See, et 1970. aastatel valminud algredaktsioonide ilmumisvalmis seadmine takerduma hakkas, on küll seletatav ühelt poolt Kalda sõnastatud tõdemusega V köite 1. raamatus (lk 13): „Akadeemilise kirjandusloo iga järjekordse köite ettevalmistamisel andis ikka enam tunda süvauurimuslike eeltööde vähenev ja käsitlemisele kuuluva materjali suurenev maht.“ Teisalt aga on selge, et ideoloogilised kollisioonid, mida kirjandusloolastel oli tulnud kogeda ka I–III köite koostamisel, olid Eesti iseseisvuse- ja okupatsiooni-aegade kirjandust eritledes (IV–V köide) sageli ületamatud ning kompromissid võtsid aega ja olid lõpuks peale sunnitud. (Vt ka intervjuud Maie Kaldaga, Mikli 1994.) Nii nõudsid kirjandusloo (eriti kahe viimase köite) raamatud paraku juba ilmumisajal kasutajalt head taustatundmist ja ridade vahelt lugemise oskust, võimet märgata pigem seda, mida neis ikkagi on ja – V köite vabanemistuulise 2. raamatu puhul (1991) – mida neis lõpuks ometi on, mitte aga seda, mida neis ka on või üldse pole.

Paradoksaalsel kombel pole „Vennastekoguduse kirjanduse“ puhul mingit mõtet umbse aja jälgi peljata, sest nende hulk on kaduvväike. Oma käsikirja, doktoritöö mahu ja kaaluga uurimuse pani Põldmäe kokku puhtast missioonitundest, sest ette oli arvata, et juba teema välistab promoteerumise või töö tervikuna avaldamise. Ometi oli sel kombel avanenud haruldane võimalus kirjutada just nii ja just seda, kuidas ja mida kirjandusteadlane ise heaks arvas. Mis puutub teoses siin-seal avalduvasse ratsionalistlikku meelsusse

ja kriitilisse hoiakusse 18.–19. sajandi Eesti luterliku härraskiriku ja baltisaksa aadlike suhtes, siis oli see 1920.–1930. aastate Tartu ülikoolis hariduse saanud eesti kultuuripõlvkonnale üpris omane. Seda, et samalaadset kriitika-meelt leidub Põldmäe artiklites juba 1930. aastatel, on märganud ka Piret Lotman, kes teost on tutvustanud (Lotman 2012). Raamatus kirjeldab Põldmäe tõepäraselt sedagi, kuidas hernhuutlik äratusliikumine Eestisse jõudnuna leidis tuge ja poolehoidu siinsete pietistlike ja vennastekogudust pooldama asunud pastorite ja aadlike hulgas.

Hernhuutlaste kirjavaraga tegelemist oli Põldmäe alustanud 1933. aastal oma professori Gustav Suitsu õhutusel ning vormistanud tulemusi seminari-töödeks, samuti juba üliõpilaspõlves ja hiljemgi publitseeritud artikliteks. 1935. aastal, kui Põldmäe lõpetas ülikooli, oli Suits oma välismaareisi käigus põiganud Saksamaal asuvasse vennastekoguduse arhiivi ja, jõudmata ise pikemalt allikate juures töötada, veendunud siiski sealse Eestit puudutava ainestiku rohkuses. Kohustustega kimbus olev professor oli olulise teema õilsameelselt üle andnud oma võimekale õpilasele, Eesti Rahvaluule Arhiivis töötavale Põldmäele, kes viimaks tänu saanud õppe- ja uurimisstipendiumile sai reisi ette võtta. „Esimene õppesemester 1938. a. lõpul ja 1939. a. algul kulus Berliinis akadeemilisele stuudiumile, millesse mahtus ka Preisi Riigi-raamatukogu rikkaliku erialase kirjanduse kasutamine, kuid teine semester 1939. a. märtsi algusest juuni lõpuni kulus tervenisti uurimistöök Vennaste-uniteedi arhiivis (Archiv der Brüder-Unität), mis asus Lõuna-Saksamaal Oberlausitzis Herrnhuti linnakeses,“ kirjutab Põldmäe teose sissejuhatuses (lk 15).

Arhiivist, mis sisaldab vennastekoguduse ajaloolisi allikmaterjale koguduse algaastatest peale, suutis tubli uurija intensiivselt töötades kaasa tuua üle 1200 vihikulehekülje märkmeid ja väljavõtteid, uudset materjali, mida ükski Eesti teadlane seni polnud kasutanud. Nobeda sulega mees avaldas esimesed uurimistulemused teadusajakirjades juba aastail 1939–1940. Kavandatud põhjalikuma teose sissejuhatuses ühest osast kasvas välja ka magistritöö „Halle pietismi mõjudest eesti kirjanduses aastail 1710–1750“, mille eest Põldmäe sai Tartu ülikoolis 1940. aastal filosoofiamagistri kraadi (1959 atesteeriti see filoloogiakandidaadi omaks). Okupatsioonide ja sõja keerist trotsides suutis Põldmäe luua pere (1941), kuhu sündis kaks poega (1942 ja 1945), töötada Eesti Rahva Muuseumi lahutamisel tekkinud kirjandusmuuseumi juhtkon-nas, Tartu ülikooli raamatukogus ning eesti kirjanduse ja rahvaluule kateedri

dotsendina ja – lisaks Jakob Hurda pärandiga tegelemisele – skitseerida ning populaarsemas vormis osalt ka avaldada uusi peatükke vennastekoguduse kirjanduse kohta. 1945. aasta sügisel Põldmäe vangistati; ellujäämine ja 1955. aastal kõigi pereliikmete (mõnekuune tütreke kaasa arvatud) Eestisse tagasi jõudmine pärast vanglat, Komi vangilaagrit ja asumisaastaid Siberis, kuhu 1949 oli küüditatud ka pere, on üks neid vastupanujõu ja visaduse imesid, mis on Põldmäe kogu pärastise rikka teadustöö, kaasa arvatud siin esitletava raamatu taustaks. Ime on ka vennastekogudust puudutavate uurimismaterjalide säilimine: autori enda sõnutsi (sissejuhatus, lk 18) on tal kaotsi läinud vaid mõnikümmend lehekülge, mida ei saanud taastada. Aitäh lastele – Alo Põldmäele ja varalahkunud Mare Põldmäele –, kes on seisnud monograafia postuumse ilmumise taga.

Raamatut võib lugeda nagu haaravat dokumentaalromaan. Kõigepealt saame hea ülevaate vennastekoguduse väljakujunemisest 1720.–1740. aastate Saksamaal ning tekkinud uue luterliku vabakiriku rahvusvaheliseks muutmiseks. Põldmäe kirjeldab nii sotsiaalseid, religioosseid kui ka silmapaistvate üksikisikutega seotud asjaolusid, tõstes eriti esile uue ühenduse sotsiaalset struktuuri, mis „muutis eri elukutsed ja seisundid samaväärseks ning pani kõik liikmed ühevõrra koguduse ühiseid huvisid teenima“ (lk 23), samuti vennastekoguduse osa misjonitöös, mida tehti Ameerikas, Aafrikas jm paiknevates uutes kolooniates. Põgus, kuid väga huvitav on sissevaade vennastekoguduse teoloogia ja kirikukorralduse looja krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi kujunemiskäiku ja tegevusse (lk 25–30): lapsest saadik usu-elamustele vastuvõtlik olnud mees, kes oli mõjutus saanud nii Halle pietismist, Wittenbergi ortodoksses luterlusest, Määri vendade usufanatismist, Johann Arndti luterlikust müstitsismist kui ka Pierre Bayle'i ratsionalistlikult praktilisest filosoofiast, oli jõudnud veendumusele, et maailma suudab parandada üksnes tundeelul põhinev lihtne südamekristlus, usk lunastusse Kristuse vereohvri läbi. Põldmäe sõnutsi (lk 27) püüdis Zinzendorf „Kristuse isikut, tema kannatusi ja ristisurma tõsta olevikulisse realismi, et mõjuda kõige intensiivsemalt tundeelule“ ja nii äratada selliseid moraalseid tundeid nagu patuhäbi, kaastunne, häbelikkus jne, mis eetiliseks lähteks saanuna paneksid inimesi moraalselt elama ja tegutsema.

Raamatu põhiosa keskendub siiski vennaste eestikeelsele kirjandusloomele ja eestlaste hulgas tehtud misjonitööle. Esimesed hernhuutlikud jutlustajad jõudsid Tallinna 1730. aastate alguses. Laienedes järgneva sada-

konna aasta jooksul nii territoriaalselt kui ka poolehoidjate arvult, tekitas vennastekogudus põlisrahva seas tõelise kultuurimurrangu. Senised valdavalt suulisele pärimusele ja animistlikule rahvausundile toetuvad vaimsed tõekspidamised, mida kristlikud õpetused olid sinnamaani suutnud vaid rikastada, kuid mitte radikaalselt muuta, kasvasid üle rohkem või vähem kirjasõnale tuginevaks kultuuriks, mille vaateväli kiiresti avardus, vastavalt sellele, kuidas mitmekesisus eestlastele kättesaadav haridus ja lugemisvara. Muidugi on sellel modernse tsiviilühiskonna suunas toimunud läbimurdel ja eestlaste koondumisel rahvusidee ümber teisigi põhjusi, kuid vennastekogudusse kuulumisega kaasnenud eneseteadvuse tõus, hariduspürgimused ja võimalused sotsiaalseks edenemiseks olid eesti rahvusliku ärkamise keskseid tõukejõude. Hernhuutlikest peredest on ju pärit ka meie rahvusliku koiduaja mitmed esiharitlased: Kreutzwald, Jannsen, Jakobson, Hurt jt, veel Suitsu emagi olevat poja sõnul olnud vali pietist.

Peatükis „Uue usuliikumise edu põhjused“ (lk 41–43) ongi Põldmäe loetlenud eduloo olulisi seiku: pärisorise talurahva senine usuleigus ametliku kiriku passiivseks jätvate õpetuste tõttu, innukas meeldumus tunderõhulisse, igavest armuõndsust töotavasse hernhuutlikku jumalasõnasse, mille kuulutaja oli sageli pastorist rahvalähedasem käsitöölaine või koduõpetaja (või ka seni alamrahvaks peetud eestlane ise); võimalus koguduse töös aktiivselt kaasa lüüa, võimalus suhelda vendadega teistes kihelkondades, pietistidest pastore ja mõisnike toetus, vennastekogudusse kuuluvate talupoegade rakendamine mitmesugustes mõisaametites jne. „Oma piiratud tegevusvõimaluste juures haaras talurahvas sellest ainsast institutsioonist kinni kogu oma visaduse ja fanatismiga ning kujundas kitsast usulisest organisatsioonist ühtlasi võimsa sotsiaalse ja rahvusliku ühenduse, millele ta andis jäägitult kogu oma allasurutud energia,“ resümeerib Põldmäe (lk 43). Raamatus leiduvad koguduseliikmete elulookirjeldusi lugedes võime ka ise veenduda, et ühendusse kuulumist tajuti Önnistegija armuna, privileegina, mille nimel püüti alandlikult taluda eluraskusi ja loobuda nii alkoholi liigtarvitamisest, mõisavargusest kui ka senistest rahvakommetest (nt traditsioonilised pulmapeod või tervisehäda puhul rahvatarga poole pöördumine). „Hulgakesest“ väljaarvamist tajuti raske nuhtlusena ja püüeldi meelearanduse poole, et taas vennaste sekka pääseda.

Võime kaasa elades lugeda, kuidas Kristuse ristisurmale ja verehaavadele keskendumine hernhuutlikus kirjanduses, jumalateenistuses ja palvetundides

võttis ajuti äärmuslikke vorme ka Eestis, olgu see siis 1740. aastate liialduslikust „sõelumisajast“ pärinev tartukeelne lauluraamat, mille ekstaatilisi värse Põldmäe tsiteerib (lk 85–88), suured meeleliigutusest tulvil rahvahulgad sisendusjõulisi ilmikjutlustajaid kuulamas (lk 305–310) või „taevaskäijate“ ja „taevakirjade“ levik 19. sajandi teisel kümnendil (lk 435–448). Raamatus esitatakse mitu põhjalikku isikulugu. Nii näiteks on Põldmäe jälgitud saksa hernhuutlase Matthias Friedrich Hasse tegevust, kes töötas 1740. aastatel Urvastes pastor Johann Christian Quandti koduõpetajana, õppis hästi ära eesti keele, andis välja teise hernhuutliku eestikeelse lauluraamatu ning kirjeldas oma aruannetes tõetruult pärisoriste eestlaste eluolu ja töekspidamisi (lk 78–98). Faktirohked ning kohati lausa dramaatilised ülevaated on raamatus nt ka 1730.–1740. aastatel Urvastest pietismi ja hernhuutluse ühe keskuse kujundanud pastori ja kirjamehe Quandti kohta (lk 47–77), Tartu-
maa ringkonna vennastekoguduse juhiks kujunenud hernhuutliku kirjamehe, aruannete koostaja ja eestlasi kirjutama õhutanud Christoph Michael Königsseeri kohta, kes tegutses Eestis 1754–1770 ning hiljem misjonärina Grööni-
maa eskimote seas (lk 128–169), mõjurikka misjonäri ja kirjamehe Jacob Marraschi kohta, kes töötas 1748. aasta algusest kuni oma surmani 1792 Saare- ja Hiiumaal ning Lääne-Eestis (lk 173–207) jne.

Kõige hämmastavam on siiski lihtrahva hulgast tõusnud hernhuutlike kirjameeste ja ilmikjutlustajate loomisjõud ja tegutsemistahe, millest Põldmäe räägib ilmse imetlusega. Siin on Urvaste koolmeister ja köster, pärisorjana sündinud Mango Hans (1713–1780), kes oli esialgse lugemisoskuse saanud oma isalt ja andeka iseõppijana omandanud saksa keele, raamatukõitmis- ja kellasepaoskused, orelimängu ning noodikirja. Raamatus on mitu umbkaudset teadet ka tema tegutsemise kohta paljude hernhuutlike laulude tõlkijana. Kirjeldades vennasteuniteedi arhiivis leiduvat 805-leheküljelist tartueestikeelset käsikirja, Johann Arndti ülimenuka teose „Das wahre Christenthum“ tõlget, peab Põldmäe käsikirja autoriks ja osavaks illustraatoriks just Mango Hansu, esitades selle kohta usutavaid tõendeid ja pidades manuskripti „18. sajandi eesti kirjanduse tähelepandavamaks nähtuseks“ (lk 110). Käekirja jm tunnuste põhjal arvab Põldmäe Mango Hansu kui autori või kopeerija sulest pärinevaks veel mitut mahukat jutluste- ja laulukogumikku, mida praegu säilitatakse kirjandusmuuseumis Eesti kultuuriloolises arhiivis, samuti oletab ta Mango Hansu loominguks samas leiduvaid John Bunyani teose „Pilgrims Progress“ ja „The Holy War“ saksakeelsete väljaannete

järele valminud tõlkekäsikirju.⁵⁰ Samasuguse poolehoiuga on raamatus kirjeldatud Michael Ignatiuse, Kulli Jüri, Aleksander Raudjali, Mäletu Jaani, Silla Hindriku jt tegevust. Kuidagimoodi ei ole võimalik ükskõikseks jääda ka selle nüüdseks kadunud ja katsumusterohke maailma suhtes, mis meile detailirohkelt avaneb raamatus vahendatud aruannete ja vennaste elulookirjelduste kaudu. Et vennastekoguduses pandi suurt rõhku laulmisele ja lauluoskusele, leiame teosest tähelepanekuid ka eesti koori- ja muusikakultuuri arengu kohta.

„Vennastekoguduse kirjandust“ kokku pannes on Põldmäe lisaks varasematele käsitlustele (T. Harnack, H. Plitt jt) saanud kasutada ka Guntram Philippi värskelt ilmunud uurimust (1974), milles muuhulgas vaadeldakse ka hernhuutluse leviku sotsiaalmajanduslikke aspekte, millega Põldmäe kuigi võrd ei tegele. Eelkõige usundiloolisest vaatenurgast on vennastekoguduse tegevust Eestis käsitlenud praost Voldemar Ilja (1922–2010), kes oli uurinud vennastekoguduse käekäiku Eesti arhiivimaterjalide põhjal ja kellel 1984. aastal läks korda hankida Herrnhutist Eestit puudutavate arhivaalide mikrofilmid ning 1988. aastal olude vabanedes ka ise Saksamaal käia. Esimese osa oma uurimusest vormistas Ilja doktoritööna, mille ta kaitses Helsingi ülikooli usuteaduskonnas 1995. Doktoritööd kirjutades oli ta Põldmäe loal siinse teose käsikirjaga „õige põgusalt“ tutvunud ja veendunud, et uurimused mitte ei kattu, vaid hoopis täiendavad teineteist (Ilja 1995: 28–29). Järgnevad viis köidet Ilja vennastekoguduse uurimust on küll asjaarmastajalikult deskriptiivsed ja halvasti toimetatud, kuid Põldmäe teost lugedes tasub neid kõiki võrdluseks käeulatuses pidada. Näha ongi rõõmustavaid märke sellest, et vennastekoguduse fenomen pakub meie humanitaarteadlastele jätkuvat huvi (vt nt Salve 2000, Plaat 2003, Nurk 2006, Straube, Laur 2009, Võsa 2012).

Võimalik, et ilmutamiseks mõeldud teost avaldama asudes oleks autor viimistlenud selle struktuuri: praegu puudub raamatust kokkuvõttev osa, mitmed üldistused ja järeldused leiduvad kas sissejuhatavates osades või peatükkide tekstis. Toimetamisel on teosele lisatud nimeregister ja üksikuid kommentaare, mis muidugi hõlbustab raamatu kasutamist. On tõsi, et selle monograafia materjalidel põhinevaid üksikuurimusi on Põldmäe avaldanud nii enne

⁵⁰ Mango Hansu autorsuses on Põldmäe hiljem küll kahtlema hakanud (Põldmäe 1981), kuid Aarne Vinkeli (2000) arvates põhjendamatu.

kui ka pärast käsikirja valmimist (vt vastav loend, Olesk 1988: 112), kuid tervikuna mõjub raamat ikkagi värskelt, vaatamata pikale ootusajale ilmumisel. „Vennastekoguduse kirjandus“ pakub põnevat ja virgutavat lugemisvara ning uurimisteemasid nii folkloristidele, teoloogidele, ajaloolastele kui ka kirjandus- ja kultuuriloolastele, samuti eesti kirjakeele ajaloo tegelejatele.

Kirjandus

- Ilja, Voldemar 1995.** Vennastekoguduse (herrnhutluse) ajalugu Eestimaal (Põhja-Eesti). 1730–1743. Tallinn: Logos.
- Lotman, Piret 2012.** Vennastekoguduse kirjavara jälgedes. – Sirp 9.02.
- Mikli, Marika 1994.** Vestlus Maie Kaldaga. – Vikerkaar 8, 74–81.
- Nurk, Ragnar 2006.** Hernhuutlastelt pärineva käsikirjalise piiblisõnastiku transkriptsioon. Juhendaja Kristiina Ross. Seminaritöö. [Käsikiri Tallinna Ülikooli eesti filoloogia osakonnas.]
- Olesk, Peeter 1988.** Töö ja töö. Rudolf Põldmäe 80. – Keel ja Kirjandus 2, 112–113.
- Philipp, Guntram 1974.** Die Wirksamkeit der Herrnhuter Brüdergemeine unter den Esten und Letten zur Zeit der Bauernbefreiung. (Vom Ausgang des 18. bis über die Mitte des 19. Jhs.) Köln–Wien: Böhlau.
- Plaat, Jaanus 2003.** Saaremaa kirikud, usuliikumised ja prohvetid 18.–20. sajandil. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Põldmäe, Rudolf 1981.** Mango Hansu probleem. – Keel ja Kirjandus 10, 596–603.
- Põldmäe, Rudolf 2011.** Vennastekoguduse kirjandus. Eesti mõttelugu 101. Tartu: Ilmamaa, 2011.
- Salve, Kristi 2000.** Oh, kes saab lihakeelega üles rääkida taevased asjad! – Mäetagused 14, 83–96.
- Straube, Gvido, Mati Laur 2009.** Der Hallische Pietismus und die Herrnhuter Brüdergemeine in Liv- und Estland im 18. Jahrhundert. – Forschungen zur baltischen Geschichte 4, 97–114.
- Vinkel, Arne 2000.** Koljo, Adam. Mango Hans. – Oskar Kruus (koost.), Heino Puhvel (koost., toim.). Eesti kirjanike leksikon. Tallinn: Eesti Raamat, 212, 320–321.
- Võsa, Aira 2012.** Vennastekoguduse mõju eestlaste eneseteadvusele: kolm palvekirja aastatest 1845–1846. – Ajalooline Ajakiri 3/4 (141/142), 239–268.

Leo Anvelti marginaal ühe vana vaidluse serva

Artikli autorid on Leo Anvelt ja Heli Laanekask. Ilmunud: Leo Anvelt. Marginaal K. J. Petersoni ja O. W. Masingu suhete asjus. – Keel ja Kirjandus 2008/10, 815–817; Heli Laanekask. Leo Anvelti marginaal ühe vana vaidluse serva. – Keel ja Kirjandus 2008/10, 817–820.

Siin avaldatud marginaali kirjutas Leo Anvelt (1908–1983) tõenäoliselt varsti pärast seda, kui ajakirja Keel ja Kirjandus aprillinumbris 1978 oli ilmunud Rudolf Põldmäe artikkel „Eesti kirjanduse probleeme XIX sajandi esimesel veerandil“ (Põldmäe 1978). Sama käsitluse avaldas Põldmäe järgmisel aastal oma kogumiku „Kultuuriloolisi vahelugemisi“ avaloona täpsustatud pealkirjaga „Eesti rahvakirjanduse sünniprobleeme XIX sajandi esimesel veerandil“ (Põldmäe 1979: 7–22). Et Anvelt seda üllitist siinses marginaalis ei maini, on ta oma ääremärkuse kirja pannud oletatavasti enne Põldmäe kogumiku ilmumist (impressumi andmetel läks raamat ladumisele 5. jaanuaril ja trükkimisele 14. augustil 1979, vt Põldmäe 1979: 264).

Marginaali käsikiri, mida säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumis Leo Anvelti materjalide hulgas (KM EKLA, f 302, m 14: 4, l. 2–3), leidub säilikus, mis koosneb neljast lehest. Selle lehed 1 ja 4 on õigupoolest A3 mõõdus kollakasvalge paberipoogen, mis on kokku murtud ja mille vahele on paigutatud kaks A4 suuruses joonelist lehte, lehed 2 ja 3. Esimesel lehel on Anvelti käega kirjutatud pealkiri *Peterson*, teisel ja kolmandal lehel on siin avaldatava marginaali tekst, mis on käsitsi kirjutatud, mahatõmbamiste ja vahelekirjutustega ning katkeb poole lause pealt. Neljandal lehel on põgusaid mustandlikke märksõnu ja lauseid, mille sisu lubab arvata, et tegemist on siinse marginaali eelvisandiga.

Miks Kristian Jaak Petersoni eestikeelne luulelooming, olgu algupärane või tõlkeline, ei jõudnud omaaegse lugejani, on olnud vaieldav osalt just selle vääriti mõistetud seiga tõttu Otto Wilhelm Masingu ja Petersoni suhetes, mida Anvelt siin taas seletada püüab. Vaidlusi põhjustanud arvamused

ise leidub Masingu kirjas Rosenplänterile 17. mail 1819. Sõnumik on nüüdseks avaldatud, nimelt Leo Anvelti sisulisel juhtimisel koostatud väljaande „Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile“ 2. köites (Anvelt jt 1996: 96–103).

1930. aastate alguses oli Eesti humanitaaride tähelepanu pälvinud Mart Lepiku ja Gustav Suitsu poleemika ajakirjas Eesti Kirjandus. Lepik, vaieldes Suitsu varasema idealiseeritud Petersoni-käsitlusega, tõi käibesse mitu uut fakti Petersoni kohta ja rõhutas muu hulgas, et Masing andis karmi hinnangu vaid Petersoni kahele tõkeluuletusele (Lepik 1932, mida Anvelt käesolevas marginaalis osundab). Suits omakorda, tunnustades küll Lepiku allikaleide, süüdistas oma vastusartiklis (Suits 1933) Lepikut uusasjalikkuses ja biograafiliste andmete ületähtsustamises. „On, nagu oleks M. Lepiku filoloogilis-biograafiline töötamine valikusugulane pigemini kohaliku uusasjaliku nüüdsusega. Kus huvi kirjanikkude käitumise ja kuulduste kohta nende eraelust kipub varjama teoste harrastust ja loomingu hinnangut, seal leiab objektiivne arhiivides otsiskleja ka minevikust seda, millele ta ajaümbruskond on aldis,“ torkab Suits (1933: 144). Masingu Petersoni-kantselduste puhul arvab Suits üsna põhjendatult, et kuigi need käisid vaid tõkeluuletuste kohta, mõjutasid need Rosenplänteri suhtumist nooruki muussegi luulesse: „Kuid Äksi praosti äge otsus otsustas ometi ka Petersoni oodide ja idüllide saatuse Rosenplänteri silmis.“ (Suits 1933: 148.)

Tundub, et vaikimisi on Anvelt Suitsu madaldavat hinnangut Lepiku suhtes siiski ülekohtuseks pidanud. Põldmäe ei ole oma artiklis Masingu-Petersoni vastuolu varasematele käsitlustele viidanud ja seegi võis äärmärkuse kirjutajale mitte meeldida. Sõnaselgelt andestamatuks peab Anvelt aga faktieksimust. Üldistusjulge ja kogenud kirjandusteadlase Rudolf Põldmäe vääratuse ongi seda kahetsusväärsem, et kirjandusmuuseumis 1958. aastal ilmuma hakanud uurimus- ja materjalikogumikus „Paar sammukest“ on Lepik oma kirjutises täpselt ja usutavalt atribueerinud need oodid, mis Peterson oli 20. oktoobril 1818 saatnud tutvumiseks Rosenplänterile (Lepik 1958: 266): need on luuletused „Pääw“, „Süggise-laul“, „Jummal“ ning „Innimeste waim“ (KM EKLA, f 192, m A 16, l. 23–26, vrd Lepik 1958: 262). Pole tööpoolest andmeid, et Masing neid või teisi Petersoni algupärandeid näha oleks saanud. Küll aga on kindel, et Rosenplänter küsis Masingu arvamust kahe Petersoni tõlke kohta, saates Masingule nende ärakirja pealkirjaga „Uebersetzung zweier Lieder Anakreons“ (vt Anvelt jt 1996: 99–100); just neid

tuuseldab Masing oma sõnumikus 17. mail 1819 (Anvelt jt 1996: 96–103). Põgusalt, kuid korrektseks esitab ja tõlgendab sama seika muide Karl Taev oma Petersoni-käsitluses, mis leidub Arne Vinkeli toimetatud „Eesti kirjanduse ajaloo“ 1. köites (Taev 1965: 397). Kummatigi ei ole ka Põldmäe kirjutise toimetajad Heldur Niit (Keel ja Kirjandus) ja Peeter Olesk (Eesti Raamat) ning kogumiku arvustaja Nigol Andresen (1980) vajalikuks pidanud siin kuidagiviisi korrigeerivalt sekkuda.

Mis puutub veel Anvelti marginaali, siis täpsustagem, et kogu kreeka-keelset originaalteksti Rosenplänteri ära kirjas siiski pole, vaid üksnes kreeka-keelsed pealkirjad (vt Anvelt jt 1996: 99). Hu(u)go Brindfeldt (snd 1901 Virumaal, aastast 1925 perekonnanimega Ilmaste), kelle artiklile Loomingus (1923) Anvelt viitab, oli aastatel 1921–1926 Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna üliõpilane, kelle stuudium ei päädinud diplomiga (Album Academicum 1994: 138). Artiklis suhtub Brindfeldt Suitsu varasematesse seisukohtadesse suure respektiga. „Kreeka kirjanduse antoloogias“ leiduvad Anakreoni kolme luuletuse tõlked Ellen Niidu ja Valmen Hallapi sulest (Antoloogia 1964: 105); Petersoni tõlgitud oletatavat Anakreoni luulet kogumikus pole, kuid sellest on räägitud Anvelti osundatud kommentaaris (Antoloogia 1964: 576). Kommentaaride kirjutajaiks ja koostajaiks on olnud August Annist, Ain Kaalep, Astrid Kurismaa, Richard Kleis, Pärja Palk-Puksoo, Karl Reitav ja Ülo Torpats (vrd Antoloogia 1964: 567). Kes neist kirjutab Anakreoni kohta, on mulle teadmata. *h* asemel *spiritus asper*’i kasutamist oli Beiträges soovitanud Johann Wilhelm Ludwig von Luce (1816); sellest rääkiv lause marginaali lõpuosas on Anveltil jäänud konarlikuks ja servale on ta kirjutanud: „Luce h. Kus kohas?“

Selle kohta, miks Anvelt oma marginaali viimistlemata ja avaldamata jättis, võin teha vaid oletusi. Loomult heatahtlik ja ääretult tagasihoidlik, ei pidanud ta avalikku poleemikat tunnustatud kolleegiga lõpuks ehk lihtsalt kenaks. Teiseks on võimalik, et millalgi sobival hetkel lootis ta Põldmäega asja arutada tuttavlikumalt ja silmast silma: kõnesoleval ajal võis mõlemat kirjandusteadlast kohata tollases kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas. Kolmandaks oli parajasti taas käivitunud Masingu kirjaväljaande trükiks ettevalmistamine ning Anvelt võis arvata, et sealses kommentaariumis on oma seisukoha esitamine vormis *sapientia sat* loomulik ja kohasem. „Küsimuse üle, kuivõrd K. J. Petersoni luuletuste „Beiträge’s“ avaldamata jätmist mõjutas Masingu negatiivne hinnang, on kirjandusteadlased M. Lepik

ja G. Suits vaieldud, veenvatele tulemustele jõudmata (vt. Eesti Kirjandus, 1932, lk. 368–372 ja 1933, lk. 148). Ilmselt ei mõistnud ka Rosenplänter ise K. J. Petersoni luule väärtust,“ kõlab vastava kirjakohta selgitus (6. kommentaar, Anvelt jt 1996: 103).

Loodan, et mu kaks igavikku siirdunud auväärset kolleegi ja õpetajat Leo Anvelt ja Rudolf Põldmäe ei pane pahaks, kui Anvelti marginaal nüüd siiski trükki pääseb, et leoanveltliku tagasihoidlikkusega tähistada autori 100. sünniaastapäeva ja meelde tuletada vana kuldset põhimõtet: usalda, kuid kontrolli. Fakti võib tõlgendada nii ja naa, kuid fakt ise peab olema võimalikult täpne. Enesekriitilise näitena üldistuslibastumise kohta olgu öeldud, et Masingu kirjaväljaande kommentaaris, mis oma lõppviimistluse sai paraku pärast Anvelti surma, oleme kahel korral kasutanud sõna „luuletus“ seal, kus võinuks ometi seista „luuletõlge“ (vt 10. kommentaar, Anvelt jt 1996: 103).

Anvelti tekst on esitatud ilma diplomaatilise täpsusega, s.t puhtandina, vahelekirjutised jm parandused on paigutatud oma kohale tekstis. Anvelti keelepruuk on muidugi jäetud muutmata. Üksikud publitseerija lisandused on tekstis nurksulgudes []. Vaikimisi on võetud ära punkt pealkirja lõpust ja lisatud autori nimi.

Marginaal K. J. Petersoni ja O. W. Masingu suhete asjus

Leo Anvelt

Rudolf Põldmäe sisukas ja huvitavas ülevaates „Eesti kirjanduse probleeme XIX sajandi esimesel veerandil“ („Keel ja Kirjandus“ 1978, nr. 4, lk. 207–216) puudutakse muu seas jälle kord O. W. Masingu ja K. J. Petersoni vahekorda (lk. 214–216). Siinkirjutaja nõustub täiesti sellega, et ratsionalist Masing vararomantik Petersoni kui luuletajat hästi ei võinud mõista. Kahtlusi äratav aga selle illustreerimiseks toodud näite sobivus. Autor kirjutab Petersoni kohta: „Muidugi kavatses ta oma luuletoodangut mingil määral avalikkuse ette tuua ka „Beiträge“ lehekülgedel. Ta saatis Rosenplänterile 1818. a. oktoobris mõned oodid ja palus nende kohta hinnangut. Rosenplänter ei julgenud üksi otsust teha ja läkitas need oma parimale nõumehele O. W. Masingule.“ Järgnevalt refereeritakse ja tsiteeritakse artiklis pikalt Masingu teravalt eitavat arvamuseavaldust (lk. 214–216). Lugejale jääb mulje, et toimub Petersoni algupäraste oodide Masingule saatmine ja

arvustamine viimase poolt. Oli see tõesti nii? Kaks luuletust, mida Masing peaaegu rida-realt tuuseldab[,] ei ole ju K. J. Petersoni omad, vaid tõlked kreeka keelest. Originaale omistati tol ajal veel Anakreonile, kuigi praegu arvatakse, et nad on loodud hiljem (Kreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn, 1964, lk. 576). Tegemist on igatahes luuletõlgetega selle sõna vanas tähenduses, mitte meie ajale omaste vabade imitatsioonidega. (Kreekakeelne originaaltekst paikneb koos tõlgete ja Masingu märkustega Põldmäe poolt viidatud kohas samal leheküljel.) Mingitest muudest luuletustest arvustav Masing siin näiteid ei too. Alles teades, et tegemist on tõlgetega, mõistame õigesti järgmist passust Põldmäe artiklis: „Mind mo söbber söimab.“ – Anakreoniil olevat „laimab“ või „laidab“. “ Originaalluuletuse puhul ei hakkaks Masing ometi Petersonile peale sundima Anakreoni sõnastust! Paari lühikese luuletõlke põhjal (mis pealegi pole vararomantilised) väita, et „Masingu pahameel käis Petersoni luulelaadi kohta täies ulatuses, sest see tungis igas suunas välja ratsionalistliku õpetusluule rangetest piiridest“ on küllap liiga julge. Muidugi ei saa ka öelda, et Masing siin arvustab „teravalt noore luuletaja andekalt leitud kujundeid“, sest arvustatavad kujundid on tundmatu kreeklase omad. Et Masing oleks Petersoni algupärast luulet tundnud või arvustanud, selle kohta pole siinkirjutaja teada seni leitud andmeid, kuigi sellest on korduvalt räägitud kui tõestisündinud seigast. Nii näiteks kurdab 1923. aastal Hugo Brindfeldt („Looming“ nr. 2, lk. 129): „Kui üks neist, luuletaja, noor, elurõõmus, täis julgust ja sädelevat vaimukust, saatis mõned omad laulud lugemiseks teisele, elutõsisele vanamehele, teoloogist rahva-, keele- ja kirjamehele, kirjutas see arvustuseks järgmised rasked read: „Waat! nenda on nende jamsimised...““ ([Masingu] tsitaati võib lõpuni lugeda Põldmäe artiklis). Sellele, et Masingule hindamiseks saadetud luuletused olid tõlked, on varemgi tähelepanu juhitud, näiteks M. Lepiku poolt (M. Lepik, Kristian Jaak Peterson. „Eesti Kirjandus“ 1932, nr. 9, lk. 368–369)]. Aga nähtavasti tuleb seda veel kord teha.

Masingu etteheited kõnealuste luuletuste sisu kohta tabavad tegelikult enam originaali autorit kui Petersoni, viimast ainult seevõrd, et ta Masingu arvates midagi lugejaile kohatut serveerib. Etteheited keele kohta lähevad muidugi ainult Petersoni pihta. Keel eelkõige näibki Masingut ärritanud häbematuseni teravas arvustuses, mis õnneks küll oli määratud lugemiseks Rosenplänterile, mitte Petersonile. Masing, kelle unistuseks oli üldise ajakohase kirjakeele formeerimine ja selle „Beiträge“ kaudu sakslastelegi

tutvustamine, ei võinud sallida „maada“ ja „merda“ laadis anakronisme. Ülearuse ning kasutu uuendusena tundus talle sõnaalgulise h asendamine kreekapärase spiritūs lenis'ega, mida hiljuti oli propageerinud Luce (Beiträge) mõjul. Küllalt põhjusi pahandamiseks kirglikule keelekorraldajale! Keeleline külg küllap oleks ka Petersoni originaalse luule puhul Masingut häirinud,

Kirjandus

Album Academicum 1994 = Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. II. Tartu Ülikooli 1919–1929 immatrikuleeritud üliõpilased. Matriklinumbrid 1–10191. Koost. L. Lindström, T. Hiio jt. Tartu Ülikool, Eesti Ajalooarhiiv, Eesti Teadusfond. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Andresen, Nigol 1980. Uurimusi kultuuri- ja kirjandusloost. – Keel ja Kirjandus 4, 249–250.

Antoloogia 1964 = Kreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.

Anvelt jt 1996 = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d). Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Teine köide. 1819–1820. Kirjad 49–116. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

Brindfeldt, Hu(u)go 1923. Kr. J. Peterson ja O. W. Masing. – Looming 2, 129–137.

Lepik, Mart 1932. Kristian Jaak Peterson. – Eesti Kirjandus 8, 353–376.

Lepik, Mart 1958. Kristian Jaak Petersoni käsikirjad ja kirjad. – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 253–275.

Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1816. Orthographischer Vorschlag. – Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache 6, 48–49.

Pöldmäe, Rudolf 1978. Eesti kirjanduse probleeme XIX sajandi esimesel veerandil. – Keel ja Kirjandus 4, 207–216.

Pöldmäe, Rudolf 1979. Kultuuriloolisi vahelugemisi. Tallinn: Eesti Raamat.

Suits, Gustav 1933. K. J. Peterson uusajalikus valgustuses. – Eesti Kirjandus 3, 142–149.

Taev, Karl 1965. Kristjan Jaak Peterson. – Aarne Vinkel (toim.). Eesti kirjanduse ajalugu I. Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni. Tallinn: Eesti Raamat, 383–412.

Eva Aaveri mälestuseks

Ilmunud: *In memoriam* Eva Aaver. 14. VI 1925 – 13. XII 2008. –
Keel ja Kirjandus 2009/2, 163–167.

Meie hulgast on lahkunud Eesti tekstoloogia *grand old lady*, teenekas publitseerija ja editsiooniteoreetik Eva Aaver (14.6.1925–13.12.2008). Ta sündis Pärnus ühena kaksikõdedest.⁵¹ Tüdrukute isa Aleksander Lossmann (hiljem Loosme) oli sealse tütarlastegümnaasiumi füüsika- ja matemaatikaõpetaja, ema Vera oli veel mõni aasta tagasi olnud isa õpilane samas gümnaasiumis. Õeste haridustee kulges käsikäes algkoolist alates kuni ülikooli lõpetamiseni. Algteadmised saadi Pärnu 5. algkoolis, seejärel jätkati Pärnu tütarlaste progümnaasiumis ja gümnaasiumis 1937–1944. Rängal 1944. aastal lõpetas kool tegevuse juba märtsis ning kevad ja suvi kulusid Pärnumaal sugulaste juures talus harjumatult rasket maatööd tehes. 1944. aasta septembris ootas Eva Loosme Pärnumaal Liu rannas koos perega pagemisvõimalust ja jõudis tunda kibedat lahkumisvalu. Elu läks edasi siiski Eestis, sest vene sõdurid jõudsid kohale enne kui Rootsi viiv paat. 1944. aasta detsembris algas tudengipõli Tartu Riikliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonnas inglise filoloogia erialal. Kolmandal õppeaastal valisid õed lisaerialaks bibliograafia. Studium päädis lõpudiplomiga 1949. aasta juunis. Enne kümnendivahetuse rängeid repressioone ülikoolis ja kogu Eesti ühiskonnas jõudsid seda esimest sõjajärgset inglise filoloogide ja bibliograafide lendu Tartus õpetada Johannes Silvet, Arthur Hone, Kallista Kann, Paul Ariste, Villem Altkoa, Helene Johani, Kaja Noodla, Jaan Kross jt. (Siinsed isikuandmed pärinevad Pärnu tütarlastegümnaasiumi 1944. aasta lennu käsikirjalisest mälestustekogumikust „Meie lend“ (1999), mille koostamises kaksikõed aktiivselt on osalenud, samuti Eesti Kirjandusmuuseumis säilitatavast Eva Aaveri personalitoimikust.)

Lõpetamisjärgne töökoht oli bibliograafi amet tollases Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituudis. Kui instituut üldises lammutus- ja

⁵¹ Kaksikõde Ingrid Loosme, kes tegi oma elutöö Tartu ülikooli raamatukogu käsikirjade ja harulduste osakonnas, suri Tartus 2010.

uuendusuhmas Tallinna üle viidi, õnnestus leida kutsumusele vastav töökoht Tartus ENSV TA Riikliku Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas (s.t varasemas ja nüüdses Eesti Kultuuriloolises Arhiivis). 1952. aasta esimesest päevast kuni uue sajandi algusaastateni töötas Eva Loosme (peatselt Aaver) siin, algul teadustöötajana, siis toimetajana ning lõpuks lepingupõhiselt või vaba uurijana. Uue perekonnanime tõi kaasa 1953. aasta juunis sõlmitud abi-elu Endel Aaveriga, hilisema tunnustatud veterinaariateadlasega.

Kirjandusmuuseumi soodsas õhkkonnas, kus 1950.–1960. aastatel oli mentoriks eelkõige Mart Lepik (käsikirjade osakonna juhataja 1951–1963), kujunes laiade kultuurihuvidega ja pühendumisvõimelisest noorest naisest pikapeale käsikirjade osakonna raudvara, lahke kõigeteadja ning erudeeritud nõuandja. Sellisena mäletan Eva Aaverit 1970. aastate algult, mil ta juhendas mu praktika- ja üliõpilastöid. Olen õnnelik ja tänulik, et meie koostöö jätkus hiljemgi. Oma haridust oli ta täiendanud ka nii, et õppis 1952–1957 Tartu ülikooli kaugõppes eesti filoloogiat ja oli 1958–1961 Keele ja Kirjanduse Instituudi aspirant. Ametlik teaduskraad jäi küll vormistamata, kuigi järgnevat teadustööst piisanuks mitme väitekirja tarvis. Kandidaadikraadini jõudmine oli tollase aspirandi jaoks kindlasti ebatõenäolisem kui doktorikraadi saavutamise praegustel doktorantidel, seda eelkõige bürokraatia- ja ideoloogiakadalipu tõttu, mille töö kirjutaja pidi läbi tegema.

1958. aastal ilmunud esmapublikatsioon käsitles August Kitzbergi materjale kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas (Aaver 1958). See pole „algaja esimene katsekene“, pelk loetelu Kitzbergi fondis leiduvatest materjalidest, vaid põhjalik allikakriitiline sissevaade kirjaniku elu- ja loomingulukku, usaldusväärne ja tingimusteta aktsepteeritav ka praegu.

Kitzbergi uurijana-publitseerijana Aaver siiski ei jätkanud. 1958. aasta aprillis jõudsid kirjandusmuuseumisse Lydia Koidula luuletuste vahepeal juba kadunuks peetud autograafid koos muu asjasse puutuva materjaliga (Aaver 1969a: 11–13). Ligi kümme järgnevat aastat tegeles Aaver sellega, et luua teoreetiline ja faktipõhine alus Koidula tekstide puhastamiseks mitmesugustest moonutustest ja tuua lugejani võimalikult autentne Koidula luule. Ilmusid tugeva teoreetilise taustaga põhjalikud artiklid „Koidula teoste kogu väljaandmise katsed“, „Kuidas Jaan Bergmann Koidula luuletusi muutis“ ja „Koidula posthuumsed luuletuskogud (1925–1957)“ (Aaver 1961, 1962, 1964). Koidula luule tekstikriitilise publikatsiooni (Koidula 1969) kavandamisel võttis Aaver oma sõnutsi eeskuju vene luuleklassika ja saksa luuletaja

Friedrich Hölderlini tekstikriitilistest väljaannetest (Aaver 1969b: 656). Lisaks toimetustusmoonetuste, trüki- ja kirjutusvigade kõrvaldamisele tuli selgitada luuletekstide muudki seigid (nt lugeda välja võimalikud autograafid vm käsikirjad, otsustada, mis on konkreetse luuletuse tekstiallikad, kindlaks määrata alustekst ja variandid), järjestada tekstid loomisaja järgi ja luua kogu teose struktuur, sh süstemaatiline kommentaarium. Luuletuste keelt otsustati redigeerida, kuigi see oli raske ülesanne, mille lahendusviisis Aaver ka ise kahtles. Ajakohastatud on tekstide ortograafiat (nt vana kirjaviis on asendatud uuega), ettevaatlikult on redigeeritud ka interpunktsiooni, üksikuid germanisme jms. Kõik sellised tekstimuudatused kajastuvad väljaande kommentaariumis. Väljaande käsikiri anti Eesti Raamatule üle 1966. aasta juulis. Enne Lydia Koidula luuletuste tekstikriitilise väljaande ilmumist (Koidula 1969) lihviti käsikirja veel koos kirjastustoimetaja Evi Puskariga.

Tänapäeval võinuks sellise teose koos eelnevate uurimustega esitada doktorikraadi taotlemiseks. Tollal asuti lihtsalt uute ülesannete juurde. Küll aga meenutavad doktoritöö oponentide põhjalikud retsensioonid, üks neist kiitvam (Toomla 1970), teine kriitilisem (Undla-Põldmäe 1970). Aino Undla-Põldmäe polnud muuhulgas rahul paarikümne luuletuse dateeringuga (kokku ilmus luuletusi kõnesolevas kogus 337) ja andis mõista, et eksitusi võib olla veelgi. Avalikku poleemikat siiski ei järgnenud, kuigi tean, et Aaver jäi osalt oma arvamuse juurde ja kahetses, et toimetuskolleegiumi liikmed (kelle hulka kuulus ka Undla-Põldmäe) polnud selliseid märkusi esitanud varem, nii et neid oleks saanud kaaluda ja vajaduse korral arvesse võtta. See on vastasseis, millesse hilisemal detailidest huvitujal tuleb kindlasti süveneda ja mis kinnitab ka Aaveri enda korduvalt väljendatud veendumust, et lõplikku, kanoonilist tekstikogumit polegi võimalik esitada (vrd ka Aaver, Kinna 1973).

Pärast Koidula luuletuste tekstikriitilise väljaande valmimist tegeles Aaver koos Ellen Kaldjärve ja Liis Rauaga mitu aastat Koidula korrespondentsiga, millest kirjandusmuuseumis oli kavandatud põhjalik viieköiteline üllitis. Esimesed kolm köidet pidid hõlmama kirjavahetuse omastega, neljas ja viies muu kirjavahetuse. Aaver jõudis provisoorselt kommenteerida Koidula kirjad kahe esimese köite ulatuses. Peaaegu midagi sellest publikatsioonist pole tänaseni ilmunud, kuigi kavatsus hiljem teises jöukohasemaks Koidula kirjade väljaandeks, mille esimese köite seadsid trüki- valmis lisaks Aaverile ja Kaldjärvele ka Sirje Olesk ja Heli Laanekask. Selle publikatsiooni lõpuleviimist ei tohiks Eesti Kirjandusmuuseum unustada.

Rohkem sünniõnne on olnud Aaveri muudel Koidula-tsüklisse kuuluvaltel suurematel või väiksematel töödel: uurimuslikul albumil Lydia Koidulast (Aaver jt 1994; pälvis Eesti Rahvuskultuuri Fondi aastapreemia 1995), artiklil „Tõnis Grenzstein Koidula portreeterijana“ (Aaver 1993b) ning publikatsioonidel seoses Koidula kirjjade uusleidudega (Aaver 1993a ja 1995).

1970. aastate algul pidas Aaver Kreutzwaldi päevadel editsiooniteoreetilisi ettekandeid ning avaldas artiklid „Väljaandetüüpidest eesti editsioonipraktikas“ ja „Autori viimase tahte printsiibist“. Neist esimeses (Aaver 1970) loetleb ja iseloomustab ta väljaandetüüpe, soovitades Eesti olude jaoks eriti sobivat populaarkriitilist väljaannet, teises (Aaver 1971) aga väidab, et vajaduse korral peaks klassikute publitseerimisel loobuma autori viimase tahte printsiibist. Teoreetilise tausta moodustavad neis artiklites nii vene tekstoloogiakoolkonna (Dmitri Lihhatšov, Boriss Tomaševski, Juri Prohhorov jt) kui ka saksa keeleruumi kuuluvate editsiooniteoretikute (Georg Witkowski, Fritz Strich, Max Wehrli, Hans Werner Seiffert, Ernst Grumach) seisukohad, tsiteeritud on ka ameerika kirjandusteadusklassikasse kuuluvat René Welleki ja Austin Warreni kirjandusteooriakäsitlust ning poolaka Konrad Gorski tööd. Mõlemas artiklis arutletakse aga eelkõige vastavate probleemide üle eesti editsioonipraktikas ja -teoorias, saatjaks asjatundlikult valitud näited. Need kaks kirjutist peaksid kuuluma iga endast lugupidava eesti klassikakirjastaja põhilugemisvara hulka.

Pärast Mart Lepiku surma (1971) otsustati kirjandusmuuseumis katkestada töö Koidula kirjavahetuse väljaandmisel ja koondada jõud Kreutzwaldi kirjaväljaande lõpetamiseks, millest seni Lepiku toimetamisel olid ilmunud 3. (1953), 2. (1956), 4. (1959) ja 5. (1962) köide. Selle ülesande juurde asunud, kirjutab Aaver artikli „Kirjade publitseerimine päevakorrale“, milles annab ülevaate senistest epistolaarpärandi üllitistest Eestis ja kurdab tööjõupuudust: kogemus on näidanud, et ühe-kahe inimesega pole võimalik suuri töid lõpule viia (Aaver 1972). See otsapidi teaduspoliitikasse kuuluv kirjutis oli üheks tagantõukajaks, et Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektori töötajana sai Abel Nagelmaa (ja sain ülikooli lõpetamise järel 1973. aasta augustist peale samas sektoris ka mina) asuda tekstoloogiatööl Tartus. Kreutzwaldi kirjavahetuse 1. köite avaldasid Aaver, Nagelmaa ja Raud 1976. aastal ning viimase, 6. köite Aaver, Laanekask ja Nagelmaa 1979. aastal. Aaver koos teiste väljaandjatega sai selle raamatusarja eest 1982. aastal Eesti NSV riikliku preemia. Sarjaga liitub veel üks Aaveri missioonitundest kantud töö:

nimelt seadis ta tublisti täiendades avaldamisvalmis Lepikust pooleli jäänud publikatsiooni, Ferdinand Johann Wiedemanni kirjad Kreutzwaldile (Aaver, Lepik 1986). Aaveri jätkuvast huvist tekstoloogia teooria vastu kõneleb raamatututvustus, mis esitleb saksa uuemat editsiooniteadust (Aaver, Laanekask 1980).

Et järgmise suurema tööna tuli asuda Otto Wilhelm Masingu kirjaväljaande lõpuleviimise juurde, siis tundub märgilisena see, et eelnevaks sissevaateks Masingu aega oli Aaverile olnud koos Nagelmaaga kirjutatud retsensioon-proгноos „K. J. Peterson ilmunud. Mis edasi?“ (Aaver, Nagelmaa 1977). Aaveri kirjutatud osa käsitleb otseselt Kristian Jaak Petersoni teostekogu, mille oli publitseerinud Karl Taev (Peterson 1976). Aaveri arvates on väljaanne küll sammuke edasi, võrreldes Aino Paltseri väljaandega (Peterson 1922), kuid jätab siiski mõndagi soovida nii teose koosseisult (miks küll pole avaldatud Petersoni kogu loomingut, mis pole ju kuigi mahukas?) kui ka väljaande tüübi ja struktuuri poolest (variandid on esitatud põhitextidega võrdväärselt, keele redigeerimisega on liialdatud, tekstoloogiline kommentaar peaaegu puudub).

Masingu kirjaväljaande juures oli Aaveril 1979. aastast peale lõpuks võimalik asuda realiseerima oma ettekujutust teaduslikust kirjapublikatsioonist, sest kuigi sisulisi eeltöid oli Leo Anvelt teinud väga palju, ei olnud väljaande struktuur veel päriselt selge. Kaasalöøjana arvan, et just suurpublikatsiooni ülesehituse kavandamisel ja teostamisel oli Aaveri roll kõige olulisem. Väärustuslik oli ka tema selge ja järjekindel toimetajapilk ning visa ja ustav asja juures püsimine, seda eriti raskel aastal 1983, kui suri parim Masingu asjatundja Anvelt ning kaht ülejäänud koostajat (Laanekaske ja Nagelmaad) tabas sundüleviimine KKI-st kirjastuse Eesti Raamat teadustoimetusse, kust jagati hoopis muid töökäsku kui Masingu kirjadega tegelemine. Sama aasta lõpus järgis Laanekask kutset asuda tööle Tartu ülikooli eesti keele kateedrisse, kus Masingu publitseerimist peeti teadustöö loomulikuks osaks. Ka Nagelmaa leidis ikkagi võimaluse kaasa lüüa. Valmis käsikirja ilmumine viibis seoses Eesti lähimineviku rõõmsalt murranguliste aegadega, kuid sai lõpuks siiski teoks: „Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile“ neljas köites koos juurdekuuluvate personaalia- ja registrivihikutega nägi Tartus trükivalgust (Anvelt jt 1995, 1996a, 1996b, 1997, Anvelt, Laanekask 1995, Aaver jt 1997). Väljaanne võeti hästi vastu (vt nt Jansen 1998) ja pälvis 1998. aastal Eesti Vabariigi teaduspreemia. Omamoodi autoretsensioon teesele

on artikkel „Kirjad tulevikku“, kus räägitakse väljaande saamisloost, kirjade sisust ja avaldamisprintsipiidest (Aaver, Laanekask 1998). Masinguga tegelemise kõrvalproduktiks on ka tutvustav publikatsioon „O. W. Masingu kirju J. H. Rosenplänterile“ (Aaver, Laanekask 1987). Avastuslikke fakte ja järeldusi pakuvad artikkel Masingu sõnaraamatu saatusest (Aaver 1984) ja sellega seonduv Anders Johan Sjögreni kirja publikatsioon (Aaver 1985). Eriti tahaksin aga selles tsüklis esile tõsta Aaveri võluvad üllitist, mis koos põhjaliku kommentaariumiga esitab osa Johann Heinrich Rosenplänteri peetud maakeelsest päevaraamatust, Eestis tehtud reisi kirjelduse aastast 1833 (Aaver 1983). Lootkem, et see päevaraamat avaldatakse kunagi tervikuna ja aaverliku põhjalikkusega.⁵²

Aaveri viimane suurem töödetsükkel seostub Friedrich Robert Faehlmanniga. Siingi oli võimalik toetuda Lepiku põhjalikele eeltöödele Faehlmanni teoste publitseerimisel. Kaasa tegi ka Aaveri uus kasvandik Kristi Metste, kes oli tublisti abistanud juba O. W. Masingu kirjaväljaande registrivihiku juures (Aaver jt 1997). Faehlmanni „Teoste“ I köide (koostajad Lepik, Aaver, Laanekask, Metste) ilmus 1999, II köide (Faehlmann 2002) jäi juba tervikuna Metste õlule ning ka III köidet on peatselt oodata samalt koostajalt.⁵³ Aaveri varasemaks panuseks suurpublikatsiooni ettevalmistusse olid kaks „Litteraria“ sarja vihikut, kus on avaldatud mõni Faehlmanni seni käsikirja jäänud teos ning antud ülevaade Faehlmanni autograafidest Eesti Kirjandusmuuseumis (Aaver, Laanekask 1988a ja 1997). Samalt tandemilt ilmus veel üks Faehlmanni üllitis (Aaver, Laanekask 1988b), et sel kombel muuhulgas tähistada Õpetatud Eesti Seltsi 150. aastapäeva. Oli ju Faehlmann olnud selle teeneka seltsi üks rajajaid ja Lepik üks hilisemaid tublimaid tegevtootajaid, kel tuli 1950. aastal üle elada seltsi likvideerimine ja varade laialijagamine. Olime koos Eva Aaveriga uhked ja õnnelikud, et saime nüüd kuuluda seltsi taasasutajate hulka. Aaveri respekti Lepiku suhtes tundsin tihti, eriti aga siis, kui kirjutasime koos artikli Lepikust tekstikriitikuna (Aaver, Laanekask 1992).

Toimetajana aitas Eva Aaver viimistlelda kogumikku, mis sisaldab Juhan Liivi kirju Liisa Goldingule (Liiv 1996), tehes „väga põhjalikku tööd, mis ületab kaugelt toimetajale esitatud nõudmised“ (Vinkel 1996: 11). Kogunud

⁵² Lootus on täitunud, vt Paatsi, Metste 2012.

⁵³ Vt Faehlmann 2011.

tekstoloogi viimaseks tööks jäi retsensioon (Aaver 2002) K. J. Petersoni teoste uue väljaande kohta. Jätkates oma varasemat Petersoni-käsitlust (Aaver, Nagelmaa 1977), vaeb Aaver nüüd raamatut „IAAK. Kristian Jaak Peterson 200“, mis ilmus Eesti Keele Instituudi ning Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse ühistööna (Ross jt 2001). Andnud põhjaliku ülevaate Petersoni käsikirjade saatusest ja varasematest teostekogudest, liigitab Aaver uusväljaande kõhklusteta esmajoones keele- ja kirjandusteadlastele määratud tekstikriitiliste üllitiste hulka. Aaverile meeldib, et Petersoni keelt ei ole teoses redigeeritud ning et avaldatud on ka teaduslikke artikleid ja kirju. Siiski leiab ta ka taunimisväärsset: pole kõiki artikleid, teiseid ja kirju, puudub „Finnische Mythologie“, teoste bibliograafias pole lahus hoitud originaalloomingut ja tõlkeid, käsikirjade loendis leidub kahetsusväärset palju faktivigu, teave arhiivide kohta on puudulik jne. Arvustus lõpeb minoorse lausega: „Lootus, et vanem põlvkond maarahva lauliku kogutud teoste väljaannet näeb, on kadumas.“

Oma sünniaastalt kuulus Eva Aaver põlvkonda, kes murdeikka jõudnuna elas üle Eesti Vabariigi varjusurma vaibumise, okupatsioonid, sõja, küüditamised, sugulaste ja noorpõlvekaaslaste jäämise Siberisse või raudse eesriide taha. Euroopas üldse ja Eestis eriti oli selle keeristormisugupõlve jaoks tavajärgne, et elu või surm, vabadus või vangistus, kodune leivapala okupeeritud riigis või kibe priius koos nullist alustamisega võõrsil polnud kuigivõrd enda otsustada. Jäänud siiski kodumaale, tähendas Tartus veedetud sõjajärgne aeg noorele naisele nii akadeemilise hariduse omandamist kui ka värsket elurõõmu kõige kiuste. Kaunis ja vaimurohke õestepaar paistis silma, jõudes muuhulgas mõne toleaeagse noore kunstniku lõuendilegi. Ent osalt vaistlikult, osalt teadlikult tuli ära õppida ka see, kuidas saada üle hirmust, kaitsta end ja oma lähedasi totalitaarse paine eest ning leida võimalus elada väärikalt ja kasutoovalt, oma tõekspidamisi ja väärtushoiakuid säilitades. Oli õnne ja suutlikkust olla truu, luua püsiv pere, kus sai tunda rõõmu abikaasast, pojast, lapselastest ja lapselapselastest ning olla Eesti Vabariigi taasärkamise juures. Ja oli õnne surra kodus ustavate omaste ringis. Tahaks sellise elutöö puhul Eva Aaverile järele öelda samad sõnad, mida ta ise kord kasutas üht oma lähedast õnnitledes: *gratulor tibi bene rem actam.*

Kirjandus

- Aaver, Eva 1958.** August Kitzbergi materjalid Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas. – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale I. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 357–377.
- Aaver, Eva 1961.** Koidula teoste kogu väljaandmise katsed. – Looming 8, 1263–1268.
- Aaver, Eva 1962.** Kuidas Jaan Bergmann Koidula luuletusi muutis. – Keel ja Kirjandus 9, 520–530.
- Aaver, Eva 1964.** Koidula posthuumsed luuletuskogud (1925–1957). – Paar sammukest eesti kirjanduse ja rahvaluule uurimise teed. Uurimusi ja materjale III. – Tartu: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetus- ja Kirjastusnõukogu, 209–257.
- Aaver, Eva 1969a.** Eessõna. – Koidula, Lydia 1969. Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Eva Aaver (koost.). Tallinn: Eesti Raamat, 5–19.
- Aaver, Eva 1969b.** Über die Zusammengestellung der kritischen Ausgabe von Koidulas Gedichten. – Koidula, Lydia 1969. Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Eva Aaver (koost.). Tallinn: Eesti Raamat, 646–656.
- Aaver, Eva 1970.** Väljaandetüüpidest eesti editsioonipraktikas. – Keel ja Kirjandus 7, 385–389.
- Aaver, Eva 1971.** Autori viimase tahte printsibist. – Keel ja Kirjandus 9, 513–519.
- Aaver, Eva 1972.** Kirjade publitseerimine päevakorrales. – Keel ja Kirjandus 11, 690–692.
- Aaver, Eva 1983.** *Nulla dies sine linea.* – Looming 1, 96–104.
- Aaver, Eva 1984.** Kuhu siis ikkagi kadus O. W. Masingu suur sõnaraamat? – Keel ja Kirjandus 10, 622–625.
- Aaver, Eva 1985.** A. J. Sjögreni kiri. – Keel ja Kirjandus 9, 550–552.
- Aaver, Eva 1993a.** Koidula kirjakontsepti vastuseks Kreutzwaldi kirjale. – Keel ja Kirjandus 12, 739–741.
- Aaver, Eva 1993b.** Tõnis Grenzstein Koidula portreerijana. – Keel ja Kirjandus 12, 737–738.
- Aaver, Eva 1995.** Uudisleid: Koidula kiri Alma Flomanile. – Keel ja Kirjandus 6, 410–413.
- Aaver, Eva 2002.** Kristian Jaak Petersoni uuest teostekogust. – Keel ja Kirjandus 8, 594–600.
- Aaver, Eva, Uldelemb Kinna 1973.** Koidula luuleautograafide uudisleid. – Keel ja Kirjandus 4, 238–240.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1980.** Etapitähis editsiooniteaduses. – Keel ja Kirjandus 3, 185–187.

- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1987.** O. W. Masingu kirju J. H. Rosenplänterile. – Keel ja Kirjandus 7, 420–425; 8, 490–497.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask (koost-d) 1988a.** Fr. R. Faehlmanni kaks avalikku esinemist aastail 1842 ja 1849. Pühendatud Õpetatud Eesti Seltsi 150. aastapäevale. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 5. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1988b.** Kaks Õpetatud Eesti Seltsi aastakoosolekul peetud F. R. Faehlmanni ettekannet. – Keel ja Kirjandus 8, 497–504.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1992.** Mart Lepik tekstikriitikuna. – Keel ja Kirjandus 2, 78–89.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1997.** Friedrich Robert Faehlmanni käsikirjad Eesti Kirjandusmuuseumis. Litteraria. Eesti kirjandusloo allikmaterjale. Vihik 13. Tartu: Virgela.
- Aaver, Eva, Heli Laanekask 1998.** Kirjad tulevikku. – Richard Villems, Jüri Engelbrecht (toim-d). Eesti Vabariigi teaduspreemiad 1998. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 72–79.
- Aaver, Eva, Mart Lepik 1986.** F. J. Wiedemanni kirjad F. R. Kreutzwaldile. – Paar sammukest eesti kirjanduse uurimise teed. Uurimusi XI. Tagasivaateid kirjanduslukku. Tallinn: Eesti Raamat, 56–98.
- Aaver, Eva, Abel Nagelmaa 1977.** K. J. Peterson ilmunud. Mis edasi? – Keel ja Kirjandus 3, 170–172.
- Aaver jt 1976** = Aaver, Eva, Abel Nagelmaa, Liis Raud (koost-d) 1976. Kirjad Fr. R. Faehlmannile, D. H. Jürgensonile ja teistele. 1833–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus I. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt 1979** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1979. Kirjad J. Hurdale, J. Kölerile, C. R. Jakobsonile ja teistele. 1862–1882. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus VI. Tallinn: Eesti Raamat.
- Aaver jt 1994** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Sirje Olesk 1994. Lydia Koidula. 1843–1886. Tartu: Ilmamaa.
- Aaver jt 1997** = Aaver, Eva, Heli Laanekask, Kristi Metste, Abel Nagelmaa (koost-d) 1997. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Registrid. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1995** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1995. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Esimene köide. 1814–1818. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1996a** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1996a. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile

- 1814–1832. Teine köide. 1819–1820. Kirjad 49–116. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1996b** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1996b. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Kolmas köide. 1821–1823. Kirjad 117–215. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt jt 1997** = Anvelt, Leo, Eva Aaver, Heli Laanekask, Abel Nagelmaa (koost-d) 1997a. Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Neljas köide. 1824–1832. Kirjad 216–283. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Anvelt, Leo, Heli Laanekask 1995.** Otto Wilhelm Masingu kirjad Johann Heinrich Rosenplänterile 1814–1832. Personalia. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Faehlmann, Friedrich Robert 1999.** Teosed I. Mart Lepik, Eva Aaver, Heli Laanekask, Kristi Metste (koost-d). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Faehlmann, Friedrich Robert 2002.** Teosed II. Kristi Metste (koost.), Marju Lepajõe (toim.). Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Faehlmann, Friedrich Robert 2011.** Teosed III. Kristi Metste, Jaan Undusk, Marju Lepajõe (koost-d). Tartu, Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Jansen, Ea 1998.** Otto Wilhelm Masingu kirjade publikatsioonist. – Keel ja Kirjandus 8, 571–575.
- Koidula, Lydia 1969.** Luuletused. Tekstikriitiline väljaanne. Eva Aaver (koost.). Tallinn: Eesti Raamat.
- Lepik, Mart (toim.) 1953.** Fr. R. Kreutzwaldi ja A. Schiefneri kirjavahetus. 1853–1879. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart (toim.) 1956.** Kirjad A. H. Neusile, E. Sachssendahlile ja teistele. 1847–1866. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus II. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart (toim.) 1959.** Kirjad G. Schultz-Bertramile ja teistele. 1859–1874. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus IV. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lepik, Mart (toim.) 1962.** Fr. R. Kreutzwaldi ja L. Koidula kirjavahetus. 1867–1873. Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus V. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Liiv, Juhan 1996.** Mu kallis Liisi. Aarne Vinkel (koost.), Eva Aaver (toim.), Liina Lukas (tlk). Tartu: Ilmamaa.
- Meie lend 1999.** [Käsikirjaline mälestuskogumik.] KM EKLA, reg 1999/148.
- Paatsi, Vello, Kristi Metste (koost-d) 2012.** J. H. Rosenplänteri maakeele päeva- raamat. Faksiimiletrükk keeleliselt redigeeritud rööpteksti, kommentaaride ja saatesõnaga. Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale. Vihik 25. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.

- Peterson, Kristian Jaak 1922.** Laulud. Päevaraamat. Kirjad. Aino Paltser (koost.). Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi koolikirjanduse toimkond.
- Peterson, Kristian Jaak 1976.** Laulud. Päevaraamat. Karl Taev (koost.). Tallinn: Eesti Raamat.
- Ross jt 2001** = Ross, Kristiina, Urmas Sutrop, Jaan Undusk, Ene Vainik, Ülle Viks (toim-d) 2001. IAAK. Kristian Jaak Peterson 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Toomla, Jaan 1970.** Koidula luule teadusliku väljaande puhul. – Keel ja Kirjandus 5, 308–310.
- Undla-Põldmäe, Aino 1970.** Kronoloogilisi etüüde. – Keel ja Kirjandus 5, 310–315.
- Vinkel, Aarne 1996.** Juhan Liivi kirjad Liisa Goldingule. – Juhan Liiv. Mu kallis Liisi! Aarne Vinkel (koost.), Eva Aaver (toim.), Liina Lukas (tlk). Tartu: Ilmamaa, 5–11.

Abel Nagelmaa mälestuseks

Ilmunud: Mälestades Abel Nagelmaad. 9. V 1926 – 1. II 2013. –
Keel ja Kirjandus 2013/4, 309–311.

Lahkunud on Tartu vanema põlvkonna kirjandusteadlane ja bibliofiil Abel Nagelmaa (9.05.1926–1.02.2013). Ta sündis Võrumaal Räpina vallas Kureküläs taluperes. Lahtise peaga pesamuna sai lugemise selgeks juba viieaastaselt ja raamatuhuvilises peres sirgudes jõudis ta ruttu väärtkirjanduse juurde. Nagelmaa õppis Raadama algkoolis ja Petseri gümnaasiumis. Nooruk oli sunnitud uue Nõukogude okupatsiooni alguses end mõne aja Petseri kandis varjama, sest oli 1944. aasta Saksa mobilisatsioonist pääsemiseks astunud omakaitse ja saadetud Tallinna politseipataljoni õppekompaniisse. Terane gümnaasist leidis paopäevil rakendust õpetajana Ojaveres algkoolis. Et ta lahingutes polnud osalenud, siis õnnestus tal legaliseeruda. Nagelmaa töötas veel ühe õppeaasta (1945–1946) kodukandi Räpina keskkoolis.

1948 sai ta Tartu 6. keskkoolist lõputunnistuse ja kuldmedali, mis võimaldas abituriendil sisseastumiseksamiteta minna edasi õppima mis tahes Tartu ülikooli teaduskonda. Nagelmaa valis kirjanduse kui ammuse meelisala. 1948–1953 oli ta eesti filoloogia üliõpilane, Karl Taevi, Juhan Käosaare ja Villem Altoa jünger, ning jäi pärast kõrgkoolidiplomi saamist ülikooli aspirantuuri (1953–1956). Uurimisteema juurde jõudis aspirant mitme teguri koosmõjul. Tulevase bibliofiili esimesed oma raamatud olid olnud 1939. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastuse odavmüügilt ostetud näidendid: Schilleri „Röövliid“ ja „Wilhelm Tell“. Teatrisse oli noormees meeldunud juba Petseri gümnaasiumi tertsiaanina, kui nägi Tallinna draamateatri ringreisietendusi (lummavad, hingenõõrivad, on ta neid iseloomustanud ühes hilisemas intervjuus). Ülikooli diplomitöös oli Nagelmaa käsitletud realismi tulekut 19. sajandi lõpu eesti kirjandusse. Vilde oma kriitilise realismiga oli üks neid meie suuri surnuid, kes oli armu leidnud isegi 1940. aastate lõpu ja 1950. aastate alguse vulgaarmarksistlikus õhustikus; ka juhendaja Käosaar tegeles Vilde ajalooliste romaanidega. Nii saigi Nagelmaa teemaks Eduard Vilde näidendilooming. Teatrihuvi hoidis üleval ka Vanemuise teater, mille etendustest

kirjutama hakanud Nagelmaast kujunes üks arvestatavamaid teatrikriitikuid 1950. aastate lõpu ja 1960. aastate Tartus. Kandidaativäitekiri jäi siiski kaitsmata, nagu nii mõnelgi teisel tollaegsel aspirandil, kes polnud piisavalt sitke kohaneja.

Nagelmaa asus aspirantuuri kolmaastaku lõpu aegu tööle Tartusse kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonda. 1958–1959 oli ta muuseumi teadussekretär, sellelt kohalt tõrjutuna mõnd aega ka bibliograaf. Käsikirjade osakonnas, endises ja nüüdses Eesti kultuuriloolises arhiivis, oli kauaaegse juhataja Mart Lepiku ümber koondunud kõrgfiloloogiline seltskond, kes pidas tähtsaks tegelikku tööd ja eruditsiooni. Võimalus töötada arhivaalide keskel, kolleegideks Eva Aaver, Leo Anvelt, Rudolf Põldmäe, Liis Raud, Leenu Siimisker, Ülo Tonts, Aarne Vinkel jt, oli inspireeriv: Nagelmaa kirjutas kirjandus- ja teatriarvustusi, artikleid Vilde maailmavaatest, kirjandustõekspidamistest, teatritegevusest, näidendite lavasaatusest jm, publitseeris kirju, koostas koos J. Käosaare ja L. Rauaga albumi „Eduard Vilde sõnas ja pildis“ (1966) ning üllitas sisuka valimiku „Eesti näidendeid“ (1971, koos Ants Järvega). Siis ja edaspidi avaldas Nagelmaa artikleid teistegi 19.–20. sajandi eesti kirjameeste kohta (L. Anvelt, M. Jürna, M. Kampmaa, O. Kruus, K. E. Sööt, E. Vaigur jt). Aastatel 1969–1972 oli Nagelmaa kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna juhataja. Omal soovil lahkumine sellelt kohalt oli taas tegelikult sundkäik: ideoloogiavalvurid panid Nagelmaale süüks liiga tihedat suhtlemist pagulas-kirjanikega, nt Bernard Kangroga.

Järgmised üksteist aastat teenis Nagelmaa leiba Keele ja Kirjanduse Instituudi kirjandusajaloo sektori nooremteadurina; tegelik töötamiskoht kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas siiski säilis. Mart Lepiku haigestumise tõttu oli kirjandusmuuseumis takerdunud Friedrich Reinhold Kreutzwaldi kirjavahetuse väljaandmine. Kui Lepik 1971. aasta lõpus suri, asus 1972. aasta kevadel loodud töörühm – L. Raud, E. Aaver ja A. Nagelmaa – Lepiku poolelijäänud tööd jätkama. Kreutzwaldi kirjavahetuse kuuest köitest olid veel ilmunata esimene ja viimane; esimene köide ilmus 1976 ja kuues (koostajateks lisaks Nagelmaale ka E. Aaver ja H. Laanekask) 1979. Tervikuna võeti Kreutzwaldi kirjade väljaanne eesti humanitaaride poolt tänuga vastu ja leidis ka ametlikku tunnustust: 1982 pälvisid selle koostajad Eesti NSV riikliku preemia.

Selleks ajaks oli Nagelmaa juba asunud uue töö kallale: kirjandusmuuseumis täiendamist ja viimistlemist ootava väljaande „Otto Wilhelm

Masingu kirjad J. H. Rosenplänterile 1814–1832“ juurde, mis oli soiku jäänud, kui põhikoostaja Leo Anvelt oli 1969 pensioneerunud. Sellegipoolest jätkas Anvelt mõne aja pärast tööd, kaasa tegid ka Aaver ja Laanekask. Kui Kreutzwaldi korrespondentsi puhul oli Nagelmaa trükiks ette valmistanud ja kommentaaridega varustanud teatud sõnumikegrupe, nagu nt Kreutzwaldi kirjavahetus seoses etnograafilise andmestiku kogumisega Peterburi Teaduste Akadeemia jaoks (1. köites) või suhtlus J. Hurdaga (6. köites), siis nüüd jäi tema õlgadele kõigi kirjatekstide trükiks ettevalmistamine, s.t Masingu originaaltekstide edastamine, ja et kirjad on enamasti saksakeelsed, siis ka Anvelti tõlke toimetamine. Tekstoloogitöös võlus Nagelmaad selle mitmekülgsus ja haare: lodusalt tuli lugeda gooti šrifti, hästi osata omaaegset saksa keelt ning tunda ajastut ja teatmeallikaid.

Masingu kirjaväljaande ettevalmistamine oli pooleli, kui Keele ja Kirjanduse Instituut direktor Endel Sõgeli võimukal viipel 1983. aasta algupoolel koondas kirjandusajaloo sektorist Nagelmaa ja Laanekase, osutades neile kui tekstoloogidele armuliselt töökoha kirjastuse Eesti Raamat teadustoimetusse. Kirjastuses anti Nagelmaale toimetada kahe Johannese, Vares-Barbaruse ja Semperi kirjavahetus, ka Laanekask sai ülesandeks hoopis midagi muud kui Masingu kirjad. Kumbki leidis siiski võimaluse Masinguga edasi tegelda: Nagelmaa lihtsalt armastusetööna oma vabast ajast, Laanekask teadustööna, olles siirdunud 1983. aasta novembris Tartu ülikooli eesti keele kateedri õppejõuks. Neljaköiteline ja kahe registrivihuga varustatud väljaanne ilmus aastatel 1995–1997 ning selle koostajad pälvisid 1998 Eesti Vabariigi teaduspreemia humanitaarteaduste alal. Eesti Raamatus töötas Nagelmaa kuni aastani 1991. Seal toimetas ta mh ka Forseliuse kirjade tõlget Lembit Andreseni koostatud raamatus „Kirjamees ja rahvavalgustaja B. G. Forselius“ (1991). Mahukas töö Barbaruse ja Semperi kirjavahetuse väljaandmisel jäi paraku pooleli, kuid käsikiri on üle antud Eesti kultuuriloolisse arhiivi ning ootab lõpuleviijat.

Väga tänuväärne, kuid laiemale üldsusele tundmatuks jäänud oli Nagelmaa tegevus bibliofiilina. Aastatel 1982–2002 juhtis ta Tartu Bibliofiilide Klubi tegevust, olles klubiliikme Heino Puhveli sõnutsi selle ühenduse pea ja hing, kes kutsus seltsilisi kokku, koostas tööplaane, tellis koosolekuettekandeid ja pidas neid ka ise. Uue sajandi algusesse jõudnuna oli Nagelmaa 20 aasta jooksul pidanud ligi 40 raamatuteaduslikku ettekannet. Kahjuks on need jäänud enamasti publitseerimata, säilides ainult kuulajate mälus

kui põhjalikud ja teaberohked raamatulood. Nagelmaa enda hinnangul oli ta isiklikus raamatukogus 21. sajandi algul umbes 17 000 trükist, valdavalt eestikeelsed. Tema erihuviks olid eesti näidendid, aga ka 20. sajandi eesti proosa, kultuuriloolise väärtusega ajakirjad aastani 1944, memuaarkirjandus, kirjandusteaduse, teatri- ja kunstiväljaanded jm. Lahkunu lesk, kirjandusteadlane Silvia Nagelmaa (kursusekaaslased abiellusid aastal 1952) on kogunud eesti luule-, kodundus- ja kokaraamatuid ning naisteajakirju. Ka Nagelmaade mõlemad tütreid on eesti filoloogid ning raamatu- ja kultuurihuvi on pärandunud lapselastele. Loodetavasti elab järelpõlvdes edasi ka Abel Nagelmaa kodu-uurija kirg, loodushuvi ja mesinikuoskused, tema terane mõistus, isetu abivalmidus ning päikseline ja sõbralik loomus.

Filoloog olla pole igamehe asi

Ilmunud: Filoloog olla pole igamehe asi. – Keel ja Kirjandus 2010/7, 553–556.

Ilma selle kontroll-lauset, mida rohkem kui nelikümmend aastat tagasi Tartus Tiigi intri köögis lasi ühel tudengihakatisel analüüsida viienda kursuse tubli eesti filoloog Reet Kasik, poleks meil võib-olla keeleteadlast professor Helle Metslangi, vaid oleks näiteks uuriv ajakirjanik või peatoimetaja Helle Metslang. Ajakirjandus oli tol ajal üks viiest eriharust, kus Tartu eesti filoogia üliõpilastel oli pärast kaht esimest ülikooliaastat võimalik stuudiumi jätkata, ja ainus, kus ei antud õpetajakutset. Ülejäänud neli haru olid eesti keel, eesti kirjandus, rahvaluule ja soome-ugri keeled, kõik koos kohustusliku õpetajaks koolitamise ja tudengihakatis, Järvamaa tüdruk Helle Niinemägi (sünd 29. juulil 1950), oligi 1968. aastal astunud Tartu Riiklikku Ülikooli eesti keelt ja kirjandust õppima mõttega saada ajakirjanikuks: pedagoogiametist õpetaja laps ei unistanud ega kooliaegset lemmikainet matemaatikat studeerima hakata ei söandanud. GGG ehk Huno Rätsepa ümber koonduv generatiivse grammatika grupp juba tegutses ja ülikooli peal hõljuv sõnapaar *struktuuraine lingvistika* tundus olevat nii põnev, et seda kõlbas uudishimulikule Kasikule huviobjektina mainida. (Kuuekümnendate kosmoseromantikast iseloomustab seik, et esimest korda oli ajakirjanikuks pürgija seda sõnaühendit kohanud hoopis mingis ulmeraamatus, kus struktuuralse lingvistika abil otsiti kontakti kaugete tsivilisatsioonidega.) Kui tüdruk nüüd ka lauseanalüüsiga hakkama sai, suunas vanem kolleeg ta ilma pikemata Rätsepa jutule. Terane neiu tunnistati GGG-kõlplikuks, sattus nii otse keset moodsa keeleteaduse ärksat seltskonda – ega ole seda jätnud siiani. Eriharuks sai niisiis loomulikult eesti keel, sellega kaasas käiv õpetajaks õppimine aga osutus pärastises õppejõuelus ikkagi vajalikuks.

Helle Niinemäe, hilisema Metslangi esimene teadusartikkel ilmus kogumiku „Keel ja struktuur“ neljandas numbris juba 1970. aastal, s.o ajal, mil kursusekaaslastest lihtsurelikud veel eesti ortograafiapõhiste äraõppimise

kallal vaeva nägid, ning kandis (Juhan Tuldavast innustatuna) sõnaseadmis- ja matemaatikahuvist kõnelevat pealkirja „Statistilise stiilianalüüsi probleeme“. Hea juhendaja Huno Rätsepa ja rahvalaulu keelega tegeleva Juhan Peegli ärgitusel hakkas noor lingvist uurima regivärsilise rahvalaulu süntaksit: ta pidas sellest mitu ettekannet, mh GGG aastakoosolekutel (1970, 1971, 1972), kirjutas kursuse- ja diplomitöö ning avaldas artikleid kogumikus „Keel ja struktuur“ (1972, 1976). Ülikooli lõpudiplom anti kätte kevaldel 1974, aasta hiljem kui kursusekaaslastele: andekale üliõpilasele oli osaks saanud haruharv võimalus õppida süvenemist võimaldava eriprogrammi järgi.

Lõpetamisjärgse tööelu algus polnud väliselt just paljutöötav: vanemlaborandi amet Keele ja Kirjanduse Instituudi õigekeelsussektoris Tallinnas. Ent võrreldes kooli suunamisega tundus KKI ometi privileegina ja sektori seltskond oli tõesti väga hea: Henno Rajandi, Mati ja Tiiu Ereld, Mati Hint, Henn Saari, Silvi Vare, Ülle Viks jt – oli, kellelt õppida ja kellega koos teadlasteed jätkata. Süntaksirühmal oli hiljuti valminud teos „Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Lihtlause“, mis avaldati 1974. aastal. Edasi tulnuks koostada liitlause osa, mis aga sellisena ei ilmunudki. Nimelt oli otsustatud hakata koostama ajakohasemat grammatikat ja moodustatud selleks grammatikarühm, kuhu hakkas kuuluma ka värske vanemlaborant, sattudes nii otse uue alguse sisse. Kaua tehtud ja kaunikesena ilmus kaheköiteline „Eesti keele grammatika“ (1993, 1995), mille süntaksiosa on ajaproovile hästi vastu pidanud. Helle Metslang on selles kapitaalses teoses kirjutanud lause pragmaatilistest tähendustest, süntaktilistest protsessidest ja kvantorifraasist ning koos peatoimetaja Mati Ereldiga lauseliikmetest. Üksikteadlasena tegeles Metslang stiili, keeleüksuste infostruktuuri ja regivärsi süntaksiga, kusjuures eriti viljakas oli 1978. aasta: ilmus kaks korralikku artiklit, üks neist autoriteetses Keeles ja Kirjanduses, ning kaante vahele ja kaitstud sai kandidaadiväitekirja, aja sunnisärgiliselt venekeelne käsikiri „Некоторые синтаксические аспекты стихового параллелизма в эстонской рунической песне“. Väitekirja seisukohti on autor hiljem tutvustanud ja edasi arendanud mõneski saksa- ja eestikeelses kirjutises, kuid see kaalukas interdistsiplinaarne uurimus väärriks kindlasti eestikeelset tervikpublikatsiooni.

Silmapaistvalt võimeka ja tööka noore naise ametialane edenemine polnud esioisa kuigi kiire, kuid siiski märgatav: 1977. aastal sai ta KKI nooremteaduri, 1984. aastal samas vanemteaduri koha. Oluline on laste sünd: Helena

(1981) ja Joosep (1983). Sellesse perioodi jäävad ka lühiuurimused „Määramata ja määratud objekt“ (1979, koos Henno Rajandiga) ja „Küsilause eesti keeles“ (1982) ning Sõktõvkaris peetavat fennougristide kongressi silmas pidades venekeelne „Система коммуникативных типов предложений в эстонском языке“ (1985), kõik ilmunud KKI väljaandel. Omas ajas meelde jääv oli artikkel „Sisukas ja sisutu *nagu*“ KKI kogumikus „Ars grammatica“ (1985): selle asemel et nagutamist keelekorraldusliku nõrdimusega hurjutada, oli Metslang sõna süntaktilised ja pragmaatilised funktsioonid üksipulgi lahti võtnud ja ära seletanud. Selline rahumeelne analüütilisus areneva eesti keele uute nähtuste uurimisel ja keeleüldsusele selgitamisel on autorile edaspidigi iseloomulik.

Tagantjäreletargana vaadeldes tundub ikkagi, nagu oleksid 1970ndad ja 1980ndad olnud Metslangi õpipoisi- ja selliaastad, meistriküpsus lingvistina, õppejõuna ja teadusorganisaatorina saabub 1990ndatest peale koos avarduvate võimalustega taasisesisvunud Eestis. Grammatikakirjelduse loomisest eesti keeleteadlaste tippseltskonnas oli juba juttu. 1990ndate algul süveneb Metslang eesti verbitarindite ajatähenduse probleemistikku, pidades ettekandeid (mh Debrecenis VII fennougristide kongressil ja Tampere keeleteaduse päeval) ning avaldades artikleid Keeles ja Kirjanduses, KKI preprintina (1991) ning Virittäjäs (1993). Aastail 1992–1994 on intensiivne doktoriväitekirja kallal töötamise periood Oulu Ülikooli juures, mil eesti süntaksi aja ja aspekti uurimine laieneb eesti ja soome grammatikasüsteemi võrdluseks. Majanduslikult võimaldasid tööd Soome kaudu hangitud toetustipendiumid Põhjamaade Ministrite Nõukogult, Soome Rahvusvahelise Mobiilsuse Keskuselt CIMO ja Oulu Ülikoolilt. Artikkelhaaval ilmunud uurimustulemused koondas ta Oulus 1994. aastal ilmunud ja edukalt kaitsitud väitekirjaks „Temporal Relations in the Predicate and the Grammatical System of Estonian and Finnish“ (juhendaja professor Pauli Saukkonen). See kuni praeguseni palju tsiteeritav teos pälvis 1995. aastal Eestis riigi teaduspreemia ning Soomes teadusseltside Suomalais-Ugrilainen Seura ja Kotikielen Seura väitekirjapreemia. Hoo saab sisse akadeemiline karjäär: seni Tallinna kõrgkoolides üksikuid kursusi lugenud Metslang valitakse 1995. aastal Helsingi Ülikooli eesti keele lektori tähtajalisele kohale, aastal 2000 saab temast Tallinna Pedagoogikaülikooli eesti keele professor ja õppetooli juhataja (2001–2004 ka filoloogiateaduskonna dekaan), 2004. aastal kutsutakse ta Helsingi Ülikooli eesti keele ja kultuuri külalisprofessoriks. Aastal

2007 valitakse Metslang Tartu Ülikooli eesti keele professoriks ja aastal 2008 hakkab ta samas üksiti juhtima eesti ja üldkeeleteaduse instituuti. Mainigem veel, et Eesti akadeemiline humanitaarharidus võiks olla tänulik Saksamaa Rheinland-Pfalzi liidumaa teaduse, kõrghariduse ja kultuuri ministrile, kes konkursitulemustest hoolimata (Metslang sai 1. koha 19 taotleja hulgast) eelistas kinnitada Mainzi Ülikooli Põhja-Euroopa ja Baltikumi keelte profesori kohale kellegi teise kandideerinutest.

Meie lugupeetud professor Huno Rätsep on öelnud, et filoloogi jaoks on tipp kuuekümmes eluaasta. Tippe on järsu tõusu ja veel järsema langu-sega, on aga ka laugjate nõlvadega platoosid. Just selline tundub praegu olevat Helle Metslangi kõrgaeg: muutlike tingimustega viljakas platoon, kus on raadatud juba mitmesuguseid alasid ja sisse tallatud mitu rada, kuid kus loodusstiilia ikka veel ei luba mõnusat äraolemist ega magusat mittemidagi-tegemist. Metslangi peamised uurimisvaldkonnad on siin olnud kõigepealt eesti keele süntaks ja morfosüntaks üldisemalt: ta on selgitanud eesti lause ja verbivormistiku eripäraseid jooni, eesti morfoloogia kompleksust, imperatiivi ja lausemodaalsuse suhteid, grammatikavahendite kasutamise mõju-reid ja suundumusi. Mitu rahvusvahelistes teadusväljaannetes ilmunud tööd on ta kirjutanud koos hea kolleegi Mati Ereltiga. Teiseks on Metslang (osalt koostöös Mati Erelti ja Karl Pajusaluga) uurinud eesti keele funktsionaal-grammatilisi kategooriaid, eriti selliseid lõplikult grammatiseerumata vormi-vahendeid nagu progressiiv, futuurum, partitsiip-predikaat, samuti eri keele-vahendite koosmõjus väljenduvaid kategooriaid, nagu aspekt, modaalsus, evidentsiaalsus, direktiivsus, proksimatiivsus ja avertiivsus. Keele düna-mika ja grammatikauuenduste juurdumise kirjeldamist diakrooniliselt, gram-matisatsiooniteooriast lähtuvalt võib pidada Metslangi kolmandaks uurimis-põlluks. Jälgides põhiliselt 20.–21. sajandi keelesiseseid ja -väliseid olusid, on ta fikseerinud näiteks grammatiliste partiklite ning verbikonstruktsioonide kujunemist, aja ja aspekti vormistuse ulatuse ja viiside varieerumist, eesti keele lähenemist Euroopa keskmise standardile predikaadikonstruktsiooni-des ja lausestruktuurides. Kontrastiivsed ja tüpoloogilised uurimused, mis said alguse doktoriväitekirjaga, moodustavad õigupoolest Metslangi neljanda põhivaldkonna: ta on võrrelnud eesti keelt soome keelega nii üksiknähtuste kui ka keelesüsteemi tasandil, leides seejuures kahe lähisugukeele vahel mitmesuguseid erinevusi (ka nende tüpoloogilises loomuses), vastukaaluks aga ka eesti grammatika ühisjooni muude kontaktkeeltega. Viimasel puhul

on tal paar publikatsiooni koos Karl Pajusaluga ja läti lingvisti Liena Muižniecega. Kokku on ta praeguseks avaldanud üle 140 teaduskirjutise.

Õppejõutöö oluline osa on õpetamine ja juhendamine. Õpetada tuleb teatavasti kõike, mida parajasti tarvis. Nii ei ole ka Metslang võinud piirduda vaid süntaksiküsimustega, vaid on pidanud lisaks kümneid eri sisuga kursusi: sissejuhatus eesti keele uurimisse, eesti keele morfoloogia, fraseoloogia, oskuskeel, grammatilised kategooriad, keelekorraldus, keeleuuenus, vana kirjakeel, keeletüpoloogia, eesti-soome ja eesti-vene kontrastiivgrammatika, soome-eesti ja eesti-soome kirjalik ja suuline tõlge jne. Peale Tallinna, Tartu, Oulu ja Helsingi on ta tudengeid õpetanud ka Joensuu, Uppsalas, Kölnis, Greifswaldis ja Göttingenis. Juhendajana on Metslang populaarne. Teda ise loomustavat leebet põhjalikkust on saanud nautida mh mitu teadusmagistrit, samuti doktorikraadini jõudnud Margit Langemets ja Reili Argus. Ka kraadi- taotlejate tööde eelretsenseerijana ja oponentina on Metslang väga hinnatud, sest tema kriitika on sõbralik ning suunav, mitte mahakiskuv ja põrmustav.

Õppevahendite publitseerimist tänapäeva teadusbürokraatia kuigi kõrgelt ei hinda, kuid siingi on Metslang koos kaasautoritega avaldanud näiteks hea õpiku „Keelehärm. Eesti keele probleemseid piirkondi“ (2003). Ka keeleteaduse populariseerimine ja keelekorralduslik ning -poliitiline tegevus pole unarule jäänud: aastast 2000 on ta Eesti Keelenõukogu liige, aastast 2006 Emakeele Seltsi esimees ja ajakirja *Oma Keel* kolleegiumi esimees, ta on tõhusalt osalenud eesti keelestrateegia väljatöötamisel ning avaldanud artikleid *Oma Keeles* ja *Õiguskeeles*. Keelehooldajate ja -kasutajate päevakajalised väited, nagu oleks eesti keel allakäiguteel, on Metslang heatahtlikult kummutanud, mööndes naerusui siiski, et näiteks kirjakuju *pensjonär* oleks tallegi vastukarva.

Professori oskus oma uurimisvaldkondade ja -rühmade jaoks raha hankida on alluvate meelest Metslangi eriti tähtis omadus, nagu ka oskus sõlmida rahvusvahelisi sidemeid, luua esinemis- ja avaldamisvõimalusi rahvusvahelistel foorumitel Eestis ja mujal. Kindlasti on osalt Metslangi teene see keelepoliitiliselt ja rahvusteaduste seisukohalt väga oluline fakt, et eesti keeleteadlastel on võimalik avaldada oma uurimusi ka eestikeelsetes eelretsenseeritavates, rahvusvahelistes teadusinfosüsteemides refereeritavates väljaannetes (nt Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, Emakeele Seltsi aastaraamat, *Keel ja Kirjandus* jt). Veelgi laiemale foorumile on suunatud Eestis toimetatavas *Linguistica Uralica*s ilmuv võõrkeelne teaduslooming,

mida Metslang on harrastanud ise ja õhutanud selleks oma kolleege, või siis mujal ilmuvate teadusajakirjade erinumbrid, näiteks ajakirja Language Typology and Universals eesti keelele pühendatud ja Metslangi toimetatud eriväljaanne (2009). Seltside, nõukogude, kolleegiumide ja korralduskomisjonide üleslugemisele ja juubilari kaasalõõmisele neis võiks pühendada veel mitu lõiku: huviline vaadaku ETIS-est järele.

Kõrge akadeemilise positsiooniga kaasaskäiv võim on vaimu jaoks ränk proovikivi. Helle Metslangi pole võim rikkunud: ta ei intrigeeri ega administreeri, ei kurda töörohkuse, vastutuskooma, suutmatute kolleegide, võimetute üliõpilaste ega saamatute ametnike üle, otsekui poleks ülikoolielu nuripoolt olemaski. Ta ei rõhuta oma teeneid, on hooliv, sõbralik ja huumorimeelne. Meil on õnn ja rõõm töötada koos Sinuga, Helle! Jõudu Sulle ja ilusat sünnipäeva!

Sajandid käeulatuses: vanad grammatikad eesti keeles

Ilmunud: Sajandid käeulatuses: vanad grammatikad eesti keeles. –
Mati Ereht (peatoim.), Sirje Mäearu (toim.). Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011).
Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus 2012, 271–281.

2010. aasta lõpul ilmus trükist sisukas juubeliütlis, Valve-Liivi Kingisepa, Kristel Ressi ja Kai Tafenau „Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350“, mille on toimetanud Külli Habicht ja Külli Prillop. Raamatu 768 leheküljele on mahutatud Heinrich Gösekeni „Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache“ (Reval 1660) tiitellehe, sissejuhatavate osade ja grammatika faksiimile koos kõrvutise eesti ümberpanekuga (tlk Kai Tafenau, lk 38–301) ning sama teose sõnastikuosa, mis on aga esitatud keele-suunda muutes, eesti-saksa-ladina leksikonina (koost. Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, lk 307–768). Sõnastikuosa on toimetanud Kai Tafenau (Habicht 2010: 8). Lisaks grammatikatõlkele ja ümberpööratud sõnastikule on raamatus muidki kommentaariumiosi: Habichti „Saateks“ (lk 7–10), Kingisepa „Heinrich Gösekenist eesti kultuuriloos“ (lk 11–26), Ressi „Sõnaraamatu kasutajale“ (lk 27–35) ning Tafenau „Heinrich Gösekeni grammatika tõlkest“ (lk 36) koos kommentaaridega (lk 302–306). Saateartiklist ilmneb, et just sõnastikuosa juures on algul abiks olnud ka Argo Mund, Piret Sõmermaa ja Kadri Kerner (Habicht 2010: 8), keda tiitellehel siiski pole autoritena mainitud. Toimetustööst rääkides on Habicht rõhutanud Tafenau osa saksa ja ladina keele asjatundjana ning esile tõstnud Prillopit arvutispetsialistina, kuid tagasihoidlikult jätnud mainimata enda rolli juubeliteose ühisel koostamisel ja toimetamisel.

Ilmselt kõite mahupiiride tõttu pole sisse võetud Gösekeni teose algupärast saksa-ladina-eesti sõnastikuosa. Tõsi küll, Gösekeni „Manuctio“ faksiimile on juba varem tervikuna avaldatud Hamburgis (Värrri Haarmann 1977) ja kogu „Manuctiot“ võib lugeda ka internetist Eesti Kirjandusmuuseumi digitaalraamatukogu abil⁵⁴. Kasutajana meeldivad mulle siiski

⁵⁴ <http://www2.kirmus.ee/grafu/>

rohkem sellised lahendused, kus originaalteos on taasesitatud tervikuna ning algupärandi ja kommentaariumi kõrvutiseks lugemiseks pole vaja liiga palju edasi-tagasi lehitseda või arvutiklahve klõpsida. Köite mahu ja struktuuri peale mõeldes võinuks selles praegu sisalduva eesti-saksa-ladina sõnastiku esitada ehk omaette raamatuna? Tegemist on vaieldamatult väga väärtusliku uurimusega, kus muudetud keelesuund ja nüüdisajale lähendatud märksõnad tõstavad paremini esile Gösekeni „Manuductio“ sõnastikuosa rikkalikku eesti leksikat, võimaldades selle arvutianalüüsi ja liitmist vana kirjakeele korpusesse. Sinna köitesse oleks võinud paigutada ka kommentaariumisse kuuluva saksa- ja ladinakeelsete sõnade registri, mis samuti pole praeguses väljaandes kohta leidnud. Loodame, et seda registrit on võimalik kasutada hiljem vana kirjakeele korpuse veebiaadressil, nagu toimetaja on lubanud (Habicht 2010: 7).

Vanade grammatikate tõlkimisega on Eestis tegeldud varemgi. Juba 19. sajandi algupoolel on Kristian Jaak Peterson mugandades tõlkinud saksa keelde Johannes Gutslaffi grammatika (1648); käsikirja säilitatakse Eesti Kirjandusmuuseumis (KM EKLA, f 192, m 109). Sama grammatika saksa tõlke on kavatsenud välja anda ka Beiträge väljaandja Johann Heinrich Rosenplänteri vend, jurist Friedrich Bernhard Rosenplänter, kuid rahapuudusel on plaan luhtunud; käsikirja edasine saatus on tundmata. (Lepajõe 1998c: 280.) Uuemaegne eestvõtja-taganttõukaja oli professor Huno Rätsep: tema juhendatav Marju Lepajõe tõlkis sama grammatika (ja kommenteeris seda) Tartu ülikooli diplomitööna (Lepajõe 1985). Täiendatud kujul ilmus seegi töö sobivalt märkima grammatika 350 aasta juubelit, niisiis: Gutslaffi „Observationes grammaticae“ faksiimile koos Lepajõe paralleelse ümberpanekuga ja tõlkija ning Hella Keema muu kommentaariumiga (Gutslaff 1998). Seejärel on avaldatud teisigi vanemate keeleraamatute tõlkeid: Wiedemanni „Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt“ (1864) koos kõrvutise faksiimilega, tõlkija Inge Annom (Wiedemann 2002) ning Eduard Ahrensi „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes“ (1853), kahjuks ilma faksiimileta, tõlkijad Kristiina Ross, Kristi Mets, Kristiina Rebane ja Mailis Salvet (Ross 2003: 75–429). Seevastu Anton Thor Helle „Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache“ (1732) tõlke on ümberpanijad-kommenteerijad Annika Kilgi ja Kristiina Ross publitseerinud koos lugejale väga käepärase paralleelse äratrukiga originaalist (Kilgi, Ross 2006). Seni viimane selles tõlgete reas on Wiedemanni „Grammatik der ehstnischen Sprache“ (1875)

ümberpanek siinkirjutajalt (Wiedemann 2011). Paraku tuleb ka selle tõlke lugejal, kui ta soovib midagi täpsustada, eraldi pöörduda kas originaalväljaande või hiljutise faksiimiletrüki poole (Wiedemann 2005).

Mis puutub 17.–18. sajandi grammatikates leiduvatesse sõnastikesse, siis neid on uusväljaannetes esitatud mitmel kombel. Otstarbekohane tundub Lepajõe lahendus: Gutslaffi saksa(-ladina)-eesti leksikoniosa on esitatud faksiimilena (Gutsloff 1998: 206–246), sellele järgneb koostaja-tõlkija tehtud tähestikuline register kõigist grammatikas esinevatest eesti sõnadest koos viitega uusväljaande leheküljele (Lepajõe 1998a). Ka Thor Helle grammatika eesti-saksa sõnastik koos saksa sõnade registriga ja muude lisadega on esitatud faksiimilena (Kilgi, Ross 2006: 83–419); sellele järgnevad sõnastiku lisades jm esinevate saksakeelsete lõikude tõlked Rossilt, järjestatud vastavalt esinemisleheküljele (Kilgi, Ross 2006: C1–C5) ning paar lehekülge kommentaare (Kilgi, Ross 2006: C6–C7). Muidugi on originaali jäljendtrükil praeguse lugeja silmis omad puudused: sageli on tekstileheküljed veelgi tuhmimad ja kustunud kui originaalis, fraktuurkirjast ja vanadest ortogrammidest ei pruugi aru saada ja saksa- või ladinakeelsed märksõnad või tõlkevastetud jäävad keeleoskamatusesse tõttu hämaraks. Vanade sõnastike keelevaramu on nii otsekui kivi taga peidus.

Nõudliku sammu edasi on teinud Tartu ülikoolis tegutsev vana kirjakeele töörühm, mille liikmed Valve-Liivi Kingisepa eestvõttel ja juhendamisel (vt selle kohta lähemalt Kingisepp 2002) on hakanud koostama ja publitseerima muudetud keelesuunaga leksikone. Esimesena ilmus sellisel kujul Stahli grammatika „Anführung zu der Esthnischen Sprach“ (1637) sõnastikuosa, mille magistritööna oli koostanud Kristel Kikas (2002). Vanast sõnastikust uue koostamise käimata teel on see uurimus olnud omamoodi rajaleidja. On tulnud otsustada, kuidas käituda originaalis leiduvate eesti vastete vormistikuga, mitmeosaliste saksa märksõnadega ja nende sageli sünonüümsete eesti vastetega, kuidas edastada sõnapesi, kuidas tõlgendada liitsõnapiiri ja üldse omaaegset ortograafiat, kas ja kuidas nüüdisajastada uue märksõna häälikkuju, milliseid tähendussetusi anda, kuidas määratleda sõnaliiki, fraasi või lausekonstruktsiooni, mida teha originaalis leiduvate kommentaaridega, kui palju kasutada viitemärksõnu, missuguseid kommentaariumiosid uuele sõnastikule lisada jne. Lisaks teoreetilistele arutlustele ja arukatele praktilistele lahendustele selles uurimuses (Kikas 2002) on autor (praeguse nimega Kristel Ress) seda probleemipundart harutanud ka eraldi artiklis

(Ress 2009), kus palju näitematerjali on pärit just Gösekeni teosest. Teine samal kombel Tartus valminud sõnastik, Johannes Gutsloffi keeleõpetuse leksikoniosa pöördvariant (Viitkar 2005), on üliõpilastööna jäänud esialgu käsikirja (Ress 2009: 631) – soovigem tegijatele jõudu selle lõppviimistluseks enne ilmumist. Gösekeni juubeliväljaandes ilmunu on niisiis valmimisjärjekorras kolmas, kuid ilmumisjärjekorras teine omataoline. Kaht ilmunut võrreldes märkame, kuidas töö on tegijaid õpetanud: näiteks on Gösekeni pöörd sõnastikust õigustatult ära jäetud tärn, millega Stahli pöörd sõnastikus oli märgitud tänapäevastest vormiliselt või sisuliselt erinevaid märksõnu (vrd Kikas 2002: 29, Ress 2009: 634–635, Ress 2010); ka on Gösekeni pöördleksikonis Stahli omast harvem välja kirjutatud sõnaosi, mis originaalis ruumi kokkuhoiu tõttu puuduvad (Ress 2009: 636) jne.

Tahaksin seoses märksõnastamisega põgusalt puudutada probleemi, mille üle olen mõelnud muugi vana kirjakeele korpusesse paigutatava materjali puhul. See on nimelt omaaegsete sõnakujude ja vormide vastavus praegusaegsetele ning varasemate kujude kajastamine praeguses märksõnastikus. Soovides kunagisi sõnakujusid nüüdsetega seostada, on printsipiiks seatud, et märksõnaks valitakse võimaluse korral tänapäeva eesti keele sõna oma põhivormis (Kikas 2002: 28–29; Habicht jt 2006: 371–375; Ress 2010: 28–29). Gösekeni *hatt* 'naiste peakate' on niisiis märksõnastatud *att* ja Gösekeni *Markal* 'marssal' on saanud märksõnaks *marssal* (Ress 2010: 28). Kasutajana tahaksin sellisel puhul uues sõnastikus siiski näha viitemärksõnu *hatt* → *att* ja *markal* → *marssal*, neid aga pole. Gösekeni *Pallast* oleks nüüdisortograafiasse transkribeerituna *pallast* või isegi *palast* 'ballast'; pöörd sõnastikus on märksõnaks vaid tänapäevane *ballast*, *p*-ga algavat viitemärksõna pole.⁵⁵ Gösekeni *opper* on märksõnastatud *ohver*, viitemärksõna taas pole. Tundub, et tüvesid on märksõnastamisel ajakohastatud liidetega võrreldes julgemini, mõnikord küsitavaltki. Gösekeni grafeem *kaugkel wachtama* oleks nüüdistranskriptsioonis *kaugel vahtama*, tähenduses 'kaugele vaatama'. Viitemärksõnu *kaugel vahtama* → *kaugele vaatama* või *vahtama* → *vaatama* pöörd sõnastikust ometi ei leia, seal on märksõnadena vaid *kaugele vaatama* ja *vaatama*. Arvan ka, et nt Gösekeni variant *parramdama* (*parrandama* kõrval, tähenduses 'parandama') ei pruugi olla trükiviga (vrd Ress

⁵⁵ Vana ortogramm ja häälduskuju on tänapäevalgi muide säilinud Tallinnas Lasnamäe tänava nimes Pallasti (rõhuga esisilbil).

2010: 29), nagu seda ei tarvitse olla ka *habenetta* 'habemeta' (vrd Ress 2009: 632). Deskriptiiv- ja onomatopoeetilised sõnad võivad teatavasti olla üpris varieeruva tüvekujuga, Gösekeni grafeemide *hissetama* ja *hissitama* 'koeri ässitama' märksõnaks valitud *ässitama* seetõttu kahtlane; vähemalt viitemärksõnadena võinuks esimesed kaks alfabeetilisel reastatud märksõnade hulka jääda. Endisaegne vokalism on küll eriti täbar tõlgendada, kuid siiski: tuleleegi või -lõõma märkimiseks on Göseken kasutanud mh grafeeme *löchk* ja *löhk*; neist esimest ei märksõnastaks ma *lõdg* (vrd Ress 2010: 28), vaid pigem *löhk* või *lehk*. Kas märksõnaks nimetavalise või omastavalise liitumisega sõna? Näiteks on katuselauda tähistavaks märksõnaks valitud *kisklaud* ja Gösekeni grafeem on *kisso laud*; lumepalli tähistab märksõna *lumekäkk*, ent Gösekenil on saksa *Ball* juures ka sõna *Schnee-Ball* koos eesti vastega *Lummi keck*. Mis puutub sõnatuletusse, siis sel puhul on lubatud, et märksõnastamisel liiteid ei lisata ega jäeta ära (Kikas 2002: 29, selgemalt Ress 2010: 28) ja nii on üldiselt ka tehtud. Gösekeni *hahrima* on siiski märksõnastatud kujul *haarama*, mitte *haarima*, *löhtzma* märksõnaks on *lõdtsuma*, mitte *lõõtsuma*, *tassast* on *tasasti*, mitte *tasast* jne.

Viitemärksõnad muidugi paisutaksid pabersõnastiku mahtu, seepärast loodan, et vähemalt arvutivariandis (vt selle kohta nt Prillop 2004) on ehk võimalik ka endisaegsetest sõnakujudest süstemaatiline ülevaade saada. Õnnelik tuleb olla selle üle, et vanade sõnastike märksõnapesade lahtiharutamisel ja alfabeetilisel järjestamisel on uues sõnastikus nüüd kokku saanud sama tuum-sõnaga väljendid (vt nt märksõnaartiklit *olema*, Kingisepp jt 2010: 536–538), samuti homonüümid. Leppida tuleb aga sellega, et algtekstis sünonüümidena esitatu on nüüd enamasti lahutatud: nt Gösekeni saksa väljendi *Backenstreich geben* 'kõrvakiilu andma' eesti vasted *suu pehle lõhma* ja *kõrva ehre lõhma* (märksõnastatult vastavalt *suu peale lööma* ja *kõrva äärde lööma*) on eri kohtades ja ilma saksa sõnaregistriga on kasutajal võimatu teada, et neil väljenditel on sama vaste. Vaid siis, kui Göseken on sünonüümi tähistanud mingi metakommentaariga (nt ladina *item*, lühend *it.* 'sama'), saame sarnassõnast aimu, sest autori metakommentaariid on uues sõnastikus kiiduväärselt lubatud säilitada (nt märksõnaartiklis *lutikas* on säilitatud Gösekeni märkus *it. punnane sax*).

Tänapäevase kasutaja peale mõeldes, kelle saksa või ladina keele oskus on kehv või päris olematu, võinuks uues leksikonis ehk mõnikord kaaluda ka eesti tõlkevaste andmist. Nt fraasilise märksõna *papi külimit ning kotisopp ei*

saa iial täis saksa vastet des Rigen Pappen külmet und Sacks Winckel werden nimmer voll lugedes saab selgeks, et tegelikult tähendab *papp* selles väljendis rehepappi; kas see tähendus peaks kajastuma ka märksõnaartiklis *papp* (praegu seda seal pole)? Teine näide: märksõnaartiklis *luukamber* olev Gösekeni tore seletus *Scheitel stete / da die Todten köpffe liegen (als Beinhaus)* jääb umbkeelsetele hämaraks. Veelgi udusemaks muutub asi siis, kui avame seal viidatud lehekülje 395 (õieti küll 396) Gösekeni 1660. aasta „Manuductioist“ ja loeme kogu algset sõnapesa: et aru saada, kuidas see lahti on harutatud, peaks kindlasti oskama ka ladina keelt. Jääb vaid üle usaldada asjatundjaid ja nii me teemegi.

Sellega olemegi jõudnud teise suure küsimusteringi juurde vanade grammatikate käepäraseks tegemisel: kuidas neid tõlkida? Tõlge on ju tegelikult osa kommentaariumist, niisiis võime kohe mõelda muudegi kommentaariumi osade peale. Tõlkimine on universaalne tegevus, mille kohta on tohutult nii praktilisi näpunäiteid kui ka teaduskirjandust, mida kõike võiks lõpuks kokku võtta ühte suurde küsimusse. Kas tõlkida sõna või mõtet? Vastus on: tuleb tõlkida mõtet. Ent iga tegelikult tõlkimisega tegelenu teab, et sõnast ei pääse, sõna ongi mõte. Teadusliku teksti tõlkimisel tuleb näiteks otsustada, mida teha omaaegsete terminitega. Termin pole ju ainult sõna, selles kajastub ka varasem teadmiste ulatus ja liigendus. Vanad terminid vajavad tõlkes säilitamise korral kommentaari, nagu vajavad selgitusi ka muud esile tulevad asjad: teosed, isikud, seosed jne. Kriitilise ehk teadusliku editsiooni juurde kuuluvadki kindlasti nii keele- kui ka reaalkommentaariid ning mitmesugused saateartiklid.

Meie vanade grammatikate tõlkimise pioneeri Marju Lepajõe tabavat tähelepanekut laiendades võime öelda, et omi vanu kirjalikke tekste uurides oleme õnnelikus olukorras: uurimusi on suhteliselt vähe, tekstid on tähendustega koormamata (vrd Lepajõe 1998b: 285). Tõepoolest pole meil vaja end läbi kaevata sellisest kirjasõnamäest, mis on ees antiikkirjanduse uurijatel või piiblitekstide tõlgendusega tegelejalatel. Mis on sealsete tuhandete kõrval nt 61 kirjutist Thor Helle kohta (vt Kilgi, Ross 2006: C57–C63)! Peame siiski arvestama sedagi, et meie tööd saavad erilise kaalu ja mõju: Lepajõe Gutsloff-i tõlget ja seletusi, Kilgi-Rossi Thor Helle-ümberpanekut ja kommentaare või Kingisepa jt Gösekeni-tõlgendusi kasutatakse ilmselt veel ka järgmisel sajandil. Tõdemused, mis on välja öeldud nt Huno Rätsepa artiklis Heinrich Stahli grammatika kohta (Rätsep 1987) või Lepajõe

Gutslaffi-saateartiklites (nt misjonilingvistika kohta kirjutatu, Lepajõe 1998b: 294 jj) tunduvad praegu juba nii iseenesestmõistetavana, et nendele kirjutistele vahel enam isegi ei viidata. Gösekeni grammatikat tõlkides on Tafenau saanud toetuda Lepajõe lahendustele, Wiedemanni grammatikat ümberpannes vaatasin ühtelugu Rossi jt Ahrensi-tõlget jne. Peamurdmist vana grammatika tõlkijal igatahes jätkub, ka siis, kui ta on otsustanud endisaegse terminoloogia säilitada: nt originaalteksti väljalugemine, oletatavatele trüki-vigadele jm lapsustele osutamine, interpunktsiooni ja šriftide edasiandmine, kohanimede tõlkimine, isikunimede õigekiri, algupärandi eri keelte kajastamine (kas tõlkida kõik ühtlaselt eesti keelde või näidata eesti ümberpanekuski seda, et nt lähtekeelselt saksa tekstis on ka heebrea, kreeka, ladina, läti, soome jms võimalikke keeli – eesti- või segakeelsetest osadest rääkimata) jne. Üllatavalt täbaraks võivad osutada eestikeelsete näidete autoritõlked: kas neid on vaja tagasi tõlkida või mitte? Ja kas ka omaaegne eesti keel vajaks kommentaare? See, et uue teksti ja kogu väljaandegi struktuur kipub minema keeruliseks, on kõigi tekstikriitiliste üllitiste ühine mure. Mulle tundub, et mitmeid probleeme on veidi lihtsam lahendada, kui tõlketekstiga kõrvuti on lugejal võimalik jälgida ka faksiimilet. Igal juhul on nii lihtsam märgata neid kohti, mida ise sõnastaksid teisiti (selles pole midagi ebaharilikku, on ju keel juba oma olemuselt sünonüümne) või – vähemalt enda arvates – õigemini. Näiteks kui loen tõlkest *vrđ ũlal* ja eespoolt midagi sobivat ei leia, siis läheb süda kergemaks, kui näen, et kõrvutises faksiimiles seisab *vergl. unten* 'vrđ allpool' (vrđ Wiedemann 2002: 16–17).

Kui seni oled üht või teist vana grammatika võõrkeelset tekstikohta mõttes nii- ja teistpidi keeranud, ohates sõnaraamatu järele haaranud ja ikkagi oma arusaamises mitte päris kindel olnud, siis on tõeline nauding lugeda ladasus ümberpanekus, läbimõeldud graafilises esituses ning asjatundlike seletustega varustatud terviktekste kõrvuti faksiimilega. Just sellised on Lepajõe, Kilgi-Rossi ja Tafenau tõlked. Juba dedikatsioonide pöördumised (nt Kingisepp jt 2010: 40–53) mõjuvad kui pidulik luuletus. Hea meel on selle üle, et ka meie väärtuslik ladinakeelne kultuuripärand on viimastel aastakümnetel tänu klassikaliste filoloogide tublile tööle nähtavamaks saanud. Gösekeni köitest võime muuhulgas lugeda nelja ladinakeelse pühendusluuletuse esmatõlget Tafenault (Kingisepp jt 2010: 104–109). Hea on ka see, et tõlkimisega kaasnevad uued tõlgendused. Vana kirjakeele tööühma ja Lepajõe novaatoriosast oli juba veidi juttu; lisagem sellesse ritta veel nt Habichti Stahli-uurimused,

Pille Penjami tööd vana kirjakeele verbisüntaksi kohta ja Tafenau hiljutine tore leid, Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskuju (Tafenau 2011a). Esileküündivad on aga ka Rossi ja tema kolleegide uurimused seoses meie piiblitõlkimislooga. Käesoleva kirjutise kontekstis tõstan esile Rossi saateartiklit, milles võrreldakse Thor Helle grammatika ja eesti piiblitõlke morfo-süntaktilisi ja leksikaalseid suundumusi (Ross 2006), ning Tafenau doktori-väitekirja (2011b).

Meie kultuuriruumis on juubelid sageli sündmused, mis meid tulemuslikule tööle kannustavad. Kiirustada siiski ei maksa. Tekstikriitiliste teadusväljaannete ettevalmistamisel – ja sellised on kõik meie vanade grammatikate tõlked – tasub meeles pidada, et sajandite palge ees pole sellel mingit tähtsust, kas meie uuslõlõitõ ilmub aastal x või $x + 2$, tähtis on, et ta ilmuks parimal kujul, milleks me parajasti võimelised oleme.

Kirjandus

- Gutslaff, Johannes 1998.** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Marju Lepajõe (tlk, koost.), Jaak Peebo (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli, Valve-Liivi Kingisepp, Külli Prillop 2006.** Uudne sõnaraamat vanadest tekstidest. – Keel ja Kirjandus 5, 365–378.
- Habicht, Külli 2010.** Saateks. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Külli Habicht, Külli Prillop (toim-d). Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 7–10.
- Kikas, Kristel 2002.** Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Valve-Liivi Kingisepp (toim.). Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu: Tartu Ülikool.
- Kilgi, Annika, Kristiina Ross (tlk-d, koost-d) 2006.** [Anton Thor Helle.] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kingisepp, Valve-Liivi 2002.** Saateks. – Kristel Kikas. Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Valve-Liivi Kingisepp (toim.). Tartu ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21. Tartu: Tartu Ülikool, 7–8.
- Kingisepp, Valve-Liivi, Kristel Ress, Kai Tafenau 2010.** Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Külli Habicht, Külli Prillop (toim-d) Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut.
- Lepajõe, Marju 1985.** Johannes Gutslaffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ tõlge. Diplomitöö. Tartu. [Käsikiri TÜ eesti keele osakonnas.]

- Lepajõe, Marju 1998a.** Grammatikas esinevate eesti sõnade indeks. – Johannes Gutsloff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Marju Lepajõe (tlk, koost.), Jaak Peebo (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool, 247–279.
- Lepajõe, Marju 1998b.** Johannes Gutsloffi „Grammatilised vaatlused“. – Johannes Gutsloff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Marju Lepajõe (tlk, koost.), Jaak Peebo (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool, 285–316.
- Lepajõe, Marju 1998c.** Märkused. – Johannes Gutsloff. *Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Marju Lepajõe (tlk, koost.), Jaak Peebo (toim.). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10. Tartu: Tartu Ülikool, 280–284.
- Prillop, Külli 2004.** Kuidas märksõnastada vanu eestikeelseid tekste? – Keel ja Kirjandus 2, 90–99.
- Ress, Kristel 2009.** XVII sajandi saksa-eesti sõnastike töötlemise probleemidest. – Keel ja Kirjandus 8–9, 631–641.
- Ress, Kristel 2010.** Sõnaraamatu kasutajale. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Külli Habicht, Külli Prillop (toim-d). Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 27–35.
- Ross, Kristiina (koost., toim.) 2003.** Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Ross, Kristiina 2006.** „Lühike sissejuhatus“ ja eesti piiblitõlge. – Annika Kilgi, Kristiina Ross (tlk-d, koost-d). [Anton Thor Helle.] Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, C26–C53.
- Rätsep, Huno 1987.** Heinrich Stahli keeleõpetus oma aja peeglis. – Keel ja Kirjandus 12, 709–715.
- Tafenau, Kai 2011a.** Heinrich Gösekeni sõnaraamatu seni märkamata eeskiju. – Keel ja Kirjandus 6, 425–439.
- Tafenau, Kai 2011b.** Uue Testamendi tõlkimisest Rootsi ajal: käsikirjad, tõlkijad ja eesti kirjakeel. *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 27. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Viitkar, Urve 2005.** Johannes Gutsloffi „*Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam*“ (1648). Bakalaureusetöö. Tartu. [Käsikiri TÜ eesti keele osakonnas.]

- Värri Haarmann, Anna-Lisa 1977.** Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts II. Heinrich Göseken. *Manuctio ad Linguam Oesthonicam*. Anführung zur Öhstnischen Sprache. Reval 1660. *Fenno-Ugrica*. Bd 3. Hrsg. H. Haarmann, A.-L. Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2002.** Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. *Uurimus Võru murdest*. Inge Annom (tlk), Külli Habicht, Karl Pajusalu (toim-d). Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20. Tartu: Tartu Ülikool.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2005.** Grammatik der estnischen Sprache. Durchgesehenes Faksimile der Ausgabe von 1875. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop (Hrsg.). Tallinn: Stiftung für Estnische Sprache.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011.** Eesti keele grammatika. Heli Laanekask (tlk), Ellen Niit (toim.). Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Ustav süda ja truu käsi

Ilmunud: Ustav süda ja truu käsi. – Keel ja Kirjandus 2013/6, 447–452.

J. H. Rosenplänteri maakeele päevaraamat. Faksiimiletrükk keeleliselt redigeeritud rööpteksti, kommentaaride ja saatesõnaga. Vello Paatsi ja Kristi Metste (koost-d). Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale. Vihik 25. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2012. 223 lk.

„Mõtles ja pea meles, et Jummal ja innimeste ees sinnult nõutakse, et so südda ustaw ja so kässi truu peab ollema,“ kirjutab Pärnu pastor Johann Heinrich Rosenplänter 1833. aasta 14. mail oma päevaraamatusse ümber siis juba rohkem kui sada aastat tagasi ilmunud eestikeelseid manitsussõnu. Vaimulik elamisejuhatusraamatuke aastast 1726 on Rosenplänterile lugemisel sedavõrd meeldinud, et ta avaldab selle redigeeritud uustrukina 1834. aasta kalendrisabas. Küllap võime selle ridadest leida midagi talle endale tõepoolest iseloomuliku: aktiivne enesevaatlus ja püüd paremaks muutuda, igapäevane tegus ligimesearmastus ja omakasupüüdmatkus kui tee Jumala juurde. Kui lisame siia valgustus- ja romantismiajastu optimistliku unistuse, et loodud asju ja algupäraseid rahvaid paremini tundma õppides suudetakse parandada ka inimliku rumaluse ja pimeduse poolt rikutud maailma – hoiak, mida Rosenplänter ilmselt jagas –, siis on meil juba mitu juhtnööri, et vastata küsimusele, miks Rosenplänter tegi kõike seda, mida ta tegi.

Ent ometi: kuidas ta jaksas? Nagu Vello Paatsi on Keele ja Kirjanduse veergudel 2002. aastal selgitanud, pole Liivimaalt (Valmierast) pärit Rosenplänteri estofiilset tegevust vist motiveerimas olnud eesti või läti soost esivanemaid. Võiks ju mõtiskleda emaema neiu põlvnenime üle (Türck), ent rääkigu see millest tahes, vaevalt küll, et juba paar aastat enne tütrepoja sündi surnud vanaema ulatunuks mõjutama poisi täismeheiga. Miks Rosenplänter – lisaks igapäevasele tööküllasele pastoritegevusele rahvarohkes Pärnu kihelkonnas – kogus, korraldas ja uuris eestikeelseid ning Eestisse puutuvaid raamatuid ja käsikirju? Miks ta andis paarikümne aasta jooksul välja maarahva keelele ja kultuurile pühendatud ajakirja, hoolimata isiklikust majanduskahjust ja sagedastest kriitikutest? Viimaste hulka kuulus ka

kõrgesti hinnatud sõpru ja kaastöölisi, näiteks Otto Wilhelm Masing, kelle rohkeid ettevõtmisi Rosenplänter ikka toetas teenijavennaliku abivalmidusega. Miks ta rajas koole ja õpetas omaenese lasteparve harimise kõrval ja omaenese kodu kitsastes oludes välja mitmeid tublisid eesti koolmeistreid, kõstreid ja kirjamehi? Miks ta Pärnu surnuaia näitel püüdis parandada üldist matuse- ja kalmistukultuuri? Miks ta selle nimel, et eesti ja läti talupoeg õpiks kaunisti kirjutama, oli kirjanäidiste väljaandmisel valmis kandma tublit rahariski, mis päädiski suure kahjumiga? Majanduslikult just tasuv polnud ilmselt ta muugi kirjamehetegevus, nt eestikeelne luuleantoloogia, aiapidamisõpetus, aabits, koolireeglid, jutlus ja kalendrikaastöö või mitmes keeles ajakirjandusartiklid. Ja kui trükkimiseks polnud raha, siis käsikirju võis ikkagi koostada. Miks ta pani kokku eesti-saksa sõnaraamatut? Miks ta kogus taimi ja kirjeldas neid, märkides üles ka eestikeelseid taimenimetusid? Miks ta kirjutas eestikeelse klaverimänguõpetuse ja botaanikaõpiku? Miks ta üritas koguda eesti murdenäiteid ja rahvajutte?

Praegusaegse eesti kultuuri võlg alusmüüri rajanud Rosenplänteri ees on suur. Virga töömehe kohta on küll mitmeid detailuurimusi (Leo Anvelt, Ilse Veersalu, Arnold Kase, Gustav Vilbaste, Elsbet Pareki, Eva Aaveri, Vello Paatsi jt sulest), mis osaliselt vastavad eelmise lõigu küsimustele. Leidub ka lennukaid üldistusi tema ajastu kohta (Jaan Undusk, Ea Jansen jt), ent puudub tervikkäsitus. Silmas pidades toredat vanarahvatarkust, mille kohaselt iga hea asi tuleb omal ajal või natuke hiljem, ei usu ma siiski, et oleks põhjust ühineda Vello Paatsi pessimistliku mõttemõlgutusega Rosenplänteri eluloo kohta käiva artikli lõpus, kus ta loetleb meie teadusvõlgu Pärnu estofiilile: „Aga kas üldse vajamegi teateid peaaegu kahe sajandi tagustest sündmustest, meestest ja nende poolt kirjapandust, midagi me ju sellest ikkagi teame. Ei jagu tänapäeval vajalike asjade uurimiseks piisavalt raha, mis siis veel kaugest möödanikust kõnelda.“ Ilmselt on tegemist olnud sarkastilise eneseirooniaga, et ustavat südant ja truud kätt tegudele õhutada.

Järjekordne tegu ongi tehtud: Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti kultuuriloolise arhiivi teadurid Kristi Metste ja Vello Paatsi on sarjas „Litteraria. Eesti kultuuriloo allikmaterjale“ avaldanud kommenteeritud faksiimileväljaandena Rosenplänteri eestikeelse päeviku, s.t arhiivis säilitatava käsikirja „Maa-kele Päwa-ramat, mis J. H. R. kirjutand, et selle kelega tuttamaks sada. Pernos 1833“.

„Litteraria“ alguse ja nimepanemise lähedal viibinuna (nimi on pärit ühest Masingu kirjast Rosenplänterile, kus autor kurdab, et tal pole sugugi aega olnud tegelda *litteraria*’ga, s.t kirjamehetöösse puutuvaga) olen õnnelik, et kunagistest sisukatest, ent vormilt viletsatest vihikukestest (määrdundukollased kaaned, kehv paber, halvasti loetav rotaprinttrükk) on praeguseks saanud välimusegi poolest tore üllitis. Sarja tulevikule mõeldes võiks Eesti Kirjandusmuuseum ehk kaaluda eelretsenseerimise sisseseadmist ja miks mitte ka rahvusvahelise toimetuskolleegiumi kokkukutsumist, sest tekstide teaduslik publitseerimine on vägagi rahvus- ja riigiülene uurimisala. Nii võiks talitada eelkõige selleks, et ära kasutada asjatundjate koostöös loodetavasti tekkiv sünergia, aga ka selleks, et taotleda väljaandele praeguses bürokraatlikus teadushierarhias paremat positsiooni, mida sari ilmtingimata väärrib.

Sarja veerandsajast köide on küll nii sisult kui ka vormilt väärt juubelinumbrit kandma. Õnnestumine algab muidugi juba väärtuslikust ja kõnekast publitseerimisobjektist. Järgnevas keskendun aga eelkõige editsiooni-seikadele. Hästi on korda läinud küljendamine ja makett, mille juures Maarja Roosi on ilmselt arvestanud koostajate soove ning nende valitud illustreerivat materjali. Esikaanel olev Seidlitz’i foto Rosenplänteri kauaaegselt elu- ja töökohast, Pärnu Kuninga tänavast koos Eliisabeti kirikuga ja linnaelanikega on lihtsalt suurepärase. Oma osa kujunduses on ka Rosenplänteril: naudime käekirja – „rahulik, selge, lihtne ja siiski kaunis, näib kõnelevat nii hoolivusest lugeja vastu kui ka ärksast esteetilisest tundeist“, on varem iseloomustanud Leo Anvelt – ning tekstipaigutust ta päevikulehtedel, ka juurdekirjutuste, mahatõmbamiste ja marginaalide puhul. Koostajate ja kujundaja koostöö tulemusel on väljaanne väga käepärane: nii faksiimile kui ka kommentaariumisse kuuluv rööptekst koos joonealuste seletustega on korruga haaratavad, pole vaja edasi-tagasi lehitseda. See ongi hea, sest ainus vormipuudus tundub olevat OÜ Paar liimköide, mille lehed vähemalt arvustaja käsutuses olnud eksemplaris kippusid kohati irduma. Siiski ei usu, et kellelgi tekib tahtmine raamat lahti harutada ja kaheks köita, nagu koostajad lahkesti on loa andnud (lk 14).

Tekstide suurus on sobiv, kuskil pole tarvis suurendusklaasi järele haarata. Eessõnas võinuks muide täpsemalt mainida, kas originaal on reprodutseeritud algupärase suuruses, või kui suhet on muudetud, siis milline see on. Saame küll teada, et päevikukaustik on kvartformaadis (lk 11), ent nüüdsele „haritud asjaarmastajast lugejale“, keda üllitamisel on silmas peetud (lk 13),

võib see määratlus jääda hämaraks. Rosenpläneri käekiri ja koostajate professionaalne oskus vanu tekste lugeda on olnud õnnelik kooslus: vaid korra märkasin pisikomistust, mis on võib-olla lihtsalt trükiviga, see kui tahes hoolikalt ette valmistatud väljaande visa kontvõõras: originaalteksti *jo* tähenduses 'juba' on väljalugemisel muutunud sidesõnaks *ja* (vrd lk 86–87, teine lõik). Minu jaoks uus, kuid täiesti aktsepteeritav tõlgendus on tekstis mitmel pool esineva keerundlühendi väljalugem *p.* (nt lk 34–35, 78–79, 90–91 ja mujal), lühendite nimestikus (lk 211) tähendusega *perge* 'edasi!; ja nii edasi'. Sisu on niisiis samaks jäänud: varem on seda tuntud „kriksarulli“ (Eva Aaveri väljend ligatuuride jm keerundite kohta) enamasti peetud lühendiks *etc.* 'et cetera, ja nii edasi'. Kaaluda võinuks, kas ikka tasub rööptekstis kajastada Rosenpläneri eri esiletõstet erinevalt (sirget joont sõrendusega ja lainelist joont kursiiviga), sest a) mõlemal puhul on tegemist lihtsalt rõhutamisega, b) vahel on raske aru saada, kumma joonega on originaaltekstis tegemist, ja c) kursiivkirjale on rööptekstis antud teisigi funktsioone. Väljaandele lisavad väärtust saksakeelne resümee (tõlkija Imbi Pelkonen), lühendite nimestik, kommentaariumis viidatud ja lõpus loeteluna esitatud kirjandus ning isiku- ja kohanimede registrid.

Eessõnas „Johann Heinrich Rosenpläner ja tema päevaraamat“ on koostajad andnud tuumaka lühiülevaate Rosenpläneri elukäigust ja -tööst, tema maakeelse päevaraamatu kultuurikontekstist, tekkepõhjustest ning sisust. Räägitud on ka päevaraamatu publitseerimisloost: Mart Lepiku koostatud daatumita käsikirjast kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis ja Eva Aaveri avaldatud katkendist 1983. aasta Loomingu 1. numbris. Oleks ehk tasunud öelda sedagi, kas Aaver on Lepiku varasemat käsikirja kasutanud; viidanud alati korrektne Aaver sellele küll pole. Metste ja Paatsi on oma sõnul toetunud mõlemale tööle. On hea jälgida, kuidas (meenutagem Faehlmanni sõnu) eelkäijate õlgadele toetudes näeme kaugemale: nt kui Aaveri publikatsioonis on 28 kommentaari, siis Metste ja Paatsi on sama tekstiosa (päevikutekst 29. maist kuni 8. juunini, mis kajastab üht Rosenpläneri keeleuurimisreisi) selgitanud sadakonnas allmärkuses. Kommentaaride hulk on kasvanud osalt keeleselgituste arvel, mida Aaver pole vajalikuks pidanud, ent ka reaalkommentaariid on uusüllitises põhjalikumad ja detailsemad. Tunnustust väärrib nt Rosenpläneri reisikirjelduses mainitud isikute ja kohtade lähem selgitamine: nii on koostajad lisanud täpsustusi Pärnu pastori enda suure perekonna liikmete kohta; Nurme veskiemand Flachist on

saanud Rosenpläneri koguduseliige, Sauga mõisavalla Nurme veskiemand Catharina Jakobine Flach; Pärnu-Jaagupi kirikuõpetaja peres elu lõpupäevi veetev vanapreili Hirschberger on tegelikult olnud Rosenpläneri arvatav pikaäegne tuttav, Pärnu garnisoni ohvitseri tütar ja kaua Pärnus elanud Maria Wilhelmine Luisa Hirschberg von Dollenstern (1751–1837); Vigala pastori Carl Eduard Harteni puhul on kiiduväärselt märgitud ka tema töö Jädivere ning Kuuda koolmeistrite seminari direktorina jne. Kõrvalisemaid isikuid välja selgitama hakata pole ometi vajalikuks peetud ja küllap nii on õige: nt Pärnu-Jaagupi pastori kaasa ja lapsed, keda vanapreili Hirschberg on lahkuse eest kiitnud (lk 70–71), või Tallinna kreiskooli kojamees oma vanamooriga (lk 84–85) on jäänudki nimepidi tundmatuks nii Aaveri kui ka Metste-Paatsi publikatsioonis.

Kogu kommentaarium on üldiselt väga asjakohane. Lubatagu mul esitada vaid mõned märkused (mittemõõduandvad, nagu vanasti nii tabavalt öeldi). Rosenpläneri päeviku saksakeelset motot kommenteerides (lk 19) võinuks mainida, et käsikirjalise teose O. W. Masingu grammatiliste aforismide kohta koostas Rosenpläner põhiliselt Masingu kirjade ja Beiträges ilmunud kaastöö põhjal; ka päeviku moto on algselt pärit Masingu kirjast Rosenplänerile 3. jaanuaril 1819 (vrd Masingu kirjaväljaande 2. köide, lk 15 ja 21). Kommenteerida võinuks ka lk 80–81 olevat tekstilõiku, kus on juttu keisri käsust, mis nüüdsest lubavat Liivimaal igapähe mõisaomanikuks saada. Keiser Nikolai I, kelle põgusast Pärnu-läbisõidust Rosenpläner nii toredasti kirjutab, on saanud kommentaari (lk 50–51) ja kajastub ka isikunimeregistris (lk 214), kuid jäänud kommentaarita (ja registrimärgendita), kui päevikus nime nimetamata räägitakse keisrist ja tema troonipärijast (*pärrispärrija*, lk 96–97). Samuti väärinuks ehk lühidat kommentaari nii too troonipärija kui ka samas mainitud *õnnis Aleksander* ehk Aleksander I. Seal, kus Rosenpläner avaldab lootust, et ta ülikoolikaaslane, Jüri pastor Peter Heinrich Schwabe pole uhkeks läinud (*supperdenti rōssi ei olle temma pähhä ajanud*, lk 98–99), on küll seletatud sõnu *superdent/superintendent* ja *rōssi/rōsi*, kuid jäetud mainimata (ja isikuregistrisse üles võtmata), et Rosenpläner peab tõenäoliselt silmas teist vana kaastudengit, Tallinna Toomkiriku ülempastorit Paul Eduard Hörschelmanni, kellega toimunud jahedat kohtumist ta oli kirjeldanud veidi varem (lk 86–87). Masingu kuulsa *õ* puhul (lk 166–167) oleks alati tore meeles pidada ka trükimärgi tegelikku leiutajat, trükiladujat Carl Michlerit (vrd Masingu kirjaväljaande 2. köide, lk 119–122 ja väljaande juurde kuuluv „Personalial“). Mida

Rosenplänter mõtles, kui ta nimetas Viljandi maakoguduse pastorit Friedrich Carlblomi pimedaks ja selle ametivennast abipastorit Valentin Karl Heinrich von Holsti nägijaks (lk 192–193)? Alaviites leiduvatele isikunimedele ning elu- ja töödaatumitele lisaks võinuks sellistel puhkudel ehk midagi öelda ka usuliste hoiakute kohta; kahjuks pole ka eessõnas räägitud ajajärgu usu- vastuoludest. Ehk tasunuks midagi öelda ka Rosenplänteri vaadete kohta ühise eesti kirjakeele taotlemise asjus? Nt Rosenplänteri iroonia, millega ta kirjeldab oma kohtumist Nõo pastori Gottlieb Samuel Friedrich Schützega (lk 184–185), jääb lugejal muidu ehk märkamata-mõistmata. Meelsasti oleksin tahtnud teada koostajate arvamust nende mõistujuttude algupära kohta, mida Rosenplänter kirjutab oma keeleharjutuspäevikusse 20. juulist alates (lk 172–175, 195–201). Ja kas leheküljel 185 on tindiplekk või Rosenplänteri joonistus?

Keelekommentaaries tundub puhuti olevat liiasust, eriti kui võtame arvesse ka konteksti: nt seletused sõnade või väljendite juures nagu *Jumal paraku / Jummal parrako* 'jumal parandagu; kahjuks' koos viitega Wiedemanni sõnaraamatule (lk 24–25), *higitseb/higgitseb* 'higistab' (lk 34–35), *hammastepulvert / hammaste-pulwert* 'hambapulbrit' (lk 84–85), *Tartu suureskoolis / Tarto sureskoolis* 'Tartu ülikoolis' (lk 86–87); liitsõnavormi *Experimental-Geometriaks* puhul on seletusse kaasatud ka saksa keel: *Experimentalgeometrie* (sks k) – eksperimentaalgeomeetria (lk 96–97). Teisal aga tundub, et lugeja võimalikku keelepädevust on üle hinnatud: nt kohati näib sõna *raamat/ramat* tähendavat hoopis kirja ehk sõnumikku (vt nt lk 86–87, 116–117, 152–153; tähendus on tuttav Masingu eestikeelsete kirjade kaudu); tõlla panemine *tõlla-waia* tähendab ilmselt mitte sõiduriista vaiapanekut, vaid tõllavajasse, s.t tõllakuuri viimist (lk 192–193); *laevamurdmine / laewamurdmine* tähendus on 'laevahukk' (lk 204–205; vrd saksa *der Schiffbruch*). Ehk pidanuks ka seletama, kui pikk on *pool kolmat jalga* (lk 182–183)?

Peamurdmist on valmistanud see, kuidas edastada Rosenplänteri eesti keelt. Eessõnas (lk 13) on väljaandjad arvanud, et kuivõrd Eva Aaver on publitseerides Rosenplänteri keele iseärasused maksimaalselt säilitanud, siis pidas ta lugejatena silmas spetsialistide kitsamat ringi, kellele vana kirjaviisi lugemine raskusi ei valmista. Ei ole siiski kuigi tõenäoline, et Loomingus avaldatud tekst oleks olnud adresseeritud üksnes väikesele kirjakeele ajaloost huvitatud keeleteadlaste rühmale. Ilmselt luges Rosenplänteri reisipäevikut naudinguga ja aru saades siiski enamik omaaegse Loomingu lugejaid, keda

aastal 1983 oli paraku märgatavalt rohkem kui sellel ajakirjal nüüd, 30 aastat hiljem. Need olid siis teisisõnu haritud asjaarmastajad, ja nagu öeldud, on uusväljaannegi suunatud just sellistele lugejatele. Soovin ja loodan südamest, et neid oleks rohkem kui 150, mis on raamatu trükiarv (vt lk 223). Nende tarvis on Metste ja Paatsi pidanud vajalikuks esitada rööptekstina päeviku tõlke praegusaegsesse kirjakeelde (vrd lk 13). Võib-olla olen professionaalse idiotismi ohver, aga mina küll ei soovi painutada meie kirjandusklassikute endisaegset eesti keelt nüüdiskirjakeele keskme (ehk „Õigekeelsussõnaraamatu“ ja „Eesti ortograafia“) norminguliistule, rohkem või vähem selle lookeid järgivaks. Paraku on meie senine tavaline publitseerimispraktika ikka veel just selline, kuigi sallivus keelevariaabluse suhtes on tasapisi lisandumas. Kuid eks loeme ju siiani Koidula luulet Aino Undla-Põldmäe ja Liivi luulet Aarne Vinkeli muganduses, Kreutzwaldi muinasjutte August Annisti jt toimetajate sätituna jne. Redigeerimise leebem variant oleks üksnes graafilise külje, s.o kirjaviisi ajakohastamine, jättes puutumata kõik muu (nii publitseeris Koidula luuletused Eva Aaver 1969. aastal), kuid seegi talitusviis pole ju probleemideta.

Metste ja Paatsi Rosenplänteri-mugandus järgib norminguliistu kaari üldiselt vähem („teksti vanapärasuse rõhutamiseks on säilitatud Rosenplänteri keelele iseloomulikke arhailisi jooni“, lk 13), kuid on kohati oma lahendustes ebajärjekindel ja loob sellisena stiliseeritud hübriidkeelekuju, mida tegelikult kunagi pole olemas olnud, mis aga esindab meie praegust ettekujutust „arhailisest“ keelekasutusest. Mis siis ikka, ilukirjanduses on seda tüüpi kujutelmad täiesti võimalikud: meenutagem nt Tuglase arhaiseeritud keelt tema Kallasetõlgetes või Oskar Lutsu tegelaste kõnekeelt, mida tagantjärele on nimetatud Tohuvabohu murdeks. Kui nüüd jätkata Metste ja Paatsi sümpaatsset mõtet redigeeritud keelega tekstist kui tõlkest (lk 13), siis öeldakse ju ka, et ühe ja sama teksti õigeid tõlkeid võib olla sama palju kui tublisid tõlkijaidki. Teada on seegi, et tõlge aja jooksul vananeb, tuleb uuesti pöörduda originaali poole, tõlkida uuesti. Praeguse väljaande muudab ajatuks ja kestvaks just Rosenplänteri päeviku faksiimile olemasolu, redigeeritud rööpteksti võime pidada kommentaariumi osaks, tõlgenduseks, mida vajaduse ja võimaluse korral saab – headele eelkäijatele toetudes – muuta, täiustada, lihvida ...

Praegune üleküllane ja killustunud raamatuturg on ühelt poolt õnn ja rõõm, teisalt aga ka häda ja viletsus: head raamatut on raske üles leida. Rosenplänteri päevik, mida autor oma keeleoskust täiustada soovides pidas eesti keeles

1. maist kuni 26. oktoobrini 1833, oli mulle üks mulluseid meeldejäävamaid lugemiselamusi. Leidkem see erakordne kultuuridokument üles ja nautigem seda: võluvas 19. sajandi algupoole maakeeles kirjeldatud kohad, inimesed, sündmused, lugemisvara ja teised vaimsed harrastused, moraalse täiustumise püüe, igapäevaelu detailid, eelkõige aga kirjapanija isiksus, oma pürgimustes leebelt järjekindel ja malbelt isetu.

Isikunimede register

- Aaver (Loosme), Eva 7–9, 95, 98, 199, 232, 237, 240–241, 356, 429–435, 441–442, 461, 463–466
- Aaver, Ants 9
- Aaver, Endel, 430
- Aavik, Johannes 134, 217
- Adams, Valmar 345
- Adelmann, Georg Franz Blasius 180
- Ahi, Helve 101, 106
- Ahlqvist, Karl August Engelbrekt (August Oksanen) 175, 238, 252, 262, 272, 299, 301, 308, 332, 352–354, 366, 369
- Ahmanova, Olga 167
- Aho, Juhani 238
- Ahrens, Eduard 91, 353, 357–358, 377, 381, 384–390, 392–397, 451, 456
- Aikio, Ante 8
- Akiander, Matthias 320, 324–325
- Albedinski, Pjotr 178
- Aleksander I 78, 464
- Aleksander III 179
- Alliksaar, Artur 345
- Almberg, Anton Frederik (Antti Jalava) 239, 253–255, 259–265, 269, 271, 274–278, 296, 302, 304, 307, 310–311, 320, 322–326, 328, 332–336, 340
- Almberg, Erkki 262
- Alttoa, Villem 429, 440
- Alver, Betti 198, 200, 240
- Alvre, Paul 152, 158
- Aminoff, Torsten Gustaf 275–276, 310
- Anakreon 425, 427
- Andresen, Lembit 442
- Andresen, Nigol 425
- Annist (Anni), August 188, 198, 239–240, 425, 466
- Annom, Inge 357–358, 372, 377, 451
- Anvelt, Ilmar 9
- Anvelt, Leo 7, 9, 198, 200, 233, 240, 416, 423–426, 433, 441–442, 461–462
- Appel, René 282–283, 312
- Argus, Reili 448
- Ariste, Paul 93, 95, 152, 352, 354, 362, 369, 381, 429
- Arndt, Johann 418, 420
- Arnim, Bettina von 292
- Arras (Erastvere vallavanem) 178
- Aschan, P. 180
- Aspelin, Johan Reinhold 253–254, 264, 269–271, 300, 307, 320, 322–323, 332
- Aun, Elise 344–345
- Avellan, Elisabeth 253–254, 256, 296, 300
- Baer, Karl Ernst von 91, 181
- Barbarus, Johannes, vt Vares-Barbarus, Johannes
- Barker, Matt 410
- Baturin, Nikolai 410
- Bayle, Pierre 418
- Becker, Reinhold von 352

- Beier, Priidu 410
 Beise, Theodor Heinrich, 175, 216, 225
 Berg, Maimu 410
 Bergbom, Emilie (Emelie) Sofia 253, 321, 324
 Bergbom, Kaarlo Juhana 321, 324
 Bergmann (kaupmees) 176
 Bergmann (Vardi), Aleksander 190
 Bergmann, Jaan 430
 Berry, John W. 141
 Bialystok, Ellen 277, 311
 Blum, Karl Leopold 91
 Blumberg, Gustav 176
 Blumberg, Paul 179, 182
 Boecler, Johann Wolfgang 95
 Boije, Hans Gustaf 322, 327, 334
 Boman, Sven 135
 Borg, Carl Gustaf 321, 324
 Bornhöhe, Eduard 216
 Borsig, August Julius Albert 180
 Boubrig, Johann Samuel Friedrich 13–29, 33–84, 152
 Branch, Michael 90–91, 399, 401
 Brierre, Jean F. 346
 Brindfeldt (Ilmaste), Hu(u)go 425, 427
 Brockhaus, Heinrich 181
 Budenz, József 95, 351, 353, 356, 369
 Bunge, Friedrich Georg 91
 Bunyan, John 420
 Böhl, Eduard 181
 Canth, Minna 238
 Carlblom, Friedrich 465
 Castrén, Matthias Alexander 90–91, 93–94
 Cederberg, Arno Rafael 185, 187
 Collan, Karl 272, 301, 308
 Contra (Konnula, Margus) 410
 Cröger, Carl 180
 Demidov, Pavel 92, 94, 364, 400
 Donner, Otto 175
 Ehala, Martin 413
 Ehin, Kristiina 410
 Ehlvest, Jüri 410
 Eisen, Matthias Johann, 216–217, 225
 Eisenschmidt, Lilli 181
 Elisto, Elmar, 171–172
 Enno, Ernst 411
 Epner, Luule 410
 Erelt, Mati 9, 145, 158, 373, 377, 412–413, 445, 447
 Erelt, Tiiu 412, 445
 Eskel, Jutta 345
 Essen, Otto Mauritz von 321, 326
 Faehlmann (Fählmann), Friedrich Robert 8–9, 14, 91, 175, 180, 186, 189–190, 193–195, 197, 200, 208, 210–217, 221–233, 239, 260, 332, 387, 434, 463
 Færch, Claus 278, 311
 Flach, Catharina Jakobine 463–464
 Fljorov (Flärov, Флёргов), A. 400, 402–404
 Floman, Alma 259
 Forselius, Bengt Gottfried 442
 Forselius, Johann Haquinus 95
 Forsman, Jaakko Oskar 321, 324–325
 Frey, Peter Heinrich von 78
 Frick, Maria 155–156
 Frohlich, Maria 277
 Gabelentz, Hans Conon von der 400, 402–403
 Gehewe, Carl Heinrich Constantin 91
 Genetz, Arvid 256
 Golding, Liisa 242, 434
 Gorki, Maksim 174
 Gorski, Konrad 432

Grenzstein, Tõnis 432
 Groth, Klaus 344
 Grumach, Ernst 432
 Gräfe, Christian Friedrich 96–97
 Grünthal, Riho 133
 Grünthal-Ridala, Villem 134, 152
 Gutslaff, Johann(es) 22, 115–116,
 357–358, 377, 451–453, 455–456
 Göseken, Heinrich 377, 380, 450–451,
 453–457
 Göös (Jahns) (Irjala mõisa perenaine)
 322, 327, 334
 Haak, Anu 373
 Haava, Anna 345
 Haavio, Martti 250, 298, 332
 Habicht, Külli 9, 357, 373, 450, 456
 Hakulinen, Lauri 354, 369
 Hallap, Valmen 425
 Harju-Autti, Marketta 8, 157
 Harnack, Theodosius 421
 Harten, Carl Eduard 464
 Hasse, Matthias Friedrich 420
 Hassinen, Sirje 121–126, 149, 159, 270,
 307
 Hein, Indrek 359
 Heinsoo, Heinike 149, 158
 Helk, Vello 189
 Helle, Anton Thor 17, 377, 451–452,
 455, 457
 Heller, Johann Friedrich, 29, 33–35,
 48–50, 54, 56, 61, 66, 75, 78, 80,
 83–84, 380, 387
 Help, Toomas 386
 Hennoste, Märt 410
 Hennoste, Tiit 412–413
 Herder, Johann Gottfried 210, 241
 Hietaharju, Merja 101
 Hinrikus, Rutt 7
 Hint, Mati 130, 158, 160, 445
 Hintsala, Saara 126
 Hiram (Laaniste, Mari) 409–410
 Hirsch, Gustav 178–179, 182
 Hirschberg von Dollenstern, Maria
 Wilhelmine Luisa 464
 Hirschfeldt, J. 178
 Hirv, Indrek 410
 Hirvonen, Maija 238
 Hitler, Adolf 128
 Hoffmann, Charlotte 126
 Hollmann, August 387
 Hollmann, Rudolf Gustav 387
 Holst, Valentin Karl Heinrich von 465
 Hone, Arthur 429
 Hupel, August Wilhelm 13, 17, 19–20,
 22–23, 34, 36, 38–49, 58, 61–74,
 78–79, 82–84, 96–97, 212, 380
 Hurt, Jakob 95, 175, 252, 271, 308,
 320, 333, 355–356, 366, 368–369,
 379–380, 391, 397, 418–419, 442
 Häkkinen, Kaisa 352, 366
 Hänninen, Seija 160
 Härkönen, Maija-Liisa 147
 Härkönen, Seppo 147
 Hölderlin, Friedrich 431
 Hörschelmann, Paul Eduard 464
 Ignatius, Michael 421
 Ilja, Joel 233
 Ilja, Voldemar 421
 Ilmaste, Hu(u)go, vt Brindfeldt
 (Ilmaste), Hu(u)go
 Iva, Sulev 158, 373
 Ivask, Ivar 242
 Jahns, vt Göös
 Jakobson, Carl Robert 175–177, 197,
 216, 239, 320, 328, 333, 339–340,
 343, 379, 387, 394, 415, 419, 321

Jakobson, Roman 312
 Jalava, Ilona 238, 259–260, 322
 Jannau, Heinrich Georg von 29, 96–98
 Jannsen, Annette Juliane Emilie 337
 Jannsen, August Julius Wilhelm 322,
 339–340
 Jannsen, Eugen Friedrich Reinhold 322,
 328, 339, 342
 Jannsen, Heinrich (Harry) Voldemar
 Amandus 301, 320, 322–324,
 327–328, 331, 339–340
 Jannsen, Johann Emil Leopold 322,
 338, 342
 Jannsen, Johann Voldemar 249–250,
 252, 260, 297, 301, 308, 320–321,
 324, 327–328, 331–339, 341–342,
 379, 419
 Jansen, Ea 461
 Jean Paul (Richter, Johann Paul
 Friedrich) 287
 Johani, Helene 429
 Johansson (kaupmees) 176
 Jormakka, Irja 147
 Jussilainen, Kaapo 324
 Jõgever, Jaan 217
 Järv, Ants 158
 Jürgenson, Dietrich Heinrich 189, 225,
 228
 Jürgenstein-Lill, Johann 344
 Jürjo, Villu 128
 Jürna, Mihkel 441
 Kaalep, Ain 233, 425
 Kaavere, Vello 181
 Kahu, Meelik 7
 Kaivapalu, Annkatrin 158
 Kalda, Maie 7, 416
 Kaldjärv, Ellen 7, 431
 Kaldmaa, Jüri 410
 Kallas, Aino 108, 110, 238, 259, 270,
 318–320, 322–323, 332, 344–345,
 466
 Kallas, Riitta 238
 Kallio, Jussi 152
 Kampmaa, Mihkel 441
 Kangro, Bernard 345, 409, 441
 Kangur (Loosme), Vera 330
 Kangur, Piret 410
 Kann, Kallista 429
 Kannila, Helle 238
 Kant, Immanuel 212
 Kaplinski, Jaan 160
 Karell, Philipp Jakob 179
 Karjalainen, Merja 8
 Kasik, Reet 100, 104, 116, 149–150,
 155, 373, 412–413, 444
 Kask, Arnold 7, 461
 Kasper, Gabriele 278, 311
 Katariina II 215
 Kaugver, Raimond 411
 Kauksi Ülle 410
 Keckman, Carl Niclas 147, 152, 299
 Keem, Hella 451
 Keevallik, Leelo 413
 Kekkonen, Urho Kaleva 137, 148, 153
 Kender, Kaur 410
 Kerner, Kadri 450
 Keränen, Mika 126
 Keskküla, Kalev 410
 Kettunen, Hilja 152
 Kettunen, Lauri 134, 147
 Kibuvits, Leida 416
 Kikas, Kristel, vt Ress (Kikas), Kristel
 Kikas, Valeri 128
 Kilgi, Annika 377, 451, 455–456
 Kilpi-Hynynen, Raili 409
 Kingisepp, Valve-Liivi 149, 155, 413, 450

- Kippel, Enn 416
 Kitzberg, August 430
 Kivastik, Mart 410
 Kivi, Aleksis 238
 Kivioja, Maina 157
 Kivirähk, Andrus 409–410
 Kivisildnik, Sven 410
 Klaas-Lang, Birute 128, 158
 Klapproth, Heinrich Julius 21
 Kleis, Richard 425
 Kluge, Franz 180
 Knorring, vabahärraproua 327
 Knüpfner, Arnold Friedrich Johann 56,
 59, 77, 79, 83, 91, 385, 388
 Koeppen (Köppen), Peter 95, 175
 Kohl, Johann Georg 215, 226
 Koidula (Jannsen), Lydia Emilie
 Florentine 8, 172, 176–177, 181,
 197, 239, 241, 249–257, 259–262,
 264, 266–279, 281, 284–286, 289,
 293, 295–314, 318–323, 327–328,
 331–337, 339–346, 379, 430–432,
 466
 Kolbe, Ludwig Carl Friedrich 97
 Koldits, Mihkel 160
 Koltšin, Ivan 181
 Korb, Anu 128
 Korkeakivi, Aaro 160
 Koskinen, vt Yrjö-Koskinen, Yrjö Sakari
 Kozlov, Filipp 400
 Kotta, Felix 345
 Krashen, Stephen D. 275
 Kreutzwald (Blumberg), Adelheid 180
 Kreutzwald, Alexis 176, 179, 180
 Kreutzwald, Friedrich Reinhold 7,
 91–92, 95–96, 174–182, 186–187,
 189, 194–201, 210, 213, 216,
 224–228, 231, 239–241, 252–253,
 261–262, 266, 269, 273, 275–276,
 281, 284, 287, 289, 293, 295, 300,
 307, 310, 312–314, 318, 322, 328,
 332, 335, 338, 340, 343–345,
 349–350, 356, 367, 370, 379–381,
 419, 432–433, 441–442, 466
 Krohn, Helmi 238, 320
 Krohn, Julius 175, 251–252, 269,
 299–300, 307, 332, 335
 Krohn, Kaarle 134
 Kross, Jaan 110, 409–410, 429
 Krug, Johann Philipp 96–97
 Krull, Hasso 410
 Kruse, Friedrich Karl Hermann 91, 217
 Krusten (Lindström), Reet 7, 172
 Kruus, Kalju 410
 Kruus, Oskar 410, 441
 Krüdener, Barbara Juliane von 186
 Kuhlbars, Friedrich 344
 Kuk, Inga 413
 Kuldsepp, Toivo 150
 Kulli Jüri 421
 Kuperjanov, Maris 233
 Kurismaa, Astrid 425
 Kurs, Ott 128
 Kõiv, Madis 410
 Käosaar, Juhan 440–441
 Käsü Hans 409
 Köler, Johann 175, 177
 Königseer, Christoph Michael 420
 Köppen, Peter, vt Koeppen (Köppen),
 Peter
 Künnap, Ago 148, 154–155, 399
 Kyntäjä, Eve 141
 Laaban, Ilmar 409
 Laakmann, Heinrich 176
 Laanekask, Heli 8, 154–156, 232–233,
 240, 431–434, 441–442

- Laanpere, Helga 150
 Lahikainen, Kaisu 238
 Laht, Uno 409
 Laidvee, Leida 7
 Laitinen, Kai 298
 Langemets, Margit 448
 Lappalainen, Aulikki 8, 157
 Laugaste, Eduard 181
 Leberecht, Helmi 100, 103–104, 150
 Leetberg, Kaarel 239, 284, 318
 Leino, Eino 238
 Lenin, Vladimir 195
 Lenz, Friedrich David 13, 151–152
 Lepajõe, Marju 233, 357–358, 372, 377,
 451–452, 455–456
 Lepik (Lepiku, Leppiko), Mart (Martin)
 8–9, 95, 172, 181–182, 185–201,
 217, 223–224, 231–233, 239–241,
 356, 424–425, 427, 430, 432–434,
 441, 463
 Lepsius, Karl Richard 359, 373, 390
 Lihhatšov, Dmitri 240, 432
 Liiv, Juhan 242, 434, 466
 Lilje, Peeter 160
 Lill, Anne 373, 378
 Lindeberg, Astrid 100, 105
 Lindström, Reet, vt Krusten
 (Lindström), Reet
 Linnus, Ferdinand 191
 Lipp, Ellen 126
 Loorits, Oskar 239
 Loosme, Eva, vt Aaver (Loosme), Eva
 Loosme, Ingrid 429
 Loosme, Vera, vt Kangur (Loosme), Vera
 Lossmann (Loosme), Aleksander 429
 Lotman, Piret 417
 Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 425,
 428
 Luik, Viivi 410
 Luts, Oskar 411, 466
 Lähteenkorva, Elsa 157
 Lähteenkorva, Tauno 147, 157
 Länsman, Anni-Siiri 149
 Läti Henrik 409
 Lönnrot, Elias 90–91, 238, 299, 301,
 320–321, 324–325, 332, 334
 Lüdi, Georges 312
 Madisso, Maia 128
 Magga, Tuomas 8
 Maiste, Juhan 158
 Majamaa, Raija 238
 Malts, Kustav 127
 Mango Hans 420–421
 Manninen, Antero 238
 Manninen, Otto 320
 Mantila, Harri 8, 157
 Marrasch, Jacob 420
 Martna, Mihkel 134
 Masing, Otto Wilhelm 7–8, 15–16,
 18–20, 39, 41, 45–47, 54, 56–59,
 65, 70, 73, 75, 77–78, 80–83, 87,
 96–99, 182, 189, 240–242, 423–428,
 433–434, 442, 461–462, 464–465
 Mattheus, Ülo 410
 Mei, Killu 9
 Meri, Georg 198
 Meri, Lennart 160
 Merkel, Garlieb Helwig 209
 Mets, Kristi 377, 451
 Metslang (Niinemägi), Helle 149,
 158–159, 373, 444–449
 Metslang, Helena 445
 Metslang, Joosep 446
 Metste, Kristi 8–9, 232, 434, 461,
 463–464, 466
 Meyer, Leo 178

- Michelson, Anna 341
 Michelson, Eduard 322–323, 333, 335,
 340–342, 344
 Michelson, Hans Voldemar 341
 Michelson, Hedvig 341
 Michelson, Max 342
 Michler, Carl 464
 Mihkelson, Ene 7, 410
 Mikkola, Kaisu 160
 Moritz, Ludwig Wilhelm 13, 29
 Moritz, Wilhelm Julius, 33–36, 61, 78,
 83
 Muhonen, Mare 101, 105
 Muižniece, Liena 448
 Mund, Argo 413, 450
 Murrik, Hella, vt Wuolijoki, Hella
 Muru, Karl 158, 410
 Muyers-Scotton, Carol 283, 313
 Muysken, Pieter 282–283, 312
 Mäger, Mart 149, 155
 Mägi, Arvo 409
 Mäletu Jaan (Mälletto Jan) 39, 421
 Mällinen, Teuvo 160
 Männik, G. 178
 Mäntylä, Taimi 100, 103, 150
 Müller, Georg 187
 Nagelmaa, Abel 7, 240–241, 432–433,
 440–443
 Nagelmaa, Silvia 443
 Napiersky, Carl Eduard von 190
 Napoleon I (Napoleon Bonaparte) 78
 Nekrassov, Nikolai 181
 Nemvalts, Peep 149, 155
 Netšajeva, Vera 240
 Neus, Alexander Heinrich 91–92, 175,
 182, 196, 215, 224, 401
 Neuvonen, Sakari 276, 304
 Niemi, Juhani 238
 Niinemägi, Helle, vt Metslang
 (Niinemägi), Helle
 Niinivaara, Eeva 147–148, 152–153
 Niit, Ellen (kirjanik) 425
 Niit, Ellen (toimetaja) 9, 359, 373,
 377–378
 Niit, Heldur 425
 Nikolai I 464
 Nikolai II 179
 Nirk, Endel 409, 415
 Nissilä, Leena 159
 Nocks, Johann Jakob 180, 186
 Nolcken, Georg von 189, 195, 214,
 230
 Noodla, Kaja 429
 Nool, Erki 108
 Noot, Ellen 148, 154–156
 Nurme, Minni 345
 Oidekivi, Kristi 410
 Oksaar, Els 126
 Oksanen, August, vt Ahlqvist, Karl
 August Engelbrekt
 Oldekop, Gustav Adolph 29
 Olesk, Peeter 192, 425
 Olesk, Sirje 8, 158, 242, 318–319, 344,
 431
 Oras, Ants 242
 Paatsi, Vello 460–461, 463–464, 466
 Padari, Leelo 373
 Pajusalu, Karl 149, 158, 357, 359, 362,
 373, 377, 412–413, 447–448
 Pajusalu, Renate 101, 150
 Palk-Puksoo, Pärja 425
 Palm, August 190, 192
 Palmeos, Paula 152
 Paltser, Aino 433
 Parbus, Ülo 149, 155
 Parek, Elsbet 461

Park, Eeva 411
 Paukkunen, Ulla 155–156
 Peebo, Jaak 114, 149, 155
 Peegel, Juhan 445
 Pelkonen, Imbi 233, 463
 Peltonen, Aarre M. 238
 Penjam, Pille 457
 Perander, Johan Julius Frithiof 321,
 324–325, 328
 Pesti, Mall 101, 106
 Peterson, Kristian Jaak 33, 56, 59–60,
 79, 81, 83, 172, 186–187, 199–200,
 210, 212, 377, 423–428, 433, 435,
 451
 Philipp, Guntram 421
 Piho, Mare 128
 Pilv, Aare 410
 Plitt, Hermann 421
 Ploompuu-Vesterinen, Leeni 157
 Polko, Elise 344
 Poplack, Shana 282–283
 Poulet, Louis 179
 Praeli, Kristiina 138, 140–141
 Prillop, Külli 450
 Prohhorov, Juri 240, 432
 Pruul, Kajar 242
 Puhvel, Heino 442
 Puhvel, Madli 344
 Pullat, Raimo 134
 Punttila, Matti 135
 Puskar, Evi 431
 Puškin, Aleksandr 174
 Pöldmäe, Alo 418
 Pöldmäe, Mare 418
 Pöldmäe, Rudolf 7, 178, 190, 192,
 415–421, 423–427, 441
 Päckilä, Martta 152
 Pärt, Arvo 110
 Päts, Konstantin 134
 Pääkkönen, Irmeli 8, 147–148, 157
 Pääkkönen, Matti 8, 148, 154, 157
 Quandt, Johann Christian 420
 Qvarnström, Bengt-Olof 8
 Raadik, Maire 412
 Raag, Raimo 128, 133
 Rajandi, Henno 445–446
 Randviir, Ülo 7
 Ratso, Sirje 373, 378
 Raud (Tohver), Liis 7, 188, 197, 199,
 232–233, 240, 431–432, 441
 Raudam, Toomas 410
 Raudjal, Aleksander 421
 Raudsepp, Leida 168, 170–171
 Rebane, Hilve 7
 Rebane, Hugo 190
 Rebane, Kristiina 377, 451
 Rédei, Károly 400
 Rein, Thiodolf 321, 333
 Reinmets, Tiina 237, 239
 Reinthal, Carl Gottlieb 178
 Reinvald, Ado 177–178, 344
 Reitav, Karl 425
 Remes, Hannu 159
 Remsu, Olev 411
 Renvall, Gustav 251–252
 Ress (Kikas), Kristel 450, 452
 Rintala, Päivi 159
 Ristikivi, Karl 161, 409, 411
 Roosi, Maarja 462
 Rooste, Jürgen 410
 Rosenplänter, Friedrich Bernhard 451
 Rosenplänter, Johann Heinrich 8,
 15–16, 20, 25, 27–28, 75, 80–81,
 83, 88, 96–97, 99, 190, 210, 238,
 240–241, 424–427, 433–434, 442,
 451, 460–467

- Rosenthal (Jannsen), Eugenie Cäcilie
 Fanny (Jenny) 321–323, 328, 333,
 337, 341
- Rosenthal, Heinrich (Heikki) Ferdinand
 Samuel 322, 328
- Rosenthal-Lipp, Edith 239
- Ross, Kristiina 357–358, 372–373, 377,
 384, 451–452, 455–457
- Roth, Georg Philipp August von 13,
 151–152
- Rothsten, Frans Wilhelm 178
- Rousseau, Jean-Jacques 287
- Rummo, Paul 193
- Runeberg, Johan Ludvig 90
- Runnel, Hando 161
- Russow, Friedrich Nikolai 177, 182
- Russwurm, Carl Friedrich Wilhelm 91,
 401
- Räim, Heino 7
- Rätsep, Huno 7, 158, 377, 379, 444–
 445, 447, 451, 455
- Saareste, Albert (Andrus) 185, 187
- Saari, Henn 445
- Saat, Mari 410
- Sachssendahl, Emil 91, 96, 175, 216,
 222, 225–226, 230
- Sahmen, Gottlieb Franz Emmanuel
 227
- Salasoo, Tiiu 126
- Saluäär, Hille 412
- Salvet, Mailis 377, 451
- Sammallahti, Pekka 8
- Samson-Himmelstjern, Hermann Guido
 von 180
- Sanaksenaho, Liisa 147
- Sander, Klarika 101, 106
- Sankoff, David 283
- Saukkonen, Pauli 8, 148, 154, 446
- Sauter, Peeter 410
- Saviniemi, Maija 8
- Schiefner, Franz Anton 91, 175,
 177–179, 182, 196–197, 381
- Schiller, Friedrich 253, 440
- Schott, Wilhelm 175, 178, 182, 199
- Schultz, Woldemar 175
- Schultz-Bertram, Georg (Schultz, Georg
 Julius von) 175–176, 178
- Schwabe, Peter Heinrich 464
- Schwartz, Johann Georg 179–180, 182
- Schütze, Gottlieb Samuel Friedrich 465
- Seidlitz, Ludwig 462
- Seiffert, Hans Werner 432
- Seilenthal, Tõnu 150
- Semper, Johannes 442
- Sengbusch, Alexander Wilhelm 381
- Sepp, Ahti 160
- Serpent, François (Mesikepp, Indrek)
 410
- Shakespeare, William 240
- Siimisker, Leenu 7, 441
- Sikk, Hoide 149, 155
- Silla Hindrek (Hindrik) 186, 421
- Silvet, Johannes 429
- Sinijärv, Karl Martin 410
- Sisask, Urmas 110
- Sjögren, Anders Johan 90–98, 351–353,
 364–365, 379, 399–401, 434
- Skutnabb-Kangas, Tove 126
- Smuul, Juhan 345
- Snellman, Johan Vilhelm 91, 301, 321,
 324–327, 332, 334
- Sommer, J. 190, 225
- Sonntag, Karl Gottlob 25, 27, 189
- Soomets, Triin 410
- Stahl, Heinrich 115–116, 377, 452–453,
 455–456

Stalin, Jossif 128–129
 Steingrüber, Wilhelm Friedrich 29, 54,
 56, 59
 Stern, Hans Heinrich 266, 268, 273,
 304, 306
 Stiernhelm von (riiginõunikuproua) 224
 Strandmann, Otto 134
 Strählmann, Johann 299
 Strich, Fritz 432
 Suburg, Lilli 337
 Suhonen, Seppo 135
 Suits, Aino 152
 Suits, Gustav 134, 172, 185, 187–188,
 191, 343, 417, 419, 424–426
 Sulkala, Helena 8, 126, 128, 148–149,
 153–154, 157, 159, 373
 Sutrop, Urmas 359, 362, 373, 377
 Suve Jaan 186
 Swan (Manninen), Anni 320, 332
 Swan (Svan), Carl Gustaf 253, 269–270,
 273, 300, 307, 318–323, 328, 332,
 334
 Swan (Malin), Emilia Charlotta (Emmy)
 320
 Sögel, Endel 199, 409, 415, 442
 Sõmermaa, Piret 450
 Sööt, Karl Eduard 441
 Süvalep, Ele 128, 155
 Šergin, Aleksander 400
 Zarncke, Friedrich 181
 Zinzendorf, Nikolaus Ludwig von
 418
 Taev, Karl 168, 194, 197, 200, 425, 433,
 440
 Taev, Lembi 346
 Tafenau, Kai 377, 380, 450, 456–457
 Talve, Ilmar 410
 Tamm, Heldi 149, 155
 Tamm, Jakob 344
 Tammsaare, A. H. (Hansen, Anton) 157,
 172, 242, 411
 Tampere, Herbert 192
 Tarand, Indrek 128
 Tarand, Kaarel 128
 Taro, Viive 101, 150
 Tarone, Elaine 273, 275–277, 309
 Tassa, Aleksander 134
 Taube, parun 363
 Tavel, Lehte 7
 Taverstjerna (preilid) 275, 296
 Teder, Eerik 242
 Teemant, Jaan 134
 Teiss, Kristiina 126
 Tobias, Heinrich 196
 Toepffer, Carl F. 178
 Tomaševski, Boriss 432
 Tonts, Ülo 7, 410, 441
 Toomet, Piret 413
 Tormis, Veljo 110
 Torpats, Ülo 425
 Traat, August 224
 Traat, Mats 410
 Traeger, Albert 344
 Treier, Elem 242
 Trubetsky, Tõnu 410
 Tuglas, Friedebert 134, 318, 411,
 466
 Tuisk, Tuuli 9
 Tuldava, Juhan 445
 Turgenev, Ivan 181
 Turtiainen, Arvo 409
 Tuul, J. 178
 Tätte, Jaan 411
 Türck, Anna Dorothea 460
 Uhse, K. 344
 Under, Marie 145, 161

Undla-Põldmäe, Aino 7, 95, 188, 200,
268, 272, 301, 320, 344, 346, 353,
356, 431, 466
Undusk, Jaan 410, 461
Unt, Mati 334, 410
Urgart, Oskar 168
Ursin, Martti 160
Uuspõld, Ellen 7
Vaarandi, Debora 161, 345
Vahing, Vaino 410
Wahl, Heinrich 186
Wahl, Wilhelm 178
Vaigur, Enn 441
Valge, Jüri 128, 158, 413
Valge, Mare 373
Valmet, Aino 7, 149, 155
Valton, Arvo 410
Vare, Silvi 445
Vares, Martin 200
Vares-Barbarus, Johannes 442
Warma, Aleksander 135
Warren, Austin 240, 432
Weber, Franz Eduard 364
Veersalu, Ilse 461
Wehrli, Max 432
Veidemann, Rein 160
Weiner, Anna Maria 178
Weiner, Carl 180
Weitzenberg, Juhan 186
Wellek, René 240, 432
Velsker, Mart 158
Verschik, Anna 158
Veske (Weske), Mihkel 152, 175, 251,
287, 299, 353, 369, 379, 387
Veski, Johannes Voldemar 170
Wiedemann, Ferdinand Johann 22,
93–95, 175, 178, 182, 190, 199,
328, 349–359, 362–373, 377–382,
384–397, 399–404, 433, 451, 456,
465
Vihman, Marilyn 126
Viiding, Elo (Elo Vee) 410
Viikberg, Jüri 128
Viks, Ülle 445
Vilbaste, Gustav 461
Vilde, Eduard 7, 127–129, 167–171,
239, 241, 440–441
Willmann, Friedrich Wilhelm von 186
Vinkel, Aarne 7, 197, 242, 415, 421,
425, 441, 466
Witkowski, Georg 187–188, 432
Witte, Franz 186
Volmer, Arvo 160
Wong Fillmore, Lily 268, 270, 272–273,
306
Wuolijoki (Murrik), Hella 134
Võrk, Leho 152
Västi, Katja 8
Vääri, Eduard 150, 158
Vääri, Reet 100
Õim, Haldur 413
Õispuu, Jaan 106
Õnnepalu, Tõnu (Emil Tode) 410
Õunapuu, Ervin 410
Yallop, Kai 101
Yli-Vakkuri, Valma 159
Yrjö-Koskinen, Yrjö Sakari 175, 239,
249–253, 267, 269–270, 272,
297–298, 300–301, 305, 307–308,
321, 324, 332, 334–335, 345